

HISTORICKÝ ČASOPIS

HISTORICKÉHO ÚSTAVU SAV

ISSN 0018-2575

ROČNÍK 55 * 2007 * ČÍSLO 3

SAP
SLOVAK ACADEMIC PRESS

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o., Bratislava

HISTORICKÝ ČASOPIS

HISTORICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

813 64 BRATISLAVA, KLEMENSOVA 19

e-mail: histcaso@savba.sk

<http://www.historickycasopis.sk>

Hlavný redaktor: Dušan Kováč

Redakčná rada: Jozef Baďurik, Michal Barnovský, Valerián Bystrický, Viliam Čičaj, Vojtech Dangl, Ľudovít Haraksim, Ivan Kamenec, Eva Kowalská, Ján Lukačka, Richard Marsina, Slavomír Michálek, Pavol Petruf a Dušan Škvarna.

Redakčný kruh: Blanka Brezováková, Katarína Hradská, Tünde Lengyelová

Medzinárodná redakčná rada:

Peter Bugge (Aarhus), Stanislaw Bylina (Warszawa), Moritz Csáky (Wien/Graz), Robert J. Evans (Oxford), Frank Hadler (Leipzig), Horst Haselsteiner (Wien), Catherine Horel (Paris), George J. Kovtun (Washington), Hans Lemberg (Marburg), Francesco Leoncini (Venezia), Jiří Malíř (Brno), Antoine Marès (Paris), Jaroslav Pánek (Praha), Jan Rychlík (Praha), Mark Stolarik (Ottawa), Arnold Suppan (Wien), László Szarka (Budapest), Ela Zadorožňuk (Moskva).

Výkonná redaktorka: Miroslava Fabriciusová

Vychádza štyrikrát ročne. Rozširuje, objednávky a predplatné vrátane zo zahraničia prijíma SAP – Slovak Academic Press, spol. s r. o., P. O. Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava. Objednávky do zahraničia prijíma a vybavuje SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4, P. O. Box 152, SK – 852 99. Bratislava. Internetový objednávkový formulár nájdete na adrese: <http://www.historickycasopis.sk>. Nevyžiadané rukopisy nevraciamy. Registr. č./7036

Distributed by SAP – Slovak Academic Press, Ltd., Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava. Slovakia. Distribution are held by KUBON and SAGNER. P. O. B. 34 01 08. W – 8000 München. Germany.

© Historický ústav SAV, 2007

OBSAH

Štúdie

Lysý, Miroslav: Husitské vpády do Uhorska v rokoch 1428 – 1431	411
Županič, Jan: Židovská šlechta v podunajskej monarchii (1848 – 1918)	433
Čechová, Františka: K problematike farských patronátov v Nitrianskom biskupstve za episkopátu Karola Kmeťka	464
Sorby, Karol: Sudán na ceste k štátnosti (1936 – 1955)	487

Rozhľady

Hetényi, Martin: Spoločenské aktivity maďarskej menšiny v okrese Nitra v rokoch 1939 – 1944	503
Žatkuľák, Jozef: Ľudské práva v druhej polovici 80. rokov 20. storočia a slovenská a česká spoločnosť	531

Materiály

Dragúň, Stanislav: Nemecko-slovenská dohoda z roku 1942 o spolupráci na kultúrnom poli a jej realizácia v praxi	559
---	-----

Diskusia

Londák, Miroslav: Ekonomika na Slovensku dvadsať rokov po februári 1948	577
--	-----

Recenzie

Voit, Petr: Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století (Eva Frimmová)	597
Ammerer, Gerhard - Weiss, Alfred Stefan (Hrsg.). Strafe, Disziplin und Besserung. Österreichische Zucht- und Arbeitshäuser von 1750 bis 1850 (Gabriela Dudeková)	599
Gilbert, Martin: Kristallnacht: Prelude to Destruction (Hana Klamková)	602
Lagová, Veronika a kol.: Smrť za mrežami (Jan Pešek)	606

GLOSÝ – BIBLIOGRAFIA KRONIKA

CONTENTS

Articles

Lysý, Miroslav: The Hussite Raids into the Kingdom of Hungary in 1428 – 1431	411
Županič, Jan: The Jewish Nobility in the Danubian Monarchy (1848 – 1918)....	433
Čechová, Františka: On the problem of parish patronage in the Diocese of Nitra during the Episcopate of Karol Kmeťko	464
Sorby, Karol: Sudan's Road to a National State	487

Horizons

Hetényi, Martin: Social activities of the Hungarian minority in the Nitra district in the period 1939 – 1944.....	503
Žatkuliak, Jozef: Human rights in the second half of the 1980s and Slovak and Czech society	531

Materials

Dragúň, Stanislav: The German – Slovak agreement from 1942 on cooperation in the cultural field and its practical implementation.....	559
--	-----

Discussion

Londák, Miroslav: The Slovak economy 20 years after February 1948	577
---	-----

REVIEW – ANNOTATIONS – BIBLIOGRAPHY – CHRONICLE

INHALT

Studien

Lysý, Miroslav: Hussiteneinfälle in Ungarn in den Jahren 1428 – 1431	411
Županič, Jan: Der Jüdische Adel in der Donaumonarchie (1848 – 1918).....	433
Čechová, Františka: Zur Problematik der Pfarrpatronate im Bistum Nitra unter dem Episkopat von Karol Kmeťko	464
Sorby, Karol: Der Sudan auf dem Weg zur Staatlichkeit (1936 – 1955).....	487

Rundschau

Hetényi, Martin: Gesellschaftliche Aktivitäten der ungarischen Minderheit im Kreis Nitra in den Jahren 1939 – 1944	503
Žatkuliak, Jozef: Die Menschenrechte in der zweiten Hälfte der 80er Jahre des 20. Jahrhunderts und die slowakische und tschechische Gesellschaft	531

Materialien

Dragúň, Stanislav: Das deutsch-slowakische Abkommen von 1942 über die Zusammenarbeit auf dem kulturellen Feld und seine Realisierung in der Praxis.....	559
---	-----

Diskussion

Londák, Miroslav: Die Wirtschaft in der Slowakei zwanzig Jahre nach dem Februar 1948	577
---	-----

KRITIK – GLOSSEN – BIBLIOGRAPHIE – CHRONIK

ŠTÚDIE

HUSITSKÉ VPÁDY DO UHORSKA V ROKOCH 1428 – 1431

MIROSLAV LYSÝ

LYSÝ, Miroslav. The Hussite Raids into the Kingdom of Hungary in 1428 – 1431. *Historický časopis*, 2007, 55, 3, pp. 411-432, Bratislava.

The study considers the influence of the Hussite revolution in Hungary in the period 1428-1431, when the Hussites were still limited to larger military campaigns and did not leave military garrisons in our territory, except at Likava in 1431. During the first expedition in 1428, the Hussites came to Bratislava and returned by the Váh valley. Two years later, the Hussite expedition culminated in a great battle near Trnava, which enabled the Hussites to obtain a great amount of loot in Hungary. The year 1431 brought two expeditions, in spring the Hussites looted the valley of the Dunajec and autumn, a powerful Hussite army passed through extensive parts of northern Hungary.

Kingdom of Hungary. Hussite Revolution. Sigismund of Luxembourg.

Husitské výpravy¹ do Uhorska, ktoré boli súčasťou presunu husitských vojen mimo hraníc českej Koruny a zároveň druhou fázou husitských vojen, sa mohli uskutočniť až po splnení dvoch dôležitých podmienok. Prvou z nich bola vojenská prevaha na Morave, ktorú sa podarilo dosiahnuť fakticky koncom roka 1426.² Ešte dôležitejšie ako situácia na Morave však boli vnútorné pomery v husitských Čechách. Pre zahraničnú expanziu sa vytvorili ideálne podmienky vďaka niektorým udalostiam roku 1427. V lete sa

-
- 1 V literatúre sa bežne stretávame s označením „spanilé jízdy“, resp. „spanilé výpravy“. V skutočnosti sa termín „spanilá“ použil v prameňoch len raz, a to v súvislosti s najslávnejšou husitskou výpravou do Nemecka v roku 1430. Husiti sami svoje výpravy nazývali „rejsy“, čiže jazdy, výpravy. ČORNEJ, Petr. *Velké dějiny země Koruny české V (1402 – 1437)*. Praha; Litomyšl : Paseka, 2000, s. 498 a 523; *Staré letopisy české z rukopisu Křižovnického*. Ed F. Šimek, M. Kaňák. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1959, s. 46.
 - 2 K obdobiu husitskej revolúcie na Morave por. URBÁNEK, Rudolf. K historii husitské Moravy. In *Časopis Matice Moravské*, 1939/1940, roč. 63-64, s. 229-314; FIALOVÁ, V. Tábory moravských husitů v Nedakunicích. In *Časopis Matice Moravské*, 1952, roč. 37, s. 346-360; HOSÁK, Ladislav. Olomoucký patriáci v boji proti husitskému revolučnímu hnutí. In *Acta Universitatis Palackinae Olomucensis*, 1960, roč. Facultas philosophica 1, historica 1, Sborník prací historických, s. 5-45; VÁLKA, Josef. Morava roku 1421 : Studie k dějinám husitské revoluce na Moravě I. In *Studia comeniana et historica*, 1979, roč. 9/10, s. 5-30; VÁLKA, Josef. Počátek války o Moravu (1422 – 1423) : Studie k dějinám husitské revoluce na Moravě II. In *Jižní Morava*, 1982, roč. 18, s. 48-66; VÁLKA, Josef. Vrchol bojů o Moravu (1423 – 1425) : Studie k dějinám husitské revoluce na Moravě III. In *Jižní Morava*, 1985, roč. 21, s. 89 až 108; VÁLKA, Josef. Hegemonie husitů na Moravě (1426 – 1434) : Studie k dějinám husitské revoluce na Moravě IV. In *Jižní Morava*, 1987, roč. 23, s. 64-83; LYSÝ, Miroslav. Účast' Uhorska na protihusitských vojnách v Čechách a na Morave. In *Vojenská história*, 2007, roč. 11, s. 28-48.

konala v poradí už štvrtá krížová výprava proti husitom vyhlásená pápežom, pričom Žigmund, zamestnaný vojnou s Turkami, s ňou tentoraz nemal nič spoločné. Ani početná prevaha, ani účasť popredných ríšskych kniežat však nezabránil porážke, či skôr úteku krížiackych vojsk od Tachova.³ Po pražskom prevrate v apríli 1427 a neúspešnom pokuse pražských konzervatívcov o znovuzískanie moci v hlavnom meste navyše došlo k utuženiu spolupráce medzi Pražanmi a radikálmi.⁴ Husitské frakcie tak až do bitky pri Lipanoch prestali medzi sebou otvorene zápasiť. Práve zjednotené sily husitov dokázali s veľkou silou udrieť najprv na domácich protivníkov až potom sa ťažisko husitských vojen prenieslo z Čiech do okolitých krajín vrátane Uhorska, ktoré ešte ťažšie znášali vojnovú záťaž.⁵

Prvé zahraničné výpravy husitov plánovito mierili do rakúskych oblastí: v novembri 1425 dobyli husiti mesto Retz, o rok neskôr útok táboritov poškodil kláštor vo Svetlej (*Zwettl*) a v marci 1427 sa tam vybral dokonca sám táborský veliteľ Prokop Holý. So svojimi vojakmi ťažko poškodili konvent a kláštor v neďalekom Altenburgu.⁶ Už tieto udalosti neveštili pre obyvateľov Uhorska nič dobré. Situácia sa ešte viac vyostrila, keď husitské vojská prenikli k mestečku Marchegg a vypálili ho.⁷ Tento čin už mala na svedomí nepochoybne posádka z Břeclavi, o čom svedčí nariadenie rakúskeho vojvodu Albrechta o preložení trhu z 1. na 8. september 1427 kvôli strachu obyvateľov z nepriateľov z Břeclavi.⁸ Marchegg sa nachádza pomerne blízko Bratislavy, preto musela mať táto výprava v Bratislave silný ohlas a oprávnene rástol aj pocit ohrozenia.

O tom, že husití zaútočia aj proti Uhorsku, zdá sa, pochyboval len málokto. Otázka však znela, kedy tento útok nastane. Pochopiteľne sa očakávalo, že najzasiahnutejšou oblasťou bude severozápad krajiny, „*partes superiores*“. Udalosti na Morave roku 1426 a výpravy husitov do Rakúska spôsobili, že obrana Uhorska na Morave už nepostačovala. Jedným z dôsledkov bolo aj opevňovanie Bratislavského hradu. Kráľ Žigmund poslal 8. júla zo Sedmohradska list, v ktorom nariaďuje všetkým cirkevným i svetským pánom

-
- 3 ŠMAHEL, František. *Husitská revoluce III : Kronika válečných let*. Praha : Karolinum, 1993, s. 194 až 199.
 - 4 P. Čornej hovorí o vybudovaní tzv. husitského trojbloku Pražanov, táboritov a sirotkov. ČORNEJ, ref. 1, s. 360.
 - 5 Husitské výpravy do Uhorska sú pomerne podrobne spracované. Všetky staršie prepracovania tejto témy (GERŐ, János. *A cseh husziták Magyarországon*. Besztercebánya : Machold Ny., 1910; TÓTH-SZABÓ, Pál. *A cseh-husizita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest : Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája, 1917; MIŠÍK, Mikuláš. *Husiti na Slovensku*. Banská Bystrica 1928; ŠPIRKO, Jozef. *Husiti, jiskrovci a bratrci v dejinách Spiša (1431 – 1462)*. Levoča : Spišský dejepisný spolok, 1937.) zavíril VARSÍK, Branislav. *Husitské revolučné hnutie a Slovensko*. Bratislava : SAV, 1965, s. 11-129. Prehľad uhorských výprav sa nachádza aj v najnovších českých prácach k husitskej revolúcii od F. Šmahela a P. Čorneja, tí však v zásade vychádzali z Varsikovej monografie. Vďaka doterajšiemu bádaniu existuje teda vcelku spoľahlivá chronologická kostra udalostí, treba však preveriť a prípadne aj poopraviť niektoré fakty, ktoré sa dnes javia ako samozrejmé.
 - 6 ČORNEJ, ref. 1, s. 502-503; KRONES, Franz von. Die erzählende Quellen der Geschichte Mährens im fünfzehnten Jahrhundert. In *Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens*, 1900, roč. 4, s. 39-40; VARSÍK, ref. 5, s. 20-21.
 - 7 BECK, J. v. - LOSERTH, J. Urkundliche Beiträge zur Geschichte der hussitischen Bewegung und der Husitenkriege mit besonderer Berücksichtigung Mährens und der mährisch-husitischen Söldner. In *Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens*, 1897, roč. 1, č. 54, s. 61.
 - 8 *Sopron szabad királyi város története. 1. rész, 2. kötet : Oklevelek és levelek 1407-től 1429-ig*. Ed. Házi Jenő. Sopron : Székely és Tsa, 1923, č. 155, s. 339-340; VARSÍK, ref. 5, s. 23.

v meste Bratislava i v celej stolici, aby svojich poddaných nechali pracovať na bratislavskom opevnení pod dohľadom už ostrieľaných protihusitských bojovníkov Štefana a Juraja z Rozhanoviec.⁹ S týmito opatreniami mohol súvisieť aj nedostatok potravín v meste; z konca augusta máme správu, podľa ktorej Bratislavčania požiadali o potravinovú pomoc mesto Viedeň.¹⁰

Ďalším dôležitým dokladom je list bratov z Rozhanoviec z 22. septembra Mikulášovi z Perína, napísaný už v Bratislave. Píše sa v ňom, že v Uhorsku sa už dozvedeli, ako všetky moravské mestá a tamojšie panstvo uzavreli prímerie s husitmi, ktorí sa chystajú vpadnúť do Uhorska.¹¹ K informovaným patrila aj kráľovná Barbora. Tá dostala od nitrianskeho biskupa správu, podľa ktorej chcú husiti tiahnuť proti Bratislave.¹² Tieto správy sa zrejme šírili z moravských katolíckych kruhov, ako o tom vypovedá záznam zo znojemskej účtovnej knihy o vyslaní posolstva do Viedne z novembra 1427, ktoré mohlo o pripravovanej husitskej výprave informovať.¹³ V skutočnosti sa však husiti zaoberali viac domácimi problémami. Výprava do Uhorska sa zdržala o niekoľko mesiacov.

Prvý prienik husitských vojsk na územie Uhorska však prišiel až začiatkom roku 1428. Najprv sa na Morave preukázateľne objavili jednotky sirotkov spolu s novomestskou pražskou hotovosťou na čele s Vlkom Koudelníkom a Prokopom Malým. K nim sa ešte na Morave pridali Jan Tovačovský a zrejme aj ďalší moravskí páni.¹⁴ Pri postupe do Uhorska spojené vojská sirotkov, Pražanov a moravských kališníkov sa zmocnili Uheriského Brodu.¹⁵ Je pritom zjavné, že pri obsadzovaní tohto mesta mysleli aj na ústupovú cestu.¹⁶ Odtiaľ sa presunuli k Veselí, kde sa k nim asi v polovici januára pripojili vojská táboritov. Táboriti postupovali cez Třebíč, Moravský Krumlov, Ivančice a Břeclav a na ich čele stáli Jaroslav z Bukoviny, Žigmund z Vranova a Prokop Holý.¹⁷ Dňa 1. februára boli husiti už neďaleko Skalice, o čom Bratislavčanov informoval Stibor zo Stiboric mladší, poverený obranou krajiny, a zároveň ich požiadal o vojenskú pomoc.¹⁸ Presne v ten istý deň napísal Bratislavčanom bratislavský župan Štefan z Rozhanoviec list, v ktorom na-

9 Archív mesta Bratislavy (ďalej AMB), č. 1 013; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej CDH). *Tomi X, volumen VI: Ab anno 1418 – 1428*. Ed. Georgius Fejér. Budae: Typ. Universitatis, 1844, č. 288, s. 610-612; tiež AMB, č. 970.

10 Magyar országos levéltár (ďalej MOL), Diplomatikai levéltár (ďalej DL) 43 716.

11 *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges* (ďalej UB) I. Ed. Franz Palacký. Prag: Tempusky, 1873, č. 477, s. 547-548.

12 AMB, č. 1 035; CDH X 6, ref. 9, č. 286, s. 608; VARSÍK, ref. 5, č. 1, s. 291.

13 URBÁNEK, ref. 2, s. 286-287; VARSÍK, ref. 5, s. 26.

14 TOMEK, Václav Vladivoj. *Dějepis města Prahy 4*. Praha: Fr. Řivnáč, 1899, s. 395; ŠMAHEL, ref. 3, s. 201-202.

15 Kronika Bartoška z Drahoníc. In *Fontes rerum Bohemicarum*, Tom V (ďalej FRB V). Ed. Jaroslav Goll. Praha 1893, s. 598. Výprava je tu nesprávne datovaná k roku 1427; *Chronicon veteris Collegiati Pragensis (1419 – 1441)*. In *Fontes rerum Austriacarum*, 1. Abtheilung Scriptorum, 2. Band, Geschichtschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen, Theil I (ďalej FRA 1 2). Ed. Konstantin Höfler. Wien: Kaiserl. Königl. Hof- und Staatsdruckerei, 1856, s. 90; TOMEK, ref. 14, s. 395.

16 Vyplýva to z listiny, podľa ktorej sa cez Uheriský Brod vracali na Moravu. *Urkundliche Beiträge*, ref. 7, č. 69, s. 67.

17 ŠMAHEL, ref. 3, s. 202.

18 DL 43 731.

riadil upraviť hradby do príchodu kráľa Žigmunda,¹⁹ ktorý sa práve nachádzal na juhu krajiny. O husitskom postupe vtedy ešte nemohol vedieť. Zo 7. februára máme k dispozícii aj list od rady mesta Eisenstadt o pripravovanej schôdzke medzi zástupcami oboch miest, čo vzhľadom na vtedajšie udalosti mohlo súvisieť najskôr s husitmi.²⁰ V dňoch 10. a 11. februára dostali Bratislavčania dva listy z Viedne, ktoré ich informovali o podozreniach rakúskeho vojvodu Albrechta, že v Bratislave sa nachádzajúci prívrženci husitov chcú po príchode vojsk podpáliť mesto, čo sa malo stať o dva až tri dni.²¹ Neboli to však celkom presné informácie, keďže husiti sa pred Bratislavou objavili až o týždeň neskôr. Je však zjavné, že za množstvom informácií o husitskom nebezpečenstve stojí práve viedenský dvor.

Dňa 12. februára Pavol Wolfurt z Červeného Kameňa napísal bratislavskej mestskej rade o posolstve, ktoré v ten deň prišlo, že husiti odtiahli od Skalice a nachádzajú sa pri Senici a pri akomsi Felberne, a chcú tiahnuť na Trnavu.²² Podobnú správu dostali Bratislavčania prostredníctvom trnavskej mestskej rady od Stibora, ktorý ich varoval, že husiti po opustení Skalice nepochybné budú tiahnuť proti Trnave alebo proti Bratislave.²³

Zmes týchto informácií a čiastočne aj fám museli v Bratislave spôsobiť krušné chvíle. Samotní Bratislavčania videli, že od Stibora pomoc nedostanú, keďže on sám ich o ňu žiadal, preto sa museli obrátiť inam. Pomoci sa dočkali od Mikuláša, opáta kláštora sv. Martina na Panónskej hore, ktorý Bratislave poskytol svoje jednotky,²⁴ na rozdiel od ostrihomského arcibiskupa Juraja z Pavloviec, ktorý svoje jednotky poskytol už Stiborovi zo Stiboric.²⁵ Bratia Juraj a Matúš z Pavloviec (Matúš bol krajinský sudca) mali podobne ako Stibor úlohu brániť krajinu. Jednou z dôležitých právomocí, ktorými Žigmund neskôr oboch bratov poveril, bolo získavanie vojenských posíl z kráľovských miest, ako o tom svedčí Žigmundova listina vydaná 28. marca adresovaná Šopronu.²⁶ Vzhľadom na ich aktivitu začiatkom roka 1428 sa zdá byť pravdepodobné, že nejaké poverenie od kráľa mali už predtým.

Kráľ Žigmund vzhľadom na svoju zaneprázdnenosť nemohol ísť na sever krajiny osobne. Nevieme ani, kedy sa o husitskej výprave dozvedel. Až z 20. apríla pochádza oznam Železnohradskej stolici, v ktorom kvôli útokom Turkov a husitov proti Uhorsku vydal príkaz povolávať vojakov do armády.²⁷

Stibor zo Stiboric mal pred postupujúcim husitským vojskom tri možnosti: buď sa im postaví v otvorenom boji, alebo sa stiahne, a to buď do Bratislavy alebo do Trnavy. Na priamy boj však nemal zjavne ani pomyslenia. Sám mal s husitmi veľa skúseností, vďaka

19 AMB, č. 1 045.

20 AMB, č. 1 046. VARSÍK, ref. 5, s. 27.

21 DL 43 733, 43 734.

22 DL 43 736. Názov Felbern sa zatiaľ nepodarilo stotožniť s nijakou známou lokalitou v okolí. Nenájde ju ani vo Fejérovom CDH, ani v doterajších vydaniach Zsigmondkori oklevéltár. Zrejme ide o zaniknutú dedinu, azda v blízkosti hradu Branč.

23 DL 43 735.

24 AMB, č. 1 194; ohľadom datovania por. VARSÍK, ref. 5, s. 29, pozn. č. 74.

25 Por. DL 43 737; TÓTH-SZABÓ, ref. 5, č. 6, s. 356.

26 TÓTH-SZABÓ, ref. 5, č. 7, s. 357-358.

27 DL 92 743.

ktorým ho teraz Žigmund poveril obranou krajiny. Nezdá sa ani, že by Stibor disponoval dostatočne silným vojskom, keďže veľká časť uhorskej hotovosti bojovala na juhu proti Turkom. Z možnosti pobytu v Bratislave alebo Trnave si nakoniec vybral tú druhú. Vysvetlení môže byť viac, ale do úvahy prichádza napríklad to, že po predchádzajúcej starostlivosti o bratislavské opevnenia považoval Stibor za potrebnéjšie a účelnejšie chrániť Trnavu. Putovala tam dokonca aj pomoc z ostatných miest. Dosvedčuje to list Trnavčanov z 27. februára, kde ďakujú za poslanie puškárskeho majstra (*püchsenmeister*) z Bratislavy²⁸ a podobných podporných akcií bolo zrejme viac. Je teda pravdepodobné, že uhorské jednotky boli pripravené skôr na útok proti Trnave (možno pod vplyvom nejakých poplašných správ, o ktorých sa však pramene nezmiňujú).

Podľa správ Pavla z Wolfurtu a Stibora zo Stiboric sa husitské vojská vydali smerom k Trnave, no po prekročení Malých Karpát sa napriek očakávaniam vydali cez Orešany, Modru, Pezinok a Svätý Jur k Bratislave.²⁹ Bratislavský kapitán Juraj z Rozhanoviec 18. februára píše mestu Šopron, že husiti sú už pred Bratislavou.³⁰ Dobyť mesto sa nepokúsili, zato urobili v jeho okolí spúšť. Vypálili Nové mesto Bratislavské (*Nova civitas posoniensis*),³¹ a osadu sv. Mikuláša.³² Popolom ľahla aj nemocnica sv. Antona na predmestí.³³

Výprava sa ďalej pohla pozdĺž Váhu, pričom jedna správa spomína vypálenie až šesťsto dedín (*vy^c dorffer*)³⁴ a odtiahla ďalej³⁵ na Opavsko, kde husiti donútili vojvodu Václava uzavrieť prímerie a navyše získali spojenca v Hornom Sliezsku. Vojvoda tohto územia Bolek V. Opolský si veľmi dobre uvedomil výhody spojenectva s husitmi, najmä keď zaujal majetky patriace hornohlohovskej kapitule a biskupstvu.³⁶

Husitské vojská teda nenarazili v Uhorsku na významnejší odpor a sám Stibor sa z bezpečia trnavských hradieb ani nepohol. Prvá a vlastne aj posledná významná bitka sa uskutočnila až v Sliezsku. Domov sa vojská vrátili v polovici mája.³⁷

28 DL 43 758; *Urkundliche Beiträge*, ref. 7, č. 69, s. 67 a č. 74, s. 69. Loserth omylom list publikuje dvakrát, ide však podľa všetkého len o jeden list. Drobné rozdiely medzi nimi súvisia zrejme s chybným čítaním. Obe majú rovnakú datovaciu formulu („*Datum Tirnavie feria sexta post Mathei apostoli anno etc. 28. etc.*“), ale oba sú vydavateľmi datované nesprávne. Prvý (č. 69, s. 67) datoval Loserth na 26. február, druhý (č. 74, s. 69) na 26. september.

29 *Chron. vet. Coll. Prag.*, ref. 15, s. 90.

30 *Sopron sz. kir. vár. tört. 2. rész, 6. kötet : Pótkötet az 1. rész 1–7 és a 2. rész 1–5 köteteihez az 1278 – 1526 években*. Ed. Házi Jenő. Sopron : Székely és Tsa, 1943, 85, s. 75-76. K datovaniu listiny VARSÍK, ref. 5, s. 30, pozn. č. 77.

31 AMB, č. 1 108.

32 AMB, č. 1 109.

33 AMB 1 089; *CDH, tomi X volumen VII : Ab anno 1429 – 1437*. Ed. Georgius Fejér. Budae : Typ. Universitatis, 1843, č. 308, s. 141.

34 UB I, ref. 11, č. 508, s. 601-602. Ide zrejme o prehnaný údaj. Por. VARSÍK, ref. 5, s. 36.

35 27. februára píšu Trnavčania, že nepriatelia už prešli hory a sú v Uherskom Brode: „*als man vns fürbar sagt, das der maist tail vber den wald ausgezogen ist vnd noch yczund auszziehen. (...) Ir bedürfft euch nicht besorgen vor den vinden, wenn sy nün czum Ungrischen Brod sein der meren tail.*“ por. DL 43 758; *Urkundliche Beiträge*, ref. 7, č. 69, s. 67 a č. 74, s. 69.

36 ČORNEJ, ref. 1, s. 525-526.

37 ŠMAHEL, František. *Husitská revoluce II : Kořeny české reformace*. Praha : Karolinum, 1993, s. 204.

Prvé meranie síl českých husitov a Žigmunda na uhorskej pôde dopadlo jasne v neprospech uhorského kráľa. Proti husitom sa nepostavil na odpor nikto a cieľ výpravy – poskodiť nepriateľa na vlastnom území a zhromaždenie koristi – sa podarilo splniť evidentne bez väčších problémov. V tomto období si však už Žigmund napriek svojim niekoľkým plamenným výzvam asi len ťažko mohol robiť ilúzie, že zničí husitov vojenskou silou. Jediné riešenie ostávalo v diplomacii, na to však bola potrebná zmena celospoločenskej klímy v Európe.

Na jeseň sa z juhu vrátil aj Žigmund. Dňa 11. septembra kráľov kancelár Gašpar Šlik napísal mestu Frankfurt list so zaujímavými novinkami. Srbský despota vraj práve vyjednával mier s Turkami na tri roky. V liste ďalej stálo, že keď niekto bude tvrdiť, že mal Žigmund veľké straty, nie je to pravda. O Čechoch G. Šlik príliš nehovorí, len to, že „*Man hofft ouch gutes Mer usz Behem*“.³⁸ Uhorský kráľ mohol pomyšľať na to, že sa vráti na sever krajiny a začne sa opäť po dlhšom čase venovať husitskému problému.

Koncom marca 1429 sa medzi Žigmundom Luxemburským a husitmi začali v Bratislave rokovania, ktoré možno označiť za prvý krok na uzavretie mieru medzi revolučnými Čechami a katolíckou Európou. Bratislavské rokovania však nakoniec skončili na neústupnosti oboch strán upustiť zo svojich požiadaviek, a tak sa husiti opäť začali naplno venovať vojenským výpravám.

Ešte na jeseň roku 1429 si to odnieslo územie Lužice. V polovici decembra sa husitské frakcie dohodli na ďalšom spoločnom postupe. Výsledkom bola výprava, ktorá začala vpádom do Meißenska. Keďže husiti nestretli rovnocenného súpera, mohli sa rozvinúť do niekoľkokilometrového pásu a plieniť rozsiahle územia pozdĺž západných hraníc Čiech. Úplnou pohromou bolo obsadenie Bayreuthu. Bamberg sa husitom vzdal ponúknutím výkupného vo výške 12-tisíc zlatých a Norimberg ponúkol 11-tisíc.³⁹ Bola to najväčšia, najúspešnejšia a najslávnejšia husitská výprava. S takto pozdviženým sebavedomím mohli husiti udrieť kdekolvek.

Ešte v decembri sa v Bratislave konal snem ríšskych kniežat, ktorý už priam tradične rokoval o zlikvidovaní českého kacírstva.⁴⁰ Ďalšie stretnutie sa dohodlo v ríši. Žigmund podľa svojho sľubu plánoval, že príde do Norimbergu.⁴¹ Blížiacich sa husitov teda neočakával, skôr predpokladal, že po skončení výpravy v Nemecku sa husiti hádam uspokojia a on sa bude môcť vybrať na snem do Norimbergu. Už onedlho bolo všetko inak.

Takmer ihneď po návrate z najväčšej a najslávnejšej, vskutku „spanilej“, výpravy, sa husitské vojská chystali opäť do boja. Tentoraz sa však rozdelili, pričom jedna časť smerovala do Sliezska a druhá do Uhorska. Zdá sa, že vo výprave proti Uhorsku prevládali sirotkovia, ale nachádzame v nej aj táboritov. Jej najslávnejšou postavou bol veliteľ poľných vojsk sirotkov Vlk Koudelník. Sprewádzal ho Prokop Malý, duchovný vodca poľnej obce, ďalej Ján Zmrzlík zo Svojšína, Novomešťania (údajne až štvrtina

38 CDH X 6, ref. 9, č. 432, s. 929-930.

39 ŠMAHEL, ref. 3, s. 217-223; ČORNEJ, ref. 1, s. 519-523.

40 UB II. Ed. Franz Palacký. Prag : Tempsky, 1873, č. 623, s. 79-84.

41 16. marca 1430 píše z Trnavy Oldřichovi z Rožmberku. Vyzýva ho, aby sa zúčastnil norimberského snemu, na ktorý sa aj on sám chystá. *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské I.* Ed. František Palacký. V Praze 1840, č. A. I./34, s. 30-31.

obyvateľov) a kapitán na Ostromeči Filip z Padařova.⁴² Kronikár Windecke odhaduje ich počet na 11-tisíc,⁴³ čo znie z pera kronikára až prekvapivo dôveryhodne. Prvá bitka sa odohrala ešte na území Moravy „pri akomsi kostole“.⁴⁴ Kronikár tým mohol myslieť Podivín, ktorého druhý názov bol Kostel,⁴⁵ avšak do úvahy prichádzajú aj iné lokality. V tejto súvislosti prichádza do úvahy aj možnosť stotožnenia s Kostelcom nad Moravou pri Uherskom Hradišti. Postup husitov sa dal predpokladať práve okolo tohto mesta, keďže viedla frekventovaná cesta do Uhorska. Okrem možného zaangažovania uhorských vojakov z tamojšej posádky sa tejto bitky zrejme zúčastnil aj Stibor zo Stiboric, a celkom určite ruský knieža Fridrich.

To nás privádza k jednému z dôležitých presunov, ktoré sa udiali roku 1428 na Morave a západnom Slovensku. V lete 1428 padol pri Golubaci Mikuláš z Perína,⁴⁶ ktorý sa začiatkom 20. rokov stal trenčianskym kastelánom a mal aj hodnosť *capitaneus fluvii Wagh*. Jeho účasť na protitureckom ťažení nasvedčuje tomu, že už nemal na starosti stráženie severného Uhorska proti husitom, ani protihusitskú kampaň na Morave. Naopak, o obranu Uhorska pred husitmi sa mali postarať Stibor zo Stiboric mladší a bratia Juraj a Matej z Pavloviec, ktorí boli hlavnými postavami uhorskej obrany roku 1428.

Práve po skončení výpravy roku 1428 začal Stibor zhromažďovať peniaze.⁴⁷ Dôležitým zdrojom jeho vtedajších príjmov boli zálohy na Morave, ktoré nás privádzajú k pozoruhodnej postave husitských dejín, kniežaťovi Fridrichovi.

Ruský knieža Fridrich sa ocitol na prvom známejšom pôsobisku v táborskej pevnosti Břeclav. Do revolučných Čiech sa mohol dostať so Žigmundom Korybutovičom,⁴⁸ no do úvahy prichádza aj možnosť, že prišiel podobne ako smolenský knieža, ktorý padol na strane Žigmunda v bitke pri Vyšehrade.⁴⁹ Ešte na jar 1428 sa zúčastnil na výprave do Sliezska, teda tej, ktorá viac-menej pokračovala v uhorskej výprave zo začiatku toho roka.⁵⁰ Možno teda predpokladať, že v januári a februári 1428 bol na strane husitov v Uhorsku. Ale niekedy v priebehu druhej polovice toho istého roka sa pridala na stranu Žigmunda. Fridrichovi bolo roku 1428 zapísané panstvo vo Veselí nad Moravou (šlo o záloh v hodnote 4-tisíc uhorských zlatých) a z toho dôvodu si aj zvolil nový predikát:

42 *Kronika Bartoška z Drahonice*, ref. 15, s. 602.

43 Eberhardi Windeckii Mogunt. *Historia vitae imp. Sigismundi*. In *Scriptores rerum Germanicarum*, Tomus I. Ed. Io. Burchardus Meckenius. Lipsiae 1728, col. 1 221.

44 *Kronika Bartoška z Drahonice*, ref. 15, s. 602.

45 VARSÍK, ref. 5, s. 45, por. aj pozn. č. 132.

46 DVOŘÁKOVÁ, Daniela. *Rytier a jeho král. Stibor zo Stiboric a Žigmund Luxemburský : Sonda do života stredovekého uhorského šľachtica s osobitným zreteľom na územie Slovenska*. Budmerice : Rak, 2003, s. 380.

47 DVOŘÁKOVÁ, ref. 46, s. 381 a pozn. č. 1 207 na s. 463.

48 Por. ČORNEJ, ref. 1, s. 467.

49 *Johannis Długosii seu Longini, canonici Cracoviensis, Historiae Polonicae libri XII*, Tomus IV (1410 až 1444). In *Opera omnia XIII*. Ed. Ignatius Żegota Pauli – Alexandri Przedziecki. Cracoviae 1877, s. 268.

50 *Scriptores rerum Silesiacarum VI : Geschichtsquellen der Hussitenkriege*. Ed. Colmar Grünhagen. Breslau : Max, 1871, č. 80-81, s. 58-59.

Fridrich z Veselí.⁵¹ Väčšinou sa usudzuje, že tento majetok dostal od Žigmunda,⁵² zrejme však šlo skôr o dohodu so Stiborom zo Stiboric. Podľa jeho závetu z roku 1431 mu Stibor previedol hrad Ostroh za 150 kôp českých grošov a mestečko Bzenec za 1 000 zlatých.⁵³ O panstve vo Veselí sa v testamente nehovorí, a to môže znamenať, že Fridrich tento majetok už vlastnil. Zároveň to poukazuje na skutočnosť, že moravské mestá a hrady zálohované Žigmundom z roku 1422 boli prevedené na Stibora, čo vzhľadom na Žigmundovu takmer príslovečnú insolventnosť nie je nijako prekvapujúce. Pre úplnosť ešte dodajme, že hrad Hodonín na Morave držal Ján z Vrbna, nešlo však o zálohovanie.⁵⁴ S Jánom z Vrbna, podobne ako s Fridrichom, sa ešte stretne na opačnej strane husitských vojen.

Vyzerá to tak, že zálohovanie a odovzdanie majetkov na Morave prebehlo približne v tom istom období, ako v Uhorsku, čiže okolo júna. A keďže v tom čase bol Žigmund na juhu Uhorska, dohoda o prevode majetku i prebehnutie Fridricha na kráľovskú stranu, sa zrejme uskutočnili bez jeho prispenia. Všetko nasvedčuje tomu, že sa tak stalo najmä s prispením Stibora. Pri prevode majetku však už kráľova spoluúčasť bola potrebná.

Fridrich sa v novembri 1429 odvdáčil svojim novým spojencom tak, že sa pokúsil o znovuzískanie Uherského Brodu. Jeho pokus musel byť značne prekvapivý. Podľa prameňa sa zdá, akoby táboriti ešte nevedeli o Fridrichovom prechode do kráľovho tábora,⁵⁵ hoci od neho uplynul už asi rok.

Je teda pravdepodobné, že medzi moravskými kapitánmi kráľa Žigmunda, o ktorých hovorí Bartošek, nájdeme (okrem iných) aj Fridricha z Veselého a Stibora zo Stiboric. Pre Stiborovu účasť hovorí odklad súdu medzi ním a vdovou po Mikulášovi Forgáčovi zo 14. februára 1430, keďže Stibor sa nachádzal v kráľovskom vojsku proti husitom.⁵⁶ Okrem nich na vojenských operáciách mohli participovať aj jednotky z hradišskej posádky. Nie je však úplne isté, či jej v tomto období velil Ladislav z Ludanic. V minulom

51 *Zbýtky register králův římských a českých z let 1361 – 1480*. Ed. August Sedláček. Praha : Česká akademie věd a umění, 1914, s. 143; *Středověké listy ze Slovenska : Sbíрка listů a listin, psaných jazykem národním*. Sv. I. Ed. Václav Chaloupecký. Bratislava; Praha : Učená společnost Šafaříkova, 1937, č. 3, s. 4.

52 VARSÍK, ref. 5, s. 47.

53 WENZEL, Gusztáv. Stibor vajda : Életrajzi tanulmány. In *Értekezések a történelmi tudományok köreből* 4. Budapest 1875, s. 191-192: „*Castrum nostrum Ostrow in Moravia, quod anobis tenet Dux Fridericus de Russia sub tali condicione, quod quando vellemus ab ipso rehabere, quod nobis resignaret: tunc debemus sibi centum quinquaginta sexagenorum grossorum dare et persolvere(...) Eciam idem Dux Fridericus de Russia tenet a nobis in obligacione opidum Bzenecz cum spectancijs suis in mille florenis, prout super hoc habet litteras nostras.*“

54 WENZEL, ref. 53, s. 192: „*Item Castrum Hodonyn in Moravia, quod a nobis tenet Wrbenski, eciam non est obligatum in aliquo; sed quando monebitur, debet resignare pueris vel testamentarijs nostris.*“

55 Spoláhľivý prameň publikoval BARTOŠ, František Michálek. Zápisky v breviári kněze Antocha z Přelouče z let 1422 – 1432. In *Časopis archivní školy*, 1934, roč. 12, s. 107. „30. XI. 1429 Fridrich Polonus, cui Thaborienses multum confiderant, multum... Hic Brodam Ungarie isto tempore circumvolaverat, volens devastare, sed piissimo (favente) per dominum Thovaczowsky et d. Venceslaum, filium Petri de Straznicz,.... sunt repulsi.“

56 DL 59 147.

roku sa ako mestský kapitán uvádza Peter Roman z Vítovic,⁵⁷ pričom vieme, že Ladislav z Ludanic bol neskôr doložený v husitskom zajatí.⁵⁸

Bitka, ktorá sa odohrala ešte na Morave, nezabránila vstupu husitov na územie Uhorska. Na Morave husiti údajne stratili vyše 150 bojovníkov,⁵⁹ čo nie je málo. Začiatkom apríla, keď už bol Žigmund definitívne rozhodnutý, že ostáva v Uhorsku, sa začala chystať obrana. Jedným z dokladov je mandát zo 14. apríla, v ktorom Žigmund prikazuje Petrovi Čechovi z Levíc a Štefanovi z Újlaku, mačvianskym bánom a zároveň dobrožským županom, aby zabavili všetok majetok familiárov Ladislava Töttösa z Bátmonostoru pochádzajúcich podľa všetkého z Bodrožskej stolice. Dôvodom bolo, že nenastúpili do všeobecného vojska proti husitom.⁶⁰ Okrem ďalšieho prameňa dokazujúceho dezerciu uhorských vojakov nám tento prameň potvrdzuje prítomnosť Ladislava Töttösa na severe Uhorska. Roku 1429 bol kapitánom a kastelánom Belehradu⁶¹ a jedným z významných šľachticov južného Uhorska. Jeho zázemie bolo najmä v stolici Baraňa. Znamená to, že prímerie s Turkami umožnilo Žigmundovi povolať proti husitom vojakov, ktorí by za normálnych okolností museli ostať na juhu. Vďaka tomu Žigmund mohol zhromaždiť proti husitom väčšie vojsko, ako pred dvoma rokmi. Potvrdzuje to aj ďalší doklad zo 6. mája 1430, teda už po odchode husitov. V listine, datovanej v Šintave, Žigmund potvrdzuje, že Imrich z Marcalu, ktorému predtým záložoval mesto Virovitica (*Wereuche*) s tamojším palácom a časťou majetku Lipa (*Luppa*, dnes Lipova Kosa) za 10-tisíc zlatých, poskytol počas vpádu husitov a táboritov 140 kopijí, čo ho vyšlo na 2 800 zlatých.⁶² Proti husitom sa mohli dokonca postaviť aj Žigmundovi spojenci „*Raczy*“,⁶³ čiže Srbi. Údajne sa v Žigmundovom vojsku nachádzali príslušníci až deviatich etník („*con novem linguaiis hominum*“).⁶⁴

Druhej bitke tejto výpravy pri Trnave, predchádzalo neúspešné rokovanie medzi Žigmundom a moravskými kališnickými barónmi, ktoré sa odohralo niekedy pred 12. aprílom.⁶⁵ Treba tu však zdôrazniť, že pobyt husitov v okolí Trnavy musel trvať o niečo dlhšie, ako sa dosiaľ predpokladalo. Dôležitým dokladom je list Mikuláša Pachrada z Trnavy bratislavskej mestskej rade, napísaný 10. apríla, na konci ktorého pisateľ informuje, že kráľ je pri husitoch nachádzajúcich sa niečo vyše jednej míle od mesta.⁶⁶ Znamená to,

57 AMB, č. 1 084; *Středověké listy*, ref. 51, č. 2, s. 3-4.

58 DL 12 485 z 29. 1. 1433. Na túto listinu ma upozornil doc. Lukačka, za čo mu ďakujem.

59 Kronika Bartoška z Drahonic, ref. 15, s. 602.

60 DL 80 265.

61 ENGEL Pál. *Magyarország világi archontológiája 1301 – 1457, I.* Budapest : MTA Törttud. Int., 1996, s. 374.

62 DL 91 021; *A Hedérvári család oklevéltára*. 1. kötet. Ed. Béla Radvánszky, Levente Závodszy. Budapest : M. Tud. Akad, 1909, č. 146, s. 171-173.

63 *Kronika Bartoška z Drahonic*, ref. 15, s. 602.

64 BARTOŠ, ref. 55, s. 104. Podľa výkladu slova „lingua“, ktorý bol v tom čase v Čechách a na Morave bežný, bol tento termín výrazom pre etnikum z jazykového hľadiska, preto tu kronikár ráta aj jednotlivé uhorské etnické skupiny.

65 *Monumenta mediæ ævi historica res gestas Poloniae illustrantia* (ďalej MMAH). *Tomus VI : Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376 – 1430*. Ed. A. Prochaska. Cracoviae 1882, č. 1 406, s. 895-896.

66 MOL, Diplomataikai fényképgyűjtemény (ďalej DF) 241 544.

že medzi týmto dátumom a samotnou bitkou prebehol dlhší čas, vyplnený pravdepodobne rokovaniami alebo bojami.

V samotnej bitke pri Trnave husiti nakoniec vyhrali, utrpeli však príliš veľké straty na to, aby ich výprava splnila svoj účel. Priebeh bojov je dostatočne známy.⁶⁷ Podobne ako roku 1428, aj teraz bol husitský postup v centre záujmu viacerých miest.⁶⁸ Keďže však tentokrát bola uhorská obrana dobre zorganizovaná a proti husitom sa postavilo mohutné a konsolidované uhorské vojsko, zachovalo sa menej správ ako z roku 1428, keď bola napríklad Bratislava odkázaná fakticky sama na seba. Bitka prebehla v troch fázach: 23. apríla (*in die Georgii*), 25. apríla (*in die Marci*) a 28. apríla (*in die Vitalis*).⁶⁹ K jednému z týchto troch dátumov sa zrejme vzťahuje aj údaj, podľa ktorého Stibor zo Stiboric,⁷⁰ prípadne knieža Fridrich,⁷¹ závisí od prameňa, vnikli do vozovej hradby husitov. Tí sa však stihli sformovať a nakoniec s veľkým úsilím Uhrov a ich spojencov premohli. Husitská protiofenzíva bola natoľko silná, že Ján z Marótu, bývalý mačviansky bán, utiekol z boja.⁷² Hrdinami bitky, ktorým sa podarilo vpadnúť do husitskej vozovej hradby, boli zrejme aj Stibor aj Fridrich.⁷³ O tom, že spoločne (azda pod Stiborovým formálnym vedením)⁷⁴ viedli jeden oddiel uhorského vojska, netreba pochybovať, keďže spoločne postupovali asi aj na Morave. O ich stykoch nakoniec hovorí dostatočne aj spomínaný Stiborov závet. Účasti Fridricha na protihusitskej strane na jar 1430 tak protirečí už len jeho údajná účasť na prepade Częstochowej, iba niekoľko dní pred bitkou pri Trnave.⁷⁵ Pramene však hovoria skôr pre Fridrichovu prítomnosť v Uhorsku, a navyše by sa zrejme po takomto skutku Fridrich neocitol o rok neskôr v Stiborovom závete.

Výsledkom bitky bolo veľké množstvo mŕtvych na oboch stranách. Husiti údajne prišli až o 2-tisíc mužov, a zahynul aj jeden z ich veliteľov Vlk Koudelník. Veľké straty mali aj vojaci pod vedením Jána Zmrzlíka, ale ešte väčšie straty utrpeli Uhri: až 6-tisíc bojovníkov.⁷⁶ Napriek tomu sa však Žigmund mohol pochváliť, že husiti takúto pohromu ešte neutrpejú.⁷⁷

To ale neznamená, že husiti nestihli v Uhorsku čo to poplieniť. Zdá sa, že niektorí sa dostali až k Bratislave, kde ukoristili voly. Vieme to vďaka listu z 31. augusta 1430 od Stibora zo Stiboric Bratislavčanom, ktorým sľubuje, že napíše svojmu služobníkovi Konrádovi Schellendorferovi, aby im voly chytené nepriateľmi vrátil, ale musia ho za

67 Rekonštrukciu udalostí podal najpodrobnejšie VARSÍK, ref. 5, s. 44-52.

68 Žiadosť mesta Eisenstadt o správy o husitoch z 22. apríla: AMB, č. 1 127.

69 BARTOŠ, ref. 55, s. 104.

70 Eber. Windeckii, ref. 43, col. 1 221.

71 UB II, ref. 40, č. 678, s. 142-143; Script. rer. Siles. VII, ref. 50, č. 157, s. 108.

72 Eber. Windeckii, ref. 43, col. 1 221.

73 B. Varsik (ref. 5, s. 49) za hlavného hrdinu pokladá Fridricha, D. Dvořáková (ref. 46, s. 381) zvyrazňuje rolu Stibora.

74 Tak to pripúšťa aj VARSÍK, ref. 5, s. 49.

75 ŠMAHEL, ref. 3, s. 226, pozri aj pozn. č. 438 na s. 390.

76 *Kronika Bartoška z Drahonice*, ref. 15, s. 602; UB II, ref. 40, č. 683, s. 149-150; Eber. Windeckii, ref. 43, col. 1 221.

77 MMAH VI, ref. 55, č. 1 409, s. 899-900.

jeho námahu odškodniť.⁷⁸ Aj z tohto listu vidieť, že Stibor bol pomerne dosť finančne zaťaženy; 12. augusta z Rakúska písal Žigmund Bratislavčanom, aby vzhľadom na obranu severného Uhorska vyplatili Stiborovi určitú sumu peňazí.⁷⁹

Po bitke sa husiti rozhodli okamžite opustiť územie Uhorska. Napriek vysokým stratám sa Uhri rozhodli nepriateľa prenasledovať. Nadbehli im cestu pri Uherskom Brode, aby im sťažili návrat tým istým smerom, ktorým do Uhorska prišli. Na príkaz Žigmunda museli vojenské jednotky nachádzajúce sa v Bratislave vyraziť smerom k Svätému Juru a ďalej na Senicu a Skalicu.⁸⁰ Je možné, že časť vracajúcich sa husitov bola nútená postupovať ďalej po Považí, a nie okolo Skalice, preto ich ústup trval pomerne dlho – 9 dní⁸¹ – a bol sťažený nepriaznivým terénom.⁸² Kráľ Žigmund nakoniec prikázal Ladislavovi z Kaniže, aby bránil priechody v Drietomej a pri Velčiciach.⁸³ Najväčšia časť husitov sa však dostala späť ku Skalici, v ktorej nechali uhorských zajatcov a tiahli okolo Uherského Brodu a Veselého.⁸⁴

Na rozdiel od všeobecného očakávania sa Žigmund príliš do ríše neponáhľal. Ešte 16. marca písal Oldřichovi z Rožmberku, že mu už nič nebráni v tom, aby šiel do Norimbergu.⁸⁵ Husitská výprava a následné konsolidovanie pomerov si však vyžiadali dlhý čas, a netrpezliví obyvatelia ríše už čakali na svojho kráľa. V Norimbergu sa pred Veľkou nocou (16. apríla) zhromaždili ríšske kniežatá, márne čakajúc na Žigmunda.⁸⁶ Dňa 26. apríla, keď boje v Uhorsku vrcholili, Norimberčania písali mestu Ulm, že Žigmund je v Trnave, no kvôli husitom nemôže prísť do Norimbergu.⁸⁷ V tom čase už husiti síce bojovali v Uhorsku, Norimberčania však mali správy s určitým oneskorením a táto správa sa týkala ešte pohybu husitov pred vstupom do Uhorska. Potvrďuje to aj ich ďalšia správa Kolínčanom z 5. mája o tom, že sa husiti rozdelili na dve časti, pričom jedna z nich stojí na hraniciach Uhorska a druhá je už v Sliezske.⁸⁸ Z tohto listu tiež vyplýva, že husiti sa pri bojoch na Morave s uhorskými jednotkami zdržali, takže ich časť smerujúca do Sliezska dosiahla svoj cieľ skôr.

78 DF 241 554; LOSERTH, J. Regesten zur Geschichte der mährisch-ungarischen Beziehungen vornehmlich in der Zeit der hussitischen Söldnerbanden : Aus dem Nachlaß des Hofrates Josef von Beck. In *Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens*, 1918, roč. 22, č. 42, s. 65.

79 CDH. *Tomi X, volumen VIII : Ab anno 1382 – 1437*. Ed. Georgii Fejér. Budae : Typ. Universitatis, 1843, č. 312, s. 621-622.

80 AMB, č. 969; *Urkundliche Beiträge*, ref. 7, č. 71, s. 68-69.

81 O deviatich dňoch prenasledovania napísal Žigmund litovskému kniežaťovi Vitoldovi: *MMAH VI*, ref. 55, č. 1 409, s. 899-900.

82 *Kronika Bartoška z Drahonice*, ref. 15, s. 602.

83 DL 12 247; TÓTH-SZABÓ, ref. 5, č. 8, s. 358.

84 AMB, č. 1 193. List nie je datovaný rokom, B. Varsik ju však presvedčivo kladie do roku 1430.

85 AČ I, ref. 41, č. A. I/34, s. 30-31.

86 Fortsetzung der Chronica pontificum et imperatorum Romanorum. In *Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte*, neue Folge, erster Band, Andreas von Regensburg, Sämtliche Werke (ďalej Sämtliche Werke). Ed. Georg Leidinger, München : Rieger, 1903, s. 473.

87 UB II, ref. 40, č. 674, s. 137-138.

88 UB II, ref. 40, č. 677, s. 141.

V skutočnosti však v Norimbergu museli na Žigmunda čakať ešte veľmi dlho. Do Viedne prišiel až 28. júna, odkiaľ zvolal do Straubingu ríšske stavý⁸⁹ a venoval sa tiež uhorskej agende. Jeho viedenský pobyt sa zo zdravotných dôvodov predĺžil.⁹⁰ Z Viedne však určil 2 400 zlatých na opevnenie mesta Bratislavy, ktorú mali na starosti jej župani Štefan a Juraj z Rozhanoviec a Bratislavského hradu.⁹¹ Žigmund sa však ešte vrátil do Uhorska⁹² a 8. augusta zálohoval Štefanovi a Jurajovi z Rozhanoviec hrad Šintava spolu s ďalšími majetkami za 7 403 zlatých.⁹³ V dedine Pürkersdorf (*in Villa Pwrkstorf*) pri Viedni 12. augusta napísal mestu Bratislava, aby poskytlo Stiborovi zo Stiboric peniaze, keďže z kráľovho rozhodnutia je Stibor poverený obranou a ochranou horných častí krajiny.⁹⁴ Poverenie Stibora je len jedným z mnohých Žigmundových opatrení na obranu severného Uhorska proti husitom. Ďalším známym opatrením je zriadenie mincovne v Bratislave na jar 1430, ktorou Žigmund povolil raziť tzv. quaringy, resp. firlingy. Ešte v júni 1430 udelil Žigmund Bratislave nové privilégium z vďaky za pomoc proti husitom, ktorým rozšíril možnosť razby na všetky strieborné mince.⁹⁵ Pravdepodobne niekedy v tom čase nechal dokonca opevniť mesto arzenálom zbraní: konkrétne sa spomínajú bombardy (*bombardis*), praky (*lapicidis*) a vozy (*carpentariis*).⁹⁶ V meste sa dokonca nachádzal aj tesár (*magister carpentariorum*) Jakub Čech, ktorý od Žigmunda získal dom vo Vydrici.⁹⁷ Doložený je aj Ján z Reichenau (pôvodom zrejme z Čiech alebo z Moravy) ako *magister bombardarum*, ktorému kráľ dlhoval 1 265 zlatých, preto mu daroval kúriu vo Vrakuni.⁹⁸ Neskôr, roku 1438, sa spolu s Albrechtom zúčastnil obliehania Tábora.⁹⁹

Rozuzlenie českého problému v Uhorsku sa muselo odsunúť na neskoršie obdobie, pretože Žigmund sa už definitívne rozhodol pre rokovania s husitmi napriek zatiaľ ešte nie celkom jednoznačnému postojú vysokých cirkevných predstaviteľov.

Asi v polovici roka 1430 sa však opäť rozšírili správy o chystanej výprave husitov. Tentoraz sa hovorilo zrejme najviac o Morave,¹⁰⁰ no vojnové udalosti sa sústredili predovšetkým v Sliezske. Napriek tomu boli obavy v Uhorsku také veľké, že 23. októbra Ján Noffry z Bojnic, správca tridsiatkov (*comes tricesimarum*) žiadal Bratislavčanov, aby sa mohli desiatkové vína (*vina decimalia*) uložiť kvôli strachu z husitov v meste.¹⁰¹

89 UB II, ref. 40, č. 690, s. 156.

90 UB II, ref. 40, č. 691, s. 157: „...sein küniglich maiestat von krankheit wegen zu wyen verhindert sey worden...“

91 CDH X 8, ref. 79, č. 294-295, s. 624-626.

92 UB II, ref. 40, č. 692, s. 158.

93 DL 24 522. Polovica tejto sumy sa mala vyplácať z výnosov marmarošských soľných baní.

94 Pozri pozn. 79.

95 LEHOTSKÁ, Darina. Bratislavská mincovňa v stredoveku. In *Historické štúdie*, 1956, roč. 2, s. 223-225; CDH X 7, ref. 33, č. 54, s. 196-200; CDH X 8, ref. 79, č. 296, s. 626-630.

96 CDH X 8, ref. 79, č. 299, s. 631-632.

97 CDH X 8, ref. 79, č. 313, s. 622-624.

98 DL 12 759.

99 O obliehaní Tábora napísal Bratislavčanom. List nemá vročenie, len denný dátum („in vigilia sancti Bartolomei“, čiže 24. augusta) patrí však nepochybne do tohto roku. DF 240 940.

100 Potvrďuje to už spomínaný list Norimberčanov z 26. júla: UB II, ref. 40, č. 692, s. 158.

101 CDH X 8, ref. 79, č. 297, s. 630.

Tento doklad, ktorý sme si tu uviedli, sa vcelku ťažko interpretuje. Zrejme súvisí s drobnými pohraničnými výpadmi menších husitských jednotiek z Moravy, ktoré boli také malé, že ich naračné pramene nespomínajú, ale dostatočne veľké na to, aby narobili škody. Dňa 6. januára 1431 vydal Stibor zo Stiboric listinu, v ktorej odškodnil kláštor v Novom Meste nad Váhom kvôli zbúranému mlynu. Ten padol za obeť pri budovaní opevnenia okolo mesta. Doslova sa píše, že tak robí z minuloročného príkazu kráľa kvôli každodenným nájazdom z Moravy.¹⁰² V rokoch 1430 – 1431 bol Stibor zrejme najdôležitejšou postavou protihusitských opatrení v Uhorsku. Dňa 13. marca 1431 píše Bratislavčanom zo Skalice, že nemá žiadne správy o „neveriacich“.¹⁰³ Z konca roka 1430 sa tiež spomína vojsko proti husitom, listina, ktorou palatín Mikuláš z Gorjan odložil súd medzi šľachticmi z Takácsi (Vesprímska stolica) a bakonybéluskym opátom,¹⁰⁴ je však ojedinelá.

Okrem toho vieme, že v Uhorsku bola vyrúbená tzv. husitská daň. Na rozdiel od 20. rokov, keď ju museli platiť Šopron a Bratislava kvôli výprave uhorských vojsk na Moravu, sa ňou tentoraz financovali bezpečnostné opatrenia priamo v Uhorsku. V júni 1431 Žigmund urgoval Spišskú kapitolu kvôli vyplateniu 300 zlatých husitskej dane Jánovi Noffrymu z Bojníc a ak tak neurobia, budú zodpovední za všetky škody, ktoré z toho vzniknú.¹⁰⁵

Strach z husitov, rôzne poplašné správy zo zahraničia alebo z uhorského pohraničia, ale aj konkrétny prepád povodia Dunajca, o ktorom si ešte povieme, či spomínané každodenné nájazdy z Moravy dávali jasne vedieť, že husití v Uhorsku ešte zďaleka nepovedali posledné slovo.

V poradí tretej výprave husitov do Uhorska predchádzal pokus o rokovanie s husitmi prostredníctvom krakovského dvora. Bolo to ďalšie dejstvo mierového úsilia, podporovaného umiernenějšími frakciami tak husitov, ako aj katolíckej strany, ktoré sa začalo v Bratislave roku 1429. Rokovanie otvoril poľský kráľ Vladislav 18. marca 1431.

Do rokovaní vstúpil pred blížiacimi sa Veľkonočnými sviatkami krakovský biskup Zbyňko z Olešnice, ktorý v meste zakázal konanie bohoslužieb v prítomnosti husitov. Mestské brány nechali tak strážiť, aby nikto z Čechov nemohol tajne vniknúť do mesta. Nakoniec Česi opustili Krakov v zlom; vyplienili statky okolo mesta a obrátili svoj hnev, ako poznamenal Dlugoš, nie proti krakovskému biskupovi, ale proti sv. Stanislavovi.¹⁰⁶ Niekedy počas týchto udalostí vpadla časť vojska aj na územie Spiša. Zdá sa, že najprv spustošili Spišskú Starú Ves (*Antiqua Villa, Altendorff*), kde zajali priora lechnického kláštora a spolu s ďalšími odviekli až do Glivice.¹⁰⁷ Podľa kláštornej tradície sa však

102 REVICZKY, Bertalan. *A boldogságos szüzzöl czimzett Vág-Újhely prépostság története*. Trencsén 1897, č. 22, s. 183-184.

103 AMB, č. 1201; DF 239 556.

104 SÖRÖS P. Bakonybéli regesták a XV. század első feléből. In *Történelmi tár*, 1903, s. 364.

105 TÓTH-SZABÓ, ref. 5, č. 9, s. 358-359.

106 *Johannis Dlugoszii*, ref. 49, s. 440-441.

107 *Chronica Scepusiense vel Kaposztafalvense*, Magyar tudományos akadémia, kéziratár. Táto kronika je pomerne neznáma, dostupná je podľa všetkého len v rukopisnom oddelení Maďarskej akadémie vied v Budapešti. Tam sa nachádza zviazaná v kódexe, na ktorého obale je napísané: „*Manuscripta ex coll. D. Cornides*“. Jej význam z hľadiska obsahu a množstva informácií by sa dal porovnať s významom *Spišskosobotskej kroniky*.

nevedelo, či sa prior zo zajatia vrátil, alebo zomrel.¹⁰⁸ Husiti, vedení Žigmundom Korybutovičom, ktorého sprevádzali jeho poľskí spojenci, potom vpadli aj do samotného kláštora a odviekli odtiaľ najmä rôzne cennosti. Výprava bola, ako hovorí Dlugoš, sčasti česká a sčasti poľská („*partim Poloni, partim Bohemi*“).¹⁰⁹ Okrem Korybutovičových poľských spojencov sa na nej zúčastnili aj Česi,¹¹⁰ najpravdepodobnejšie príslušníci táborských posádok v Sliezske. S korisťou sa potom husiti vrátili späť cez južné Poľsko.

V súvislosti s husitskou výpravou roku 1431 sa zvyklo spomínať aj vypálenie Levoče.¹¹¹ Keďže je táto téza najnovšie spochybnená,¹¹² neostáva nám nič iné, ako skontrolovať najmä naračné pramene týkajúce sa Levoče roku 1431 a overiť si, či vypálenie Levoče husitmi je skutočnou historickou udalosťou, alebo ide len o omyl. Za týmto účelom skontrolujeme štyri spišské naračné pramene, ktoré buď priamo, alebo prostredníctvom ďalších kroník od seba preberali informácie. Pôvodná správa o vypálení Levoče je zvyraznená. (Pozri tabuľku)

Než porovnáme tieto pramene, spomeňme ešte dôležitý fakt: požiar v Levoči ani náznakom nespomína Dlugoš. Ďalej je na prvý pohľad vidieť chybné datovanie Hainovej kroniky k roku 1415, čo je zaiste spôsobené nesprávnym prečítaním rímskych číslic dátumu výpravy v jej predlohe. Ňou mohla byť jedna z nezachovaných verzií Spišskosobotskej kroniky napísanej zrejme okolo polovice 15. storočia.¹¹³

Najpodrobnejší text má však jednoznačne Hrabušická kronika. V nej je aj jednoznačne oddelená husitská výprava z roku 1431 a vyhorenie Levoče. Spišskosobotskú kroniku, svojím pôvodom zrejme najbližšiu udalostiam však obsadenie Lechnice nezaujíma, píše len o zhorení Levoče. V Hainovej kronike sa ale mechanicky spája vpád vojska poľského šľachtica Pukala do Levoče s jej vypálením. Ak však túto správu porovnáme s približne rovnako mladou Kronikou spišskej cirkvi, vidíme, že toto spojenie je v Hainovej kronike svojvoľné. Spišské pramene teda poznajú tri rôzne udalosti: vpád husitov

108 Series priorum de Lechnicz seu de Valle S. Antonii ordinis carthusianorum. In *Annalecta Scepusii sacri et profani. Pars III : complectens Scepusii magistratum et politicorum*. Ed. Carolus Wagner. Posonii; Cassovia: Sumpst. J. M. Landerer, 1778, s. 187.

109 *Johannis Dlugoszii*, ref. 49, s. 437. M. Konečný upozorňuje, že Dlugoš nespomína českých účastníkov útoku na Lechnicu. KONEČNÝ, Marián. Príspevky k chronológii a topografii husitskej výpravy na Spiš roku 1433. In *Husitský Tábor*, 1982, roč. 5, s. 192, pozn. 89. Dlugoš medzi nimi menuje Žigmunda Korybutoviča a niektorých jeho poľských spojencov. Korybutovič sa od roku 1428 angažoval na Morave a v Sliezske, pričom po prevrate v Starom Meste začal vystupovať ako táborský spojenc. Udržoval však aj kontakty s krakovským dvorom a na jeho sídlo Odra prichádzali Poliaci. ČORNEJ, ref. 1, s. 527. Vyšší podiel Poliakov na výprave do údolia Dunajca súvisí so zabezpečením vplyvu táboritov v Sliezske. Por. ČORNEJ, ref. 1, s. 527-529.

110 *Johannis Dlugoszii*, ref. 49, s. 441. „*Itaque Dux Sigismundus et Bohemi, qui Carthusienses in Lechnicza probris et spoliis affecerant...*”

111 ŠPIRKO, ref. 5, s. 13-14; VARSÍK, ref. 5, s. 59-61.

112 SEGEŠ, Vladimír. *Od rytierstva po žoldnierstvo : Stredoveké vojenstvo v Uhorsku so zreteľom na Slovensko*. Bratislava : Vydavateľská a informačná agentúra Ministerstva obrany Slovenskej republiky, 2004, s. 189. Autor v príslušnej kapitole opisuje základné udalosti stredovekého Uhorska.

113 Posledné udalosti sa spomínajú pod rokom 1457 a zrejme nie dlho po tomto dátume bol text prepísaný do spišskosobotského kódexu. SOPKO, Július. *Kroniky stredovekého Slovenska : Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov*. Budmerice : Rak, 1995, s. 102.

do povodia Dunajca, zhorenie (nie vypálenie) Levoče a Pukalov útok na Levoču. Len Hainova kronika posledné dve z nich (nesprávne) spojila.

Tabuľka:

<p>SPIŠSKOSOBOTSKÁ KRONIKA:^a <i>„Anno domini M CCCC XXXI am ostertag ist dy stat Lewtscha daz meiste teil verbrant.“</i></p>	<p>HRABUŠICKÁ KRONIKA:^b <i>„Anno 1431. Hussitae haeretici intraverunt in hoc regnum Hungariae, ubi pro tempore venerunt in Antiquam villam, ibique plures ceperunt personas idoneas, una cum religioso viro scilicet priore claustrj Lechnicz, quos omnes victos deduxerunt usque in Glibicz. Eodem anno major pars civitatis Leutschoviae exusta est, distaschae.“</i></p>	<p>KRONIKA SPIŠSKEJ CIRKVI:^c <i>„A. 1431. Sind die Hussiten zu Zeiten Ziskae durch Altdendorff und Lechnitz ins Ungerland kommen, und verderbten das Land. (...) A. 1437. Ist Leütschau durch einen Pohnischen Edelman Pukalo angestecket worden. Der Schaden erstrecket sich in die 44 291 fl. es verbranten auch 18 Menschen.“</i></p>	<p>HAINOVA KRONIKA:^d <i>„Anno 1415. Verderbten die Hussiten das Landt Vngern, veneruntque in antiquam Villam, et inde inter alios captivos etiam Dnum Priorem Claustrj Lechnitz abduxerunt. (...) Anno 1431. Ist die Leutsch fast gantz am h. Ostertag ausgebrand worden, durch einen Polnischen Edelman mit nahmen Pukalo, und hatt damals bey die 44 291 fl. schaden empfangen, sind auch 18 Personen mit verbrand worden.“</i></p>
--	---	--	---

a) Chronicon, quod conservatur in monte S. Georgii (Szepesszombat, Georgenberg, Spišská Sobota). In *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum*, volumen II. Ed. Béla Pukánszky. Budapestini : Academia Litter, 1938, s. 285.

b) *Chronica Scep. vel Kaposztafalv.*, ref. 107.

c) PEKÁR Károly. A szepesi egyház történetére vonatkozó kivonatós krónika. In *Történelmi tár új évfolyam*, 1904, roč. 5, s. 51. Podľa autora ide o menšiu kroniku zo začiatku 18. storočia, nachádzajúcu sa (v čase vydania tohto dielu *Történelmi tár*) v rukopisnom oddelení evanjelického kostola v Levoči. Autor kroniky však bezpochyby čerpal zo staršieho prameňa (tamže, s. 49). Preto je pre naše potreby rovnako použiteľná ako *Hainova kronika*.

d) *Hain Gáspár Lőcsei krónikája*. Ed. Bal Jeromos - Förster Jenő - Kauffmann Aurél. Lőcse : Reiss Ny., 1910 – 1913, s. 13-14.

Nič nenasvedčuje tomu, že Pukalov útok na Levoču treba spájať s husitmi alebo s rokom 1431. Mohlo k nemu dôjsť aj po smrti Žigmunda Luxemburského, keď Poliaci

skutočne vpadli na Spiš, čo vysvetľuje tiež datovanie tohto útoku do roku 1437 v Kronike spišskej cirkvi.

V tejto súvislosti je ešte zaujímavý aj chronologický nesúlad medzi oboma udalosťami. Kým vypálenie Levoče pripadá na Veľkú noc (ktorá roku 1431 pripadala na 1. apríl), vyplienenie Lechnice a Spišskej Starej Vsi sa stalo asi o dva týždne skôr.¹¹⁴ Je nepravdepodobné, že by sa dvojtýždňový pochod cez Spiš skončil len vyplienením Levoče. Najmä však nie je jasné, čo by husitský oddiel dva týždne na Spiši hľadal, ak mal v päťach poľské vojsko.

Najdôležitejší výsledok nášho porovnania spišských naračných prameňov je, že spojenie dvoch, pôvodne samostatných správ: vyhorenia Levoče a jej napadnutia Dobkom Puchalom, je až mladšieho dáta. Ak pôvodne tieto udalosti v kronikách neboli zaznamenané v jednej súvislosti, je nanajvýš pravdepodobné, že spolu ani nesúviseli.

Ako argument na vypálenie Levoče husitmi tak zostáva žiadosť o vizitáciu farského Kostola svätého Jakuba v Levoči. Uvádza sa v nej, že Levoča (*civitas prefata Lewtza*), v ktorej sa kostol nachádza, kvôli husitom zhorela (*ex subordinacione... Hussitarum fere totaliter fuerat igne consumpta*).¹¹⁵ Text záznamu sa nachádza v Lukcsicsovej zbierke pápežských listín, čo je vlastne jediný prameň, ktorý teoreticky umožňuje predpokladať, že Levoču husiti roku 1431 dobyli. Ostáva však nezodpovedaných niekoľko protirečení: prečo by husiti napadli práve Levoču? Prečo nenapadli bližší Kežmarok alebo iné mesto v údolí Popradu? Medzi Dunajcom a Levočou bolo niekoľko miest, ktoré boli navyše menej chránené ako Levoča. Prečo naračné pramene o útoku husitov na Levoču nehovoria? Ako sa menšiemu vojsku Korybutoviča podarilo dobyť hradbami opevnenú Levoču, ak vieme, že husiti počas svojich výprav nezvykli dobýjať opevnené mestá?

Je zaujímavé, že v levočskom kostole sa nenachádza ani zmienka o vypálení mesta husitmi. K roku 1431 sa tam píše, že „*in die Paschae ignis voragine exusta est fere totalis haec Civitas, paucis domibus illaesis manentibus*“, kým pre rok 1433 sa dobytie Kežmarku vojskom Jána Pardúsa spomína.¹¹⁶ Je zvláštne, ak sa v miestnom kostole nespomenie útok husitov na vlastné mesto, no podobná udalosť avšak v súvislosti s iným mestom sa zaznamená. Vypálenie Levoče husitmi nespomínajú ani neskoršie Žigmundove listiny adresované rôznym spišským mestám, kde sa neúnavne a stereotypne opisujú udalosti okolo prepadnutia Kežmarku a o niečo menej často sa spomína aj Spišská Nová Ves. Márne by sme hľadali úľavu na daniach od kráľa Žigmunda, prepis privilegií, či iné písomnosti, ktoré nachádzame v prípade iných, skutočne poškodených miest.

Na základe spomínaných faktov možno zhrnúť, že máme k dispozícii dve vysvetlenia. Podľa prvého Levoča vyhorela skutočne na Veľkú noc roku 1431, no nijako to nesúviselo s husitmi. Vyhorenie tu treba chápať ako mestský požiar, v stredoveku vcelku bežný. Druhá možnosť je, že nejaký menší oddiel husitov skutočne Levoču prepadol,

114 KONEČNÝ, M. *Príspevky*, ref. 109, s. 192, pozn. 92. Autor si nesúlad vysvetľuje tým, že išlo o dve navzájom nesúvisiace akcie.

115 *XV. századi pápák oklevelei, II : IV. Jenő pápa (1417 – 1431) és V. Miklós pápa (1447 – 1455)*. Ed. Pál Lukcsics. Budapest : M. Tud. Akad, 1938, č. 109, s. 64.

116 *Inscriptiones templi principis Leutschoviae*. In *Annalecta Scepusii sacri et profani*. Pars II : complectens Scriptores rerum Scepusiacarum quibus accedunt inscriptiones templorum Scepusiensium. Ed. Carolus Wagner. Posonii; Cassoviae : Sumpt. J. M. Landerer, 1774, s. 346.

zjavne však nešlo o Dobka Puchalu, ktorý sa nespomína v nijakom vierohodnom prameni k tejto udalosti.¹¹⁷ Ťažko povedať, či šlo o pokračovanie plienenia údolia Dunajca.

Pramene zväčša hovoria o *zhorení* mesta. Zdá sa teda, že pravdepodobnejšia je prvá verzia. Počítajme preto s tým, že útok na Spiš roku 1431 bol v skutočnosti menším pohraničným incidentom.

* * *

Najdlhšiemu ťaženiu do Uhorska predchádzala piata križová výprava proti husitským Čechám. Žigmund s ňou nemal v podstate nič spoločné a jej jadro tvorili ríšske kontingenty. Po skúsenostiach s predchádzajúcimi neúspešnými výpravami nemožno povedať, že by intervenenti hýrili prehnaným optimizmom. Pre istotu vstúpili do západných Čiech, ktoré so svojím centrom Plzňou tvorili katolícku baštu krajiny a kde sa aj nachádzal pre katolíkov dôležitý mocenský útvar známy ako plzeňský landfríd. Po úplne zbytočnom pokuse o obliehanie Tachova sa križiacke vojská presunuli 9. augusta k Domažliciam. Tam za nimi prišlo zrejme najväčšie husitské vojsko, aké sa kedy zišlo. Práve pri Domažliciach získali husiti svoje najslávnejšie víťazstvo. Bez toho, že by potrebovali zvieť so svojím súperom ozbrojený súboj, zbavili sa svojho nepriateľa. Keď križiaci na diaľku uvideli prichádzajúcich husitov, počuli dupot kopýt, rachot vozov a hrozivý spev „božích bojovníkov“, radšej od Domažlíc utiekli.¹¹⁸

Toto víťazstvo umožnilo husitom ďalšie vojenské výpravy. Už niekedy v druhej polovici augusta¹¹⁹ sa vydali spojené vojská táboritov pod vedením Prokopa Holého a sirotkov na čele s Prokopom Malým do Sliezska a od Opavy si to namierili do Uhorska. Podobne postupovali aj na Morave, kde Albrechta „zahnali (...) za Dunaj“.¹²⁰ Obidve vojská vpadli do Uhorska; vojsko zo Sliezska pri Žiline a to druhé pri Trenčíne.¹²¹ Husiti tak mali možnosť vynahradiť si nie celkom vydarenú výpravu z predchádzajúceho roka.

Husitský postup v krátkom čase spôsobil zvolanie kráľovského vojska. Svedčí o tom odklad súdu medzi bakonybéluskym opátom Michalom a Pavlom, Dominikom, Jánom, Petrom, a ďalším Jánom z Takácsi (Vesprímska stolica) z 12. novembra 1431.¹²²

Ďalším dôležitým dokladom je list kráľovnej Barbory z 9. októbra, ktorá sa rozhodla premiestniť delá umiestnené v Trnave na Zvolenský hrad, pričom požiadala o spoluprácu

117 Spomína sa len v *Dlugošovej kronike*, že vtedy („tunc“) držal hrad Odra. *Johannis Dlugoszii*, ref. 49, s. 441. Či tým kronikár myslel, že sa tam v tom čase nachádzal, alebo tým chcel povedať, že ho Puchala vlastnil, ale fyzicky sa tam vtedy nenachádzal, ťažko rozhodnúť. Rozhodne sa však Puchala nespomína medzi Korybutovičovými spojencami.

118 ŠMAHEL, ref. 3, s. 238-243; ČORNEJ, ref. 1, s. 555-556.

119 Bartošek hovorí o sviatku Nanebovstúpenia Panny Márie (15. august), no v tom čase ešte husiti zaháňali nepriateľov od Domažlíc. *Kronika Bartoška z Drahonice*, ref. 15, s. 605.

120 *Staré letopisy české*, ref. 1, s. 102; por. taktiež *Chronicon Treboniense* (1419 – 1439). In *FRA* I 2, s. 61.

121 Por. TÓTH-SZABÓ, ref. 5, s. 107-108. *Kronika Bartoška z Drahonice*, ref. 15, s. 605.

122 Bakonybéli, ref. 104, s. 364.

v tejto veci nitrianskeho biskupa Juraja z Brezovice.¹²³ Do Trnavy, ako sme už spomínali, sa zhromažďoval vojenský materiál už pred výpravou roku 1428 a zjavne sa tak udialo aj pred výpravou roku 1430. Husiti však nemienili postupovať po území juhozápadného Slovenska. Namiesto toho sa nečakane pustili na sever proti prúdu Váhu. Zdá sa, že hranice Uhorska prekročili niekedy v polovici septembra a cestou vyplienili Žilinu.¹²⁴ Ďalším výraznejším cieľom bol hrad Likava, ktorý husiti dobyli ľst'ou v noci z 26. na 27. septembra.¹²⁵ Hrad, ako je známe, spadal pod majetky kráľovnej Barbory. Preto kráľovná napísala najskôr Kremničanom (5. októbra), aby poslali vojakov do Liptova a tam sa podriadili županovi Jánovi z Wallenrode.¹²⁶ O dobytí Likavy v tomto čase ešte istotne nevedela a tento príkaz mal za cieľ skôr sledovať husitov, o ktorých nikto nevedel, kadiaľ pôjdu. O Likave sa Barbora dozvedela asi o týždeň neskôr; 13. októbra napísala z bezpečného Vígľašu Košičanom, aby jej pomohli získať hrad naspäť podľa inštrukcií kráľovninho koniarnika (*iuxta informacionem... magistri agazonum nostrorum*) Štefana Pohárnika z Brezovice.¹²⁷ Husitom sa hrad podarilo dobyť vďaka bývalému likavskému kastelánovi Jánovi z Mesenpeku, ktorý je naposledy v tejto hodnosti dosvedčený v roku 1429.¹²⁸ O jeho účasti na tejto výprave máme prvý doklad až z 23. októbra, čiže až mesiac po obsadení Likavy. Niekedy pred týmto dátumom sa totiž mal vyhrázať Kremničanom vypálením mesta.¹²⁹ Likava sa tak stala prvou husitskou pevnosťou na území Uhorska.

Husiti nemali v úmysle postupovať do východných častí Uhorska. Obsadenia Likavy sa istotne zúčastnila iba malá časť husitského vojska, lebo spojené husitské vojsko by ťažko mohlo tajne, skryte a ľst'ou dobyť hrad.¹³⁰ O postupe veľkého vojska by veľmi dobre vedela likavská posádka aj stoličné vojsko Liptova pod Jánom z Wallenrode, ktoré bolo v pohotovosti. Pretože obsadenie Likavy nebolo hlavným cieľom výpravy do Uhorska, vojsko sa nemohlo zdržiavať obliehaním hradu. Je dokonca možné, že uchvatitelia Likavy sa ani nevrátili k hlavnému prúdu husitského vojska a ostali na hrade, ktorý bolo treba zabezpečiť proti pokusom o znovudobytie zo strany kráľovnej a jej spojencov.

123 DL 94 470; KARÁCSONYI, János. Oklevélkivonatok a szentmiklossi és óvári gróf Pongrácz család levéltárból, első közlemény. In *Történelmi tár*, 1896, s. 516.

124 Por. DF 274 702; CDH. *Tomi IX, volumen I : Ab anno 1438 – 1440*. Ed. Georgii Fejér. Budae : Typ. Universitatis, 1844, č. Anecdota Solnensia 10, s. 524-527. „...his diebus non diu retro lapsis, tempore invasionis, et Devastationis iam dictae Civitatis Silinensis per nephandissimos Hussitas facte...“ Vyplienenie sa muselo týkať cesty smerom na Liptov a nie späť, pretože cestou späť husiti odbočili cez Turiec na juh. VARSIK, ref. 5, s. 64, pozn. 193.

125 CDH. *Tomi X volumen VII : Ab anno 1429 – 1437*. Ed. Georgii Fejér. Budae : Typ. Universitatis, 1843, č. 135, s. 350-351; KEMÉNY, L. Kassa város levéltárából. In *Történelmi tár*, 1898, s. 182.

126 DF 249 980; ODESCALCHI, Arthur. Königlichen-Briefe aus dem Archiv einer oberungarischen Bergstadt. In *Jahrbuch der K. K. heraldischen Gessellschaft „Adler“*, neue Folge, 1909, roč. 19, č. 2, s. 3.

127 CDH X 7, ref. 33, č. 135, s. 350-351; KEMÉNY, ref. 129, s. 182.

128 ENGEL, ref. 51, s. 360.

129 Vyplyva z listu kráľovnej Barbory Kremničanom: DF 249 981; MATUNÁK, M. Három levél a huszita korból. In *Történelmi tár*, 1898, č. 1, s. 176; Odescalchi, ref. 130, č. 3, s. 3. V tomto liste sa Ján z Mesenpeku označuje len ako „herr Jan“. Jeho stotožnenie s postavou Jána z Mesenpeku sa podarilo dokázať B. Varsikovi (ref. 5, s. 72-77).

130 CDH X 7, ref. 33, č. 135, s. 350-351; KEMÉNY, ref. 129, s. 182: „...noctis sub silencio clandestine subintrantes...“

Keďže, ako sa zdá, husitské vojsko nepreniklo na Liptov, je určenie jeho ďalšieho postupu trochu problematické. Najpravdepodobnejší je pochod cez Turiec, ako sa aj dosiaľ predpokladalo, hoci je zvláštne, že nepočujeme nič o vyplienení aspoň Turčianskeho svätého Martina, ktorý husiti obsadili o dva roky neskôr. Vypálenie Prievidze¹³¹ je síce možné, no nedá sa presvedčivo doložiť k tomuto roku. Už menej pravdepodobné je obsadenie Topoľčian.¹³² Za prvého kapitána topoľčianskej posádky sa považuje Ján Šmikouský zo Žďáru, ktorý však vo výprave vystupuje aj po rozdelení vojska, keď už husitské jednotky prešli Topoľčany.¹³³ Je však dosť možné, že okolo Topoľčian husiti roku 1431 skutočne prešli.

Niekde pri Nitre, ako vyplýva z Bartoškovej kroniky,¹³⁴ došlo zrejme k rozdeleniu husitského vojska na sirotkov a táboritov. Dôvody sú neisté. Keďže asi ťažko mohli byť motívom správy o porážke husitskej výpravy v Rakúsku,¹³⁵ dôvodom môže byť hádka o korisť, ktorú pripúšťa autor Třeboňskej kroniky,¹³⁶ ale vylúčiť sa nedá ani pokročilá ročná doba či správa o chystajúcom sa uhorskom vojsku. Odklady súdov sú síce doložené prevažne až z novembra,¹³⁷ no uhorské vojsko zvolané proti husitom sa spomína už aj v októbri.¹³⁸ Nech už teda hlavným motívom odchodu táborskej časti vojska bolo čokoľvek, výsledok tohto rozdelenia mal ďalekosiahle dôsledky na ďalšie udalosti priamo v Čechách. Táboriti, ktorí sa zrejme nepodieľali na obsadení Nitry (resp. jej Dolného mesta), sa rozhodli prejsť Váh pri Hlohovci, preto tu niekedy okolo 19. októbra obsadili most a spôsobili pritom veľké škody.¹³⁹ Uvažuje sa, že správy o uhorskom vojsku zaprí-

131 DL 12 629; TÓTH-SZABÓ, ref. 5, č. 15, s. 365-366 z 5. novembra 1435. Spomína sa tu vypálenie v množnom čísle, presné časové určenie však chýba.

132 Topoľčianska posádka je bezpečne dokázaná až v septembri 1433 (DL 49 056). Podľa B. Varsika (ref. 5, s. 230) však v Topoľčanoch musela byť posádka už skôr kvôli údajnému rozšíreniu „*husitstva v tomto kraji medzi zemanmi*“. V skutočnosti medzi šľachtou z Ponitria husitstvo rozšírené nebolo a spojenectvo niektorých z nich sa dá jednoducho a nenásilne vysvetliť pobytom v uhorských posádkach na Morave. Ladislav z Ludanic, kapitán Uherského Hradišťa, mal iste počas svojho moravského pobytu k dispozícii najmä šľachticov z okolia Ludanic, s ktorými sa dobre poznal.

133 *Kronika Bartoška z Drahoníc*, ref. 15, s. 606. Buď teda husiti v tomto čase ešte Topoľčany neobsadili, alebo prvým kapitánom nebol Šmikouský.

134 Ref. 133.

135 Por. ŠMAHEL, ref. 3, s. 245. K porážke došlo v dôsledku nečakaného útoku rakúskej domobrany zo 14. októbra. Prítom 19. októbra písali Bratislavčania, že husiti (v skutočnosti len ich táborská časť) sa nachádzajú pri Hlohovci. *Sopron sz. kir. vár. tört. I. rész, 3. kötet : Oklevelek és levelek 1430-tól 1452-ig*. Ed. Jenő Házi. Sopron 1924, č. 42, s. 33-34. Znamenalo by to, že husitský posol by sa priamo z rakúskeho bojiska pri Waidhofene, kde zastihli husitov na ceste do Čiech, ponáhlal najkratšou cestou do Uhorska k Nitre, kde by mal očakávať prítomnosť táboritov a sirotkov, na to by musel Prokop Holý zareagovať okamžitým postupom k Hlohovcu, kde by sa musel objaviť najneskôr pred 19. októbrom. Táto hypotéza, hoci teoreticky možná, neznie presvedčivo, pretože takýto posol by bleskovo musel prejsť nepriateľským územím a hlavne nevieme, podľa čoho by predvídal polohu husitov.

K porážke husitov por. napr. Fortsetzung der Chron. pont. et imp. Rom. In *Sämtliche Werke*, s. 478; EBENDORFER, Thomas. *Chronica Austriae*. In *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum Nova series*. Tomus 13. Ed. Alphons Lhotsky. Berolini; Turici : Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1967, s. 373.

136 *Chron. Treboniense*, ref. 124, s. 61.

137 DL 12 425, 38 256, 54 773-54 779, 92 812, 101 728.

138 Bakonybéli, ref. 104, s. 364: „...propter presentem motum exercitus regni contra Huzistas...“

139 *Sopron sz. kir. vár. tört. I 3*, ref. 139, č. 42, s. 33-34.

činili, že táboriti pri prebrodení na druhú stranu Váhu strhli most pri Hlohovci. Na druhej strane však tento most mohli nechať strhnúť aj samotní Uhri, aby znemožnili prechod sirotkov na druhú stranu. Nech to bolo akokoľvek, sirotkovia si značne predĺžili svoj pobyt na juhozápadnom Slovensku. Počas neho sa im podarilo dobyť Nitru,¹⁴⁰ otázne však je, či sa im podarilo obsadiť aj Levice. Doteraz sa v slovenskej spisbe nepodarilo presvedčivo preukázať, že husiti Levice skutočne obsadili. Vedelo sa síce, že hrad zničil požiar,¹⁴¹ tieto dva doklady sú však až z roku 1434 a 1435. V doklade z roku 1434 sa dokonca píše, že hrad zhorel „*diebus nondiu retrolapsis*“, čiže onen požiar vypukol roku 1434. Z toho vyplýva, že doklad o obsadení alebo spustošení Levíc k roku 1431 nemáme.

* * *

Zdá sa teda, že o pôsobení sirotkov na území východne od Váhu po odčlenení sa táboritov veľa nevieme. Takmer s istotou môžeme povedať len to, že obsadili Nitru; ďalším ich skutkom bolo ukoristenie zhromaždených desiatok ostrihomského arcibiskupa.¹⁴² S naloženou korisťou sa sirotkovia po dvoch týždňoch strávených v okolí Nitry rozhodli opustiť krajinu. Nemohli však prejsť cez most pri Hlohovci, pretože tento už v tom čase nestál. Namiesto pohodlnej cesty domov na sirotkov zaútočili Moravia a Uhri a vzájomné boje trvali deväť až desať dní.¹⁴³ Postupujúce uhorsko-moravské vojsko nedovolilo prejsť sirotkom na druhý breh.

Prechod vojska s plne naloženými vozmi nepatrí medzi najjednoduchšie operácie a bolo potrebné najšť vhodný brod. Navyše pri prechode cez rieku boli husitské vojská najzraniteľnejšie. Dramatický prechod cez rieku Muldu v Meißenku zažili husitské vojská počas svojej najslávnejšej výpravy roku 1430. Prechod mal vtedy nakoniec šťastný koniec, avšak udalosť jasne dokumentuje, v čom spočívali ťažkosti náročného prechodu cez rieku, ak bol nepriateľ nablízku.¹⁴⁴ V Uhorsku už sirotkovia, medzi ktorými boli určite aj vyslúžilci z výpravy z roku 1430, toľko šťastia nemali. Neodvážili sa Váh prebrodiť, takže musíme počítať s tým, že už pri Hlohovci mali v päťach uhorské vojsko. Okrem tohto prenasledovania im neprialo ani počasie, pretože celú jeseň neustále pršalo a od 25. novembra začalo navyše intenzívne snežiť. Podľa Třeboňskej kroniky si nikto také množstvo snehu a taký mráz nepamätal.¹⁴⁵

Postup sirotkov na sever pokračoval až k Ilave, kde sa im podľa všetkého podarilo dostať na druhú stranu. Počas bojov s uhorskými a moravskými jednotkami utrpeli veľ-

140 *Chron. Treboniense*, ref. 124, s. 61.

141 DL 48 967; *Hazai okmánytár : Codex diplomaticus patrius. I. kötet*. Ed. Nagy, I. - Páur, I. - Ráth, K. - Véghely, D. Győrött : Sauerwein, 1865, č. 217, s. 332-335; DL 12 723.

142 *Monumenta romana episcopatus Vesprimiensis III (1416 – 1492)*. Budapestini : Franklin Ny., 1902, č. 103, s. 70-73; TÓTH-SZABÓ, ref. 5, s. 109.

143 *Chron. Treboniense*, ref. 120, s. 61-62; *Chron. vet. Coll. Prag.*, ref. 15, s. 92; *Kronika Bartoška z Drahonice*, ref. 15, s. 606.

144 ČORNEJ, ref. 1, s. 520-521.

145 *Chron. Treboniense*, ref. 120, s. 62. Krutá zima nebola len v Uhorsku či v Čechách. 24. januára 1432 napísali Norimberčania mestu Bazilej, že sa husiti podľa všetkého nikam nechystajú. „*Ob das von heftigkeit des kalten winters vnd wetters sey oder warumb sie das tun, wissen wir niht.*“ UB II, ref. 40, č. 784, s. 263-264.

ké straty. Nažive ostalo len 2-tisíc vojakov z pôvodných 7-tisíc a menej ako päťdesiat vozov.¹⁴⁶ Ani po prechode na Moravu nemali sirotkovia pokoj. Pri Bánove narazili na záseky a museli zviest' bitku s použitím vozovej hradby.¹⁴⁷ Návrat do Prahy 14. decembra bol pre sirotkov nešťastný, pričom za hlavného vinníka pokladali Prokopa Holého a táboritov.¹⁴⁸ Bilancia výpravy spôsobila značné naštrbenie vzťahov medzi táboritmi a sirotkami, ktoré sa definitívne podarilo prekonať až tesne pred bitkou pri Lipanoch.

Napriek tomu nemožno povedať, že katastrofa sirotkov spôsobila príliš veľký rozruch v zahraničí. V Norimbergu sa o tom dozvedeli asi až 25. januára, keď mešťania písali bavorskému vojvodovi Viliamovi, že ich Plzenčania informovali o porážke sirotkov v Uhorsku, odkiaľ sa ich veľa nevrátilo.¹⁴⁹ To je však z korešpondencie takmer všetko a bavorské či rakúske naračné pramene, zaujaté minuloročným bojom pri Trnave, zrejme kvôli očakávaniu Žigmunda a s tým spojeným aj príchodom väčšieho množstva informátorov, pohybujúcich sa okolo rímskeho kráľa, tentoraz mlčia. Ak by sme mali bilancovať túto výpravu, s určitosťou môžeme hovoriť o vyplienení Žiliny a Nitry, azda Prievdize. Husiti taktiež nechali na Likave svoju prvú posádku v Uhorsku, naopak musíme odmietnuť, že by husiti obsadili aj Topoľčany, prípadne Lednicu. Ešte väčší význam však mala v spojení s nevydarenou husitskou výpravou do Rakúska: ukázala, že husiti nie sú neporaziteľní.

HUSSITENEINFÄLLE IN UNGARN IN DEN JAHREN 1428 – 1431

MIROSLAV LYS Ý

In den Jahren 1428 bis 1431 fanden mehrere große Hussitenfeldzüge nach Ungarn statt. Die Übertragung des Schwerpunkts der Kämpfe vom Gebiet Böhmen und Mähren in die benachbarten Gebiete bedeutete eine ernste Verschiebung im Verlauf der Hussitenkriege. Im ersten Ungarnfeldzug 1428 dringen die Hussiten bis nach Bratislava/Pressburg vor, wobei sie seine Vororte beschädigen, aber die Stadt selbst nicht zu erobern versuchen.

Ein Jahr später erlebt Ungarn Verhandlungen mit Hussiten in Pressburg. Im darauffolgenden Jahr konnte Sigismund von Luxemburg persönlich sich den Kämpfen gegen die Hussiten widmen, weil ihm im Süden Ungarns die Hände nicht mehr gebunden waren. So kam es zur großen Schlacht bei Trnava/Tyrnau, die die Hussiten zwar gewannen, jedoch zu hohe Verluste erlitten, als dass ihr Feldzug seinen Zweck erfüllt hätte. Weitere Kämpfe gegen die Hussiten in Ungarn mussten schon ohne König Sigismund auskommen.

Im Frühjahr 1431 fallen die Hussiten in das Dunajec-Tal ein, wo sie Spišská Stará Ves / Altendorf und das Kloster in Lechnice plündern. Die Eroberung von Levoča /Leutschau durch die Hussiten während dieses Feldzugs ist mit größter Wahrscheinlichkeit abzulehnen: aus Zipser

146 Kronika Bartoška z Drahonice, ref. 15, s. 606.

147 ŠMAHEL, ref. 3, s. 246.

148 TÓTH-SZABÓ, ref. 5, s. 108-111; VARSIK, ref. 5, s. 84.

149 UB II, ref. 40, č. 785, s. 264-265.

Chroniken geht hervor, dass Leutschau von einem Feuer erfasst wurde, das nichts mit dem Feldzug zu tun hatte.

Noch im selben Jahr fielen die Hussiten erneut in Ungarn ein. Aus dem mittleren Waagtal begaben sie sich diesmal waagaufwärts, wobei eine kleinere Hussitentruppe die Burg Likava besetzte, die zur ersten Hussitenbesetzung auf unserem Gebiet wurde. Der größere Teil des Heeres zog weiter Richtung Nitra/Neutra. Nach der Eroberung seiner Unterstadt teilten sich die Hussiten auf: die Taboriten zogen mit der Beute nach Hause ab, während die Waisen (Orphaniten) noch plündernd in der Gegend verblieben. Deswegen erwarteten die Waisen auch ein strapaziöser Marsch entlang der Váh/Waag und die Verfolgung durch das ungarische Heer und so kehrte dieses Heer stark dezimiert nach Hause zurück.

In dieser ersten Phase der Hussiteneinfälle in Ungarn konzentrierten sich die Hussiten auf größere Beutezüge, bei denen sie jedoch noch nicht bemüht waren, Besetzungen auf unserem Gebiet zurückzulassen. Eine Ausnahme ist nur Likava, andere Besetzungen wie Topoľčany und Lednica wurden erst in späteren Jahren realisiert.

ŽIDOVSKÁ ŠLECHTA V PODUNAJSKÉ MONARCHII (1848 – 1918)¹

JAN ŽUPANIČ

ŽUPANIČ, Jan. The Jewish Nobility in the Danubian Monarchy (1848 – 1918). *Historický časopis*, 2007, 55, 3, pp. 433-463, Bratislava.

The year 1848 brought fundamental changes to the society of the Danubian Monarchy. The Jews were granted equal rights with the rest of the population of the Monarchy, and the euphoria evoked by these changes stimulated many of them to achieve great things. Some of them achieved an important social position, which was often crowned with the granting of a noble title. These successes, and especially the Vienna stock exchange crash of 1873 with the resulting economic crisis, as well as the mass influx of Jewish emigrants from Eastern Europe, stimulated the origin of modern anti-Semitism. However, the Jews continued to play an important role in the life of Austria or after 1867 Austria-Hungary. Their position was especially dominant among bankers and industrialists, but many worked in offices or the army, while some played distinguished roles in the cultural and scientific fields.

Jews. Austria and Austria-Hungary. New nobility. Granted titles. Anti-Semitism. Zionism. Conversion.

Léta 1848 a 1849, a zejména přijetí liberální prosincové ústavy roku 1867 přinesla židům² po staletích útlaku úplnou a neomezenou volnost.³ Teprve nyní získali všechny svobody, které jim byly dosud odírány. Směli vlastnit pozemky kdekoli v monarchii, svobodně volit své bydliště, studovat i získat místa státních úředníků. Euforie vyvolaná těmito změnami podněcovala mnohé židy k velkým výkonům. Po roce 1867 se zdálo, že se talentovaným a příčinlivým otevírají všechny brány. Emancipace vyvolala naději, že se židé díky své pili a vzdělání mohou stát respektovanými členy společnosti. Jejich nečekaně rychlému vzestupu napomohl i velký hospodářský rozmach, který v monarchii nastal za vlády Františka Josefa. Jak si ještě ukážeme, bylo postavení židů dominantní především ve finančnictví a průmyslu, ale jejich zástupce nacházíme také mezi svobodnými povoláními. Navíc se v mnoha oborech židé setkávali jen s malou konkurencí, což bylo dáno zčásti velkou částí starých měšťanských rodin a zarážející intelektuální a podnikatelskou rigiditou aristokracie.⁴

1 Tato studie vznikla jako součást připravované práce *Nová šlechta rakouského císařství* a v rámci výzkumného záměru Ministerstva školství České republiky č. 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*.

2 Nemluvím zde o Židech jako o příslušnících židovského národa, ale o židech jako o náboženské skupině. Proto je uvádím s malým ž na začátku.

3 HAMANNOVÁ, Brigitte. *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta*. Praha: Prostor, 1999, s. 365-393. K židovským elitám ve starší době viz McCAGG Jr., William O. *A History of Habsburg Jews, 1670 – 1918*. Birmingham; Indianapolis: Indiana Univ. Press, 1989; k židovské šlechtě v této době viz např. ŽUPANIČ, Jan. Židovská šlechta v předběžnovém Rakousku. In *Časopis Národního muzea – řada historická*, 2006, roč. 175, č. 3-4, s. 97-122.

4 STERNBERGOVÁ, Cecilia. *Cesta. Paměti české aristokratky*. Praha: Paseka, 1996, s. 351-352.

Rozdílná měřítka hodnot se projevovala zejména v touze po vzdělání. Například roku 1912 byl každý třetí vídeňský gymnazista židovského vyznání, což znamená, že židů studovalo třikrát více, než představoval jejich podíl na počtu zdejších obyvatel. Pokud bychom sečetli jejich zastoupení na všech vídeňských vyšších školách té doby, pak je podíl ještě výraznější – činil 47,4 %, tedy téměř polovinu všech žáků. Zatímco z každých 10 000 osob křesťanské víry studovalo v letech 1898 – 1902 na univerzitách mocnářství jen 5,3 %, v případě židů to bylo 24,5 %. Na vídeňské i pražské⁵ univerzity židé tvořili dokonce třetinu všech posluchačů. K nejoblíbenějším oborům židovských studentů patřila stejně jako dříve práva a lékařství, ale ve srovnání s předbřeznovou dobou jejich počet výrazně vzrostl. Jen v roce 1913 studovalo na vídeňské lékařské fakultě 40 % židů a na právech více než čtvrtina. Tím se logicky zvyšoval i počet židovských odborníků těchto profesí – zatímco koncem 60. let bylo v celé Vídni jen 33 židovských právníků, roku 1889 jich bylo již 681.⁶ Jen ve školním roce 1903/1904 tvořili v Předlitavsku židé 13 – 14 % všech studentů středních škol a 15,6 % studentů univerzit a vysokých technických učení. V Uhrách byl jejich podíl ještě vyšší a v letech 1909 a 1911 činil 23 % všech maturantů.⁷

Mezi studenty vysokých škol nacházíme v překvapivě vysokém počtu příslušníky průmyslnické a finanční elity, kteří se odmítli zapojit do rodinného podnikání a zvolili si (nutno připomenout, že také díky svému bohatství) život nezávislých intelektuálů. Tento proces, v tehdejší době udržování rodinných tradic možná podivný, objasnil Stefan Zweig: „*Podvědomě hledají Židé, jak by unikli od všeho morálně pochybného, nepřijemného, malicherného a neduchovního, co lpí na veškerém obchodování, a snaží se povznést do oblasti ducha, do oblasti bez peněz, jako by chtěli – řečeno s Wagnerem – sebe a celou svou rasu vykoupit z prokletí peněz. Proto se také v každé židovské rodině touha po bohatství vyčerpá vždy ve dvou, nanejvýš ve třech generacích a právě synové těch nejmocnějších dynastií odmítají převzít banky, továrny a zavedené obchody svých otců.*“⁸ Tento rys ale bylo podle něj možné vysledovat i mimo novošlechtickou elitu: „*I nejchudší podomní obchodník usiluje, aby alespoň jednoho syna dal i za cenu těch nejtěžších obětí vystudovat, a mít ve svém středu někoho, kdo vynikne v duchovní oblasti, profesora, učence, hudebníka, považuje se za čestný titul pro celou rodinu, jakoby ji on svými výkony učinil vznešenější.*“⁹

Jistým problémem, který se ovšem v té době nezdál natolik vážný jako později, byla skutečnost, že se v Předlitavsku většina židů ztotožnila s národností, jejíž jazyk jí byl Josefem II. přiřčen a která zde v kulturní a vědecké rovině nejméně do konce 60. let 19. sto-

5 Po jejím rozdělení roku 1882 především na její německé nikoli české univerzity.

6 ZIETZE, Hans. *Die Juden Wiens*. Wien : Löwit, 1933, s. 212 a nasl.

7 BIHL, Wolfdieter. Die Juden. In WANDRUSZKA, Adam - URBANITSCH, Peter (Hrsg.). *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918, Bd. III.: Die Völker des Reiches*. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 924.

8 ZWEIG, Stephan. *Svět včerejška*. Praha : Torst, 1994, s. 19.

9 Ref. 8.

letí dominovala – s Němci¹⁰. Za svou pověst metropole moderního umění a vědy Vídeň vděčila především symbióze vídeňského křesťanského a židovského etnika. Dominantní podíl německy mluvících židů nebyl jen ve Vídni a v Rakousích, to bylo logické, ale také na Moravě a ve Slezsku: zatímco na Moravě mluvilo česky ze 44 255 židů 6 792 (15,34 %), německý jazyk jako mateřštinu uvedlo 34 261 (77,42 %) a ostatní byli cizinci. Podíl německy mluvících izraelitů ve Slezsku byl ještě výraznější, protože zde se k tomuto jazyku hlásilo z 11 983 židů 9 681, tedy 80,71 %, zatímco 1 028 (8,6 %) mluvilo polsky a jen 263 (2,2 %) česky. I zde zbytek počtu tvořili cizinci. Jen v Čechách měla čeština mezi židy mírnou převahu: z 92 745 osob této víry přiznalo českou obcovací řeč 50 080 (54 %) a „jen“ 40 521 (43,69 %) německou.

Vývoj židovské otázky v podunajské monarchii je možné rozdělit do dvou etap se zlomovým obdobím hospodářské krize po roce 1873. V první fázi byl antisemitismus přesně nedefinovaným pocitem zejména konzervativních vrstev, které s nelibostí sledovaly vzestup schopných jedinců židovského vyznání nebo původu, narušující po generace zaběhlou stupnici hodnot. Stejně tak nacházel živnou půdu u těch, kteří byli překvapení náhlou konkurencí a nedokázali se vyrovnat s novými, dříve nepoznanými jevy – řemeslníků ožebračených tovární výrobou či obchodníků připravených o živobytí obchodními domy. Onen osudový přelom znamenal krach vídeňské burzy roku 1873. Ten samozřejmě nebyl způsoben semitskými machinacemi, jak později tvrdil protizidovský tisk, ale především neexistencí kontroly akciového trhu období gründerkého kapitalismu.¹¹

Konec 60. let totiž přinesl do té doby nevídanou zábavu – podnikání na burze. Účastnili se ho všechny vrstvy obyvatelstva společně: bankéř stejně jako dělník, velkostatkář i malý sedlák, dáma z lepší společnosti i žena v domácnosti. Vrcholu dosáhlo burzovní šílenství na počátku 70. let. Roku 1872, krátce po pruském vítězství nad Francouzi, přitekla značná část z 5 miliard franků, které nová republika zaplatila jako reparace, z Berlína do Vídně. Investice do rakouských podniků stoupaly, zisky se zvyšovaly a úroky z cenných papírů šly závratnou rychlostí nahoru. Řada osob ze dne na den zbohatla. Od porážky Francie do května 1872 vzniklo v monarchii neméně než 530 nových akciových společností, které ve velké většině jen spekulovaly na burze a kalkulovaly s obrovským hladem po cenných papírech. Protože neexistovala kontrola trhu, byla většina akcií nekrytá, což mělo katastrofální důsledky. Zatímco kapitál takových společností činil 900 milionů zlatých, akcie byly vydány v celkové hodnotě 2,8 miliard zlatých. Soupis obchodovaných cenných papírů rakouské burzy byl stále delší. Zatímco roku 1867 čítal 169 položek, o šest let později to bylo již 605. A přitom některé akcie některých společností měly maximálně cenu papíru, na kterém byly vytišněny. Místem jejich prodeje byl obvykle malý stůlek v některé z levnějších vídeňských kaváren. A přesto šly na dračku. Velké akcie se ale prodávaly pouze na burze.

10 Při sčítání lidu roku 1890 žilo v Předlitavsku 419 210 židů s německou obcovací řečí, s českou 57 782, polskou 622 235 a rusínskou 40 966. Srov. PRÁŠEK, Justin V. *Židé*, Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopedie obecných vědomostí (dále jen OSN), díl XXVII. (Vůz-Žyžkowski), Praha : J. Otto, 1908, s. 826-827; URBANITSCH, Peter. Die Deutschen in Österreich. In WANDRUSZKA - URBANITSCH, *Die Habsburgermonarchie*, ref. 7, s. 57.

11 ANDICS, Helmuth. *Das österreichische Jahrhundert. Die Donaumonarchie 1804 – 1900*. Wien; München; Zürich : W. Goldmann, 1981, s. 202-205.

Rok 1873 měl patřit mezi jubilea Rakousko-Uherska. František Josef slavil 25. výročí svého nástupu na trůn a ve Vídni se pořádala světová výstava, která měla demonstrovat hospodářské úspěchy monarchie. Nic však nevycházelo podle plánů. Nejprve vypukla ve Vídni cholera. Rakouská metropole se stala nebezpečným místem, hostů z ciziny ubývalo a výstava skončila vysokou ztrátou. K naprosté katastrofě ale došlo 9. května, na tzv. černý pátek. Nervozita na finančním trhu přiměla řadu akcionářů k prodeji jejich papírů. To byl konec liberálního hospodářského zázraku. Aktiva mnohých firem existovala pouze na papíře a firmy neměly své akcie jak vyplatit. Čím více cenných papírů se na trhu objevovalo, tím rychleji klesala jejich cena. Některé akcie se změnilly v cár papíru, jiné ztratily podstatnou část své hodnoty. Následoval krach řady společností spojený s úpadkem některých bank a hluboká recese rakousko-uherského průmyslu, která vyvrcholila roku 1876.¹²

Tisíce lidí byly ožebračeny. Pád „krále železnic“ barona Strousberga, majitele panství Zbiroh v Čechách a přílehlých podniků, přivedl na mizinu obrovské množství jeho zaměstnanců, kteří i své poslední peníze investovali do Strousbergových akcií. Sociální důsledky jeho úpadku byly velmi vážné a zapříčinily částečné vyhlazení Zbirožska, odkud se lidé houfně stěhovali do Ameriky. Úpadek ale nepostihl jen nižší vrstvy. Císařův bratr arcivévoda Ludvík Viktor přišel o 200 000 zlatých a před krachem jej zachránila jen intervence Františka Josefa. Jiní dopadli mnohem hůře a sebevraždy byly na denním pořádku. Krach pochopitelně nezasáhl jen „židovské“ podniky, ale v jejich případě byl dopad na široké okolí nejdrtivější. Jednak proto, že se většinou jednalo o firmy považované za nesmrtelné finanční nebo průmyslové giganty, do jejichž akcií – jako v případě Strousbergových závodů nebo bankovního domu Arnstein & Eskeles – investovali tisíce lidí své poslední úspory. Druhým důvodem byla skutečnost, že jen malá část těchto velkopodnikatelů skončila – na rozdíl od jejich akcionářů – skutečně špatně – což pochopitelně vyvolávalo značnou nelibost okolí. A odtud byl jen krok k protizidovským výpadům, které nacházely živnou půdu právě mezi postiženými a jejich zprostředkováním se lavinovitě šířily po celé monarchii.

Antisemitské výpady zasáhly nejdříve univerzity. Podnětem zde byly tiskem vydané výroky slavného profesora vídeňské lékařské fakulty Theodora Billrotha, který kritizoval vysoký počet židovských studentů medicíny z Uher a Haliče. Zpochybnil možnost asimilace osob této víry, prohlásil, že se žid může stát Němcem stejně tak málo jako Peršan, Francouz, Novozélanďan nebo Afričan a zdůraznil, že cítí mezi německou a židovskou krví stejný rozdíl, jaký musel pocítovat Teuton mezi sebou a nějakým Féničanem.¹³ Po těchto projevech se členové studentských buršáckých spolků rozhodli ze svých řad vyloučit židovské členy. Roku 1877 přijal „árijský paragraf“ spolek Teutonia, po kterém následovala řada dalších. Období nábožensky motivovaných protizidovských výpadů v tuto chvíli definitivně skončilo, nastala éra rasového antisemitismu, před kterým již nebyli bezpeční ani konvertité.

12 Ref. 11.

13 BILLROTH, Theodor. *Über das Lehren und Lernen der medizinischen Wissenschaften an der Universitäten der Deutschen Nation*. Wien : Gerold, 1876, s. 153-154.

A situace se měla stále zhoršovat. Roku 1881 byl v Rusku při atentátu zavražděn car Alexandr II. Státní orgány svalily zodpovědnost na židovské revolucionáře a zemi záhy zachvátila obrovská vlna pogromů provázená brutálními masakry. Přes západní hranice carského impéria prchaly v hrůze tisíce židů, z nichž převážná část našla útočiště v Haliči, nejchudší předlitavské provincii s největším podílem obyvatel izraelské víry. Někteří odtud zamířili do Ameriky, jiní do Německa, většina ale skončila své putování ve Vídni, Praze nebo Budapešti. Celkem se před rokem 1914 dalo do pohybu kolem dvou milionů východních židů, kteří byli během své cesty konfrontováni s antisemitismem a xenofobií do té doby nevídaného rozsahu. Bídne životní podmínky těchto osob byly jednou z příčin jejich zvýšené kriminality, která nenávisť dále prohlubovala.¹⁴

V letech 1850 – 1900 se tak počet židů v monarchii ztrojnásobil.¹⁵ Není přitom bez zajímavosti, že jejich osídlení nebylo rovnoměrné. Nejvíce osob této víry bylo napočítáno v Bukovině (13,17 %), Haliči (11,09 %) a v nejrozvinutějších oblastech říše – Dolních Rakousích (5,07 %), Terstu (2,77 %), na Moravě (1,82 %), Slezsku (1,76 %) a v Čechách (1,47 %), zatímco v jiných oblastech Předlitavska žili jen v zanedbatelném počtu. Podíl židovského obyvatelstva v Rakousku a Uhersku byl přibližně stejný a na počátku 20. století se pohyboval kolem 4,5 %.¹⁶

Roku 1882 zasedl v Drážďanech první mezinárodní antisemitský kongres, jehož účastníci vyzvali k boji proti cizím židům a žádali od evropských vlád zákaz jejich přistěhovalectví a vojensky zajištění hranic. Poprvé zde byla zformulována myšlenka, která se stala základním kamenem všech antisemitských stran: židovská emancipace měla být zrušena a osoby tohoto původu (nikoli jen vyznání!) měly podléhat cizineckému právu, protože byly údajně neasimilovatelné a představovaly hrozbu pro majoritní křesťanské obyvatelstvo.

Popularita antisemitských politiků stále stoupala a osoby, které se na této vlně vezly, často udělaly bleskovou kariéru. V osmdesátých letech triumfoval především mezi studenty a sedláky vůdce Všeněmeckého hnutí Georg rytíř Schönerer a od roku 1897 ovládal Vídeň ještě úspěšnější kandidát malých živnostníků a řemeslníků Karl Lueger, hlava Křesťansko-sociální strany. Někteří přívrženci tohoto hnutí, zejména stoupenci rytíře Schönerera, neváhali užívat při prosazování svých cílů násilí. Je zajímavé, že Schönerer i Lueger prošli určitým vývojem, na jehož počátku antisemitismus rozhodně nestál. Mezi blízké spolupracovníky Georga Schönerera totiž původně patřili i židé a židovští konvertité jako pozdější sociálnědemokratický předák Viktor Adler a historik a novinář Heinrich Friedjung, kteří se podíleli na vypracování stranického kodexu, Lineckého programu z roku 1882. Ten požadoval sociální reformu zahrnující starobní a úrazové pojištění, omezení práce žen a dětí, demokratizaci a svobodu tisku a shromáždování. Jedním z hlavních cílů zároveň ale byla zásadní přeměna monarchie a zajištění vůdčí role Němců ve státě. Uhersko mělo být prakticky samostatné, s Předlitavskem spojené pouze personální unií. Korunní země s největším podílem neněmeckého obyvatelstva a polykající největší finanční prostředky, Halič a Bukovina, měly být ze svazku vyčle-

14 HAMANNOVÁ, ref. 3, s. 370-374.

15 PRÁŠEK, ref. 10, s. 826.

16 Předlitavsko 4,68 %, Zalitavsko 4,4 %. V Bosně a Hercegovině byl jejich podíl jen velmi malý (0,52 %).

něny, Dalmácie, Bosna a Hercegovina by připadly k Uhrám a vytvořily s Chorvatskem zárodečné jádro jihoslovenské říše. Zbývající jihoslovenské državy by pak byly těsně propojeny s českými a rakouskými zeměmi a spolu s nimi by postupně vytvořily celní unii s německou říší. Státním jazykem v tomto novém Rakousku se měla stát němčina. Teprve po tomto kroku a po zajištění německé většiny v parlamentu byli Všeněmci ochotni akceptovat všeobecné volební právo.¹⁷ Německé nacionalisty Adlera s Friedjungem nakonec vyhnal ze Schönererovy strany dodatečně zavedený arijský paragraf. Oba byli sice pokřtěni, ale měli židovské rodiče.¹⁸

Antisemitismus se lavinovitě šířil i v Haliči, Uhrách a českých zemích, kde měl často zároveň protiněmecký charakter.¹⁹ Masové přistěhovalectví východních židů ale neznepekovovalo jen majoritní obyvatelstvo, dělalo velké starosti i rakouským židovským starousedlíkům, kteří se již léta snažili najít své místo ve společnosti a výrazně rozlišovali mezi „dobrým“ a „špatným“ původem. Zajímavý postřeh zaznamenal ve svých pamětech Stefan Zweig: *„Tento druh aristokratičnosti, který mnohé židovské rodiny nabyly z vlastní moci, mne a mého bratra občas bavil a občas rozčiloval. Ustavičně jsme museli poslouchat, že toto jsou ‚lepší‘ lidé a tamti nejsou, u každého přítele se pátralo, zda je z ‚dobré‘ rodiny, a až do posledního kolena se zkoumal jak původ příbuzných, tak i jejich majetku. Toto neustálé hodnocení (...) se nám zdálo nanejvýš směšné a snobské, protože ve všech židovských rodinách se koneckonců jednalo jen o rozdíl padesáti či sta let, o než dříve nebo později vyšly z téhož židovského ghetta. Až mnohem později jsem pochopil, že tento pojem ‚dobré‘ rodiny, který se nám chlapcům jevil jako parodistická fraška umělé pseudoaristokracie, je výrazem jedné z nejnižších a nejtajuplnějších tendencí židovské povahy. Všeobecně se má za to, že vlastním a typickým cílem Židů je zbohatnout. Není mylnější představa. Zbohatnout pro ně znamená pouhý mezistupeň, prostředek k pravému účelu, v žádném případě vnitřní cíl. Vlastní vůlí Žida, jeho imanentním ideálem je vzestup k duchovním hodnotám, do vyšší kulturní sféry. (...) Tato nadřazenost ducha je u všech Židů stejná. (...) ‚Dobrá‘ rodina má tedy víc než pouhý společenský smysl, kterého se jí dostává už tímto označením: znamená židovství, které se přispůsobením jiné kultury, a pokud možno univerzální kultury, osvobodilo nebo začalo osvobozovat od všech defektů, které mu vnutilo ghetto. Patří ovšem k věčným paradoxům židovského osudu, že tento únik do sféry ducha, když počet intelektuálních povolání přerostl únosnou mírou, se stal židovstvu stejně osudným jako předtím jeho omezení na sféru materiální.“*²⁰

Právě tato touha po přispůsobení byla jedním z důvodů častých konverzí – taková osoba doufala, že se na její původ dříve či později zapomene. Většina židů samozřejmě zůstala věrná staré víře, ale i ona se stále více sblížovala s majoritní křesťanskou společností. Nepřekvapí proto, že když byli tito jedinci postaveni na stejnou úroveň, jako

17 Většina německých stran považovala tento program minimálně za návrh k diskusi, zajímavý byl i pro Maďary a Poláky usilující o větší nezávislost. Ale císař by nikdy dobrovolně neakceptoval další roztržení říše a Češi by nikdy nepřijali němčinu jako státní jazyk.

18 HAMANNOVÁ, ref. 3, s. 208, 271-273.

19 Problémem východních židů byla m. j. skutečnost, že jako svůj jazyk užívali jidiš. Třebaže velká část z nich německy pořádně neuměla, byli při sčítání lidu považováni za Němce, protože jidiš nebyla jako obcovací řeč uznávána. Viz též níže.

20 Ref. 8, s. 18-20.

jejich žebráčtí souvěrci z východu, začali se cítit ohroženi. Hlavním problémem přitom bylo rasové chápání celé otázky. Žádná konverze, žádný křest ani radikální nacionalismus českého, německého, maďarského či jiného ražení je neubráníl před tím, aby jim bylo spíláno do „židů“. Asimilace izraelitů probíhající od konce 18. století se zhroutila. U mnohých, jak ještě uvidíme, to vedlo k osobním krizím, zapírání původu a někdy až sebevražedné nenávisti. Někteří z asimilantů začali pod tímto tlakem opět objevovat své židovství. Nejdále v tomto ohledu dospěl fejetonista listu *Neue Freie Presse* Theodor Herzl, sám bývalý buršák a německý nacionalista, který ve svém románu *Židovský stát* ukázal na vysněné východisko z nouze – vlastní zemi.²¹ Pod tlakem protižidovských výpadů se tak na konci 19. století zrodilo sionistické hnutí a židovská národnost. Roku 1909 podal advokát Max Diamant z bukovinské metropole Černovic stížnost k Nejvyššímu soudu, ve které žádal, aby židé v Bukovině byli uznáni jako samostatná národnost mluvící jazykem jidiš. Jeho memorandum bylo zamítnuto s tím, že jde jen o náboženské společenství a že jidiš je dialektem němčiny. Roku 1910 však sionističtí studenti ve Vídni následovali jeho příkladu a při zápisu na univerzitu uvedli jako svou mateřštinu řeč, kterou katalog jazyků podunajské monarchie neobsahoval: *Jüdisch*. Na mezinárodní úrovni ale sionisté v téže době diskutovali o tom, zda by se jako národní jazyk neměla zvolit spíše hebrejšтина.²²

Je samozřejmé, že s těmito problémy se potýkali i představitelé židovské elity, včetně jedinců povýšených v předbřeznovém i pozdějším období do šlechtického stavu. Nenávist pociťovali o to citlivěji, že své okolí většinou převyšovali intelektuálními i podnikatelskými schopnostmi. Nebylo divu. Zejména v katolicky konzervativním prostředí rakouských velkoměst, jejichž život byl nezřídka až do konce 70. let 19. století omezo-
ván biedermeierovskou pohodlností a která jen neochotně přijímala novinky moderní doby, se židé toužící po vzdělání a úspěchu setkávali jen s malou konkurencí. Německý spisovatel Jakob Wassermann s jistou zaujatostí později konstatoval, že vídeňská šlechta a bohaté měšťanstvo již dávno nejsou pilíři společnosti a že se naopak drží v uctivé vzdálenosti od jakéhokoli duchovního a uměleckého života. Mezeru podle něj vyplňovala maloburžoazie představovaná úředníky, důstojníky a profesory a hlavně židé.²³ Zejména ve Vídni byla židovská inteligence na přelomu 19. a 20. století tak dominantní, že spisovatel Hermann Bahr jednou žertem prohlásil: „Každý aristokrat, který má alespoň trochu rozumu nebo talentu, je okamžitě považován za Žida; lidé si to prostě neumějí jinak vysvětlit.“²⁴

Jedním z projevů židovské emancipace a zároveň prostředkem jejich společenského vzestupu bylo udílení řádů. S výjimkou Zlatého rouna a Hvězdového kříže, dynastických habsburských řádů udílených jen katolické aristokracii totiž statuta dekorací monarchie neznala žádná omezení ohledně rasy či vyznání. Tuto tradici založil již vojenský řád Marie Terezie a přestože se toto vstřícné gesto chápalo především jako ústupek protestantům a pravoslavným, hluboké společenské změny let 1848 a 1849 způsobily, že se

21 HERZL, Theodor. *Der Judenstaat*. Berlin : Jüdischer Verlag, 1920.

22 STOURZH, Gerhard. Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848 – 1918. In WANDRUSZKA - URBANITSCH, Die Habsburgermonarchie, ref. 7, s. 1 037.

23 WASSERMANN, Jakob. *Mein Weg als Deutscher und Jude*. Berlin 1921, 102 a nasl.

24 HAMANNOVÁ, ref. 3, s. 368.

začaly vztahovat i na osoby židovské víry.²⁵ To mělo nevídané důsledky. Statuta většiny řádů podunajské monarchie obsahovala nobilitační paragraf, jež vyznamenaným umožňoval požádat o povýšení do rytířského nebo baronského stavu.²⁶ Počet oceněných po roce 1848 stále stoupal a nepřekvapí, že se mezi nimi stále častěji objevovali i židé hrající v životě říše stále důležitější roli. Zisk takového vyznamenání byl ale také velmi prestižní záležitostí a i nejméně ceněný řád Františka Josefa,²⁷ či jen stříbrný či zlatý Záslužný kříž (lhostejno či s korunou nebo bez koruny) posouval osobu na pomyslném žebříčku společenské prestiže o stupeň výše. Jen několik málo jedinců se od honby za tituly distancovalo, zároveň však dávali svou příslušnost k měšťanstvu najevo stejně okázale jako nobilitovaní své šlechtictví.²⁸

Tuto skutečnost ostře kritizoval Ludwig rytíř Przi Bram: „*V padesátých a šedesátých letech 19. století se zdálo, jako by se celý společenský život (...) převrátil naruby. Namísto někdejší přívětivé skromnosti nastoupil (občas velice pompézní) luxus, a to zejména jmenovitě v kruzích blízkých vídeňské burze.*“²⁹ To se samozřejmě týkalo i židů, protože

-
- 25 MYŠKA, Milan. „Nová šlechta“ z řad peněžníků, obchodníků a průmyslníků v českých zemích v 19. století. (Poznámky – problémy – perspektivy výzkumu). In CHOCHOLÁČ, Bronislav - MALÍŘ, Jiří. *Pocta Janu Janákovi, předsedovi Matice moravské, profesoru Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci*. Brno : Matice moravská, 2002, s. 357; též KREJČÍK, Tomáš. Moravští nobilitovaní židé v 19. století. In XXVI. *mikulovské sympozium 2000 – Moravští židé v Rakousko-uherské monarchii (1780 – 1918) – Mährische Juden in der Österreichisch-ungarischen Monarchie (1780 – 1918)*. Brno; Mikulov : Rakouský ústav pro východní a jihovýchodní Evropu, pobočka Brno; Muzejní a vlastivědná společnost – Státní okresní archiv Břeclav, 2003, s. 161-167.
- 26 ŽUPANIČ, Jan. Cesty k urozenosti. Nová šlechta v Rakousko-Uhersku. In *Český časopis historický 2/2006*, s. 269-303; ŽUPANIČ, Jan. Systematizované šlechtictví v podunajské monarchii. In STELLNER, František - KOVÁŘ, Martin (eds.). *Staletí objevů, diplomacie a války. Sborník k 60. narozeninám profesora Aleše Skřivana*, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 1/2003, Studia historica LV, Praha 2005, s. 525-534.
- 27 Řád neobsahoval tzv. nobilitační paragraf a na rozdíl od řádů sv. Štěpána, Leopoldova, Železné koruny (resp. vojenského řádu Marie Terezie, který ale měl jistá specifika) nepřinášel možnost povýšení do šlechtického stavu. Proto byl o něj nejmenší zájem a dlouho zůstal doslova popelkou mezi rakouskými řády. Ref. 26.
- 28 Velmi dobře znám je postoj historika Františka Palackého, rytíře řádu Železné koruny II. třídy, jenž o baronát nikdy nepožádal (jeho syn Jan o něj ale marně roku 1892 usiloval – viz Národní archiv, Ministerstvo vnitra Vídeň, Šlechtický archiv, kart. 38 – Palacký). Ještě vyhraněnější byl postoj železničního inženýra a podnikatele Jan Schebek, který titul odmítl s tím, že „*baron Schebek nebude ani o fous lepší než inženýr Schebek*“ (Cit. dle: BUBEN, Milan M. Česká zemská šlechta: Schebkové. In *Střední Evropa*, 28/1993, s. 105.) Jeho syn Adolf byl ale jiného názoru a při příležitosti císařova panovnického jubilea byl nejvyšším rozhodnutím ze 30. 11. 1898 a listinou z 21. 3. 1899 povýšen do šlechtického stavu s čestným titulem šlechtic. AVA, Adelsarchiv, Adolf Schebek, Adelstand (Edler von) 1898-99. Stejně rozhodně titul odmítl majitel zbrojovky ve Štýrsku Josef Werndl (viz ŽUPANIČ, Jan. Nobilitace českých elit v Rakousko-uherské monarchii. In *František Ladislav Rieger a česká společnost 2. poloviny 19. století. Z Českého ráje a podkrkonoší – supplementum 8*. Litoměřice : Státní oblastní archiv Litoměřice; Semily : Státní okresní archiv Semily, 2003, s. 186). Podobně, i když ne tak okázale, postupoval Josef Zítek, který za zásluhy o vybudování českého Národního divadla 26. června 1881 obdržel řád Železné koruny III. třídy. O nobilitaci ale neměl zájem a nikdy o ní nepožádal. Titul mu byl doslova nvcen až 30. listopadu 1908, kdy byl slavný architekt při příležitosti šedesátého panovnického jubilea povýšen do šlechtického stavu samotným císařem. (AVA, Adelsarchiv, Josef Zítek, Adelstand 1908-10).
- 29 PRZIBRAM, Ludwig Ritter von. *Erinnerungen eines alten Österreichers*, Bd. 1, Stuttgart; Leipzig : b. v., 1910, s. 361.

právě oni představovali značnou část burzovních makléřů a podnikatelů. Prziбраm o tom jistě věděl své, protože sám shodou okolností pocházel z židovské průmyslnické rodiny. Se značným roztrpčením konstatoval, že „prázdná knoflíková dírka³⁰ vzbuzovala víc pozornosti než udělení řádu. Při spatření takové osoby se každý ptal, co asi takový člověk ‚provedl‘, že si jej ještě nevysloužil“.³¹ Nepřekvapí proto, že se ve Vídni záhy rozšířilo rčení: „Železná kasa, železné čelo a Železná koruna.“³² Mnohem sarkastičtěji se o něco později vyjádřil známý vídeňský bouřlivák přelomu 19. a 20. století – nutno podotknout názorově blízký českým radikálním a antisemitským kruhům – Vojtěch hrabě Sternberg, když konstatoval, že „sociální postavení je mnohem důležitější než peníze“. Svá slova navíc koronoval prohlášením: „Mnoho opozičních párjů se za tituličky a rádičky (...) proměnilo v pokorné sluhý státu.“³³

Antisemitské názory se nezastavily ani před branami paláců a pronikly i mezi nejvyšší elitu státu. Podivná jsou v této souvislosti slova samotného císaře, která roku 1887 pronesl v přítomnosti své dcery Marie Valérie a několika ministrů: „Ano, ano, je samozřejmé, že židy musíme bránit. Ale kdo vlastně není antisemita?“³⁴ Není bez zajímavosti, že protizidovské nálady hrály významnou roli i při zrušení nobilitačních paragrafů řádů monarchie. Podle nepotvrzených zpráv byla impulzem, který vedl Františka Josefa k tomuto kroku, příhoda z roku 1884. Po udělení řádu bylo zvykem požádat panovníka o audienci, během které vyznamenaný poděkoval za projevenou milost. Jednoho dne se ovšem dostavil muž, jehož zevnějšek jednoznačně vypovídal o jeho židovském vyznání. Protože přístup na audienci v národním kroji byl povolen, nebylo možné přijetí u císaře zabránit. Událost ale šokovala celou dvorskou společnost a vladaře údajně přiměla k rozhodnutí změnit řádová statuta.³⁵ Protože je tato událost známa jen z „druhé ruky“, nelze ji potvrdit ani vyvrátit. Ale vzhledem k tomu, že si antisemitismus získával rychle stoupence i mezi vysokými byrokraty, nemůžeme vyloučit, že spíše než tato mírně humorná příhoda mohla za zrušením nobilitačních paragrafů (kromě celé řady mnohem závažnějších důvodů!) být snaha o lepší kontrolu společenského vzestupu židovských obyvatel říše.

Pro židovské nobilitace přitom platila stejná pravidla jako u majoritní společnosti: u průmyslníků, finančníků a podnikatelů se více cenily humanitární aktivity než úspěchy na pracovním poli. Řada bohatých židů navíc často nepodporovala jen své chudé souvěrce, ale všechny potřebné bez ohledu na vyznání. Péče o chudé v monarchii totiž spočívala převážně na bedrech soukromých osob, stát sám v této oblasti dlouho vyvíjel jen minimální aktivitu. V 19. století narostl počet dobročinných soukromých ústavů až

30 Tím myslel chybějící stužku či miniaturu řádu, která byla knoflíkovou dírkou obvykle provlečena.

31 Ref. 29, s. 362.

32 Ref. 29, s. 363.

33 STERNBERG, Adalbert Graf. *Politische Federzeichnungen*. Berlin 1905, s. 41.

34 Zápis v deníku arcivévodkyně Marie Valérie z 28. 7. 1887. In SCHAD, Martha und Horst (Hrsg.). *Marie Valérie von Österreich. Das Tagebuch der Lieblingstochter von Kaiserin Elisabeth 1878 – 1899*. München : Langen - Müller - Herbig, 1998, s. 123. Přítomen byl ministerský předseda hrabě Eduard Taaffe, ministr orby Julius hrabě Falkenhayn a ministr financí Dr. Julian rytíř Dunajewski.

35 Existenci tohoto údajně roku 1927 shořelého nařízení zmiňuje: GHELARDONI, Paul. *Die feudalen Elemente in der österreichischen bürgerlichen Gesellschaft von 1803 – 1904*. Staatswissenschaftliche Dissertation, Universität Wien, Wien 1961, s. 19.

do nepřehlednosti a masově vydávaný list *Illustrierte Kronenzeitung* dokonce tyto nadace inzeroval pravidelně v celém sloupci.³⁶ Nejvelkorysejší byly tradičně podporovány židovskými filantropy, z nichž někteří vděčili této činnosti za svůj šlechtický titul.

Jako typický příklad může posloužit Aron Pollak. Narodil se roku 1817 ve Všeradicích v Čechách, vystudoval technickou chemii a roku 1836 založil továrnu na třaskaviny. Ještě před dovršením třicátého roku života zřídil obchodní zastoupení v Konstantinopoli, Smyrně, Alexandrii a Káhiře, krátce nato si otevřel pobočky i v Londýně, New Yorku, Kalifornii a v Sydney. Roku 1858 navázal dokonce kontakt s Čínou a o rok později s Japonskem. Roční hodnota exportovaného zboží činila přes milion zlatých. Pollakovo impérium se opíralo o tři hlavní továrny v Praze, Budějovicích a Vídni a v jeho podnicích pracovalo na 3 000 osob, kterým ročně vyplatil 400 000 zlatých mzdy.

Kromě těchto svých aktivit Pollak poskytoval nemalé částky na humanitární činnost. Podnítil myšlenku vzdělávání trestanců v Praze, založil nadaci pro koupi učebnic a daroval 3 000 zlatých ve státních dluhopisech s tím, aby jejich úroky byly každoročně rozdělovány mezi syny z vojenských rodin. Navíc nechal ročně rozdat 2 500 pevnů chleba vídeňským chudým. Podle nobilitačního aktu mělo dále velký význam, že ve svých továrnách zaměstnával na 500 starců a dětí, kteří si díky výrobě papírových kapslí mohli vydělat na živobytí. Za největší přínos obecnému blahu ale císař František Josef označil zřízení Rudolfiny, domu pro 75 nemajetných studentů techniky, ve kterém kromě ubytování našli také knihovnu, laboratoře, učebny a studovny. Pollak instituci založil při příležitosti narození korunního prince roku 1858. Stavba ho přišla na 160 000 zlatých a byla dokončena roku 1868. Krátce po položení základního kamene mu císař udělil zlatý Záslužný kříž s korunou, což ovšem nebyl řád, ale vyznamenání. Skutečný řád obdržel o čtyři roky později, kdy mu byl udělen rytířský kříž řádu Františka Josefa, jež ale nezakládal žádný nárok na nobilitaci. Třetí a konečný stupeň na cestě vzhůru následoval roku 1868. Tehdy se císař František Josef se synem Rudolfem osobně účastnili pokládání posledního kamene Rudolfiny. Pollak následně získal řád Železné koruny III. třídy a s ním i nárok na povýšení do rytířského stavu, k němuž došlo roku 1869.³⁷

Již bylo řečeno, jak mimořádný význam pro monarchii měli židovští podnikatelé – především finančníci – v předbřeznové době, kdy téměř všichni ředitelé velkých vídeňských bank, až na výjimky židé nebo konvertité, získali šlechtický titul. Po roce 1860 ovšem nabyly „nobilitace nekřesťanských baronů epidemického charakteru“.³⁸ Mezi lety 1701 a 1918 bylo 10 414 osob povýšeno do šlechtického stavu, z čehož 444 jedinců mělo židovský původ nebo vyznání. To v součtu znamená, že židovské nobilitace činily 4,3 % všech povýšení a že odpovídaly jejich procentuálnímu zastoupení v obyvatelstvu monarchie. Dominantní postavení židů v ekonomickém životě země ale jasně vynikne až ve chvíli, kdy se podíváme na profese nobilitovaných. Z uvedených 444 osob vykonávalo 294, tedy plných 66 procent povolání obchodníků, finančníků, bankéřů a továrníků. Ještě více jejich podíl vynikne, pokud sledované údobí omezíme lety 1868 a 1884 – tedy

36 17. 2. 1906 *Illustrierte Kronenzeitung* vydal pro velký zájem informační brožuru se soupisem těchto nadací prodávanou za 25 haléřů.

37 Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien (dále jen AVA), Adelsarchiv, Aron Pollak, Ritterstand (von Rudin) 1869.

38 Ref. 29, s. 128.

realizací dualismu na jedné³⁹ a zrušením nobilitačních paragrafů u většiny řádů na druhé straně. Zde byl podíl podnikatelů ještě výraznější a činil 71 procent⁴⁰ z celkového počtu povýšených židů. Pokud bychom tyto osoby dělili podle získaných titulů, 31 bylo povýšeno do šlechtického a 107 do rytířského stavu.⁴¹

Je velmi zajímavé, že tento rys není typický jen pro grünerské období či pro „starší“ dobu završenou již vícekrát zmíněným rokem 1884, ale že přetrvává až do konce existence monarchie.⁴² Jak přesvědčivě dokázal ve své práci zabývající se nobilitacemi předlitavských průmyslníků Alfred Fessen,⁴³ nebyla majorita osob této víry ve sledované skupině na počátku 20. století již absolutní, ale stále velmi výrazná.

Přítom tato skutečnost není tak pozoruhodná, jak by se mohlo zdát. Společnost dlouho židům neumožňovala jinou seberealizaci než činnost uvnitř vlastního společenství. Pokud měl žid výraznější styky s křesťany, pak se týkaly obchodu a zejména finančnictví, protože křesťanská církev dlouho svým věřícím zakazovala půjčovat na úrok. Této tradici zůstala řada židů věrná i po emancipačních zákonech. Pro ně nebylo podnikání jen malým dobrodružstvím, na jehož konci byl zisk a sláva nebo úpadek a zapomnění, ale činností, jež jim dávala naprostou svobodu jednání, svobodu, kterou zaměstnanec nebo dělník nikdy neměl. Proto se velká část židovské elity zaměřila na podobnou činnost. A tou nemusel být jen obchod, průmysl či finančnictví, ale také svobodná povolání. Jasně to naznačuje tabulka č. 1, ilustrující židovské nobilitace z let 1868 a 1884 podle profesí:⁴⁴

Tabulka č. 1:

	prosté šlechtictví	rytířský stav
úředníci, umělci a vědci	3	19
důstojníci	10	8
průmyslníci	18	80
Celkem	31	107

Tuto skutečnost téměř před sto lety přesně vystihl Sigmund Mayer: „*Snaha po obchodní samostatnosti je mezi židy nesrovnatelně silnější než mezi křesťany. Vzpomínám*

39 Resp. přijetím prosincové ústavy v Předlitavsku 21. 12. 1867.

40 MEGNER, Karl. *Zisleithanische Adels- und Ritterstandserwerber 1868 – 1884*, Hausarbeit am Institut für österreichische Geschichtsforschung. Wien 1974, s. 52. Podle stavů činil ve skupině nobilitovaných podnikatelů podíl židů 58 % u prostých šlechticů a 75 % rytířů.

41 Z této skutečnosti dobře vyplývá úpadek prestiže prostého šlechtictví způsobený existencí nobilitačních paragrafů rakouských řádů.

42 RAPTIS, Konstantinos. *Kaufleute im alten Österreich 1848 – 1900. Ihre Beziehungen zur Verwaltung und ihre Stellung in Wirtschaft, Gesellschaft und öffentlichen Leben*. Wien : WUV-Univ.-Verl., 1996, s. 81 a nasl. Za pomoc děkuji Prof. PhDr. Ivanu Jakubcovi, CSc. (Ústav hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy).

43 FESSEN, Alfred. *Der österreichische Wirtschaftsadel von 1909 – 1918*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Wien 1974, s. 201.

44 Ref. 40, s. 57.

si na slova jednoho přátelského, křesťanského, vlivného a zcela svobodomyšlného obchodníka, která se týkala přijetí židovského praktikanta. Se smíchem prohlásil: „Jak sám za ta léta víte, nedělám mezi židy a křesťany žádný rozdíl. Ale žid není služebník. Při nástupu do práce už myslí na odchod a smyslem jeho života je od prvního dne zisk vlastní existence. Odkud tato jejich vlastnost pochází netuším, ale skutečně existuje a nutí mě právě zde rozdíl dělat.“⁴⁵ Mnohem lapidárněji ale vyjadřuje tuto pravdu krátká věta: „Židovskou přirozeností je obchod.“⁴⁶

Významné zastoupení židů mezi podnikateli a zejména mezi vznikající vrstvou velkopřemyslníků střední Evropy 19. století bylo ovšem dáno i jinými okolnostmi. Především je nutné zdůraznit, že mezi velkými firmami a velkými bankami existovaly od počátku úzké vazby a to nejen obchodní, ale i rodinné. Židé se totiž nesmířili se svým výjimečným postavením ve finančnictví, kde jim po staletí předávané zkušenosti přinášely obrovské zisky, nebo s funkcemi tichých společníků průmyslových podnikatelů, ale řada z nich dokázala díky mimořádnému obchodnímu instinktu odhalit obrovské příležitosti, které skrývalo propojení bank a průmyslových závodů.

Zmíněná Fessenova studie⁴⁷ rozebírá podrobně v časovém úseku let 1909 – 1918 nobilitace 84 osob, které se zabývaly právě hospodářstvím a ekonomikou (viz tabulka č. 2).⁴⁸

Tabulka č. 2.:

Vyznání rakouských průmyslníků nobilitovaných v letech 1909 – 1918

Vyznání	Počet osob
židovské	39
římskokatolické	28
protestantské	7
islám	1
neuveдено	9

Jak z uvedené tabulky vyplývá, přiznalo z tohoto počtu 39 osob (tedy plných 46 %) židovskou víru, což je výrazně více než všech ostatních konfesí. Při posuzování dalších údajů ale musíme postupovat velmi opatrně. Zarážející jsou chybějící údaje o vyznání u plných 11 % nobilitovaných. Šlo o dobu silícího antisemitismu a neuvedení vyznání mohlo znamenat buď, že nobilitovaný svou víru skrýval, což ale nebylo příliš pravděpodobné, nebo se rozhodl konvertovat či se prohlásit za osobu bez vyznání. Tím se nám ale počet možných židovských novošlechticů opět zvyšuje – při maximalistických

45 MAYER, Sigmund. *Die Wiener Juden. Kommerz – Kultur – Politik 1700 – 1900*. Wien : Löwit, 1918, s. 338.

46 Ref. 45, s. 84.

47 Ref. 43.

48 Ref. 43, s. 201.

předpokladech až o zmíněných 11 %. Při tomto posuzování je bezvýznamné, zda ke konverzi došlo před nebo až po nobilitaci. Podle tehdejšího rasového chápání se za určující považoval rodný dům a výchova a k židovstvu tak byla počítána každá osoba, u které byl alespoň otec židovského vyznání.

Počet konverzí přitom byl poměrně vysoký a týkal se i velmi vlivných jedinců. Roku 1909 tak ke katolicismu konvertoval ředitel dolnorakouské eskomptní společnosti ve Vídni Maxim Krassny, původem z židovské rodiny z moravského Kojetína. Do šlechtického stavu byl povýšen o dva roky později a císař tak ocenil jeho mimořádně záslužné spolupůsobení při emisi státních dluhopisů.⁴⁹ Již dříve ovšem jeho schopnosti odměnil nejdříve rytířským, pak i komturským křížem řádu Františka Josefa a řádem Železné koruny III. třídy, se kterým se ale v této době již nespojovala žádná privilegia.

Díky poměrně obsáhlému životopisu v nobilitační složce známe relativně přesně i životní osudy dalšího prominentního novošlechtice Karla Morawitze,⁵⁰ jenž pocházel ze židovské obce usazené v moravské Třešti. Po absolvování reálky ve Vídni a obchodní akademie v Praze nastoupil praxi u pražského bankovního domu Lippmann Söhne, odkud později přešel k drážďanské bankovní firmě Philipp Elimeyer. Záhy se ale stal korespondentem u Banque de Paris et des Pays-Bas a nedlouho poté zaměstnancem Banque Ottomane, kde se roku 1867 stal vedoucím kontroly. Bankovníctví zůstal stále věrný, přestože často střídal zaměstnání – byl sekretářem známého podnikatele barona Hirsche⁵¹ a posléze ředitelem východních drah. Roku 1885 přesídlil do Vídně a o dva roky později se oženil s Margarethou von Frank, jejíž otec Demeter rytíř Frank byl generálním ředitelem rumunské kreditní banky. V monarchii byl zpočátku členem rady správních rad průmyslových podniků a roku 1893 byl zvolen generálním radou Anglo-rakouské banky. Když ta získala roku 1906 nové vedení, byl zvolen jejím prezidentem a místo zastával až do své smrti počátkem roku 1914.⁵² Z židovské obce vystoupil až roku 1909 a rytířský titul mu byl udělen v listopadu 1913.⁵³

49 6. 1. (14. 2.) 1911. Krassného nobilitace je zajímavá tím, že důvod povýšení byl uveden přímo v textu listiny, které se v tuto dobu ve většině případů omezovaly jen na obecné formulace. AVA, Adelsarchiv, Maxim Krassny, Adelstand (Edler von Krassien) 1911. Krassny z židovstva vystoupil 8. 4. 1909 a pokřtěn byl 11. 11. 1909 ve Vídni (ve složce kopie křestního listu z farnosti Rossau). Narodil 1. 1. 1859 ve Vídni, zemřel tamtéž 7. 1. 1936.

50 AVA, Adelsarchiv, Karl Morawitz, Ritterstand 1913. V této době se přiložené *curriculum vitae* většinou omezovalo na uvedení dat a získaných titulů a řádů a jen výjimečně zmiňuje ostatní členy rodiny (manželku, děti). Podrobné životopisy, které jsou zdrojem cenných informací, z nobilitačních akt mizí během 70. let 19. století.

51 Řečený též „Turkenhirsch“. Jakob Moritz Hirsch (1831 – 1896) byl jedním z nejslavnějších železničních podnikatelů a finančníků své doby. Svůj majetek, získaný zejména investicemi v Turecku, investoval z velké části do různých humanitárních nadací. Financoval m. j. rozvoj haličského školství pro židovské i křesťanské děti obou pohlaví, čímž m. j. přispěl k odstranění otřesné nevzdělanosti zdejších židovských dívek, které nebyly přijímány do náboženských škol. Poskytoval též podporu řadě sionistických nadací, čímž si vysloužil nehynoucí nenávisť autorů Semigothy. 2. 8. 1869 byl povýšen do bavorského stavu svobodných pánů. HAMANNOVÁ, ref. 3, s. 374-375; *Weimarer historisch-genealoges Taschenbuch des gesamten Adels jehüäidischen Ursprungs* (tzv. *Semigotha*), 1. vydání (Weimar 1912), 2. vydání (München 1913), dále jen: *Semigotha* (ročník), s. 145-146.

52 Podle *Neue Freie Presse* (13. 1. 1914) se narodil 9. 3. 1846 v Třešti a zemřel 12. 1. 1914 ve Vídni.

53 2. 11. 1913.

Bohužel, v naprosté většině případů není téměř vůbec nic známo o motivech, které tyto osoby vedly ke konverzi či k prohlášení za osobu bez vyznání. Argument, že pravděpodobnějším důvodem než vnitřní odcizení byla konverze z důvodu sociálního vzestupu, v konfrontaci s fakty neobstojí.⁵⁴ Jak z předchozích údajů jasně vyplývá, nehrála již víra v této době při nobilitaci žádnou roli a přestože mohli být židé vystavováni ostré kritice ba i nenávisti okolní společnosti, v kariéře, zejména v podnikání jim nikdo nebránil. Mnohem pravděpodobnější se zdá být vnitřní přesvědčení, které i v minulosti vedlo k častým konverzím nejen od judaismu ke křesťanství, ale i mezi samotnými křesťanskými církvemi a někdy dokonce vyvolávalo ostré spory v jednotlivých rodinách.

To byl nepochybně i případ Gustava Redlicha, moravského statkáře a velkopřemyslníka. Redlich byl v uznání zásluh prokazaných při smiřování Němců a Slovanů na Moravě a za poskytnutí humanitárních darů v celkové hodnotě 1 milionu korun 28. srpna roku 1902 povýšen bez taxy do šlechtického stavu s predikátem „šlechtic z Vežeg“.⁵⁵ Pouhých dvacet dnů předtím, 8. srpna, konvertoval ke katolictví, ale tento krok neměl na jeho nobilitaci vůbec žádný vliv už proto, že členové rodiny jeho příkladu nenásledovali. Naopak se zdá, že změna víry Redlichovi značně zkomplikovala život a že se dostal do ostrých sporů se svými příbuznými, zejména se syny Johannem a Kurtem. Hlavním důvodem byly jeho velkorysé dary katolické církvi, které dosáhly výše několika set tisíc zlatých. Vedle výše nespécifikovaných částek na humanitární účely ze svého financoval vybudování fary a kostela císařovny Alžběty (*Kaiserin Elisabeth-Kirche*) ve Věžkách, jež byl apoštolským nunciem 6. listopadu 1904 – tedy více než dva roky po jeho nobilitaci. Tato stavba „*ho již stála 30 000 korun a dalších přibližně 200 000 korun bude ještě třeba. Není však zcela jasné, zda bude (...) schopen tuto částku shromáždit, protože se sám ve prospěch rodiny vzdal práva disponovat s velkou částí svého majetku...*“.⁵⁶

Pravděpodobně tyto nesrovnalosti přivedly Gustava Redlicha k rozhodnutí požádat panovníka o povolení vzdát se dosavadního příjmení a na jeho místě užívat jen predikát „šlechtic z Vežeg“ (*Edler von Vežeg*). Svou první žádost ze srpna 1905 doplnil výčtem svých zásluh a douškou, ve které zdůrazňoval, že „*8. srpna 1902 vstoupil do řad římskokatolické církve a doufá, že mu bude s panovnickým svolením změna jména povolena a to na základě existujících předpisů týkajících se přestupu ke křesťanskému vyznání a povýšení do šlechtického stavu*“. Císař ale prosbě nevyhověl a stejně zamítl jeho další žádosti z října 1906 a října 1907.⁵⁷ Panovníka, který se snažil zůstat ve viditelně rodinném sporu nestranným, nepřesvědčila ani Redlichova často zdůrazňovaná oddanost katolické církvi a vyhověl teprve další prosbě z února 1908, kterou podpořil ministerský předseda Max Wladimir svobodný pán Beck. Redlich byl podle jeho mínění „*z důvodu svých zásluh*

54 Ref. 43, s. 205.

55 28. 8. (22. 10.) 1902. Není bez zajímavosti, že Redlich tyto zásluhy uvádí sám ve své žádosti o změnu jména (viz níže), v nobilitační listině ani v nejvyšším rozhodnutí uvedeny nejsou. AVA, Adelsarchiv, Gustav Redlich, Adelstand (Edler von Vežeg) 1902 – 1908.

56 C. k. ministerský předseda císaři k žádosti Gustava Redlicha šlechtice z Vežeg o odložení příjmení (2. 5. 1908), ref. 55.

57 V žádosti z 5. 10. 1907 se odvolává na dekret dvorské kanceláře (5. 6. 1826) a na nejvyšší rozhodnutí z 1. 6. 1826 týkající se „*die Änderung des Familiennamens beim Übertritte zur christlichen Religion*“. Po roce 1848, resp. 1867 se ale těmto výnosům nepřikládala větší váha. Ref. 55.

a příkladného morálního a politického chování této nejvyšší milosti rozhodně hoden“ a premiér se proto jeho žádost „nezdráhal s největší uctivostí doporučit ke schválení“.⁵⁸ S ohledem na situaci v rodině ale se císař rozhodl šalamounsky a nejvyšším rozhodnutím z května 1908 udělil toto povolení pouze Gustavovi, nikoli jeho synům, kteří o podobnou výsadu nejevili zájem.⁵⁹

Podobně je možné pochybovat o zjištěném záměru v případě konverze bratrů Kubinzkych, rytířů Emila a Wilhelma. Nobilitován byl roku 1884 jejich otec Friedrich Kubinzky⁶⁰ (1814 – 1888), jehož textilní podniky, které synům zanechal, patřily k nejvýznamnějším v monarchii. Oba bratři přestoupili ke katolictví i se svými rodinami až roku 1890 a nezdá se, že by jejich důvodem byl okamžitý společenský vzestup. Emil (1843 – 1907) byl sice roku 1901⁶¹ povýšen bez taxy do stavu svobodných pánů, ale jeho povýšení bylo spojeno s korupčním skandálem na vysokých místech, jež měl dohru i v parlamentu.⁶² Baron Kubinzky ale jak před nobilitací, tak i po ní patřil k nejvýznamnějším podnikatelům a bankéřům monarchie a úzce spolupracoval s kolegy židovské víry, kteří stejně jako on zasedali ve správních radách nejvýznamnějších firem podunajské říše.⁶³

Jeho mladší bratr Wilhelm (1846 – 1908⁶⁴) se věnoval zemědělství a byl majitelem několika velkostatků v Rakousku, Sedmíhradsku a Čechách, kde roku 1895 koupil spojené statky Trpisty, Třebel a Slavice. Wilhelmův syn Albrecht rytíř Kubinzky z Hohenkubina⁶⁵ (1885 – 1972) byl zřejmě nejpozoruhodnější osobností celého rodu. Na rozdíl od svých předků nevykonal podnikatelským talentem, proslavil se spíše jako znalec umění

58 C. k. ministerský předseda císaři k žádosti Gustava Redlicha šlechtice z Vežeg o odložení příjmení (2. 5. 1908). Ref. 55.

59 12. 5. 1908. Ref. 55.

60 17. 6. 1884. AVA, Adelsarchiv, Friedrich Kubinzky, Ritterstand 1884.

61 23. 10. (18. 12.) 1901 AVA, Adelsarchiv, Emil Ritter von Kubinzky, Freiherrnstand 1901.

62 K osudům celého rodu srov. ŽUPANIČ, Jan. Kubinzky – nová šlechta na sklonku staré doby. In *Genealogické a heraldické informace*, 2004, s. 33-41; ke korupčnímu skandálu ŽUPANIČ, Jan. Záhadný původ barona Kapouna aneb těžký život rakouského úředníka. In *Historický obzor*, 1-2/2005, s. 25.

63 Emil sv. pán Kubinzky zastával úřad viceprezidenta pražské burzovní komory, byl prezidentem textilního kolegia, pražské burzy zboží a cenných papírů, viceprezidentem správní rady České eskomptní banky, správním radou Dolnorakouské eskomptní společnosti ve Vídni, prezidentem spolku průmyslníků Prahy a okolí, prezidentem eskomptní společnosti pro průmysl a obchod v Praze, cenzorem pobočky Rakousko-Uherské banky v Praze, prezidentem spolku rakouských bavnářských průmyslníků, prezidentem tiskařské sekce téhož spolku, viceprezidentem a správním radou sokolovsko-chebské hornické společnosti. Měl také nepochybně smysl pro humor. Když se ho počátkem 20. století farář od sv. Jindřicha páter Janků, který jej o několik let dříve pokřtil, zeptal na radu ohledně finanční situace Svatováclavské záložny, prohlásil: „*Důstojný pane, má víra je ještě nová a nedovedu tudíž odhadnout, jakých zázraků je schopen svatý Václav. A to by se musel proklatě natáhnout, kdyby tu záložnu chtěl přivést do pořádku.*“ Na to P. Janků odpověděl: „*Na zázraky musím věřit já i Vy, ale peníze si na ně ukládat nemusíme.*“ Cit. dle: NOVOTNÝ, Jiří - ŠOUŠA, Jiří. Kde jsou mé peníze? Zpronevěry v českých záložnách na přelomu 19. a 20. století. In *Historický obzor*, 7-8/2003, s. 164.

64 28. 9. 1908 podle GTÖ 1912/13, s. 382, stejný rok uvádí i MAŠEK, Petr. *Modrá krev. Historie a současnost 445 šlechtických rodů v českých zemích*. Praha : Mladá fronta, 1999, s. 147. VAVŘÍNEK, Karel - BUBEN, Milan M. *Almanach českých šlechtických a rytířských rodů*. Praha 2005, s. 105, zřejmě omylem uvádí datum 28. 9. 1909.

65 Predikát mu byl povolen 2. 4. 1912 (certifikát vydán 14. 5. 1912). AVA, Adelsarchiv, Albrecht Ritter von Kubinzky, Prädikat von Hohenkubin 1912. Zde i žádost o confirmaci titulu markýze (viz níže).

a sběratel, zato se však výrazně angažoval ve prospěch katolické církve. Pomáhal mu v tom jeho nemalý majetek, díky kterému mohl většími peněžními částkami přispívat na humanitární účely. Byl donátem řádu Německých rytířů s právem nosit Mariánský kříž I. třídy a okolo roku 1910 mu papež Pius X. za blíže nespecifikované zásluhy udělil titul tajného komoří *di spada e cappa*.⁶⁶ Jeho kariéra vyvrcholila 1. června 1912,⁶⁷ kdy mu Pius X. udělil dědičný titul papežského markýze, který si 11. května 1917 nechal konfirmovat ve Španělsku.⁶⁸

Přes všechnu snahu ale Albert nikdy nedosáhl uznání markýzského titulu v rakousko-uherské monarchii a snaha užívat jej navzdory nepřízni úřadu vedla k jeho policejnímu vyšetřování.⁶⁹ U Albrechta Kubinzkého dosáhlo ztotožnění s katolickou vírou takových rozměrů, že se pokusil zapřít své židovské předky a odvozoval svůj původ od uherského rodu Kubinzských de Felső-Kubin.⁷⁰ Není také vyloučeno, že jeho dílem je báchorka, kterou rodina ve snaze vylepšit svůj neárijský původ začala šířit na konci 30. let 20. sto-

-
- 66 Došlo k tomu nepochybně před 12. 10. 1911, protože tohoto dne František Josef I. Albrechtovi nejvyšším rozhodnutím č. 12632 udělil povolení titul papežského komoří v Rakousko-Uhersku užívat. Datum papežského privilegia bohužel ve vídeňském šlechtickém archivu není. Zpráva o nejvyšším rozhodnutí také chybí, zmínka o něm je pouze v nedatované zprávě (na ministerstvu vnitra prezentované roku 1912 – bez bližšího data) c. k. okresního hejtmánství ve Stříbře citující výnos c. a k. ministerstva války z 22. 10. 1911. V dopise daném ve Vidni 31. 3. 1912 se Albrecht rytíř Kubinzky pak sám tituluje jako tajný komoří di spada e cappa Jeho Svatosti papeže Pia X., c. k. poručík v záloze hulánského pluku č. 11 Alexandr II., car ruský, držitel Mariánského nákrčního kříže řádu Německých rytířů a c. k. vojenského jubilejního kříže, majitel pozemků a realit v Dolních Rakousích, Čechách a Sedmíhradsku. In AVA, Adelsarchiv, Albrecht Ritter von Kubinzky, Prädikat von Hohenkubin 1912.
- 67 *Genealogisches Handbuch des Adels, Adelslexikon*, Bd. VII (Kre-Lod). Limburg an der Lahn : A. A. Starke, 1989, s. 54; s mnoha omyly TYL, Tomáš. Albrecht markýz Kubinzky von Hohenkubin a jeho rod. In *Heraldika a genealogie*, 3-4/2004, s. 246. Je zajímavé, že Albrecht sám při výslechu u c. k. okresního komisařství ve Vidni – Innere Stadt 4. 10. 1918 tvrdil, že k tomu došlo v listopadu 1912 (AVA, Adelsarchiv, Albrecht Ritter von Kubinzky, Prädikat von Hohenkubin 1912).
- 68 Zde již 17. 12. 1913 získal za zásluhy o španělský Červený kříž Vojenský záslužný řád II. třídy. Podrobně ke konfirmaci jeho markýzského titulu: ŽUPANIČ, Kubinzky, ref. 62, s. 36-38.
- 69 Zde se mýlí TYL, ref. 67, s. 242-247, když tvrdí, že Kubinzkého titul byl v monarchii konfirmován. Ve zprávě z 23. 5. 1916 (stejně jako později) c. k. ministertvo vnitra jeho žádost ostře odmítlo, protože ho již před podáním žádosti užíval neoprávněně a dopustil se tak trestného činu označovaného jako „*Adelsanmaßung*“. Navíc mu bylo 18. 1. 1916 přiznáno španělské občanství. Protože nechtěl zpřetrhat své hospodářské a sociální svazky s Rakouskem, vyjádilo c. a k. ministerstvo války názor, že občanství získal pro forma, aby ve Španělsku dosáhl potvrzení markýzského titulu a (tímto podpořen) se pokusil získat toto povolení i v Rakousku. Navíc upozornilo i na jeho neuspokojivý zdravotní stav, na jehož základě byl uznán neschopným plnit služby (schopen jen v kancelářské službě) a jeho dopad na psychickou kondici Kubinzského. Podrobnosti k jeho chorobám viz AVA, Adelsarchiv, Albrecht Ritter von Kubinzky, Prädikat von Hohenkubin 1912.
- 70 Z toho důvodu si po povýšení na markýze nechal udělit i jiný erb s kračejícím volem. Zde se ale dopustil zásadního omylu. Tento znak totiž patřil rodině Kubinzských de Alsó-Kubin, které autoři moravského Siebmacheru predikát de Felső-Kubin přidělili omylem (KADICH, Heinrich Edler von - BLAŽEK, Conrad. *J. Siebmachers grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen*, IV. Bd., 10 Abth.: *Der mährische Adel*. Nürnberg : Bauer & Raspe, 1899, s. 269, tab. 191). Rod s tímto přídomkem (později užívající jména Kubinyi) sice existoval a shodou okolností také pocházel z Oravy, ale v erbu měl ležícího kamzíka (NOVÁK, Josef. *Rodové erby na Slovensku I. Kubinyiho zbirka pečatí*. Martin : Osveta, 1980, s. 147-149, erbovní miniatury na barevných tabulích IV a V).

letí. Podle ní jsou Kubinzští původně tatarskou rodinou, která přijala v blíže neurčené době v Haliči židovství a později odešla do habsburské monarchie.⁷¹

Svou roli při konverzích bezpochyby hrálo i to, že zejména v hlavních městech zemí se nejen v hospodářském styku, ale i v každodenním životě rychle stíraly rozdíly mezi křesťany a židy. Navíc zde byl ještě další faktor. Mezi židovskými konvertity z velkých měst monarchie nacházíme vysoký počet osob vykonávajících svobodná povolání, zejména advokátů a lékařů s vlastní praxí, u kterých mohla být konverze spojena se snahou zabránit odlivu antisemitsky orientovaných klientů a pacientů. Není vyloučeno, že tento cíl sledoval i Dr. Ludwig Goldreich, šlechtic z Bronnecku, dvorní a soudní advokát ve Vídni, který roku 1897 vstoupil do řad katolické církve. Ludwig Goldreich pocházel z bohaté židovské rodiny. Jeho otec Philipp Goldreich, původem z české Libice,⁷² koupil roku 1867 poměrně velké panství⁷³ Nový Studenec u Chotěboře, které zdědili jeho synové Alois a Jindřich. Ludwig se narodil v Hněvkovicích v Čechách roku 1848, vystudoval práva a usadil se ve Vídni. Koncem 70. let se oženil s Rosou Bachrachovou a narodily se mu čtyři dcery.⁷⁴ Jeho advokátní kancelář zajišťovala služby pro poměrně velký počet klientů z lepších kruhů a od roku 1887 sídlila na prestižní adrese v centru Vídne na Hohermarktu. Díky svým úspěchům i šlechtickému titulu se záhy stal známou osobností vídeňské společnosti a sblížil se s řadou významných osob. Když roku 1897 konvertoval, byl mu za kmotra polní podmaršálek von Scharinger.

Bohužel již není možné zjistit, co Ludwiga Goldreicha vedlo k rozhodnutí změnit víru. Je ale nepochybně zajímavé, že již roku 1895, tedy dva roky před konverzí požádal císaře o povolení odložit příjmení a titulovat se nadále jen jako „šlechtic z Bronnecku“ (*Edler von Bronneck*). Jako důvod uvedl, že je často kompromitován jistým Franzem Goldreichem, mužem ve vídeňské společnosti známým svým lehkovážným životem a dokonce odsouzeným soudním tribunálem. Zdůraznil, že nešťastná shoda jmen působí obtíže nejen jemu, ale také jeho dcerám a manželce, protože jsou neprávem považováni za příbuzné výše uvedeného. František Josef ale nepokládal tento důvod za důležitý a žádost obratem zamítl.⁷⁵ Goldreich se ale nenechal odradit a když v prosinci 1897 přestoupil ke katolictví, byl do matriky vídeňské farnosti Gumpendorf zapsán jen jako „Ludwig Edler von Bronneck“. To bylo ale jasné porušení předpisů a Goldreich riskoval soudní postih. Neznáme důvody, proč se k tak riskantnímu kroku odhodlal, ale není vyloučeno, že jako právník znal předpisy z první poloviny 19. století umožňující konvertitům změnu jména.⁷⁶ Počátkem roku 1898 proto požádal o odložení příjmení podruhé. Tentokrát jeho prosbu zaštil i dolnorakouský místodržitel, který ji vřele doporučil ministerskému před-

71 ŽUPANIČ, Kubinzky, ref. 62, s. 33.

72 Veškeré informace viz: AVA, Adelsarchiv, Philipp Goldreich, Adelstand (Edler von Bronneck) 1873.

73 Koncem 19. století mělo 1781,16 ha půdy. *Jitro*, OSN, XXIV., s. 294.

74 V červnu roku 1898 jim bylo 19, 17, 16 a 13 let. Viz dobrozdání dolnorakouského místodržitelství ministerskému předsedovi Franzi hraběti Thunovi z 10. 6. 1898. In AVA, Adelsarchiv, Philipp Goldreich, Adelstand (Edler von Bronneck) 1873. I pro následující.

75 Srov. nedatovaná žádost (na c. k. ministerstvu vnitra prezentovaná 5. 6. 1895) Ludwiga Goldreicha šlechtice z Bronnecku. Zamítnuto 25. 6. 1895. Ref. 74.

76 Viz výše případ Gustava Redlicha šlechtice z Vežeg.

sedovi Františku hraběti Thunovi. Přes všechnu snahu ale Goldreich svého cíle nedosáhl a jeho prosba byla odložena *ad acta*.⁷⁷

Nejčastějším důvodem konverzí, jak potvrzují sociologické studie, byla jednoznačně smíšená manželství. To je možné odvodit i z toho, „že z 13 512 židů, kteří v letech 1886 až 1914 opustili řady židovské církve, bylo 10 031, tedy 74 % svobodných a že se 48,92 % z nich nacházelo ve věku od 20 do 30 let a 24,19 % ve věku od 30 do 40 let“.⁷⁸ Rostoucí společenská vážnost bohatých židovských podnikatelů a bankéřů stejně jako nádhera jejich zámků i paláců na vídeňské Okružní třídě, vybavených s přepychem a vkusem konkurujícím sídlům staré šlechty, dělaly z těchto osob mimořádně zajímavé sňatkové partnery nejen pro novou šlechtu, ale i pro zchudlé příslušníky staré aristokracie. Protože smíšené sňatky mezi židy a křesťany nebyly povoleny, musel jeden z partnerů přestoupit na víru druhého, nebo se prohlásit za osobu bez vyznání. Většinou tak učinil židovský partner. Jen ve Vídni byla v letech 1911 – 1914 taková manželství téměř desetkrát častější nežli manželství mezi katolíky a protestanty.⁷⁹

Nepřekvapí proto, že se řada židovských rodin, zejména takových, které se cítily být silně vázány starobylou tradicí, snažila konverzím zabránit. Snad nejdále došel v tomto ohledu rod Königswarterů.⁸⁰ Pocházel ze západočeského Kynžvartu a jeho nejstarší doložený předek se jmenoval Juda Arje Josef ben Baruch (†1776). Několik let po jeho smrti si syn Markus Jonas Hirsch na základě nařízení Josefa II. poněmčil jméno a podle místa narození se začal psát jako Königswarter. Markovi potomci rozčlenili rod do několika linií, které se postupně usadili v Amsterdamu, Paříži, Hamburku, Frankfurtu nad Mohanem a roku 1826 také ve Vídni. Prakticky všichni členové rodu se zabývali finančnictvím a založili řadu peněžních ústavu a bank v celé Evropě.

Pro další vzestup Königswarterů měl zásadní význam sňatek Jonase Marka Königswartera (1807 – 1871), hlavy frankfurtské linie, s dědičkou majetku vídeňské větve Josefíny Königswarterovou. Tím došlo ke kumulaci obrovského majetku, který Jonasi Markovi umožnil nevídaný společenský vzestup. Od roku 1829 byl společníkem vídeňského obchodního domu Moriz Königswarter a záhy získal i řadu dalších prestižních funkcí. V letech 1840 – 1850 působil jako cenzor v rakouské Národní bance a v lednu 1850 se stal jejím ředitelem. Dále byl správním radou několika železničních společností, roku 1855 se podílel na založení banky Creditanstalt a od roku 1859 byl jejím správním ra-

77 Srov. nedatovaná žádost (na c. k. ministerstvu vnitra prezentovaná 23. 1. 1898) Ludwiga Goldreicha šlechtice z Bronnecku a dobrozdání dolnorakouského místodržitelství ministerskému předsedovi Franzi hraběti Thunovi z 10. 6. 1898. Žádost byla zamítnuta s pravděpodobností hraničící s jistotou, protože ve složce není opis nejvyššího rozhodnutí, potvrzení o zaplacení taxy ani žádná jiná zmínka o této události. AVA, Adelsarchiv, Philipp Goldreich, Adelstand (Edler von Bronneck) 1873.

78 RUPPIN, Arthur. *Soziologie der Juden, Bd. I. Die soziale Struktur de Juden*. Berlin : Arthur Ruppín, 1930, s. 306.

79 GOLDHAMMER, Leo. *Die Juden Wiens. Eine statistische Studie*. Wien : Leo Goldhammer, 1927, s. 17 a nasl.

80 MAŠEK, ref. 64, s. 136-137; Semigotha (1912), ref. 51, s. 156-158; *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser*. Gotha : Perthes, 1887, dále jen: Gotha (Freiherrren), ročník, s. 495-496.

dou.⁸¹ Navíc ale proslul i velkorysími peněžními dary ve prospěch státu i potřebných. Z tohoto důvodu mu císař František Josef udělil kabinetním listem z 8. ledna 1860 řád Železné koruny III. třídy, na jehož základě Königswarter o necelý měsíc později požádal o udělení rytířského titulu.⁸²

Tím se ale Jonasova kariéra nezastavila. O deset let později, již jako šéf bankovního domu Moriz Königswarter, c. k. burzovní rada, předseda představenstva vídeňské izraelské kulturní obce, prezident správní rady soukromé České západní dráhy a ředitel Severní dráhy císaře Ferdinanda získal řád Železné koruny II. třídy a krátce nato, v říjnu 1870, byl povýšen do stavu svobodných pánů.⁸³ Jonas Königswarter zůstal do smrti věrný judaismu a vynaložil miliony zlatých na podporu svých chudých souvěrců. Protože se obával, aby některý z jeho potomků neporušil rodovou tradici a nekonvertoval, pokusil se tuto záležitost ošetřit nařízením, podle něhož taková osoba musela zaplatit obrovskou částku 1 milionu zlatých ve prospěch židovských dobročinných organizací. Jeho syn Moritz (1837 – 1893) zůstal věrný rodové tradici jak ve víře, tak v podnikání a po léta byl šéfem vídeňské firmy Moriz Königswarter. Navíc investoval velké sumy do nákupu výnosných panství a postupně ve svých rukou soustředil Nejdek, Děpoltovice a Horní Chodov u Karlových Varů v Čechách, Šebetov na Moravě, Niederkreuzstetten v Dolních Rakousích a uherské velkostatky Csabacsüd a Cséhtélék. Podobně jako řada jiných významných osobností byl i Moritz jmenován doživotním členem rakouské panské sněmovny. S manželkou Charlottou šlechtičnou z Wertheimsteinu, původem také z významné židovské šlechtické rodiny⁸⁴ nobilitované již na konci 18. století, měl dceru a tři syny. Prostřední z nich Hermann (1864 – 1915), dědic většiny otcových panství, konvertoval krátce před svým sňatkem,⁸⁵ který roku 1887 uzavřel s uherskou šlechtičnou Melanií Blaskovichovou de Ebeck (1864 – 1915), ke katolictví a podle nařízení svého děda zaplatil zmíněnou milionovou pokutu.⁸⁶ Roku 1897 udělil František Josef jemu a jeho synovi Jánosovi⁸⁷ uherský baronát s predikátem „z Csabacsüdu“ (*csabacsüdi*).⁸⁸

81 Informaci o podílu na založení banky Creditanstalt přináší *Semigotha* (1912), ref. 51, s. 157. Sám Jonas Königswarter ve svém životopise přiloženém k žádosti o povýšení do rytířského stavu ze 7. 2. 1860 uvádí jen členství ve správní radě banky. AVA, Adelsarchiv, Jonas Königswarter, Adelsakt 1860 – 1870.

82 Udělen listinou z 25. 3. 1860. Ref. 81.

83 Řád získal kabinetním listem z 24. 9. 1870, nobilitován byl 26. 10. 1870. Ref. 81.

84 Za zakladatele tohoto rodu je považován Simson Wertheimer (1658 – 1724), příbuzný slavného Samuela Oppenheimera, od roku 1703 první finančník římských císařů. Jeho potomci získali v letech 1791, 1792 a 1796 říšské šlechtictví s predikátem „šlechtic von Wertheimstein“. Někteří příslušníci rodu přestoupili ke katolictví, ale Charlotta pocházela z židovské linie zpřízněné např. s anglickými Rothschildy. *Semigotha* (1912), ref. 51, s. 554-555; JÄGER-SUNSTENAU, Hanns. *Die geadelten Judenfamilien in vormärzlichen Wien*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien 1950, s. 182-183.

85 MAŠEK, ref. 64, s. 137 datuje konverzi k roku 1895, *Semigotha* (1912), ref. 51, s. 156, uvádí přibližný rok 1904. Nejblíže pravdě podle mého názoru je JÄGER-SUNSTENAU, ref. 84, s. 142, jež ji datuje přibližně k roku 1885. Domnívám se, že k ní došlo právě s důvodu sňatku s katolickou šlechtičnou.

86 Hermannovo první manželství skončilo rozvodem a podruhé se roku 1904 oženil s Adolfinou Sosnovou, jež se po jeho smrti provdala (1918) za Antala hraběte Apponyie. GUDENUS, János József. *A magyarországy főnemesség XX. századi genealógiája*, II. kötet. Budapest, 1993, s. 116-117.

87 Narodil 1890. Roku 1914 se oženil s Claire Kretschmer-Bergerovou. GUDENUS, ref. 86, s. 117.

88 Dne 13. 3. 1897. *Gotha* (Freiherren) 1919, ref. 80, s. 489.

Konverze byly pro židovskou elitu o to citlivější, že se týkaly i dětí – byť s jistou výjimkou. Zákon přijatý v Předlitavsku roku 1868 neumožňoval změnu vyznání mezi 7 a 14 rokem, pokud ale děti nedovršily sedmý rok svého života, následovaly víru svého otce. Největší počet konverzí byl samozřejmě ve velkých městech v Praze a Vídni, přičemž zejména v rakouské metropoli židé od své víry odpadávali velmi často. Přestože tento proces nikdy nenabyl masového charakteru, postupem času výrazně narůstal. Počty konverzí v metropoli během let 1868 – 1920 nejlépe ilustruje tabulka č. 3.⁸⁹ Přitom je třeba zdůraznit, že roku 1900 měla Vídeň 1 648 335 obyvatel, z nichž na 147 000 se hlásilo k izraelskému vyznání.

Tabulka č. 3:

Časové období	Celkový počet
1868 – 1870	20
1871 – 1880	65
1881 – 1890	241
1891 – 1895	373
1896 – 1900	474
1901 – 1905	580
1906 – 1910	564
1911 – 1915	530
1916 – 1920	883

Přitom je zajímavé, že se poměrně vysoké procento konvertitů prohlásilo za osoby bez vyznání, v součtu téměř stejný počet, jaký přistoupil k evangelíkům. Vysoký podíl osob přestoupivších k nekatolickým církvím, jež výrazně převyšoval jejich zastoupení mezi rakouskými věřícími (4,8 %), mohl být dán skutečností, že konverze k protestantským vyznáním byla jednodušší a méně formální než k církvi římskokatolické. Tabulka č. 4 ukazuje, ke kterým náboženstvím (resp. k osobám bez vyznání) se přihlásilo 12 035 židů, jež v letech 1891 – 1919 opustili svou víru.⁹⁰

Tabulka č. 4:

Vyznání	Procento z celkového počtu	Počet konvertovaných
katolická církev	48,8	5 852
evangelické církve	26,6	3 076
bez vyznání	22,6	2 738
jiné nebo neznámé	3,0	369

89 FESSEN, ref. 43, s. 206.

90 FESSEN, ref. 43, s. 207.

Nemožnost uzavírat mezikonfesijní svazky ale řadě osob sňatek úplně znemožnila, zejména pokud pocházely z konzervativních rodin, nebo byly silně věřící. Problémy se samozřejmě nezastavily ani před branami nejbohatších domů nové šlechty, mezi které patřili i rytíři Gutmannové. Přestože nedosáhli na stupnici šlechtické titulatury tak vysokých met jako Rothschildové či Königswarterové, je možné pokládat je za jedny z nejvýznamnějších průmyslníků druhé poloviny 19. století. Přitom počátky rodu byly více než skromné.

Za zakladatele rodu můžeme považovat Isaaka Gutmanna, který se někdy ve druhé polovině 18. století přizemil do židovské rodiny v Lipníku nad Bečvou a získal zde familiantské právo. Díky finančním prostředkům svého tchána získal ve zdejší obci významné postavení. Jeho podnikatelský zájem se soustředil zejména na obchod s textilem – věnoval se nákupu uherské surové vlny a prodeji vlněných tkanin, především flanelu. Jeho dědicem a nástupcem se stal syn Marcus Leopold (okolo 1774 – 1838), který si navíc v Lipníku zřídil i dílnu na výrobu vlněných látek.⁹¹ Byl dvakrát ženat⁹² – z prvního manželství měl čtyři dcery, ve druhém se mu narodili synové Wilhelm Isak Wolf (1826 až 1895) a David (1834 – 1912). Ve druhé polovině 30. let ale postihl Gutmannovu firmu úpadek a krátce nato Marcus Leopold zemřel. Jeho starší syn Wilhelm, předurčený pro pokračování v rodinné rabínské tradici, proto musel odejít ze studií a aby rodinu zajistil, začal se věnovat podnikání. Po nesnadných začátcích nastal koncem 40. let 19. století nečekaný obrat. Wilhelm Gutmann se tehdy stal renomovaným obchodníkem se sádrou, obilím, ale zejména s uhlím, které se mělo stát hlavním předmětem obchodního zájmu Gutmannova obchodního klanu.

Skutečná sláva Wilhelma Gutmanna začíná v letech 1855 – 1856, kdy nejdříve podnikatelé bratři Kleinové a po nich i rakouský stát prodali své doly na Ostravsku Společnosti Severní dráhy císaře Ferdinanda. Wilhelmovi se podařilo uzavřít s ředitelstvem této společnosti dohodu, na základě které roku 1857 převzal veškerý její obchod s uhlím. Rostoucí povinnosti jej přiměly k rozhodnutí přibrat k podnikání mladšího bratra Davida a oba pak založili společnou firmu Gebrüder Gutmann, Wien. Dalším významným partnerem Gutmannů se stala Společnost rakouských státních drah. Na přelomu 60. a 70. let se bratrům podařilo prostřednictvím výhodných kupních a nájemních smluv ovládnout téměř polovinu těžby uhlí a výroby koksu v ostravsko-karvinském revíru. Ve stejné době se také zrodila dlouholetá spolupráce Gutmannů s Rothschildy, kteří – sami příliš zane-

91 K dějinám rodu přehledně: ZÁŘICKÝ, Aleš. Wilhelm a David Gutmannové aneb jak dva chudí lipničtí židé k rytířským titulům přišli. In *Genealogické a heraldické informace*, 2004, s. 27-32; ZÁŘICKÝ, Aleš. SEMPER PROGREDIENS – Podnikatelské aktivity Wilhelma Gutmanna a založení obchodního domu „Gebrüder Gutmann, Wien“ v polovině 50. let 19. století. In *XXVI. mikulovské sympozium 2000 – Moravští židé v Rakousko-uherské monarchii (1780 – 1918) – Mährische Juden in der Österreichisch-ungarischen Monarchie (1780 – 1918)*. Brno; Mikulov : Rakouský ústav pro východní a jihovýchodní Evropu, pobočka Brno : Muzejní a vlastivědná společnost – Státní okresní archiv Břeclav, 2003, s. 91-110; ZÁŘICKÝ, Aleš. *Ve stínu těžních věží. Historie dobývání kamenného uhlí v petřvaldské dílci pánvi od počátku prospektorské činnosti do roku 1906*. Ostrava : Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2004, s. 96-105, 106-112. Za poskytnutí cenných, zejména genealogických informací děkuji také PhDr. Jaroslavu Tovačovskému (Heraldická společnost v Praze).

92 Poprvé roku 1806 s Leou Kuniginovou a podruhé roku 1823 s Dobrisch Franklovou (1799 – 1853), která pocházela z vážené kroměřížské židovské rodiny.

prázdnění finančními aktivitami – na Gutmanny do značné míry přenesli odpovědnost za chod svých báňských a hutních podniků. Tím byly položeny základy jednoho z největších průmyslových gigantů Evropy, Vítkovického horního a hutního těžářstva.⁹³

Bratři Gutmannové se ale nezabývali jen obchodem. Byli také aktivními účastníky řady společenských, náboženských a charitativních podniků, v jejichž prospěch upsalí desetitisíce zlatých. Právě z tohoto důvodu udělil císař oběma bratrům řád Železného koruny III. třídy, na jehož základě roku 1878 požádali o povýšení do rytířského stavu.⁹⁴

Wilhelm rytíř Gutmann byl dvakrát ženatý. Nás zajímá jeho druhý sňatek s Idou Wodianerovou (1847 – 1924), ve kterém se narodil i jeho nejmladší syn Rudolf (1880 až 1966). Podobně jako jeho otec se zabýval podnikáním, ale vlastnil také rozsáhlé pozemky a byl majitelem panství Kalwang ve Štýrsku a Piesting v Dolních Rakousích. Zřejmě nebyl zrovna jednoduchou osobností a svým příbuzným způsobil i řadu potíží. Přestože měl podle zprávy ministerstva spravedlnosti z roku 1908 dobrou pověst, byl v letech 1901 a 1908 „*opakovaně potrestán pokutou za ublížení na těle*“.⁹⁵ Ze zprávy není jasné, zda tyto přestupky měly něco společného se vztahem, který roku 1901 navázal s tehdejší studentkou vídeňské konzervatoře Eleonorou Weymannovou. Rudolf svůj poměr nikdy nelegalizoval, přestože se mu během několika let narodily dvě dcery – roku 1902 Eleonora a roku 1903 Gertruda. Obě nesly matčino jméno a otec neprotestoval proti tomu, aby byly stejně jako jeho milenka katolického vyznání. Není zcela jasné, proč k uzavření manželství nedošlo. Citovaná zpráva ministerstva spravedlnosti zmiňuje jen, že sňatek byl oběma stranami bez udání důvodu vyloučen. Náboženské důvody v tomto případě zřejmě nehrály největší roli,⁹⁶ zásadní bylo vzájemné odcizení.

Zdá se, že u Gutmannů by větším problémem nebyla ani společenská bezvýznamnost Eleonory Weymannové. Sňatky Rudolfových sourozenců totiž byly podivuhodně společensky rozdílné. Sestra Rosalie (1862 – 1923) uzavřela roku 1886 sňatek s katolíkem Robertem de Fitzjames (1835 – 1900), francouzským námořním kapitánem a pravnukem Jamese Fitzjamese, vévody z Berwicku (1670 – 1734), nemanželského syna anglického krále Jakuba II. Další sestra Marianne (*1871) se provdala za britského šlechtice židovské víry, sira Francise Montefiore, jehož předek Moses Montefiore, šerif v Londýně a Middlesexu, byl roku 1837 povýšen na rytíře a roku 1846 získal hodnost baroneta.⁹⁷ Nejmladší Elisabeth (1875 – 1947) se pak roku 1929 stala manželkou panujícího knížete z Lichtensteina (1929 – 1938) Františka (1853 – 1938).⁹⁸ Ve srovnání s těmito svazky

93 ZÁŘICKÝ, Wilhelm a David Gutmannové, ref. 91, s. 30-31.

94 Wilhelm Isak Wolf Gutmann získal řád 8. 9. 1877, rytířský titul pak 4. 1. 1878, jeho bratru Davidovi byla Železná koruna udělena 10. 6. 1878 a nobilitován byl 15. 12. 1878. Viz AVA, Adelsarchiv, Wilhelm Isak Wolf Gutmann, Ritterstand 1878; AVA, Adelsarchiv, David Gutmann, Ritterstand 1878.

95 Zpráva ministerstva spravedlnosti ministerstvu vnitra ze 13. 8. 1908. In AVA, Adelsarchiv, Wilhelm Isak Wolf Gutmann, Ritterstand 1878. I pro následující.

96 Přestože, jak ministerstvo spravedlnosti zdůraznilo: „*Ihr stünde übrigens auch das Ehehindernis der Religionsverschiedenheit entgegen, da Eleonore Weymann Katholikin ist, während Ritter von Gutmann dem mosaischen Glauben angehört.*“ Ref. 95.

97 BURKE, Bernard sir. *A genealogical and heraldic Dictionary of the Peerage and Baronetage of the British Empire*. London : Harrison 1860, s. 699.

98 Šlo o její druhé manželství. Jejím prvním mužem byl uherský šlechtic Géza Eros de Bethlenfalva (†1908).

byl sňatek hlavního dědice gutmannovského impéria, Rudolfova staršího bratra Maxe (1857 – 1930), až neuvěřitelně skromný. Oženil se totiž s Emilií Hartmannovou (*1876), dcerou herce dvorního divadla Ernsta Hartmanna, která rozhodně nepatřila mezi nejlepší sňatkové partie své doby.⁹⁹

Rudolf se ale s Eleonorou Weymannovou nikdy neoženil. Problematický status svých dětí vyřešil tím, že na ně převedl úctyhodnou částku 396 000 korun a roku 1908 požádal ministerstvo spravedlnosti o jejich legitimaci. To nebyla obtížná záležitost. Pokud otec veřejně uznal děti za své, mohly užívat jeho jméno, háček byl ale v tom, že se toto právo nevztahovalo na šlechtický titul. Ten na ně mohl přejít až po sňatku rodičů, což bylo v tomto případě vyloučeno, nebo po udělení zvláštní panovnické milosti, tzv. *Legitimatio per rescriptum principis*,¹⁰⁰ která se většinou vázala na prokázání zásluh o monarchii nebo výraznou přimluvu úředníků ministerstva spravedlnosti. V případě člena podnikatelského impéria bratří Gutmannů zde ale nebyl větší problém a nejvyšším rozhodnutím z 5. září 1908 císař František Josef obě dívky uznal za legitimní Rudolfovy potomky.¹⁰¹

Sílicí pozici židovských elit v životě monarchie nenašla odraz jen v nobilitacích, ale i v udělení dalších čestných titulů. Jedním z nejprestižnějších vyznamenání bylo v Rakousku jmenování významné osoby do funkce doživotního člena zdejší panské sněmovny. Mezi prvními 39 osobami, kteří byli císařem Františkem Josefem I. takto poctěni 18. dubna 1861, najdeme jen jediného žida – Anselma svobodného pána Rothschilda.¹⁰² Krátce před rozpadem monarchie koncem října 1918 měla panská sněmovna již 160 doživotních členů a počet židů se zvýšil na 16 osob, tedy o plných 400 procent.¹⁰³ Kromě Louise svobodného pána Rothschilda,¹⁰⁴ jehož rodina zde byla zastoupena již (můžeme říci) tradičně, zde najdeme nejen další významné představitele podnikatelsko-bankéřské oligarchie jako Philippa rytíře Gomperze¹⁰⁵ či Maxe rytíře Gutmanna,¹⁰⁶ ale také nenobilitované židovské intelektuály, mezi kterými vyniká vydavatel listu *Neue Freie Presse* Moritz Benedikt.¹⁰⁷

Podnikatelé a provozovatelé svobodných povolání nebyli jedinými židy, kteří v podunajské monarchii získávali šlechtické tituly. Mezi novošlechtici této víry najdeme také desítky úředníků a vojáků, třebaže je nutné zdůraznit, že ve srovnání s průmyslníky a bankéři byl jejich podíl na celkovém počtu poměrně nízký. Přesto však někteří dosáhli významných pozic.

99 Max rytíř Gutmann byl uznáván jako skvělý odborník. Za svou podnikatelskou, společenskou a humanitární činnost byl vyznamenán komturským křížem a komturským křížem s hvězdou řádu Františka Josefa a vyznamenáním Za zásluhy o červený kříž. Od roku 1917 byl také doživotním členem rakouské panské sněmovny.

100 ŽUPANIČ, Cesty k urozenosti, ref. 26, s. 281-282.

101 AVA, Adelsarchiv, Wilhelm Isak Wolf Gutmann, Ritterstand 1878.

102 LANJUS, Friedrich Graf. *Die erbliche Reichsratswürde in Österreich*. Schloß Haindorf am Kamp – Langenlois : Friedrich Graf Lanjus, 1939, s. 181. Velmi podrobná studie je pro výzkum židovských elit použitelná jen zčásti, protože neuvádí konfesi jednotlivých členů panské sněmovny.

103 Ref. 102, s. 198.

104 Jmenován 19. 5. 1917. Ref. 102, s. 194.

105 Jmenován 19. 5. 1917. Ref. 102, s. 188

106 Jmenován 19. 5. 1917. Ref. 102, s. 189.

107 Jmenován 19. 5. 1917. Ref. 102, s. 184.

Takovou osobou byl i Alfred Kraus (1824 – 1909). Pocházel z východočeských Pardubic a krátce po ukončení studia práv konvertoval ke katolictví. Roku 1850 vstoupil do státních služeb jako auditorní praktikant u nejvyššího soudu a rychle postupoval v hodnostech. Působil u soudů v severní Itálii, zejména v Mantově. Zde jako vyšetřující soudce vedl procesy s velezrádci, z nichž řada skončila na popravišti. Později byl převelen k četnictvu a roku 1856 získal řád Železné koruny III. třídy, na jehož základě o dva roky později požádal o rytířský titul.¹⁰⁸ Jako podplukovník se v řadách severní armády účastnil prusko-rakouské války a později působil v úřadu císařova generálního pobočníka, kde dosáhl funkce přednosta. Roku 1880 byl povýšen na polního podmaršálka a o rok později byl jmenován předsedou nejvyššího vojenského soudu. Roku 1881 mu císař udělil řád Železné koruny II. třídy a povýšil jej do stavu svobodných pánů.¹⁰⁹ Po chuchelských bouřích roku 1881 byl jmenován místo barona Webera správcem českého místodržitelství a o rok později jmenován místodržitelem. Úřad vykonával do roku 1889, kdy jej nahradil František hrabě Thun. Přestože se mu podařilo částečně utlumit česko-německé napětí, nebylo jeho funkční období dobovým tiskem hodnoceno nijak kladně. Negativně byla vnímána zejména jeho nerozhodnost a rozpuštění populárního studentského Akademického čtenářského spolku.¹¹⁰

Alfred Kraus se nikdy neoženil. Proto krátce po svém povýšení do stavu svobodných pánů roku 1881 požádal o přenesení titulu na svého staršího bratra Josefa šlechtice Krause, který byl roku 1875 nobilitován za zásluhy o poštovníctví.¹¹¹ František Josef jeho prosbě obratem vyhověl a baronská linie rodu pokračovala Josefem a potomky, kteří spolu s titulem získali i Alfredův erb.¹¹²

Mezi důstojníky z povolání byl počet židů poměrně nízký, i když pokud do armády vstoupili, často dosahovali vysokých hodností. Konfesioní rozložení c. a k. armády roku 1911 ilustruje tabulka č. 5.¹¹³ Na první pohled je patrný výrazný rozdíl mezi židovskými záložními a profesionálními důstojníky. Vysokým počtem záložních důstojníků se budeme zabývat níže, ale necelé procento důstojníků z povolání je již na první pohled zarážející. Zcela zanedbatelný počet židů vykonávajících tuto profesi je překvapivý i z jiného hlediska – armáda totiž byla jednou z první institucí monarchie, která nabídla židům možnost vzestupu. Bylo pochopitelné, že se nejednalo o nějaké vědomé uznání

108 Řád mu byl udělen nejvyšším rozhodnutím z 5. 7. 1856, rytířský titul listinou z 8. 12. 1858. AVA, Adelsarchiv, Alfred Kraus, Ritterstand 1858.

109 Řád mu byl udělen 11. 4. 1881 za dlouholeté služby v úřadě zástupce přednosta císařské vojenské kanceláře, baronát na základě řádových statut 14. 6. 1881. AVA, Adelsarchiv, Alfred Ritter von Kraus, Freiherrnstand 1881.

110 SRB, Jan. *Kraus, Alfred*, OSN, XV., s. 94-95; MAŠEK, ref. 64, s. 146; PERNES, Jiří. *Spiklenci proti Jeho Veličenstvu. Historie tzv. spiknutí Omladiny v Čechách*. Praha : Mladá fronta, 1988, s. 72 a nasl.

111 Nobilitován bez taxy 10. 1. 1875, čestný titul šlechtic získal listinou z 10. 3. 1875. AVA, Adelsarchiv, Joseph Kraus, Adelstand (Edler von) 1875.

112 Titul přenesen ze zvláštní milosti 25. 7. (10. 8.) 1881. AVA, Adelsarchiv, Josef Edler von Kraus, Freiherrnstandübertragung v. Alfred von Kraus 1881. Též *Almanach českých šlechtických rodů*, b. m. : Martin, 2001, s. 195-198. Erb obou sourouzců byl původně zásadně odlišný, což nebylo zrovna obvyklé.

113 REDEN, Alexander Sixtus Ritter von. *Österreich-Ungarn. Die Donaumonarchie in historischen Dokumenten*. Salzburg, 1984, s. 67. Údaje jsou uvedeny v procentech.

náboženských práv této minority ze strany císaře a vlády, ale i tak zde má Rakousko evropský primát.¹¹⁴

Tabulka č. 5:
Konfesioní rozložení c. a k. armády roku 1911 (v %)

Vyznání	Obyvatelstvo monarchie	Armáda-mužstvo	Armáda - záložní důstojníci	Armáda - důstojníci z povolání
římsko-katolické	65,9	66,2	68,2	86,0
řecko a arménsko-katolické (uniaté)	10,6	10,9	1,2	1,0
pravoslavné a arménsko-ortodoxní	8,7	9,1	1,7	2,7
luteránské	3,5	4,3	8,6	7,8
kalvínské	5,4	5,5	3,0	1,8
unitáři	?	0,2	0,1	0,1
jiná křesťanská vyznání	?	-	0,1	-
židé	4,4	3,0	17,0	0,6
muslimové	1,2	0,8	-	-
bez vyznání	?	-	0,1	-
CELKEM	100,0	100,0	100,0	100,0

První židovští vojáci se v c. k. armádě objevili po vydání dekretu Josefa II. z roku 1788, kterým císař nařídil odvody i mezi příslušníky této víry. Zpočátku mohli židé sloužit jen u trénu nebo dělostřelectva, ale o rok později jim haličský židovský patent umožnil sloužit také u pěchoty. Tehdy žilo v tzv. německých (tedy českých a rakouských) zemích na 70 000 osob této víry, v Uhrách 100 000 a v nově získané Haliči 170 000, což představovalo téměř 2 % celkového počtu obyvatel monarchie. Na rozdíl od císaře ale vojenské úřady nebyly tímto krokem nadšeny. Dvorská válečná rada tvrdila, že židé nejsou od své přirozenosti vhodné pro vojenskou službu a upozorňovala zejména na potíže spojené s jejich stravovacími předpisy a nutností dodržování šabatu. Rabíni a židovští předáci si zase dělali starost o duševní blaho odvedenců a obávali se, aby nebyli nuceni zabíjet své spolubratry ve víře sloužící v nepřátelských armádách. Pozitivně ale přijali tuto reformu „osvícení“ židů, kteří v dekretu viděli první zásadní krok k zrovnoprávnění. Přes veškeré obavy k nepokojům ohledně stravy nedošlo, protože koncem 18. století si vojáci připravovali jídlo sami. I tak se ale do armády dostala jen hrstka židovských branců, většina ostatních byla příbuznými vykoupena.

114 Srov. DEÁK, István. *Der k. (u.) k. Offizier 1848 – 1918*. Wien; Köln; Weimar : Böhlau 1991, s. 207-215 (i pro následující).

Změna nastala za napoleonských válek, kdy byla možnost výkupu zrušena a v řadách rakouské armády se objevili první židovští důstojníci.¹¹⁵ Po porážce Francie bylo přijato několik omezení a v bojových jednotkách rakouské armády směli sloužit pouze konvertité. Na druhé straně ale židé získali povolení studovat na vídeňské vojenské lékařské škole, tzv. Josefínu. Obliba tohoto povolání mezi osobami izraelského vyznání vedla k tomu, že jejich podíl mezi vojenskými lékaři byl mimořádně vysoký a židovský *Regimentsarzt* se stal jednou z legendárních postav habsburského mocnářství.¹¹⁶

Během revoluce let 1848 – 1849 sloužily tisíce židů jak v c. k. (rakouské) armádě, tak v uherském honvédu. V uherském vojsku dosáhlo mnoho z nich dokonce důstojnické hodnosti a dva či tři byli povýšeni na majora, což byla nejvyšší funkce, které mohli dobrovolníci honvédu dosáhnout. Vysoký podíl uherských židů v revolučním vojsku vídeňskou vládu velmi roztrpčil. Po porážce povstání proto byla řada z nich uvězněna a některé židovské obce přísně potrestány. Perzekuce ale rozhodně nebyla orientována nábožensky, protože ti z židů, kteří zůstali dynastii věrní, pronásledování nejen nebyli, ale řada z nich získala po skončení války odměnu a dosáhla významných funkcí.¹¹⁷

Počet vojáků židovské víry začal prudce stoupat po přijetí branných zákonů v Předlitavsku a Zalitavsku roku 1868, které mimo jiné zavedly všeobecnou vojenskou povinnost. Od tohoto data počet židovských odvedenců stále stoupal a postupně dosáhl podílu osob tohoto vyznání na celkovém počtu obyvatelstva. Před první světovou válkou můžeme vysledovat mírný pokles způsobený masivní židovskou emigrací – zejména mladých mužů – do Spojených států amerických.

V jednom ohledu si ale židé udrželi až do zániku monarchie primát. V poměru na počet obyvatel měli dominantní postavení mezi záložními důstojníky rozhodně největší v celé Evropě. Přestože ke zrovnoprávnění židů došlo ve většině evropských států do poloviny 19. století, některé země se stavěly k udílení důstojnických hodností těmto osobám velmi zdrženlivě. Jako příklad může posloužit Prusko, které v letech 1885 – 1914 sice mělo na 30 000 židovských důstojnických čekatelů, ale žádného záložního důstojníka. Jejich povýšení sice nebylo zákonem zapovězeno, ale král, ministr války a důstojnické sbory jednotlivých pluků uzavřeli tichou dohodu, která měla zabránit vytvoření skupiny židovských záložních důstojníků.¹¹⁸

Podunajská monarchie podobnou perzekuci neznala. Roku 1897, kdy se poprvé ve vojenských statistikách začalo rozlišovat mezi důstojníky z povolání a záložními důstojníky, měla c. a k. armáda 1993 záložních důstojníků-židů, což představovalo 18,7 % z celého počtu. Jejich zastoupení mezi záložními vojenskými úředníky bylo ještě vyšší – 680 osob představovalo plných 21 %. To znamená, že roku 1897 byl každý pátý záložní důstojník a každý čtvrtý záložní vojenský úředník židovské víry! Tyto počty je možné pochopit jen ve chvíli, pokud přihlídneme k židovskému vztahu ke vzdělání a rekordně vysokému počtu židovských studentů středních a vysokých škol. Tento podíl

115 FRÜHLING, Moritz. Wiener Juden für die österreichisch-ungarische Monarchie. In *Ost und West. Illustrierte Monatschrift für das gesamte Judentum*, 10/1910, s. 539-540.

116 DEÁK, ref. 114, s. 209.

117 WEISL, Wolfgang von. Juden in der österreichischen und österreich-ungarischen Armee. In *Zeitschrift für Geschichte der Juden*, 8/1971, s. 10-11.

118 DEÁK, ref. 114, s. 210.

se z důvodu výrazného zvýšení počtu maturantů a vysokoškoláků zejména z řad slovenských národů monarchie na počátku 20. století sice snížil, ale i tak zůstával velmi vysoký.¹¹⁹

Výrazně nižší byl ale podíl židovských důstojníků z povolání. 178 jedinců této víry, tedy 1,2 % všech profesionálních důstojníků roku 1897 rozhodně jejich podílu na počtu obyvatel neodpovídalo. Vojenských úředníků-židů bylo sice výrazně více, roku 1897 369, což odpovídá 12,7 %, ale i zde se počet rychle snižoval. Do roku 1911 tento podíl klesl u důstojníků na 109 (0,6 %) a u úředníků na 251 (7,4 %). Pokud bychom se zaměřili na jejich zastoupení podle zbraní, pak nejvyšší podíl židů (1,9 %) sloužil u zdravotní služby, u péčoty 0,8 % a zcela zanedbatelný byl jejich počet u jízdy – 0,1 %, tedy 2 osoby.¹²⁰

Je otázkou, proč od přelomu 19. a 20. století podíl židů v důstojnickém sboru tak výrazně klesal. Možné vysvětlení nabízí ve své knize *Der k. (u.) k. Offizier 1848 – 1918* maďarský historik István Deák.¹²¹ Podle něj byl vyšší počet židovských řadových důstojníků v dřívější době dán potřebou c. k. armády, jež v 70. letech trpěla nedostatkem důstojníků a proto židy do vojska po relativně krátkém zaškolení ráda přijímala. Většina těchto důstojníků byla ve službě ještě roku 1897, ale o čtrnáct let později jen výjimečně.

Ve druhé polovině 19. století navíc docházelo k postupné asimilaci židů s českým, polským a maďarským okolím, což mělo zásadní důsledky. Protože židé v tomto případě přijímali nacionalismus svého „nového“ národa, ochabovalo také jejich nadšení pro službu v c. a k. armádě, v jehož důstojnickém sboru měli až do pádu monarchie dominantní zastoupení Němci. Dalším z možných faktorů mohl být i antisemitismus, třebaže na počátku 20. století byly protizidovské nálady již méně agresivní než v 80. letech 19. století. Koncem 19. století ale Francii ochromila Dreyfusova aféra, která výrazně posílila pozice antisemitů. Její ohlas byl slyšet po celé Evropě a samozřejmě také v Rakousko-Uhersku.

Protizidovské nálady se šířily i v nejvyšších kruzích c. a k. armády, jak alespoň tvrdil list *Dr. Bloch's Wochenschrift*.¹²² Upozornil, že říšský ministr války generál jízdy Edmond von Kriegshammer¹²³ systematicky zamítá židům, kteří měli zájem o vojenskou kariéru, stipendia na vojenských lékařských školách, zatímco jeho předchůdce polní podmaršálek Ferdinand svobodný pán Bauer¹²⁴ bez rozpaků povýšil čtyři židovské vojenské lékaře do generálských hodností. Další posilu dostali antisemité v osobě následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este, jehož vojenská kancelář měla od počátku 20. století na chod armády stále větší vliv.

119 Viz tabulka č. 5: Konfesní rozložení c. a k. armády roku 1911.

120 DEÁK, ref. 114, s. 211.

121 Ref. 114, s. 211-212.

122 BEER, Eduard. Vom militärärztlichen Offizierscorps. In *Dr. Bloch's Wochenschrift*, 52 (27. 10. 1901), s. 855-856, s. 855-856.

123 Edmond šlechtic (od roku 1899 svobodný pán) von Kriegshammer (1832 – 1906). Úřad říšského ministra války vykonával v letech 1893 – 1902.

124 Ferdinand (od roku 1881) sv. pán Bauer (1825 – 1893). Říšským ministrem války byl v letech 1888 – 1893.

Protižidovské nálady ale mohly být jen jedním z faktorů, nikoli hlavní příčinou úbytku důstojníků této víry. Armádu totiž až do své smrti roku 1916 zaštiťoval císař František Josef, který vždy přísně dodržoval zásadu náboženské tolerance a žádné výstřelky by nepřipustil. Totéž platilo pro jeho nástupce Karla I., jež byl podobně jako prastrýc horlivým katolíkem, ale rozhodně odmítal antisemitismus a rasismus v každé podobě. Neméně závažným důvodem poklesu počtu židovských důstojníků z povolání totiž mohly být nízké platy v c. a k. armádě, které se až do zániku monarchie výrazně nezvýšily. Zejména u lékařů byl rozdíl příjmů v civilním a vojenském životě pronikavý. Dalším faktorem, který našel svůj odraz v dobových statistikách, byl i vysoký počet konverzí důstojníků židovské víry.

Konvertitou byl i nejúspěšnější důstojník židovského původu, který kdy sloužil v rakousko-uherské armádě, baron Samuel Házaí.¹²⁵ Házaí, který původně užíval jména Kohn, se narodil roku 1851 v rodině zámožného židovského výrobce alkoholu. Stejně jako jeho oba bratři vstoupil do armády, roku 1876 byl povýšen na poručíka, konvertoval a změnil si příjmení. Krátce nato byl přijat na vojenskou školu a později vyučoval na uherské vojenské akademii. Roku 1900 byl povýšen na plukovníka generálního štábu a přidělen k uherské zeměbraně (*honvéd*). Již roku 1910 se stal generálem a v letech 1910 až 1917 zastával úřad uherského ministra obrany. Jeho kariéra vyvrcholila roku 1917, kdy jej císař Karel jmenoval generálplukovníkem a šéfem záloh ozbrojené moci. V této funkci byl Házaí *de facto* druhým nejdůležitějším důstojníkem monarchie hned po šéfovi generálního štábu.¹²⁶

Z důstojnických rodin pocházela i řada osob, které se proslavily v jiné oblasti veřejného života. Mezi ně patřil i Heinrich šlechtic Kadich, spolu s Conradem Blažkem autor moravského *Siebmacheru*.¹²⁷ Jeho otec generálmajor Heinrich Kadisch (1819¹²⁸ až 1894) konvertoval spolu s otcem roku 1834 ke katolictví a roku 1850 si změnil jméno na Kadich. Své životní osudy vylíčil, snad až příliš podrobně, v žádosti o povýšení do šlechtického stavu z roku 1870.¹²⁹

Podle vlastního curricula Kadich do armády vstoupil jako devatenáctiletý dobrovolník roku 1838. Sloužil u hulánů a láska ke koním ho provázela celý život. Již jako uznávaný odborník byl proto roku 1857 v hodnosti majora převelen do c. a k. vojenského hřebčince a v červnu 1867 jmenován podplukovníkem a velitelem hřebčince a vojenských stájí v Louce u Znojma. Když byl o čtyři roky později povýšen do šlechtického stavu, zvolil si pozoruhodný predikát „*von Pferd*“,¹³⁰ kvůli kterému musel později strpět řadu posměšků s narážkou na jeho židovský původ. Zřejmě nejdále zašel vládní rada von Zahn, podle kterého tento přídomek „*výmluvně vypovídá o jeho [Kadichově] původu,*

125 DEÁK, ref. 114, s. 214-215.

126 BIHL, ref. 7; SCHMIDL, Erwin A. Jüdische Soldaten in Österreich-Ungarn. In *Etudes Danubiennes*, 1992, tome VIII, Nr. 1, s. 142.

127 KADICH - BLAŽEK, ref. 70.

128 *Semigotha* (1912), ref. 51, s. 406 chybně uvádí rok 1820; stejně tak JÄGER-SUNSTENAU, ref. 84, s. 141. Datum 1819 je však uvedeno v jeho nobilitační listině. AVA Wien, Adelsarchiv, Heinrich Kadich, Adelstand (Edler von Pferd) 1871.

129 Žádost ze 30. 11. 1870, ref. 128.

130 Jako další varianty navrhl *Huf a Fohlgarten*. Nobilitován byl 10. 2. (14. 3.) 1871. Ref. 128.

tradici i smyslu pro krásno“.¹³¹ Zatímco se jeden z jeho synů, zmíněný Heinrich (1865 až 1918) stal státním úředníkem a dosáhl hodnosti sekčního šéfa na ministerstvu zemědělství, nejstarší syn Hans (*1864) získal doktorát filozofie a proslavil se jako cestovatel po Asii. Jisté jméno získal i jako spisovatel, když publikoval pod pseudonymem Hans Waldlieb. Roku 1898 emigroval do Spojených států amerických a jeho syn působil jako obchodník v New Yorku.

Židovského původu byl i jeden z nejslavnějších rakouských rodáků Rudolf Slatin (1857 – 1932), ve světě známější jako Slatin paša. Rodina Slatinů pocházela z východočeského Heřmanova Městce, kde předkové budoucího egyptského generála údajně plnili funkci dvorních židů knížat Kinských.¹³² Pokřtít se nechal roku 1838 Rudolfův otec, který také z Čech přesídlil do Vídně. Na rozdíl od předků a příbuzných přitahovala Rudolfa cizina, zejména exotická Afrika. V letech 1875 – 1876 se zúčastnil výpravy do Egypta a Súdánu. Po návratu se jako c. k. důstojník v záloze zúčastnil okupace Bosny a Hercegoviny, ale ještě roku 1878 se vrátil do Egypta, kde jej generál Gordon roku 1881 jmenoval guvernérem súdánského Dárfúru. Zde se po vypuknutí mahdistického povstání Slatin řadu měsíců úspěšně bránil přesile, ale roku 1883 se vzdal samotnému mahdímu Muhammadu Ahmadovi bin Abdalláhovi (1844 – 1885). Ten s ním zpočátku jednal velmi slušně, ale když se pokusil uprchnout, nechal mu nasadit okovy.

V mahdistickém vězení strávil Slatin více než deset let. Teprve roku 1895 se mu podařilo utéct a dostat se do Egypta, kde mu chedív udělil titul paši. Svě zážitky později vylíčil v knize *Feuer und Schwert*, která se ve své době stala bestsellerem. Pro své zkušenosti v boji s mahdími byl krátce po návratu povolán do anglo-egyptského generálního štábu. Mimořádně se vyznamenal během Kitchenerova tažení roku 1898, jež vyvrcholilo bitvou u Umdurmánu 2. září téhož roku, po níž mahdistický stát přestal existovat. Slatin za svůj podíl na vítězství získal vysoké turecké řády – stal se velkodůstojníkem řádu Medžidie a komandérem řádu Osmanie – a jako jediný důstojník nebritského původu povýšen do hodnosti heva (generálmajora). Královna Viktorie jeho zásluhy ocenila komandérským křížem s hvězdou¹³³ řádu Svatého Michala a Jiří a udělila mu titul rytíře. Výjimečným uznáním Slatina hrdinství bylo udělení Viktoriina kříže, který jinak nebyl určen pro cizince.¹³⁴

Po Slatinově povýšení do britského rytířského stavu se Rakousko-Uhersko ocitlo v překerní situaci. Císař sice Slatinovi již krátce po útěku ze zajetí roku 1895 udělil komturský kříž s hvězdou řádu Františka Josefa,¹³⁵ později ale odmítl uznat jeho zahraniční šlechtictví, které přijal bez jeho souhlasu. Proto na návrh ministra zahraničí Agenora hraběte Goluchowského a rakouského premiéra Františka hraběte Thuna¹³⁶ generálovi udělil

131 Cit. dle výroku vládního rady von Zahna otištěného v: *Semigotha* (1912), ref. 51, s. 406. To byl možná důvod, proč se jeho syn Heinrich podepisoval jen jako „Edler von Kadich“.

132 *Semigotha* (1912), ref. 51, s. 219.

133 HHStA, KK, 743/1899. Jeho nobilitační listiny z let 1899 a 1906 však uvádí jen komandérský kříž (bez hvězdy). AVA, Adelsarchiv, Rudolf Slatin, Adelsakt 1899 – 1907.

134 LOBKOWICZ, František. *Encyklopedie řádů a vyznamenání*. Praha: Libri, 1995, s. 178.

135 Nejvyšším rozhodnutím ze 30. 10. 1895. HHStA, KK, 4881/1895.

136 Návrh předlitavského ministerského předsedy a ministra vnitra hraběte Thuna císaři ze dne 28. 2. 1899. HHStA, KK, 743/1899.

při příležitosti jeho odchodu do výslužby roku 1899 rytířský titul bez taxy.¹³⁷ Tvrzení o penzionování bylo ale předčasné, protože roku 1900 byl rytíř Slatin jmenován generálním inspektorem anglo-egyptského Súdánu a generálmajorem¹³⁸ egyptského generálního štábu v Chartúmu. O šest let později František Josef povýšil Rudolfa rytíře Slatina do stavu svobodných pánů a rozšířil tento titul i na jeho bratra Heinricha (1855 – 1929), tajného radu a sekčního šéfa na ministerstvu zahraničí.¹³⁹

Přestože, jak bylo již vícekrát zmíněno, byl počet konvertitů v důstojnickém sboru velmi vysoký – před rokem 1911 změnilo z 23 židovských generálů a plukovníků víru 14, tedy více než 60 % – ne všichni se rozhodli pro úplnou asimilaci. Vedle zmíněných osobností a slavných židovských vojenských lékařů dosáhli významných funkcí také desítky důstojníků bojových jednotek této víry. Konverze totiž nebyla závaznou podmínkou vojenské kariéry, i když ji s největší pravděpodobností výrazně urychlovala. Ale nejvýše postavený židovský důstojník, polní podmaršálek Eduard rytíř Schweitzer, se své víry nevzdal nikdy. Narodil roku 1844 a do vojska vstoupil roku 1865, kdy byl zároveň přijat na kadetní školu ve Vídni. Roku 1866 se účastnil války s Pruskem, o čtyři roky později byl již poručíkem a roku 1876 byl povýšen na nadporučíka. Během okupace Bosny a Hercegoviny se mimořádně vyznamenal a získal řád Železné koruny III. třídy s válečnou dekorací, na jehož základě byl roku 1882 povýšen na rytíře.¹⁴⁰ Krátce nato absolvoval vojenskou školu, která připravovala kádry pro nejvyšší armádní funkce. K velkému údivu okolí se ale nedočkal převelení do generálního štábu, přestože ten měl v tu dobu vážný nedostatek kvalifikovaných důstojníků. Je otázkou, jakou roli zde hrála jeho víra. Přesto byl roku 1904 povýšen na generálmajora a jmenován velitelem pěší brigády. O rok později odešel v hodnosti polního podmaršálka na odpočinek. Říkalo se o něm, že často navštěvoval synagogu v Budapešti, kde žádal (a také dostával) povolení jít u císařského stolu, kam byl často zván, nekošer jídla.¹⁴¹

Židé totiž, bez ohledu na to, zda byla antisemitská vlna silnější či nikoli, hráli po celou existenci podunajské monarchii významnou roli. Protižidovské výpady sice způsobily, že se část z nich stáhla do pozadí, někteří se dokonce stali stoupenci sionismu, ale řada z nich spoluvytvářela a pomáhala formovat společnost této říše. Velký počet židů dosáhl šlechtických titulů, někteří se dokonce usadili na svých venkovských sídlech a vedli život k nerozeznání podobný životnímu stylu ostatních šlechticů. Další získali významné postavení v hospodářství země, jiní působili v úřadech, armádě, nebo se proslavili na kulturním poli. „*Přispůsobit se prostředí národa nebo země, ve které Židé žijí, není pro ně jen vnější ochranou, nýbrž hluboce niternou potřebou. Jejich touha po vlasti, klidu, oddechu, jistotě, po tom, aby se necítili jako cizinci, je nutí, aby se vášnivě přimy-*

137 6. 3. (31. 5) 1899. AVA, Adelsarchiv, Rudolf Slatin, Adelsakt 1899 – 1907.

138 *Semigotha* (1912), ref. 51, s. 219 omylem uvádí hodnost generálporučíka.

139 24. 10. 1906 (27. 7. 1907). AVA, Adelsarchiv, Rudolf Slatin, Adelsakt 1899 – 1907. Jeho bratr Heinrich získal baronát stejného dne.

140 Řád získal 12. 12. 1878, o povýšení požádal 27. 1. 1882 a nobilitován byl 4. 6. 1882. AVA, Adelsarchiv, Eduard Schweitzer, Ritterstand 1882.

141 DEÁK, ref. 114, s. 213.

*kali ke kultuře svého okolního světa. A sotvakde se uskutečnilo takové spojení šťastněji a plodněji (...) než v Rakousku.*¹⁴²

DER JÜDISCHE ADEL IN DER DONAUMONARCHIE (1848 – 1918)

JAN ŽUPANIČ

Eine besondere Gruppe des neuen Adels der Donaumonarchie stellte der jüdische Adel dar. Der Prozess der Formung dieser Nobilität ist eine Widerspiegelung der gesellschaftlichen Veränderungen, die der Habsburger Staatenbund in der Periode der Neuzeit durchlief. Das Studium der jüdischen Eliten des 19. und 20. Jahrhunderts ist allerdings nicht ohne Probleme, die häufig in einem ahistorischen Zugang bestehen, oszillierend zwischen unkritischer Bewunderung auf der einen und völliger Ablehnung auf der anderen Seite, was die extremen Amplituden der traditionell unausgewogenen Beziehung der Gesellschaft zu den Juden und zum Adel allgemein reflektieren. Die ersten jüdischen Adligen tauchten im Habsburgerreich schon Ende des 18. Jahrhunderts auf, allerdings ist das deutliche zahlenmäßige Anwachsen dieser Gruppe des neuen Adels erst mit der Periode nach 1848 verbunden. Ungeachtet dessen, ob die antisemitische Welle stärker war oder nicht, spielten Juden während der ganzen Existenz der Donaumonarchie eine wesentliche Rolle. Antijüdische Ausfälle bewirkten zwar, dass ein Teil von ihnen sich in den Hintergrund zurückzog, und dass einige sogar Anhänger des Zionismus wurden, viele indes gestalteten und formten weiterhin die Gesellschaft dieses Reiches mit. Eine große Zahl von Juden erlangte auch Adelstitel, einige ließen sich sogar auf ihren Landsitzen nieder und führten ein Leben, das kaum zu unterscheiden war vom Lebensstil anderer Adliger. Andere hatten einen wichtigen Platz in der Wirtschaft (besonders unter Bankiers und Großindustriellen), weitere wirkten in Behörden oder in der Armee. Eine Reihe von ihnen gehörte zu den Kulturmäzenen und machten sich einen Namen durch großzügige humanitäre Aktionen. Die Studie befasst sich mit Möglichkeiten des Aufstiegs der jüdischen Eliten, der Möglichkeiten des Erwerbs von Adelstiteln in Österreich und Österreich-Ungarn durch Personen dieses Glaubens und dieser Herkunft, mit der Frage ihrer gesellschaftlichen Durchsetzung, mit der schwierigen Frage der Konvertierung und der damit verbundenen Frage der Entstehung des politischen Antisemitismus.

142 ZWEIG, ref. 8, s. 26.

K PROBLEMATIKE FARSKÝCH PATRONÁTOV V NITRIANSKOM BISKUPSTVE ZA EPISKOPÁTU KAROLA KMEŤKA

FRANTIŠKA Č E C H O V Á

ČECHOVÁ, Františka. On the problem of parish patronage in the Diocese of Nitra during the Episcopate of Karol Kmetko. *Historický časopis*, 2007, 55, 3, pp. 464-486, Bratislava.

Karol Kmetko was one of the first three Slovak bishops in the oldest diocese and a future archbishop. Management of dioceses in accordance with the medieval system of patronage law was an unpleasant Hungarian heritage in Czechoslovakia, resulting from relationship of mutual support between the state and the Catholic Church. Retention of the patronage law while declaring the principles of a modern civil society was the result of the unsolved problems of delimiting dioceses, Church property and an independent Slovak province with its own archbishop. In spite of its efforts to communicate with the Vatican, Czechoslovak diplomacy was gradually finding itself in international isolation. During the years 1941 to 1943 Bishop Kmetko attempted to abrogate the traditional patronages. It happened while ThD. Jozef Tiso, a priest from his diocese was president, but the initiative remained without success.

Church and State. Economic support for parishes. Karol Kmetko 1875 – 1948, Diocese of Nitra, Patronage law.

Karol Kmetko (1875 – 1948) bol v Nitre slávnostne vysvätený za biskupa 13. februára 1921 spolu s Mariánom Blahom a Jánom Vojtaššákom. Svätiteľom prvých slovenských biskupov bol nuncius Clement Micara a jeden zo spolusvätiteľov bol budúci olomoucký arcibiskup a priateľ Karola Kmeťka Antonín Cyril Stojan. Premyslená, veľkorysá príprava a propagácia tejto udalosti ako aj masová účasť veriacich zapísala vysviacku a miesta jej konania do pamäti národa. O Nitre sa uvažovalo ako o sídle pripravovanej slovenskej provincie.¹ Nútený odchod Kmeťkovho predchodcu, biskupa Viliama Batthyányho z Nitry, kapitula a jej maďarskí kanonici vnímali negatívne. Inak to bolo s väčšinou kňazov a veriacich v diecéze, ktorá mala výrazne slovenský charakter.

Excentrické a do úzkeho lievika sa zužujúce územie Nitrianskeho biskupstva vynecháva maďarské okolie Nitry. Diecéza sa tiahne územím Považia a Kysúc s centrami v Trenčíne a Žiline a jej západná hranica je zároveň moravsko-slovenskou hranicou, čo jej umožňuje tesný kontakt s Čechmi. V Moravskom Lieskovom, blízko hranice pôsobil

1 Nitru navrhovala roku 1919 väčšina členov Kňazskej rady, A. Hlinka navrhoval V. Šrobárovi Trnavu, F. Jehlička Bratislavu. Slovenský národný archív (ďalej SNA), Osobný fond V. Šrobár (ďalej OFVŠ) č. j. 613, 24. 1. 1919 kartón (ďalej k.) 10. V rokovaniach o *Modus vivendi* bol minister zahraničia E. Beneš za Bratislavu, proti Trnave, Československá ľudová strana a Mons. J. Šrámek považoval Kmeťka za najvhodnejšieho arcibiskupa, a preto, že „*biskup Kmetko nechcel opustiť Nitru*“, sídlom samostatnej slovenskej provincie mala byť podľa neho Nitra. Archív Ministerstva zahraničných vecí Praha (ďalej AMZV), II. Sekce III. Řada 1918-39, k. 5, 147/71/Dieceze nitranská, 12. 1. 1932. Prvá slovenská provincia bola zriadená až roku 1977 a jej metropolou sa stala nakoniec Trnava.

na evanjelickej fare na území tejto diecézy vodca Slovenskej národnej strany, prívrženec autonomizmu Martin Rázus. Z nitrianskej diecézy, z Dlhého Poľa pri Veľkej Bytči pochádzal právnik Martin Mičura, prívrženec katolíckej Československej ľudskej strany a minister s plnou mocou pre správu Slovenska, ktorý mal úzke kontakty s nitrianskym biskupom. Vzťahy k českým susedom tu boli teda diferencované, politicky najvýznamnejším kňazom a odporcom čechoslovakizmu bol ThDr. Jozef Tiso. Biskup Kmeťko sa snažil zachovať si odstup od politiky, ale svojim kňazom politickú činnosť v zmysle kanonického práva obvykle povolil.²

Diecéza mala aj vďaka katolíckym Kysuciam, kde K. Kmeťko pôsobil v svojich kaplánskych rokoch, o 10 % viac rímskokatolíckeho obyvateľstva, ako bol slovenský priemer. Najviac evanjelického obyvateľstva žilo v trenčianskom závažskom dekanáte v blízkosti českých hraníc, kde evanjelici tvorili viac ako tretinu obyvateľstva, podobne ako v púchovskom a bánovskom dekanáte. V diecéze nebolo veľa obcí ani žiadne väčšie mesto, ktoré mali evanjelickú väčšinu.³

Tabuľka č. 1:

Nitrianska diecéza 1933 – konfesijná štruktúra

katolíci	415 555	89,5 %
evanjelici	32 079	6,9 %
židia	14 342	3,1 %
ostatné konfesie	1 160	0,2 %
bez vyznania	1 124	0,2 %
spolu	464 260	100 %

Židovská konfesija, resp. národnosť sa koncentrovala najmä v troch veľkých mestách diecézy, Nitre okolo 4 000, v Žiline 2 500 a Trenčíne 1 600 obyvateľov bolo združených

-
- 2 Podľa novej normy cirkevného práva, *Codex iuris canonici* z roku 1917, (ďalej CIC), Can. 139 § 4 musel kňaz na politickú činnosť vyžadovať súhlas od ordinára, v niektorých prípadoch aj od Svätej stolice. V zmysle toho istého predpisu 22. augusta 1945 biskupská konferencia v Bratislave, ktorej predsedal Karol Kmeťko, vydala zákaz politickej činnosti kňazov (nadväzoval na zákazy zo 6. 10. 1937 a 13. 10. 1943). Archív Rímskokatolíckeho biskupského úradu v Nitre (ďalej ARKBÚ-Ni): f. Pastierske listy a obežníky. (Príloha k obežníkom č. 5/1945). Je známe, že prezidentovi Tisovi Kmeťko viackrát odporučil, aby sa vzdal funkcie, čo sám urobil po svojom menovaní za nitrianskeho biskupa, hoci už od decembra 1918 pôsobil v Ľudskej strane. „*Snáď to bolo i škoda*“, komentuje Kmeťkov odchod z politiky N. Krajčovičová, ktorá oceňuje jeho zmysel pre politický konsenzus. KRAJČOVIČOVÁ, Natália - MICHÁLEK, Slavomír (eds.). *Do pamäti národa: Osobnosti slovenských dejín 1. pol. 20. storočia*. Bratislava : Veda, 2003, s. 309.
- 3 Farnosti s väčšinou evanjelikov boli pre katolíckych kňazov menej pohodlné. V diecéze to boli napríklad evanjelický Uhrovec, Súľov, Lazy pod Makytou, Moravské Lieskové, najviac ich bolo na lazoch a kopaňciach, kde museli kňazi prekonávať, často pešo, značné vzdialenosti.

v ortodoxných i neologických náboženských obciach.⁴ V malých obciach zostali väčšinou málopočetné komunity, tvoriace jednu, prípadne niekoľko rodín. Podľa diecéznych schematizmov žilo v nitrianskej diecéze roku 1932 celkom 11 946 Židov, pričom roku 1859 to bolo až 18 269 Židov. Roku 1933 ich bolo oproti tomuto stavu takmer o 4-tisíc menej, pričom vo veľkých mestách bol tento pomer opačný.

Nitrianska diecéza za episkopátu Karola Kmeťka mala 21 dekanátov a 145 farností. V jubilejnom dvadsiatom piatom roku jeho episkopátu pribudlo v diecéze neuveriteľných 100-tisíc veriacich, postavilo sa alebo výrazne zväčšilo 42 kostolov, pribudlo nových či rekonštruovaných 72 cirkevných škôl. V diecéze bolo približne 200 až 300 cirkevných škôl, teda jedna fara spravovala priemerne 2 cirkevné školy, postavilo sa 33 kultúrnych domov, viacero sirotincov, útulkov pre choré deti a sociálne zariadenia pre chudobných, sociálnej, vzdelávacej, výchovnej a misijnej činnosti sa venovali nové rehole, ako saleziáni, verbisti, školskí bratia, školské sestry notredamky a saleziánky, ktoré pozýval biskup Kmeťko.⁵

Roku 1946 teda vykazovala jeho diecéza kvantitatívny rozvoj, ktorý sa začal už pred rokom 1939. Podrobne dokumentovaná publikácia *Katolícke Slovensko* z roku 1933, ako aj oficiálne štatistiky svedčia o tom, že proces sekularizácie v období vytvárania modernej národnej identity, najmä pokiaľ ide o kvantitatívne ukazovatele, sa Slovákov aj v období Československej republiky a jej občianskej demokratickej spoločnosti takmer nedotkol, resp. možno predpokladať, že cirkev na Slovensku pružne zareagovala na kvalitatívne zmeny v občianskej spoločnosti a kresťanská kultúra prenikla aj do modernej identity Slovákov.⁶

Nitriansky biskup ThDr. Karol Kmeťko sa narodil v Dolných Držkoviach neďaleko Bánoviec nad Bebravou v rodine notára, ktorý si svojimi schopnosťami a vďaka manželkinmu šľachtickému venu zadovážil vidiecky statok. Z požehnaného počtu osemnástich detí Pavla Kmeťka sa dospelosti dožilo päť synov a päť dcér. Po smrti prvej manželky Rozálie našiel držkovský notár štyrom svojim malým deťom matku, dcéru krčmára z Novej Bane, 19-ročnú Johanu Mixovú, ktorá mu porodila ešte ďalších jedenásť detí, Karol bol predposledný z nich, ale keď mal šesť rokov, jeho otec zomrel. Matka, ktorá je pochovaná v Dežericiach, zomrela v novembri 1905, keď si budúci biskup robil na univerzite v Budapešti doktorát. Jeho dvaja bratia tam vyštudovali medicínu a zostali v Pešti do konca života. Kňazské povolanie si zvolil brat Pavol, ktorý pôsobil ako spirituál v nit-

4 *Schematismus cleri Dioecesis Nitriensis*, (ďalej SCDN) 1933. Nitriae: S. Huszár 1933, s. 103. Podľa diecéznych schematizmov v Nitre bolo roku 1832 160 Židov, roku 1858 už 846, roku 1911 ich počet narástol na 3 950, schematizmus z dramatického roka 1942 udáva spolu 4 320 Židov v Hornom i Dolnom meste. V Bánovciach počet Židov naopak poklesol, roku 1911 ich bolo 871, roku 1929 len 516. V Trenčíne mal počet Židov trvale vzostupnú tendenciu, z 382 roku 1832 na 1 672 roku 1942. V Žiline bol vzostup ešte výraznejší: 12 Židov roku 1832, 142 roku 1854 a 2 678 roku 1942. SCDN 1832 – 1942. Oficiálne úradné a cirkevné štatistiky sú často rozdielne. Vzhľadom na odlišné územné celky a metódy zisťovania údajov nie sú vždy porovnateľné.

5 PATKA, Andrej. Staviteľ stánkov zbožnosti a katolíckej osvety. In *J. E. Dr. Karol Kmeťko 25 rokov biskupom v Nitre*. Ed. V. Bucko. Trnava: SSV, 1946, s. 95-105.

6 *Katolícke Slovensko: Na pamiatku tisícročného jubilea blaženého zvestovania Kristovej viery nášmu národu slovenskému, keď založil prvú kresťanskú svätyňu slovenský knieža Pribina v Nitre 833 – 1933*. Ed. Ján Pöstényi. Trnava: Spolok sv. Vojtecha, 655s. *Sčítání lidu v Republice Československé*. Praha: Státní úřad statistický, 1934, 407 s.

rianskom Malom seminári a sestra Anna Bonifácia, ktorá vstúpila do kongregácie vincentiek a pôsobila ako predstavená v žilinskom sirotinci. Ostatné sestry z otcovho druhého manželstva sa nevydali. Predali statok a kúpili si dom v Bánovciach, kde v rokoch 1912 – 1914 pôsobil ako 25-ročný kaplán Kmeťkov neskorší tajomník Jozef Tiso.⁷

Chudoba kysuckých a považských „brdáriek“, na ktorých mladý K. Kmeťko ako kaplán pôsobil ho podnietila k publicistickej a politickej činnosti zameranej na zlepšenie života slovenských robotníkov a presadenie všeobecného volebného práva.⁸ Ako signatár *Martinskej deklarácie* sa stal po vojne poslancom Národného zhromaždenia v Prahe a členom Slovenského klubu poslancov. V trojici prvých troch slovenských biskupov Karola Kmeťka vo Vatikáne charakterizovali ako „vzdelaného a politicky znášateľného doktora teológie“,⁹ ktorý vynikal svojou energickou, ráznou povahou.¹⁰

Neľahkou úlohou tohto biskupa bolo hmotné zabezpečenie farností a celej diecézy. Tradičný systém patronátov farností, zdedených z uhorského zákonodarstva, sa dostal do problémov. Hoci slovenskí kňazi spontánne prijali demokratický a republikánsky duch nového štátu, medzinárodná situácia neumožnila prelomiť feudálny systém ekonomického zabezpečenia katolíckej cirkvi, postavený na zakonzervovanom kráľovskom patronátnom práve, ktoré reprezentovalo spojenie, namiesto odluky cirkvi od štátu.¹¹ Patronátne právo vytváralo základný právny rámec na ekonomické zabezpečenie činnosti všetkých cirkevných inštitúcií na Slovensku v období 27-ročného episkopátu Karola Kmeťka v rokoch 1921 – 1948.

-
- 7 V Prievidzi u príbuzných biskupa sa nachádza *Kronika rodiny Kmeťkovej*, ktorú píše biskupova neter pani Elena Eckhardtová, rod. Kmeťková s manželom Alexandrom. V kronike sa nachádzajú rodokmene všetkých vetiev rodiny i detí z obidvoch manželstiev biskupovho otca. Roku 2005 mala kronika 120 strán, digitálna kópia jej relevantných častí je v osobnom archíve autorky (ďalej OAA), 20 s. Podnet na písanie kroniky dala Američanka Marta M. Kona, ktorá v USA a v Kanade so svojím manželom vydala zborník o Karolovi Kmeťkovi: KONA, Marta Mistina - KONA, Viliam. *Arcibiskup Dr. Karol Kmeťko*. Cambridge - Ontario : Dobrá kniha, 1989, 590 s. Od roku 1989 vychádza množstvo ďalších štúdií o tejto osobnosti a nitriansky kňazský seminár vydal zborník: JUDÁK, Viliam (ed.). *Zborník prednášok z príležitosti 50. výročia menovania prvého slovenského arcibiskupa na Slovensku*. Nitra : Kňazský seminár sv. Gorazda, 1995, 91 s. bližšie: ČECHOVÁ, Františka. Slovenská historiografia na ceste k poznaniu činnosti ThDr. Karola Kmeťka. In *Studia theologica*, Olomouc, Univerzita Palackého, 2003, roč. 5, č. 4, s. 85-99. Rodokmene z citovanej kroniky tiež: KUBIŠ, Ľudovít - ECKHARTOVÁ, Elena. *Stručná história kmeťkovskej rodiny*, rukopis. Martin : Slovenská národná knižnica - Genealogické oddelenie, 1995, 11 s.
- 8 *Naše noviny 1907 – 1909*. Noviny Kresťansko-socialistickej strany na Slovensku v Banskej Bystrici vydával Arnold Bobok, okrem Kmeťka v nich publikoval často i Ján Donoval (T. Milkin). Podrobnejšie: LETZ, Róbert. Pôsobenie Dr. Karola Kmeťku pred rokom 1918. In JUDÁK, ref. 7, s. 5-24.
- 9 HRABOVEC, Emilia. *Der Heilige Stuhl und die Slowakei 1918 – 1922 in Kontext internationaler Beziehungen*. Frankfurt am Main : Peter Lang GmbH, 2002, s. 275. Podľa listu C. Micaru kardinálovi Gasparimu zo 17. 9. 1920.
- 10 HRABOVEC, ref. 9, s. 297. Taktiež podľa korešpondencie prvého pražského nuncia s kardinálom Gasparim, 6. 3. 1920.
- 11 Tabuľka patronátov farností diecézy informuje o počte jednotlivých foriem patronátov, údaje sú z diecézneho schematizmu. SCDN 1933, ref. 4, s. 127-128.

Patronátne právo – ius patronatus

Budúcnosť kňaza, ktorý vyštudoval v prvej polovici 20. storočia teológiu, závisela v mnohom od toho, aký patronát mala fara, na ktorú sa dostal. Za Uhorska musel nepomaďarčený kňaz nitrianskej diecézy počítať s tým, že počas kaplánskych rokov chudobných a problematických fár prejde viac.¹² Aj po roku 1918 musel kaplán bez licenciátu tri roky po skončení štúdia zložiť trienálne skúšky. Keď sa chcel uchádzať o farnosť, musel urobiť aj synodálne skúšky pred komisiou.¹³ Na základe diecéznych obežníkov (cirkulárov) sa mohol každý kňaz dozvedieť o súbahu, ktorý vypísal biskup na obsadenie vakantnej farnosti. Časť farností v diecéze obsadzoval biskup sám na základe „*libera collatione*“. Kňaz nitrianskej diecézy mohol dostať roku 1933, v období episkopátu Karola Kmeťka, jednu zo 113 patronátnych farností, kde mal právo jeho prezentovania patrón, alebo na základe „*libera episcopalis collationis*“ ho vybral a umiestnil sám biskup, pretože 32 farností v diecéze nemalo patróna. Patrón, ktorý mal prezentačné právo, si mohol vybrať jedného z kandidátov, ktorých vybral biskup ako súcich (*idoneus*). Biskup stanovil i poradie (*primo loco*).¹⁴ Patrón musel rešpektovať termín, nie však biskupovu voľbu, ktorá mala iba odporúčajúci charakter.¹⁵ Kňaz, ktorý sa uchádzal o farnosť, sa mohol predstaviť patrónovi, aby ho získal pre svoju kandidatúru.

Tabuľka č. 2:

Nitrianska diecéza 1933 – patronáty farností

Ecclesiastici	16	11 %
Fundus Religionis	42	29 %
Saeculares	50	34 %
Liberae Episcopalis Collationis	32	22 %
Ostatné	5	3 %
spolu	145	100 %

12 „*Bola to tragická črta tohto obdobia, že nikto nemohol byť Slovákom iba tak, prosto, že sa tak narodil a že tak rástol. Ak mal zostať Slovákom, musel byť Slovákom uvedomelým.*“ KOVÁČ, Dušan. Karol Anton Medvecký. In KOVÁČ, Dušan (ed.). *Muži deklarácie*. Bratislava : Veda, 2000, s. 126. Kmeťko prešiel desiatimi farami, ako doktor teológie nakoniec dostal faru v Tepličke nad Váhom. K. Kmeťko uvádza v dotazníku pre Maticu slovenskú, že jeho otec Pavol písal i slovenské básne, „*ale ako notár bol umlčaný*“. V peštianskom seminári sa i on národne uvedomil. In Slovenská národná knižnica Martin, Národný biografický ústav (ďalej SNK NBiU), f. Slovenskí spisovatelia a kultúrne pracovníci 1930, dotazníky.

13 CIC, 1917, Can. 459, Caput III. De parochis (can. 451-470).

14 CIC 1917, Caput IV. „De iure patronatus“, can. 1 448-1 471.

15 Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska a neskôr Referát ministerstva školstva v Bratislave spravovalo Náboženský fond. Pri prezentovaní kňazov, ktorým biskup priznal idoneitu, bol výber štátu závislý od politickej orientácie či príslušnosti kňaza, prípadne sa zisťovalo, či čítal a ako komentoval pre štát neprijateľný *Pastiersky list biskupov* vydaný v Žiline v novembri 1924. SNA, f. Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (ďalej MPS) 550, 559 – Prez. V. 1925, k. 180.

Základ uhorského patronátneho práva vychádza z vrchného patronátneho práva „apoštolských“ uhorských kráľov, z ktorého štátna moc po celé stáročia „úzkostlivo proklamovala právnú kontinuitu vývoja od sv. Štefana“, napriek tomu, že jeho legalita bola založená na niektorých vynikajúcich falzifikátoch, ako bola tzv. bula pápeža Silvestra II.¹⁶ Toto právo bolo jednou z foriem kontroly štátu nad cirkvou, a preto sa ho štátna moc vrátane československej, nerada vzdávala.¹⁷ Kým v západnej Európe sa toto právo „vzťahovalo len na údržbu kostolov a fár, duchovní boli vydržíavaní z desiatkov vyberaných od poddaných, časť desiatkov slúžila ako plat pre služobníkov kostolov a ako almužna starým a chorým,“ farári v Uhorsku boli vo väčšej závislosti od patróna.¹⁸ Patronátne právo v Čechách malo iné dôsledky a výklad ako na Slovensku, preto patróni z nitrianskej diecézy, ktorí sa obrátili na Najvyšší správny súd v Prahe dostali často šancu zbaviť sa patronátnych bremien.¹⁹

Historické patronátne práva mali charakter čestných a výnosných práv. Čestné práva boli tieto: a) *ius processionis*, b) *ius listrae*, c) *sedes in choro*, d) *honor thuris*, e) *honor aquae benedictae*, f) *honor panis*, g) *luctus ecclesiasticus*, h) *ius saepulturae*.²⁰ Najdôležitejšie z čestných práv však bolo *ius praesentandi*, teda spomínané prezentačné právo. Výnosné práva patrónov boli tieto: 1. Patrón bol oprávnený použiť prebytočný dôchodok cirkevného benefícia, 2. keď bez vlastnej viny schudobnel, mal nárok na výživu z dôchodku benefícia (*ius alimentorum*), 3. bol oprávnený vykonávať dozor. Od 18. storočia sa výnosný charakter týchto práv menil. Patróni museli spravovať zvlášť dôchodky kostolných pozemkov a fundácií, osobitne dôchodky farských pozemkov a zvlášť svoje dôchodky, plynúce z benefícia. Výnosy z prvých dvoch titulov museli byť uložené na úrokovanie (na *interes*), aby boli pripravené na pokrytie potrieb kostola a farnosti, pričom tieto výnosy beneficiátor vo vlastnom záujme kontroloval (*cura beneficium*). Iba v prípade, že tento zúrokovaný kapitál nestačil, bol povinný patrón hradiť mimoriadne výdavky z vlastných zdrojov.

16 BUŠEK, Vratislav - HENDRYCH, Jaroslav et al. (eds.). *Československé cirkevné zákony I*. Praha : Československý kompas, 1931, s. 577; tiež TOMKO, Jozef. *Zriadenie Spišskej, Banskobystrickej a Rožňavskej diecézy a kráľovské patronátne právo v Uhorsku*. Spišské Podhradie : Kňazský Seminár J. Vojtaššáka, 1995; MACHÁČEK, Pavol. *Hlavnopatronátne právo v dejinách uhorských*. Bratislava; Trnava : SSV, 1930, 208 s.

17 Porovnanie patronátneho práva v Čechách a na Slovensku in PALEČEK, Václav. *Patronát. Slovník veřejného práva československého* (ďalej SVP), Sv. III. Brno : Polygrafia, 1934, s. 46. Veľké množstvo farárov bolo finančne závislých a prezentovaných ministerstvom s plnou mocou pre správu Slovenska a od roku 1923 ministerstvom školstva a ministerstvom poľnohospodárstva.

18 DOBAL, Viktor. *Církev a majetek*. Praha : Občanský institut, 1993, s. 22

19 10 rokov trval súdny spor biskupského úradu v Nitre s Dunajskou bankou, ktorá bola patrónom farnosti v Pruskom a Ilave. Cirkevné budovy, ktoré mala banka udržiavať sa medzitým dostali do povážlivého stavu. Archív Rímskokatolíckeho biskupského úradu Nitra (ARKBÚ-Ni), f. Curia episcopalis, 38/I, Patronáty, (1932 – 1942).

20 a) slávnostné privítanie a sprevádzanie patróna v kostole počas sviatkov, b) erb v kostole. c) čestné miesto v kostole, d) , e) prednostné kadidlovanie a kropenie svätenou vodou, f. , g. prvenstvo v prijímaní a bozkávaní kríža, ďalej to bolo prvenstvo pri procesiách za baldachýnom, kde sa nosila Oltárna sviatosť, cirkevný smútok po úmrtí patróna a do určitého času i právo byť pochovaný v kostole. MUNKA, Jozef. *Patronátne bremená a cirkevné dávky*. Dunajská Streda : Rimsteinoва tlačiareň, 1937, s. 26; PALEČEK, ref. 17. s. 47. Patronátne lavice boli po bokoch sanktuária, alebo to boli prvé lavice v kostole, niekde označené aj tabuľkou s menom patróna.

Absurdné bolo použitie tohto práva v československej občianskej spoločnosti, najmä, keď sa patrónmi stali Židia. Z dôvodu, že patronátne právo nie je právom politickým ani občianskym, ale len právom cirkevným, už v uhorských zákonoch nebolo priznané prezentačné právo židovským patrónom.²¹ Židovský patrón si mohol vybrať kresťanského zástupcu, ktorý vykonal prezentáciu farára v jeho mene. V nitrianskej diecéze to bol roku 1933 napríklad Samuel Hahn, vo farnostiach Jesenica, Papradno a Mariková, Samuel Weiss vo Veľkých Chlievanoch a Hermína Popperová vo farnostiach Dolný Hričov, Veľká Bytča a Rovné.²²

Codex iuris canonici z roku 1918 definuje (v can. 1448) patronátne právo ako súbor výsad a niektorých povinností, ktoré udelila cirkev katolíckym zakladateľom kostola, kaplnky alebo benefícia a ich právnym nástupcom.²³ Ten istý kódex však v can. 1451, §1 ukladá ordinárom za povinnosť pôsobiť tak, aby sa patróni uspokojili s duchovnými príhovormi pre seba a členov svojej rodiny namiesto patronátneho práva, alebo aspoň namiesto prezentačného práva.²⁴ „*Patronátne právo len ten môže nadobudnúť, kto na seba vezme bremeno stavania alebo dotovania duchovného, ale nie ten, kto poskytne iba pozemok, alebo koná ručnú alebo zápražnú prácu.*“²⁵ V can. 1450 §1 cirkev ustanovuje, že v budúcnosti pod žiadnym titulom nemôže byť patronátne právo zriadené. V Uhorsku upravovala konkrétnu podobu patronátneho práva predovšetkým Uhorská kráľovská komora. Uplatňovanie a rozsah patronátneho práva prechádzalo dlhodobým vývinom od raného stredoveku, no pre nejednoznačnosť noriem sa museli jeho vykladači často vrátiť hlboko do minulosti, čo bolo v judikátoch patronátneho charakteru až do roku 1949 pravidlom.

Sám tvorca uhorskej cirkevnej organizácie kráľ Štefan I. zakladal kostoly, kláštory a opátstva, pričom ich obdaril rozsiahlymi majetkami. Tieto sa mali stať základom pevnej centrálnej moci panovníkov, ktorí sami dosadzovali cirkevných hodnostárov.²⁶ Od roku 1122 bolo na založenie benefícia potrebné vyžiadať si povolenie biskupa, ktorý

21 Rozhodnutie min. spravodlivosti. 6. 6.1870. In *Československé církevní zákony. I.* Praha 1931, s. 640.

22 SCD 1933, s. 103. V dotazníkoch, ktoré dal robiť biskup Kmeťko roku 1941 sa uvádza i miesto pobytu týchto patrónov (ako neznáme) i to, že boli pokrstení (Leopold Popper konvertoval roku 1917). ARKBÚ-NÍ, f. Curia episcopalis, 38/I, Patronáty 1941, DOTAZNÍKY: (prehľad plnenia patronátnych povinností voči farnostiam v rokoch 1910 – 1941).

23 CIC, can. 1448.

24 CIC, can. 1450, §1, 1451, §1 Súčasný platný kódex z roku 1983 patronátne právo už nepozná. V Československu prestalo platiť po vydaní zákona 218/1949 Zb.

25 Kr. nar. 6986/1799. In *Československé církevní zákony I.*, ref. 16, s. 639.

26 MUNKA, ref. 20, s. 7. STEINHÜBEL, Ján. Od obnovenia biskupstva po tatársky vpád. In ZEMENE, Róbert et al. *Dejiny Nitry*. Nitra : Mesto Nitra, 1998, s. 130. Po zániku Vichingovho biskupstva bolo obnovené nitrianske biskupstvo až počas vlády Kolomana, ktorý sa však roku 1106 vzdal investitúry, a preto sa podľa staršieho názoru A. Stránskeho nezachovala zakladacia listina, lebo kanonici si zvolili za biskupa svojho prepošta Gervasias. STRÁNSKY, Anton - CSERENYÉY, Štefan. *Dejiny biskupstva nitrianskeho*. Trnava : SSV, 1933, s. 114. Tento názor narúša mýtus o trvalej platnosti svätoštepanskej investitúry už v 12. storočí.

potom zvláštnou listinou erigoval novú farnosť.²⁷ V stredoveku bolo „*patronátne právo čestné a výnosné*“,²⁸ no cirkev v záujme ochrany svojich práv a majetkov bola odkázaná na štát. V sporných prípadoch neplnenia si patrónskych povinností rozhodoval sám kráľ, od 16. storočia vznikali na tento účel súdne stolice, zostavené zo svetských a cirkevných hodnostárov.²⁹

V období rekatolizácie štát uvalil vecné bremeno udržiavania katolíckej cirkvi, aj na zemepánov, nekatolíkov, resp. na ich pozemky. „*Cisár Leopold v nariadení z roku 1702 dotáciu farnosti ustalať v dvoch poddanských sesiách*“, Mária Terézia roku 1753 a Jozef II. roku 1782 „*nariaďuje patrónom a zemepánom, aby cirkve náležite dotovali, aby im vykrojili majetok zodpovedajúci jednej celej urbárskej usadlosti (sessii)*“.³⁰ Od roku 1787 kráľovská miestodržiteľská rada vydala nariadenie, na základe ktorého sa patronátne bremená stávajú vecnými bremenami viaznucimi na nehnuteľnostiach.³¹

Nekatolíci boli oslobodení od poskytovania rôznych dávok katolíckej cirkvi (*lektikálii*), napr. poskytovania ručných zápražných prác a povinnosti zúčastniť sa cirkevných úkonov, neboli však oslobodení od znášania patronátnych bremien. Protestantští zemepáni nemuseli zriaďovať katolícke fary, ale museli udržiavať v nestenčenej miere tie jestvujúce rímskokatolícke farnosti, ktoré boli zaťažené vecným patronátnym bremenom.³²

Roku 1802 uhorská Kráľovská miestodržiteľská rada nariadila diecézam uskutočniť súpis farských majetkov po rozsiahlych majetkových a právnych premenách, v období osvietenstva a jozefínskych reforiem.³³ Nitriansky biskup František Xaver Fuchs v rokoch 1797 – 1803, po ňom Jozef I. Kluch v rokoch 1808 – 1826 a následne biskup Jozef Vurum v rokoch 1828 – 1831 uskutočnili dôkladné kanonické vizitácie, aby zistili

27 MUNKA, ref. 20, s. 11, 12. Po splnení stanovených podmienok biskup vyhotovil erekčnú listinu, kde boli uvedené dôvody na zriadenie farnosti, spôsob jej hmotného zabezpečenia a územné vymedzenie. Vo fonde ministerstva školstva a národnej osvety (MŠANO) je uložená erekčná listina farnosti Turzovka-Klin, ktorú erigoval biskup Karol Kmeňko. Príjmy farnosti boli určené podľa zvykov a vizitácii pôvodnej farnosti Turzovka, od ktorej bola nová farnosť oddelená. Zdrojom príjmov novej farnosti boli konkrétne pozemky, zapísané v pozemkovej knihe, rôzne naturálne dávky (*ex consipatione* – „*zosyp*“, *ex oblatiis*, *ex colleda*, *ex Pater noster*) a zbierky podľa pradávnych zvykov. SNA, f. MŠANO 2.06.1943, 66, k. 17.

28 MUNKA, ref. 20, s. 14.

29 MUNKA, Jozef. *Patronátske právo so zreteľom na kompetenciu úradov a znášanie bremien po rozparcelovaní majetkov patronátmi obťažených*. Bratislava : b. v., 1928, s. 12.

30 MUNKA, ref. 20, s. 15-17.

31 „*Zemepán povinný je pre cirkev, duchovného a školu vyznačiť zodpovedný pozemok, avšak katolícke obce (...) výdajmi ručnými a zápražnými (...) nemôžu byť zaviazané...ako aj zriaďovania a opravovania kostolov a fár na vecné časy prehlasuje sa za (...) neobmedziteľné.*“ Zák. čl. XXVI, O recepcii hlavných protestantských prúdov z r. 1790/91, bod 2, podľa in MUNKA, ref. 20, s. 21, *Československé cirkevné zákony II*. Praha : Československý kompas, 1931, s. 899.

32 Napríklad Mikuláš z evanjelického rodu Zayovcov si v Uhrovci a v Slatine n. Bebravou plnil patronátne povinnosti voči katolíckej farnosti z titulu patronátneho práva do konca 40. rokov 20. storočia. ARKBÚ-Ni, DOTAZNÍKY, ref. 22, Uhrovec, Slatina nad Bebravou.

33 MUNKA, Jozef. *Cirkevné dávky*. Bratislava : Nákladom vlastným, 1929, s. 12.

skutočný stav hmotného zabezpečenia farností.³⁴ Jozef Vurum po ukončení vizitácií roku 1830 vydal prvý nitriansky diecézny schematizmus. Vizitácie boli „*občasné návštevy vykonávané cirkevnou vrchnosťou v jednotlivých cirkevných obciach za tým účelom, aby si cirkevná vrchnosť namiesto urobila spoľahlivý úsudok o stave duchovných a hmotných záležitosti obcí, napravila pokiaľ možno namiesto menej dôležité vady a kontrolovala cirkevnú disciplínu.*“ Vo vizitačných protokoloch sa „*pravidelne nachádzal opis stavu kostola, fary, práva a povinnosti patróna a záväzky veriacich.*“³⁵

Pri štúdiu vizitačných dokumentov zisťujeme veľkú rôznorodosť dotovania cirkevných objektov i farárov a ostatných služobníkov cirkvi v jednotlivých farnostiach – každá farnosť bola akoby „štát v štáte“. Vizitácie takého veľkého rozsahu ako na konci 18. a začiatkom 19. storočia už biskupi na Slovensku neuskutočňovali.³⁶ Fuchsove, Kluchove a Vurumove vizitácie však tvorili právne záväzné dokumenty(!), ktoré sa najviac používali pri patronátnych sporoch i pri stanovení kongruy pre kňazov v jednotlivých farnostiach až do roku 1949.³⁷

Od stredoveku sa o obrábanie pôdy, ktorú prideliť jej vlastník farárovi, starali jeho farníci, podobne aj o ručné a zápražné práce na stavbe a údržbe kostola či o dovoz dreva na faru.³⁸ Tieto povinnosti boli spísané vo vizitačných dokumentoch a dôsledne sa zachovávali v pôvodnej alebo „výmenou“ modifikovanej podobe až do 50. rokov 20. storočia. Farár Štefan Mičko v liste novému nitrianskemu biskupovi Kmeťkovi roku 1922 píše: „*Fara v Lednici patrí medzi tie fary, kde je veľa naturálií (...) farníci pod rúškom neúrody (...) jednu tretinu zosypu a ručnej práce z roka na rok rešujú, čo žalobou vymáhať je vždy neprijemné a obťažné (...) hospodárím preto, abych mal istú zápraž pre duchovnú správu, pre dovoz dreva z hory a tiež istú kvapku mlieka.*“³⁹ Ministerstvo školstva zisťovalo, ako je to s pretrvávaním pracovnej a naturálnej formy lektikálií a prostredníctvom biskupov vyzývalo farárov, aby si podľa možnosti zorganizovali výmenu takýchto dávok za peňažné. Zohľadňovanie týchto príjmov farára pri priznávaní kongruy nútilo vyššie

34 Biskup rozoslal do každej farnosti súbor premyslených otázok vydaných tlačou, na ktoré si písomne vypracoval odpovede každý správca farnosti ešte pred príchodom vizitátorov. Vizitácií sa zúčastňovali vždy viacerí predstavitelia cirkevnej aj svetskej vrchnosti, zástupcovia obce a patrón, najčastejšie zemepán. Biskup udeľoval i sviatosť birmovania vo farnosti. ARKBÚ v Nitre vlastnú rozsiahlu zbierku kanonických vizitácií v origináli. Mikrofilmové fotokópie konceptov týchto vizitácií sa nachádzajú i v Slovenskom národnom archíve. Nitrianska diecéza, najstaršia na Slovensku, aj keď rozsahom nevelká, má najkompletnejšie archíválie. SNA, Súpis kanonických vizitácií fár z rokov 1674 – 1863 vo filmotéke (SNA, B 957, B-958, B-959).

35 HÁCHA, Emil et al. *Slovník veřejného práva československého II*. Brno : Rovnost, 1932 s. 172.

36 Od roku 1831 síce nitrianski biskupi pravidelne navštevovali farnosti, predovšetkým počas birmoviek, ale vizitačné dokumenty boli vypracované len vo forme stručných dotazníkov, ktoré dostali názov *dekanské vizitácie*. ARKBÚ Ni, f. Curia episcopalis, Vis. Can. Parochia Banovensis, 7.05. 1911, Vis. Can. de parochia Kochanovce, 8. 06. 1937.

37 Na základe § 10/2 Zák. 218/ 1949 Zb. cirkvi boli povinné urobiť súpis všetkého hnuťelného a nehnuteľného imania a majetkových práv do troch mesiacov od 14. 10. 49, keď bol zákon vydaný a odovzdať ho Štátnemu úradu pre veci cirkevné. Výsledky tohto komplexného súpisu sú spracované v sumarizovaných tabuľkách a nie sú dostupné ako celok. Časť súpisu in SNA, Fond Slovenského úradu pre veci cirkevné, (SÚC), 1926 – 1948, Finančné záležitosti, majetkové veci k. 326.

38 ARKBÚ Ni, Acta, 56/ II. Popis dôchodkov farárov nitrianskej diecézy, prehľad, 1923.

39 ARKBÚ Ni Acta, 56/ II. Popis dôchodkov farárov nitrianskej diecézy 1923, Petícia farára z Lednice, 7. 3. 1922, 3 fol.

orgány zisťovať aktuálny stav, pričom biskupi takéto hlásenia posielali štátnym orgánom.⁴⁰

Lektikálie vo forme *zosypu*, *otčenášiek*, a poľných prác na farských a kostolných poliach figurovali aj v priznaniach príjmov pre kongruu až do roku 1949, aj keď už väčšina farností takýto feudálny spôsob výberu cirkevnej dane nemala a prirodzene a pracovné povinnosti sa vymenili za peňažné.⁴¹ Náhradu za lektikálie od nekatolíkov dostávali farári od štátu prostredníctvom ministerstiev už od čias starého Uhorska. V Predmieri dostal farár roku 1923 za nekatolíkov 194 Kč, v Malej Jesenici 19 Kč, v Prečine 28 Kč, v Papradne 43 Kč, v Považskej Bystrici 100 Kč. Obyvatelia Slatiny si vymenili povinnosti *zosypu* za peniaze: 22 meríc raží z vizitácie za 880 Kč, 22 meríc jačmeňa za 528 Kč.

Farár zo Slatiny však dostával od patróna z evanjelického rodu Zayovcov aj 24 siah dreva a 80 Kč, teda v lektikáliách dostal roku 1923 spolu 3 328 Kč. Obyvatelia filiáliek a farností drietomskej fary, kde bol patrónom nitriansky biskup, mali odovzdávať farárovi ročne 500 kg žita a 76 kureniec v naturáliách a boli povinní odpracovať 176 dní poľnej práce.⁴² Roku 1922 poslal biskupský úrad kňazom takýto prípis: „*Ručné práce, ktoré Vám veriaci nedávajú, len tak budú vylúčené z priznávky, jestli o tomto podáte zvláštnu prosbu, v ktorej sa týchto dávok zriekate, veriaci s týmto súhlasia a obecné predstavenstvo potvrdí, že tieto práce sa už 30 rokov nekonajú.*“⁴³ Drevo na kúrenie pre faru ako aj pre školu však dostávala nejakým konkrétnym spôsobom od patrónov alebo farníkov obyčajne aj s dovozom každá fara.

Farár v Dolných Krškanoch (dnes súčasť Nitry) sa odvolával proti neprimeranému určeniu jeho príjmov, ktoré boli prepočítané na 11-tisíc korún ročne takto: „*Fara v Dolnom Kereškyne má 9,5 uhorských honov poľa a 3,5 honov lúky. Lúka je prechodená a role sú v 6 kúskoch vedľa cesty a chodníka a tak sú veľké škody od husí, kôz, sviň a ľudí (...)* k tomu treba dodať všelijaké platby pre bieraša, pre ženca, všelijakú daň, potom kováča, kolára, remenára. Čo mi zostane? Môžem byť rád, keď len málo doplatím na hospodárenie. V minulom roku mi vyhynula krava, 2 telce, 4 svine, kačice a sliepky ani nerátam.“⁴⁴ Patrónom farnosti v Dolných Krškanoch bola Náboženská základina, ktorú spravoval štát. Vzhľadom na príjmy, ktoré mu vyplývali z kanonickej vizitácie, nemal nárok na kongruu, z výsledkov vlastného hospodárenia musel platiť dane a iné poplatky a pritom vykonávať celú pastoračnú činnosť vo farnosti, viesť množstvo agendy v záujme štátu, najmä matriky narodených, zomrelých a sobášených, archivovať ich a vyučovať v škole. Mnohí farári vyučovali 20 – 30 hodín týždenne, čo dnes znamená viac ako plný učiteľský úväzok, pričom často išlo o malotriedne školy s preplneným stavom

40 Národní archiv Praha (NAP), fond Ministerstvo školství a národní osvěty 1918 – 1948 (f. MŠANO), k. 3 823, 47/2. Patronátní věci. Taktiež Nytrai Egyházmegye kongruaszúk ségletének utalványozási jegyzéke az 1911. ARKBÚ Ni, Acta, 56/ III.

41 Bližšie o vývoji lektikálií od stredoveku pozri v citovanej práci: MUNKA, ref. 33.

42 ARKBÚ Ni, Acta, 56/ II. Popis dôchodkov farárov nitrianskej diecely 1923. Lektikálie 1923.

43 ARKBÚ Ni, Acta, 56/ II. Kongrua 1922.

44 ARKBÚ Ni, Acta 56/II Odvolanie farára v záležitosti poplatku na penziu 7. 3. 1922.

žiacťva. Najvhodnejším riešením bolo, keď mohla fara užiť aj niekoho z príbuzných, ktorý hospodáril, alebo nájsť spoľahlivých árendátorov.⁴⁵

Anachronické patronátne právo bolo v československom právnom systéme ponechané napriek tomu, že aj kňazi žiadali jeho zrušenie. 21. januára 1919 zvolal minister Vavro Šrobár do Žiliny na poradu katolíckych kňazov, na ktorej vzniklo *Memorandum katolíckeho kňazstva latinského rítu*, podpísané 67 kňazmi. Zapisovateľom prvej časti memoranda bol K. A. Medvecký a zapisovateľom časti s názvom *Katolícka cirkevná autonómia* František Jehlička.⁴⁶ Slovenskí kňazi v revolučnej nálade žiadali zrušenie kanonikátov a komasovanie cirkevného majetku, ktorý mal tvoriť *Cirkevnú maticu slovenskú*, spravovanú Generálnym matičným senátom, diecezálnymi a farskými matičnými senátmi, pozostávajúcimi z volených kňazov a laikov. „Z dôchodkov týchto majetkov cirkev zaokryje si všetky potreby a na cirkevné ciele nebude žiadať od štátu ničoho. Patronáty musia byť zrušené. Štát nech prinúti patrónov, aby sa prezentačného práva zriekli a patronátske ťarchy nech si v podobe pozemku, alebo v peniazoch vymenia.“⁴⁷ Konflikty, ku ktorým už počas tejto porady došlo, ako aj vnútropolitický vývoj a medzinárodné vzťahy spečatili neúspech cirkevnej autonómie; patronátne právo ostalo súčasťou československej legislatívy.

Ecclesiastici

Už pred založením, resp. obnovením nitrianskeho biskupstva panovníkom Kolomanom bol základ cirkevných patronátov farností (*ecclesiastici*) a ich majetkov vytvorený v Nitre. Historické pramene svedčia o existencii kapituly, ktorá podobne ako Zoborský kláštor bola hodnoverným miestom, ale aj vlastníkom rozsiahlych majetkov. Napríklad Belo III. kanonikom a skriptóriám nitrianskej kapituly roku 1183 daroval tretinu mýtnych príjmov vybraných na moste smerom k Zoboru a „*tri lode a právo prepravovať na nich sedmohradskú zvanovú soľ*“.⁴⁸ Pri kapitule bola zriadená i škola, ktorá pripravovala kňazov na diecézu.⁴⁹ Kanonici nitrianskej kapituly v období episkopátu K. Kmeťka mali okrem čestných chórových povinností v katedrálnom kostole množstvo ekonomických úloh a funkcií. Ako archidiakoni kontrolovali prostredníctvom dekanátov jednotlivé farnosti a ich hospodárenie. V diecéze spravovali banku s názvom *Kapitulné opatrovníctvo*

45 V osobnom fonde Andreja Hlinku sú zachované účtovné knihy, ktoré viedol Andrej Hlinka na farách v Troch Sliachoch a v Ružomberku, Slovenský národný archív (SNA), f. AH. 1 005, 1910 – 1917, k. 22.

46 V časovom horizonte už od revolúcie 1848 aj v rámci širšieho európskeho priestoru, a tiež z pohľadu Svätej stolice podrobnejšie opisuje Emília Hrabovec in HRABOVEC, ref. 9, s. 154-168.

47 SNA, fond V. Šrobár, 613, kart. 10, 21. 1. 1919, s. 7, 8.

48 ULIČNÝ, Ferdinand. Nitra – mesto v 9. – 12. storočí. In MARSINA, Richard et al. *Nitra v slovenských dejinách*. Martin : MS, 2002, s. 145. Po obnovení nitrianskeho biskupstva za kráľa Kolomana si prvý v nedatovanej listine spomínaný nitriansky biskup Gervasius (okolo roku 1083) ponechal časť svojich prepoštských právomocí a majetkov kapituly.

49 Desiati kanonici kapituly majú domy na Kapitulskej ulici v Nitre. Jeden z domov je preslávnený sochou atlanta – Corgoňa na rohu budovy. Ako Cvinčekov dom je dodnes nazývané sídlo Kmeťkom menovaného kanonika (1926 – 1949).

nábožných základín, ktorú riadil jeden z kanonikov, v Nitre túto úlohu obyčajne plnil prepošť.⁵⁰

Majetky, ktorými obdaroval panovník biskupov, boli tak v Uhorsku, ako aj v západnej Európe od začiatku považované za ich neobmedzené vlastníctvo. Ladislav IV. Kumánsky 13. mája 1288 daroval svoje kráľovské mesto Nitru na večné časy nitrianskemu biskupovi Paškovi a jeho nástupcom. V stredoveku bola cirkev bohatá na Západe i v Uhorsku. V Čechách tvoril cirkevný majetok v 14. storočí 30 % celkového pôdneho fondu, v 15 – 17. storočí poklesol na 10 %, v 18. – 19. storočí na 5 % a po pozemkovej reforme roku 1918 tvoril majetok katolíckej cirkvi iba 2 % pôdneho fondu v Čechách a na Morave.⁵¹

Cirkev v Uhorsku bola bohatšia a nezasiahli ju podstatne ani revolučné udalosti z roku 1848. „*Voi siete troppo ricchi*“ (Vy ste príliš bohatí) – zvolal údajne pápež Pius IX. za odchádzajúcimi maďarskými biskupmi, keď opúšťali Prvý vatikánsky koncil.⁵² Napriek všetkým liberálnym snahám vládnuvich strán aj na konci 19. storočia vlastnila cirkev rozsiahly pozemkový majetok a biskupi mali obligatórne zastúpenie v hornej komore uhorského parlamentu (Snemovňa magnátov) menovanej panovníkom.

Od prvej tretiny 19. storočia až do polovice štyridsiatych rokov 20. storočia sa výrazne nemenili patronáty farností financované cirkvou, vedené ako *ecclesiastici*. Ich patrónom bolo Nitrianske biskupstvo, kapitula a Ostrihomské arcibiskupstvo. V diecéze bolo týchto cirkevných patronátov v priebehu sto rokov vždy okolo šesťnásť. Kvantitatívny výskum jednotlivých foriem patronátov som robila pomocou 37 schematizmov z rokov 1832 – 1942 v knižnici Spolku sv. Vojtecha.⁵³ Mohlo by sa zdať, že biskupský patronát bude v nitrianskej diecéze najistejší a farnosť najlepšie zabezpečená. V deň nitrianskej vysviacky 13. februára 1921 boli nitrianske, banskobystrické a spišské biskupské majetky uvoľnené zo záboru. Ale udalosti po roku 1918 vytvorili komplikovanú situáciu. Pozemková reforma zasiahla aj tieto majetky a 45 % z nich bolo rozparcelovaných.⁵⁴ Nitrianska diecéza bola záborom v prospech pozemkovej reformy postihnutá viac ako banskobystrické, rožňavské, košické a spišské biskupstvo a ich kapituly. Roku 1922 vykazuje štatistika Štátneho pozemkového úradu zábor 17 300 kat. jutár pôdy biskupských majetkov a 8 450 kat. jutár pôdy nitrianskej kapituly. Viac zabratej pôdy malo len Ostrihomské arcibiskupstvo a kapitula.⁵⁵ Štátny pozemkový úrad zadal realizáciu technických

50 CIC 1917 v can. 391 – 422 upravuje postavenie kanonikov, ale každá kapitula vrátane nitrianskej mala svoj vlastný štatút. Pozri aj: ZUBKO, Peter - HIŠEM, Cyril, et al. *Kapituly kanonikov*. Košice : Teologická fakulta Katolíckej univerzity, 2003, 159 s.

51 DOBAL, ref. 18, s 9.

52 MEDVECKÝ, Karol Anton. *Cirkevné pomery katolíckych Slovákov v niekdajšom Uhorsku*. Ružomberok : vlastným nákladom, 1920, s. 107.

53 SCD, 1832-1942. ref. 4.

54 6. máj 1939. List Karola Kmeťka, Andreja Cvinčeka a Jozefa Budaja novej vláde slovenského štátu, v ktorom píšú, že biskupstvo stratilo 4 265 kat. jutár najlepšej poľnohosp. pôdy a malo dostať 12, 8 mil. Kč. Žiadali refundáciu strát vo výške 5,5 mil. korún, aby mohli pokryť cirkevné a štátne záväzky. Biskup podotýka, že prídelci už 14 rokov užívajú cirkevnú pôdu, ktorú nemajú vysporiadanú a pozemnoknižne zapísanú. Ak by majiteľ chcel vyhostiť tieto rodiny, znamenalo by to pre ne katastrofu. SNA, f. Ministerstvo školstva a národnej osvety 1938 – 1945, (MŠANO), 102-Rôzne, Nitrianske biskupstvo, k. 22.

55 NAP f. MŠANO, k. 3 826/119-1922. Tabuľka: ŠPÚ, Zabraný cirkevný majetok.

a geodetických prác civilnej geometrickej firme Ing. Novák a Ing. Ehrenfest z Olomouca.⁵⁶ Táto firma sa nakoniec dostala do konkurzu a prídelcom, ktorí boli pripravení zaplatiť za pridelené pozemky, nedodala mapy ani kúpno predajnú zmluvu.

Andrej Cvinček, ktorého K. Kmeťko menoval za splnomocneného kanonika pre pozemkovú reformu, musel začať riešiť tento problém súdnou cestou. Za prídelcov, ktorí nemali vysporiadané majetky a neboli ochotní platiť, biskupstvo žiadalo náhradu od ministerstva poľnohospodárstva. To nakoniec prisľúbilo refundáciu, ale pokiaľ táto procedúra prebehla, štát sa rozpadol.⁵⁷ Od stredoveku mali kapituly kanonikov v svojej činnosti zahrnuté aj spravovanie rôznych majetkovo-právnych činností. Kódex kanonického práva z roku 1917 takúto činnosť kapitulám priamo neprikazoval. Každá kapitula však mala svoj štatút a obsahovali ho takisto kanonické vizitácie jednotlivých kapítul.⁵⁸ Kapituly mali podľa CIC podporovať biskupa ako jeho poradný zbor a senát.⁵⁹ Schopnosti Andreja Cvinčeka v ekonomicko-právnych sporoch v kontakte s ministerstvom zahraničných vecí si cenil aj Edvard Beneš. Keďže A. Cvinček bol dlho členom Československej strany ľudovej, E. Beneš ho považoval za najvhodnejšieho kandidáta na post arcibiskupa. Uvedomoval si však, že pre Vatikán bude neprijateľný.⁶⁰ Pre svoje „mičuráctvo“ a lojalitu voči vláde nebol kanonik Cvinček obľúbený v diecéze, kde mala najväčší politický vplyv HSLS vedená Andrejom Hlinkom.

Na chválu biskupa Kmeťka možno podľa dokumentov uviesť, že roku 1940 pri odkupovaní základného inventáru od židovských nájomcov menzálnych majetkov Samuela Pavla Fuchsa a Maxa Löwyho pri ukončení prenájmu slušne dodržal zmluvy. Pretože mu na to chýbali prostriedky v hotovosti, vzal si pôžičku a založil so súhlasom ministerstva školstva štátne papiere v hodnote 3 118 000 slovenských korún. Pôžičku mu so súhlasom ministerstva hospodárstva, Nitrianskej kapituly, Predsedníctva vlády a ministerstva školstva a národnej osvety poskytla Roľnícka vzájomná pokladnica ako refundáciu za straty počas prvej pozemkovej reformy.⁶¹

Biskup zmodernizoval základný inventár týchto majetkov, do ktorých pre neistotu, ktorá vládla, nikto dlhé roky peniaze nekladal. V korešpondencii uvádzal množstvo

56 Niektorí kanonici sídelnej kapituly boli ťažko nahraditeľní ekonomickí a právni odborníci. Kmeťko sa chcel čo najskôr zbaviť Battyániho maďarskej kapituly, ale spomínaná aféra s českou firmou, za ktorú bol kritizovaný, ho viedla k opatrnosti. Niektorých „starých aulikov“ si v záujme diecézy musel ponechať. Špecializovanú ekonomickú činnosť kanonikov banskobystrickej kapituly dokazujú hospodárske fondy Archívu Rímskokatolíckej banskobystrickej diecézy (ARKBU- BB), Fond: Spisy biskupského úradu 3 412/1930, Kart. B2, B 22, (22. 12. 1945), etc. Ucelený fond v cirkevných dokumentoch je po zásahoch komunistickej moci vzácnosťou, a banskobystrický je sprístupnený aj s inventárom.

57 Roku 1933 prezídium Krajinského úradu zisťovalo, prečo Kmeťko neodstránil z kapituly maďarónskeho kanonika a prepošta Kolomana Szmidu. SNA, f. Krajinský úrad, Prezídium I. (KÚ PI.), 12. 9. 1933, kart. 202/30 335 Záujmy diecézy prevážili zrejme nad štátnopolitickými. Úradník KÚ videl príčinu v tom, že Kmeťko bol kedysi Szmidovým kaplánom.

58 CIC, 1917, can. 391-422.

59 CIC, can. 391 § 1.

60 AMZV, II. sekce 1918 – 1939 II. řada k. 34, Hodnostáři církevní, C.

61 SNA, f. MŠANO, 102-Rôzne, Nitrianske biskupstvo, kart. 22, 3. 8. 1940, 30. 11. 1940. V prípise zo 14. 12. 1939 sa opisuje, ako jednotliví biskupi Roškováni, Bende a Battyáni hospodárili s kmeňovým majetkom biskupstva, a to, že posledný biskup speňažil majetok pomocou prenájmov takmer štyroch pätin nemovitostí najmä židovským nájomcom.

racionalizačných opatrení, ktoré uskutočňoval na menzálnych majetkoch, aby zvýšil ich hodnotu. Uplatnili sa tu zrejme i skúsenosti, ktoré mala jeho početná rodina na rodinnom statku v Držkovicach po smrti otca Pavla Kmeťka.

Fundus religionis

Počet 42 farností, dotovaných z Náboženského fondu v Nitrianskej diecéze, sa podľa spomínaného prieskumu schematizmov z rokov 1832 – 1942, podobne ako pri cirkevných patronátoch, veľmi nemenil. Na podporu chudobných fár a seminárov vznikol z iniciatívy kráľov Ferdinanda II. a Ferdinanda III. fond s ročným vkladom 6-tisíc zlatých pre ostrihomského arcibiskupa, vzhľadom na to, že boli zrušené lektikálie⁶² protestantských poddaných. Do tohto fondu od roku 1769 povinne odvádzal vysoký klérus 10 % svojich príjmov a kmeňový majetok získal fond po rozpustení viacerých reholí roku 1786. Jozef II. zriadil komisiu na spravovanie náboženského fondu, ktorej predsedom sa stal predseda miestodržiteľskej rady. František I. roku 1794 vrátil spravovanie fondu do rúk ostrihomského primasa. *Fundus religionis* bol síce vlastníctvom cirkvi, čo potvrdil aj konkordát roku 1855, ale rozhodnutia o použití tohto fondu si ponechal v rukách štát. Rozpočet tejto základiny nebol súčasťou štátneho rozpočtu, na rozdeľovanie vytvoril kráľ a neskôr parlament 15-člennú komisiu, ktorá dozoreovala nad rozhodovaním ministra kultu a vyučovania o fonde. Kráľovský dekrét Františka I.⁶³ určil fond: „1. Na podporu chudobným kostolom a farám na stavebné ciele, 2. podporu katolíckym farárom, ktorí stratili poplatky od evanjelikov (nešlo však o kongruu), 3. podporu rímskokatolíckym učiteľom.“ Tam, kde boli s majetkami spojené i patronátne bremená, znášal fond i tieto záväzky.⁶⁴

62 Ako lektikálie (ložné) sú označené periodické dávky veriacich určené na zaopatrenie duchovných. Tieto dávky okrem modernej peňažnej formy mohli mať i formy naturálnej a pracovnej renty, známej ako „zosp“ (*consipatio, manipulatio, caseatio...*), stanovený od výmeru polí či počtu chovných zvierat. Podľa miestnych zvykov, spravidla raz v roku, išiel po obci voz a veriaci odovzdávali pšenicu, jačmeň, šošovicu, syr, kurence, vajcia. Tieto povinnosti mali rôzne miestne názvy (*rokoviny, kobliny...* – in Slovák, 23. 6. 1920, roč. 2, č. 126. Dňa 29. 5. 1815 si obyvatelia Turzovky vymenili práce na cirkevných poliach vzdialených pol dňa cesty za 18 meríc jačmeňa „ze svej roly a 34 meríc reži“. V slovenčine spísali počas vizitácie zmluvu s biskupom Kluchom a tento (*Jejich Excelencia Pan Biskup Slawnej Diecezi Nitrianskej Pan nam ubohim podanim neimilostivejši*) ju po slovensky vlastnoručne skomentoval a potvrdil podpisom. In SNA, Súpis kanonických vizitácií fár z rokov 1674 – 1863 vo filmotéke SNA, B 958. Takéto „výmeny“ lektikálií, štolárnych poplatkov i foriem plnenia patronátnych povinností boli bežné. Premena pracovnej renty na naturálnu a napokon modernú peňažnú prebiehala kvôli chudobe a zaostalosti niektorých krajov pomaly, pričom najlepšie sa jej prispôbovali židovskí nájomcovia, preto boli židovské arendy v cirkvi veľmi rozšírené.

63 Kráľovské nariadenie 19 378/1793, in *Československé církevní zákony II.*, ref. 31, s 665.

64 Oprava alebo stavba cirkevných budov, výplata tzv. panskej kongruy, deputáty farárovi a učiteľovi, najmä vo forme palivového dreva. Najchudobnejšie fary dostali aj prevzaté omšové fundácie zo zrušených kláštorov. Na miestach, kde pre chudobu obyvateľstva nemohla byť zriadená fara, sa z tohto fondu postavili nové kostoly a fary. Vzhľad a zariadenie týchto kostolov boli podobné v celej krajine. Oltäre a sochy sa často preniesli zo zrušených kláštorov už za Jozefa II. Vo vizitáciách nitrianskej diecézy zisťujeme rovnaký počet miestností na fare, rovnaký spôsob honorovania Ludimagistra – učiteľa a organistu vo farnostiach *ex Fundo religionis*. SNA, Súpis kanonických vizitácií fár z rokov 1674 – 1863 vo filmotéke. In SNA, B 957, B-958, B-959, fol 656-663, Parochia Voroskensis, Zubakensis. etc...).

Majetok tohto fondu v Uhorsku bol obrovský a roku 1910 sa odhadoval v prepočte na 100-miliónov Kč, ale uhorská vláda počas prvej svetovej vojny zaťažila takmer všetky cirkevné majetky vojnovými dlhmi.⁶⁵ Väčšina majetku fondu sa postupnou modernizáciou premenila na hnutelný kapitál, z ktorého po rozpade monarchie Slovensko nedostalo nič. Nehnutelnosti fondu sa nachádzali väčšinou mimo územia Slovenska, na Slovensku išlo zväčša len o lesnú pôdu. Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska po zabratí majetkov Náboženského fondu zriadilo Centrálnu komisiu rímskokatolíckych majetkov pre Slovensko, ktorá spravovala tento fond prostredníctvom referátu pre cirkevné záležitosti. Roku 1923 prešla táto funkcia na ministerstvo školstva, ktoré zasa zriadilo tzv. Likvidačnú komisiu. Na Slovensku bolo odkázaných na tento fond 172 farností s patronátnymi f'archami.⁶⁶ „*Ani na Slovensku nemá cirkevný majetok povahu verejného fondu (...) slúži výhradne k cirkevným účelom a je spravovaný podľa predpisov kanonického práva.*“⁶⁷

Prezentovanie farárov ako výkon patronátneho práva vykonávali spomenuté ministerstvá so zjavnými politickými cieľmi. Biskup Kmeťko mal pomerne priateľské vzťahy s ministrom s plnou mocou Martinom Mičurom, ktorý rozhodoval o použití Náboženského fondu a tiež o prezentovaní farárov.⁶⁸ Od roku 1923 však prezentovanie farárov pod patronátom *Fundus religionis* malo v rukách pražské ministerstvo školstva, ktoré malo svoj referát v Bratislave.

Nariadením 6 525/1919 ministra s plnou mocou pre správu Slovenska vznikla Centrálna komisia rímskokatolíckych majetkov na Slovensku, ktorú viedli kňazi: cirkevný referent K. A. Medvecký, Dr. Herman Herold, Dr. Štefan Hlavatý a traja odborníci, Ing. V. Slezák, JUDr. J. Galla a Dr. J. Vágner. „*V tomto fonde sa nachádzajú aj majetky Fundus religionis a Fundus studiorum, ktoré prevzala komisia od štátu,*“ píše trnavskému ordinárovi K. A. Medvecký a rozhodne prízvukuje, že jeho komisia tieto majetky spravuje „*v mene budúcej katolíckej autonómie na Slovensku (...) uznávame, že riešenie toto nevyhovuje úplne duchu cirkevných zákonov, ale neodporuje duchu jejich*“.⁶⁹ V novembri 1923 píše už biskup M. Blaha do Nitry list, v ktorom žiada nitrianskeho biskupa o spoluprácu pri proteste proti zrušeniu Centrálnej komisie, ktorá bola nahradená Likvidačnou komisiou, vedenou referentom pražského ministerstva školstva Františkom

65 *Československé cirkevní zákony II.*, ref. 31, s. 667.

66 Podľa Zákona 64/1918 Zb. sa urobila nútená správa na všetky hnutelné i nehnuteľné majetky cirkvi vrátane nitrianskeho biskupstva, spravované Centrálnou komisiou, od roku 1923 Likvidačnou komisiou.

67 Úradné noviny 1919/č. 3-4 , ÚN 1921/č. 10). Cit. podľa: *Československé cirkevní zákony II.*, ref. 31, s. 691.

68 Sonda do patronátov nitrianskej diecézy nepredstavuje reprezentatívnu vzorku patronátov na Slovensku. V iných diecézách mali patronáty iné zloženie a vývoj. Banskobystrická diecéza aj Trnavská apoštolská administratúra mali veľké množstvo farností spravované ministerstvom poľnohospodárstva, s ktorým si biskupi v záujme diecézy museli vytvárať dobré vzťahy. Jeden podnikavý farár sa cez toto ministerstvo a jeho patronát dostal k zbytkovému statku a k agrárnej strane, ktorá mala na Slovensku skôr povest strany evanjelikov. SNA, KÚ, Pl., 15. 3. 1930/(237, 930, prez) k. 200.

69 ARKBÚ-Ni, Acta 59/ I. Finančné záležitosti. Odpis úradného listu K. A. Medveckého trnavskému ordinariátu z 23. 7. 1920 s hlavičkou Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska č. 4 099/1920.

Maškom.⁷⁰ Aj keď podľa dohody *Modus vivendi* mali prevziať správu cirkevných majetkov na Slovensku predstavitelia biskupského zboru, správu majetkov Náboženského fondu a študijných základín si aj s právom prezentovania farárov ponechal štát. Správna komisia niektorých katolíckych cirkevných veľkostatkov v Bratislave na Špitálskej ulici prežila aj po vydaní *Modus vivendi* roku 1928 a cirkumpskripčnej buly *Ad ecclesiastici regiminis incrementum* roku 1937, ktorá fakticky potvrdila prevzatie cirkevných majetkov na Slovensku do rúk ordinárov.⁷¹

21. novembra 1938 prevzal do Centrálnej správy verejno-základinných majetkov nový správca Dr. Karol Körper v Bratislave na Špitálskej ulici od Ing. Holuba a Ing. P. Gondu majetky študijných základín a Náboženského fondu pod správu slovenského autonómneho ministerstva školstva.⁷² Komisia pre správu niektorých cirkevných veľkostatkov naďalej, podobne ako v Uhorsku a v Čechách, spravovala majetok Náboženského fondu, a tým zachovávala pre ministerstvo školstva a jeho politické ciele právo prezentovať farárov takýchto patronátnych farností. V spisoch ministerstva školstva je zachovaný list, v ktorom pisateľ Dr. Jaroslava Hendrych oslovuje riaditeľa a správcu Likvidačnej komisie Ing. Holuba ako „Vaše blahorodie“.⁷³ Ročný príjem riaditeľa Likvidačnej komisie roku 1928 činil 129-tisíc Kč.⁷⁴ Na druhej strane príjem vysokoškolsky vzdelaného správcu farnosti aj po vydaní štedrého kongruového zákona bol stanovený ročne na 9-tisíc Kč. Ročný príjem farára sa zisťoval na základe vizitačných protokolov. Pokiaľ nedosiahol príjem 9-tisíc Kč, do tejto sumy sa mu pomocou kongruy doplnil.⁷⁵ Aj keď správca fary vykonával pre štát množstvo obligatórných povinností, pri priznávaní kongruy sa mohla zisťovať i jeho lojalita, čo sa mohlo prejaviť vo finančných postihoch alebo komplikáciách.

Saeculares

Najväčší počet farností v nitrianskej diecéze financovali sekulárni patróni, *saeculares*, ich počet sa za sto rokov znížil zo 75 na 50. Boli to spočiatku výlučne šľachtické rodiny, no po roku 1848 sa situácia postupne menila. Farnosti, ktoré strácali patrónov prechádzali do kategórie *liberae episcopalis collationis*, kde bol v tom istom období (v rokoch 1832 – 1942), nepriamo úmerný pohyb v pomere k svetským patrónom od 10 až po 32 farností.⁷⁶ Tradičný feudálny systém financovania sa dostával do problémov a nový sa nevytváral dostatočne pružne. V prvej polovici 19. storočia boli ešte majiteľmi

70 ARKBÚ-Ni, 59/I. List M. Blahu z 22. 11. 1923. Okrem F. Maška boli podľa M. Blahu roku 1923 členmi Likvidačnej komisie v Bratislave O. Kunz a Š. Benko.

71 Problém na základe dokumentov košického diecézneho archívu zmapoval tiež: ZUBKO, Peter. Otázka cirkevných majetkov na Slovensku. In *Modus vivendi v histórii katolíckej cirkve v Československu*. Olomouc : Společnost pro dialog církve a státu, 2005.

72 NAP, f. MŠ, Prez. k. 799, c1-c3-země, Zápisnica z 21. nov. 1938, č. j. 0047.

73 NAP, f. MŠ, Prez. k. 799, č. j. 8 511/29.

74 Archiv Akademie věd České republiky (AAVČR), f. K. Krofta, k. 19, Odpověď vlády na interpeláciu poslanca K. Sidora. Návrh. 15. 4. 1937, IV B 1 C, s. 3.

75 Zák. č. 122/1926 Zb. zákonov a nariadení vlády 124/1928 O úprave plátov duchovenstva.

76 Pozri tabuľku: Nitrianska diecéza 1933 – Patronáty farností.

početných patronátov v diecéze Illésházyovci, ktorí mali 14 patronátov a Esterházyovci 12. Po vymretí Illésházyovcov preberá patronát nad 17 farnosťami diecézy Georgi Simon Sina, ktorý bol ortodoxný Grék a jeho rod zbohatol v tureckej Bosne. Sina riadil i Rakúsku národnú banku.⁷⁷ Sinovci odkúpili Velehrad na Morave, Poděbrady v Čechách či Trenčianske kúpele. Štefan II. Illésházy im predal Trenčiansky hrad spolu s panstvami Bánovce a Moravský Broumov.⁷⁸ Ich dedička, barónka Ifigénia Sina sa postupne vzdala patronátov, mnohé farnosti prebral biskup do kategórie *libera collatione* a nákladnejšie investície zabezpečili pomocou patronátnych pozemkov a nových zmlúv samotní farári.

V sedemdesiatych rokoch 19. storočia prišiel do nitrianskej diecézy cez Viedeň ďalší zahraničný kapitál. Barón Leopold Popper de Podhragy, ktorý pochádzal z Haliče, prenajal si a napokon odkúpil rozsiahle majetky od Esterházyovcov. Popper bol roku 1897 patrónom v 16 farnostiach. Obchodoval s drevom, budoval parné pily a železnice a bol schopný podnikat' i na chudobných Kysuciach, kde tiež staval železnice.⁷⁹

Na začiatku 20. storočia prevzal patronáty 13 farností Popperov svokor Samuel Hahn, predal viacero majetkov i s patronátnymi povinnosťami Františkovi Ballestrem di Castellengo, ktorý prišiel zo Sliezska.⁸⁰ Taliansky podnikajúci šľachtic Livius Augustín Odescalchi, ktorý ešte roku 1831 založil v Solčianoch cukrovar, najväčší v Uhorsku, zostal až do svojej smrti roku 1938 patrónom v jedinej farnosti v Solčianoch. Rodu Ballestrem, ktorý sa pruskými vojenskými vyznamenaniami v prusko-francúzskej vojne na strane víťazného Pruska zostal nakoniec jediný patronát v obci Kónská.

Pri uskutočňovaní pozemkovej reformy v prvej ČSR stratili majetky a pozície ďalšie šľachtické rody. Po jednom farskom patronáte zostalo Apponyovcom v Kovárciach, Edelsheimovcom v Lefantovciach, Pongráčovcom vo Varíne a rodine Kochanovských

77 *Encyklopédia Slovenska*, V. zväzok. Bratislava : Veda, 1981, s. 237.

78 ŠIŠMIŠ, Milan. Historický vývoj Bánoviec. In ŠIŠMIŠ, Milan. *Bánovce nad Bebravou*. Martin : Osveta, 2002, s. 97. Sinovci podporovali Aténsku univerzitu a stavby pravoslávnych chrámov (Viedeň). Mali záujem o podnikanie v kúpeľníctve, inšpiráciu pre maurský štýl kúpeľov v Trenčianskych Tepliciach si priniesli z tureckej Bosny, odkiaľ prenikli do Rakúska. Vo Viedni založili banku, financovali budovanie železníc a tovární. Roku 1852, keď ich majetok konkuroval Rotschildovmu majetku mali v nitrianskej diecéze patronát v 17 farnostiach, v roku 1876 rod po meči vymiera. Barónka Ifigénia de Sina, vydatá za markíza de Castries a po ovdovení za grófa d'Harcourt, nemala také podnikateľské záujmy ako jej predkovia a zbavila sa majetkov v nitrianskej diecéze, ktoré boli roku 1910 rozpredané.

79 Leopold Popper dal v Trenčíne postaviť hotel Tatra s monopolom na slávny trenčiansky nápis. Leopoldovi potomkovia sa nenaučili usilovnosti od rodičov. Leopoldov syn Armin Popper prehral v kartách hotel Tatra. Arminov svokor Samuel Hahn hotel na dražbe odkúpil, aby ho pre svoju dcéru predsa len zachránil. Aj markíza Ifigénia Sina, používala stavebný materiál z Trenčianskeho hradu, ktorý vlastnila, na stavbu cesty do Trenčianskych Teplíc, a napokon roku 1908 darovala hrad mestu Trenčín. KARLÍKOVÁ, Jana. K histórii trenčianskych hotelov, kaviarní a hostincov. In ŠIŠMIŠ, Milan et al. *Trenčín : Vlastivedná monografia 2*. Trenčín; Bratislava : Alfa-press, 1997, s. 76.

80 Rod mal pôvod v Taliansku. Kapitál, ktorý nahromadili Ballestremovci a rodina židovského podnikateľa Samuela Hahna, sa nakoniec preliadol do dvoch spoločností, ktoré mali centrum na Morave. V období episkopátu Karola Kmet'ka patronát nad viacerými kysuckými farnosťami mala Spoločnosť pre zúžitkovanie dreva, ú. s., Moravská Ostrava a patrónom farností Považská Bystrica a Prečín bola Československá štátna zbrojovka, ú. s. Brno. Samuel Hahn zostal patrónom v Jesenici, Papradne a Maríkovej a Hermína Popperová v Dolnom Hričove, Veľkej Bytči a Rovnom. Ballestremovci, ktorí mali na začiatku 20. storočia 13 farností a zveľadili kúpele Rajecké Teplice, zostali patrónmi len v Kónskej. SCD: 1925, 1929, 1937, 1942.

v Sokolníkoch. Viacero patronátov zo starých rakúsko-uhorských si zachovali Anton Dreher v Dolnej a Hornej Súči a Orechovom, rodine Zayovcov zostal patronát v Uhrovci a Slatine a Bertholdus Tarnóczy zostal patronóm v Dolných Lelovciach. Sekulárnych patronov bolo v diecéze 50, vecné bremená pozemkov patronátov získali banky, rôzne spoločnosti, továrne, nájomcovia a komposesoráty rôznej konfesie, veľmi často Židia.⁸¹

Biskup Kmeťko roku 1941 rozposlal na všetky fary dotazníky, v ktorých zisťoval patronov, ich náboženstvo, rozsah patronátneho majetku, spôsob, plnenia patronátnych povinností a ich vyčíslenie za posledných tridsať rokov a nevyhnutné opravy spolu s finančným odhadom nákladov na nesplnené záväzky. Dotazníky sú uložené v abecednom poradí farností a mali zrejme plniť podklad na navrhované riešenie, ktoré podal biskup vláde v citovanom liste.⁸²

Z korešpondencie ostatných biskupov s ministerstvom školstva a národnej osvety môžeme zistiť, že ostatní biskupi mali podobné problémy. Po arizačnej pozemkovej reforme v období Slovenskej republiky sa môžeme z jedného z dotazníkov, ktoré nie sú celkom kompletne, dozvedieť, že „*Ríšsky Nemeц Edmund Reiner von Harnbach je patrónom na celom majetku bývalého grófa Illésházyho na katastrálnom území obcí Horné Srnie, Nemšová, Dolná a Horná Súča, Orechové a Drietoma*“. Farár v dotazníku odhaduje rozlohu patronátnych pozemkov na 5-tisíc ha lesa.⁸³ Farár v Dolnej Súči vyjadruje spokojnosť s plnením patronátnych povinností predchodcov Edmunda Reinera von Harnbacha, ktorému uvádza bydlisko vo Viedni a Moravskom Broumове.

Farári, ktorých prezentovali sekulárni patróni, boli od nich závislí, ale stávalo sa, že často pracne zisťovali, kde vlastne ich patróni žijú. Patrón si mohol farára vybrať zo súčich kandidátov, vybraných biskupom, len keď sa fara uprázdnila. Farári však často zostali na jednej fare až do smrti.⁸⁴ V dotazníkoch o patronátoch z roku 1941, ktoré posielali vyplnené na biskupský úrad, môžeme získať rôzne informácie.

Napríklad v Malej Jesenici bol patrónom barón Popper z Veľkej Bytče, ktorý roku 1917 konvertoval na rímskokatolícke náboženstvo. Roku 1941 bol jeho pobyt neznámy. Farárovi chýbalo 51-tisíc Ks na pokrytie nákladov na kostol a faru. Dr. Štefan Csereney, správca farnosti Kovárce, autor dejín nitrianskej diecézy 1. marca 1941 píše: „*Patrónom farnosti v Kovárciach je J. J. kráľovná Geraldina Zogu a nápadníci. Adresa jej bydliska je Amerika alebo Anglia, nápadníci žijú v Budapešti*.“ Š. Csereney opisuje takto stav

81 Najvýhodnejší mestský sekulárny patronát mali v diecéze len Trenčín a Žilina. Nitra mala od Paškových čias biskupský patronát. Diecézy s väčším množstvom privilegovaných miest (napr. banské mestá, spišské mestá) mali viac mestských patronátov. Farnosti, ktoré spravovala pôvodne banská komora, boli pod patronátom ministerstva poľnohospodárstva (*Ministerium agriculturae*), alebo tiež pod ministerstvom verejných prác (*Publicor. Negot.*). In SCD Neosoliensis: Typis Andreae Žabka, 1922, s. 120.

82 ARKBÚ-Ni, f. Curia episcopalis, patronáty k. 78/II Dotazníky.

83 Ide o dotazník z farnosti Dolná Súča. V menovaných obciach boli predtým podľa schematizmov patróni: Anton Dreher, Dr. Emil Schlessinger, gr. Adelh. Kulmer ARKBÚ-Ni, f. Curia episcopalis, patronáty, k. 78/II Dotazníky, Dolná Súča. Od roku 1910 do roku 1941 vyčísľuje náklady patrónov na 189 000 korún.

84 Podľa Can. 454 farár, ktorý získal amovibilitu, musel byť na fare ustanovený natrvalo, farári väčšinou takéto trvalé postavenie mali, pokiaľ neboli iba administrátori. Ak bol niekto ustanovený za administrátora, mohol v takomto nevýhodnom postavení zostať z vôle biskupa aj do smrti. To sa stávalo slovenským kňazom zo strany ich maďarských ordinárov.

fary: „Bola a je najmizernejšia budova farská v celej diecéze. Stavanie je veľké, hríby rastú na stenách. Jeden vysokopostavený hodnostár povedal, že najlepšie by bolo faru do povetria vyhodiť a novú stavať. Škola je v roku 1926 znovupostavená, zvláštne opravy nepotrebuje.“

V patronátnych spisoch nitrianskej diecézy, ktoré sú rozčlenené vecne i časovo, je niekoľko zväzkov spisov týkajúcich sa patronátnych sporov s Dunajskou bankou. Je tu tiež založený opis dokumentu, ktorý obsahuje *Rozhodnutie Najvyššieho súdu v Brne zo dňa 7. apríla 1925*.⁸⁵ V tomto rozhodnutí, týkajúceho sa jedného z patronátnych sporov v Čechách, sa stanovila zásada patronátneho práva pri rozvrhu preberacej ceny. Najvyšší súd sa podľa rozhodnutia 1849 Zb, vyslovil, že: „*Patronát je súbor práv a záväzkov, čo sa jedno od druhého zásadne deliť nedá a keď sa rozdelí majetok, s ktorým je reálny patronát spojený tak, že prechádza na každého jeho nadobúdateľa aj bez toho, že by bol v knihách vyznačený, nemôže sa patronát ani drobiť, ani zmnohonásobovať. To ale nevylučuje primeranú úpravu dohodou všetkých spoluúčastníkov. V prípade oddelenia časti majetku, patronát zostáva u kmeňového zbytku majetku.*“ Rozhodnutie Najvyššieho súdu vychádzalo z ríšskeho rakúskeho zákona č. 50 zo 7. 5. 1874, podľa ktorého reálne bremená na cirkevné a školské účely prechádzajú na vydražiteľa nemovitosti, pričom toto bremeno nemá ovplyvňovať cenu, ale má charakter duchovného léna bez akejkoľvek taxácie. Pretože uhorské zákony boli analogické, podľa nich boli riadené aj spory pri zabraných veľkostatkoch v rámci pozemkovej reformy. Podľa § 29 *Náhradového zákona* povinnosti verejnoprávne, medzi ktoré nesporne patria aj povinnosti patronátne, prechádzajú na štát. Cirkevné právnické osoby, ktorých sa to týkalo, boli zo zákona vyzvané, aby sa tohto plnenia od štátu sami domáhali.

Stretnutia slovenských biskupov po roku 1919 prebiehali najčastejšie v Žiline, ktorá je na území nitrianskej diecézy a umožňovala optimálne vlakové spojenie pre každého. Žilina nebola ďaleko od Hlinkovho Ružomberka a vznikol tu tiež pokus o cirkevnú autonómiu. Seniorom biskupského zboru bol od roku 1925 Marián Blaha, ale na začiatku 40. rokov 20. storočia bol už chorý a seniorom sa stal Dr. Karol Kmeťko, roku 1943 sa banskobystrickým biskupom stal bývalý Kmeťkov vikár Dr. Andrej Škrábik. Zo západného Slovenska pochádzal aj košický biskup Dr. Jozef Čársky. Ekonomické pomery boli v každej diecéze odlišné, čo bolo najčastejšou príčinou občasných napätých vzťahov medzi ordinármi.⁸⁶ Biskup K. Kmeťko bol pri stretnutiach biskupov názorovo najbližšie k trnavskému administrátorovi, biskupovi Pavlovi Jantauschovi, nevyhrocoval

85 ARKBÚ Ni, Acta 38/I. Patronáty k. 82.

86 Spišský biskup Ján Vojtaššák sa pokúsil rokovať s ostrihomským arcibiskupom Serédim, s čím nesúhlasil štát ani tí biskupi, pre ktorých boli jeho dohody ekonomicky nevýhodné. Rozpory vznikli aj okolo správy experta, ktorého si najali biskupi, bol ním Dipl. agr. Ľudovít Szülló. Jeho správu o hospodárení Likvidačnej komisie použil pri interpelácii aj poslanec K. Sidor. AAVČR, f. K. Krofta, k. 19, Odpoveď vlády na interpeláciu poslanca K. Sidora. Návrh. 15. 4. 1937, IV B 1 C, s. 3. Nitriansky kanonik Andrej Cvinček sa ocitol v rozpore s Ľ. Szüllóom, K. Kmeťko podporil A. Cvinčeka, čím umožnil prevzatie cirkevných majetkov Pavlom Jantauschom a odblokovanie zmluvy *Modus vivendi*. V ARKBÚ sa nachádza správa Ľ. Szüllóa a tiež Cvinčekova obrana. ARKBÚ Ni, Acta 59/ I. Hospodársky výsledok vnútenej správy – Ľ. Szülló, 23. 6. 1936. Tamže, Odpoveď Andreja Cvinčeka 25. 9. 1936. Tamže: kópia listu P. Jantauscha biskupovi J. Vojtaššákovi 30. 11. 1937. Tiež: ZUBKO, ref. 71, s. 68. Spracované najmä podľa dokumentov košického diecézneho archívu.

požiadavky voči štátu. Kmeťko ako konsenzuálny človek tým, že podporil trnavského biskupa, umožnil vydanie buly *Ad ecclesiastici regiminis incrementum*, ktorá znamenala pokrok v Československo - vatikánskych vzťahoch. Prejavom konštruktívneho prístupu biskupa Kmeťka boli aj jeho iniciatívy v otázke doriešenia problému patronátneho práva na Slovensku a dotazníková akcia roku 1941 v jeho diecéze.

Vo februári 1943 navrhol K. Kmeťko vláde Slovenskej republiky v mene biskupského zboru výmenu súkromných patronátov ako súčasť vykonávacieho nariadenia Zákona č. 46/1941 Sl. z. o pozemkovej reforme. Z patronátnej pôdy navrhol oddeliť takú čiastku nehnuteľností, ktorej výnos by stačil pokryť všetky patronátne bremená, pričom z tohto majetku by sa vytvoril cirkevný patronátový fond, spravovaný podľa predstáv cirkevnej vrchnosti. Na stanovenie veľkosti tejto čiastky chcel použiť výsledky spomínanej dotazníkovej akcie, ktorá sledovala náklady na patronátne účely za posledných 30 rokov.⁸⁷ Jeho iniciatíva sa však nestrela so žiadnou odozvou. Patronátne právo platilo aj po obnovení ČSR až do roku 1949.

Piis foundationis

Významným zdrojom cirkevných príjmov, ktoré v hojnej miere zaznamenávali tiež všetky historické kanonické vizitácie, boli tzv. zbožné fundácie (*piis foundationis*).⁸⁸ Boli to dary veriacich cirkvi nazvané ako „časné dobrá darované niektorej cirkevnej právnickej osobe aj so záväzkom“.⁸⁹ Boli darované buď vo forme hotovosti, ale tiež i nemovitostí. Darca spísal fundačnú listinu, ktorá bola veľmi často formulovaná ako „večitá“. Miestny ordinár mal určiť hranicu, od ktorej sa nižší výnos nepripúšťal, aby mohlo ísť o takúto fundáciu.⁹⁰ V nej bola stanovená povinnosť farára slúžiť omše za beneficenta a tiež účel, na ktorý slúžil tento dar – napríklad na udržiavanie sochy, kríža, kaplnky, xenodochia a pod.

Takáto zmluva bola definovaná v Kódexe kanonického práva ako synallagmatický kontrakt: *do ut facias* – dávam, aby si urobil.⁹¹ Každá kanonická vizitácia zaznamenáva stav fundácií a ich plnenie. V období Uhorska fundácie boli uložené na úrok v Centrálnej

87 ARKBÚ-Ni, f. Curia episcopalis, 17. 02. 1943, k. 71, č. 109, 3 s. K. Kmeťko sa na dokumente podpísal ako predseda biskupských konferencií. V sporoch o ilavský, prusčiansky a belušský patronát patróni tvrdili, že ich patronát nie je reálny, ale osobný, z ktorého by vyplývali patronátne bremená len počas života patrónov. Hoci im dokazovali farské úrady, biskupstvo a administratívna vrchnosť opak, Dunajská banka a Dr. Baar z Trenčína sa celé roky súdili až po Najvyšší súd a kostoly zatiaľ chátrali. ARKBÚ-Ni, f. Curia episcopalis, patronáty k. 78/ I.

88 Výnosy z fundácií boli uložené obyčajne na úrok. Len biskup mohol devalvovať takúto povinnosť. Pri spievaných omšiach sa výnos v stanovenom pomere rozdeľoval medzi farára, organistu a kostolníka. V osobnom fonde Andreja Hlinku je zachovaných 40 fundačných listín od ružomerských farníkov. In SNA, fond AH. 1 005, 1910 – 1917, k. 22.

89 CIC, 1917, Can. 1 544.

90 V období 1. ČSR počas Kmeťkovho episkopátu to bolo 1 000 Kč. Podľa: OAA, rozhovor s Msr. Justinom Beňuškom, v kňazskom domove v Cíferi, 8. 1. 2007.

91 CIC, 1917, Can. 1 544, § 2.

kasse nábožných fundácií, ktorá slúžila ako banka. Uhorská vláda prinútila biskupov počas prvej svetovej vojny tieto fundácie zaťažiť štátnym dlhom.⁹²

V nitrianskej diecéze spravovala nábožné základiny počas Kmeťkovho episkopátu nitrianska kapitula. Kapitulné opatrovníctvo nábožných základín bola inštitúcia, ktorá slúžila ako banka.⁹³ Aj keď už z vizitácií vieme, že farári sami mohli istiny venované pre náboženské ciele investovať podľa vlastného zväzenia, vždy boli pod dohľadom vizitátorov. Hnutelné aj nehnuteľné statky, ktoré mala cirkev pre potreby kultu, nemohli byť mŕtvym kapitálom, ale museli „pracovať“, keďže udržiavanie historických objektov a potreby kultu, spojené tiež so vzdelávacou činnosťou, ktorú spravovala farnosť vykonávali, si vyžadovala veľké množstvo peňazí. Každá farnosť mala evidované všetky kapitulou spravované fundácie na osobitnom evidenčnom liste.⁹⁴ Výnos z uložených peňazí bol zrejme pre celú diecézu rovnaký, lebo zverený majetok sa používal ako celok. Profesionálnu činnosť kapituly a diecézy v oblasti finančníctva dokazuje aj rozloženie kapitálu do viacerých bánk a činnosť diecéznej poisťovne.⁹⁵

V období dramatických udalostí konca roku 1918 sa rodila koncepcia riešenia farských patronátov pomocou cirkevnej autonómie v spoločnej matici, ktorú by spravoval výbor zložený z cirkevnej hierarchie a laikov. K. A. Medvecký ľutoval neúspech tejto iniciatívy a jeho príčinu videl v snahe kňazov rozhodovať o budúcich biskupoch.⁹⁶ Uplatňovanie patronátneho práva v nitrianskej diecéze bolo výsledkom kompromisov, ktoré charakterizovali cirkevnú politiku Československej republiky. Improvizovaný a chamtivosťou poznačený vojnový stav v rokoch 1939 – 1945 nebol naklonený systémovým zmenám. Aj keď po roku 1918 bola silná protikatolícka nálada, politici si zo štatistik religiozity uvedomili, že význam vplyvu katolíckej cirkvi na občanov podcenili a kultový rozpočet i v položkách katolíckej cirkvi mal vzostupnú tendenciu.⁹⁷

Zavedený systém patronátov mal isté výhody, cirkev mala vypracovaný systém zabezpečenia posvätných objektov, činnosti kňazov a veriacich, zdokonalenú v osvietenskom období pomocou racionálne organizovaných vizitácií farností. Partikularizácia právnych podmienok jednotlivých farností, typická pre feudalizmus, bola však nezlučiteľná s republikánskou a občianskou spoločnosťou v čom bola nevýhoda patronátneho práva. No hmotné podmienky sú nevyhnutné aj na uskutočňovanie duchovných aktivít,

92 *Duchovný pastier* (ďalej DP), 1919, roč. 2, č. 1, s. 14; DP, 1923, roč. 5, č. 2, s. 14-15.

93 ARBÚ-Ni.: Nespracovaný fond *Kapitulné opatrovníctvo nábožných základín*, ďalej KONZ, 1-193. Takmer 200 kartónov spisov tejto právnickej osoby, ktorá nebola súčasťou diecéznej kúrie, zatiaľ pre zlý stav do ktorého sa dostali pred rokom 1989 neusporiadané.

94 ARBÚ-Ni, KONZ, 1. Možnosť porovnať činnosť kapituly aj v 20. storočí na Slovensku a v Bavorsku pozri: WALDMÜLLER, Lothar. Das Metropolitankapitel am Dom Unserer Lieben Frau in München. In *Kapituly kanonikov*, ref. 50, s. 54.

95 Kapitula spolupracovala s Tatra bankou v Nitre, ale aj Nitrianskou všeobecnou bankou úč. spol. Poisťovňa, ktorá mala požiarne oddelenie, oddelenie na poistenie úrody, krmiva, slamy, atď. s názvom: *Diecezanná poisťujúca kancelária Nitrianskeho biskupstva v Nitre*. ADN, KONZ, k. 193.

96 MEDVECKÝ, Karol A. *Cirkevné pomery katolíckych Slovákov v niekdajšom Uhorsku*. Ružomberok : vlastným nákladom, 1920, s. 158 a nasl.

97 Roku 1919 dostala rímskokatolícka cirkev zo štátneho rozpočtu len 16,5 mil. Kč, o rok takmer 39 miliónov, v r. 1921 64 miliónov Kč. Roku 1929 dostala rímskokatolícka cirkev už 81 miliónov Kč. ČEPLÍKOVÁ, Margita. *Štát cirkvi a právo na Slovensku*. Košice : UPJŠ, 2005, s. 182-183.

pričom kňazi na Slovensku nežili v prepychu, aj keď cirkev bola napriek problémom hmotne zabezpečená. Z dejín cirkvi, najmä v období stredoveku je však zrejmé, že materiálny dostatok nie je priamo úmerný dosiahnutým kvalitatívnym výsledkom.

Vzájomný zábor cirkevných majetkov v susedných štátoch, najmä v Maďarsku a v Československu, priniesol vážne diplomatické komplikácie, ktoré nebolo možné vyriešiť inak ako rešpektovaním sprostredkujúcej funkcie Vatikánu. Postupné uvoľňovanie týchto majetkov z dočasnej štátnej správy bolo obrazom rešpektovania daného stavu. Benešova ani Kroftova diplomacia si nemohla dovoliť medzinárodnú izoláciu, do ktorej sa napriek všetkým snahám o záchranu aj tak dostala. Majetkové práva cirkvi zostali formálne nedotknuté zachovaním existujúceho stavu, teda aj feudálneho atavizmu patronátneho práva. Pritom neboli doriešené právne normy a pozemnoknižné zachytenie majetku, na ktorom boli viazané vecné bremená patronátov. Všetko sa dokazovalo viac ako storočnými dokumentami alebo dokonca citáciami z *Opus Tripartitum* a cirkevné objekty mnohokrát chátrali.

Episkopát Karola Kmeťka bol pre nitriansku diecézu obdobím spojeným s nádejami slovenských katolíkov na zriadenie samostatnej cirkevnej provincie, čo malo byť výsledkom uplatňovania dohôd so Svätou stolicou s charakteristickým názvom *Modus vivendi*. Právny rámec, ktorý vytváralo pre ekonomické podmienky v diecéze anachronické patronátne právo, bol v podmienkach modernej spoločnosti nevyhovujúci a komplikoval aj uskutočňovanie zmysluplnej pozemkovej reformy. Na druhej strane bolo z hľadiska záborového zákona pre cirkev na Slovensku výhodné, že sa jej majetok neponímal ako jeden celok. Financovanie historicky cenných cirkevných objektov bolo zabezpečované spôsobom historicky osvedčeným, aj keď právne nedostatočne podchyteným, lebo vecné bremeno farských aj iných patronátov namiesto v pozemkových knihách figurovalo len vo viac ako storočných kanonických vizitáciách. Právo prezentovania farárov nebolo pri vysokej stabilite farárov pre patrónov natoľko výhodné, ako boli náročné ich povinnosti, ktorým sa mnohí snažili vyhnúť. Prezentovanie farárov pod patronátom Náboženského fondu politicky využíval štát, podobne občas používal ako ekonomický nástroj priznávanie, resp. nepriznávanie kongruy.

Niektoré z komplikovaných foriem cirkevného majetku sa v období po roku 1918 ocitli v rukách štátu, ale výnosy z tohto majetku spravovaného rôzne nazvanými komisiami stále patrili cirkvi. Správa týchto komisií bola pod kontrolou verejnosti a biskupského zboru, ktorý napokon prevzal cirkevný majetok do vlastných rúk, aby tak aspoň čiastočne naplnil myšlienky pôvodne zamýšľanej cirkevnej autonómie Slovenska. Tento proces bol sprevádzaný rôznymi vnúropolitickými i medzinárodnými problémami a konfliktami.

Biskup Karol Kmeťko bol od roku 1918 až do konca svojho života aktívnym účastníkom týchto procesov, pôsobil ako konsenzuálny činiteľ vo viacerých sporných situáciách. Vnúropolitický vývoj po druhej svetovej vojne a pokles medzinárodnej autority Svätej stolice po druhej svetovej vojne vytvoril pre katolícku cirkev celkom novú, oveľa nepriaznivejšiu situáciu, ktorá vyvrcholila poštátnením cirkevných majetkov. Nitra sa nakoniec nemohla stať metropolou a Karol Kmeťko sa nemohol stať sídelným arcibiskupom. Roku 1944 sa stal prvým arcibiskupom „ad personam“. Týmto činom chcel Pius XII. ukázať, že má v úmysle zriadenie slovenskej provincie, čo sa stalo až roku 1977,

keď sa to veriaci ani nemohli dozvedieť. Ani Kmeťkova iniciatíva medzi biskupmi Slovenska nemohla mať v čase, v ktorom vznikla reálnu odozvu. Radikálny rez, ktorý urobila vládna moc zákonom 218/ 1949 Zb., skoncoval s patronátnym právom a „odbremenil“ cirkev od týchto starostí i majetkov.

ZUR PROBLEMATIK DER PFARRPATRONATE IM BISTUM NITRA UNTER DEM EPISKOPAT VON KAROL KMETKO

FRANTIŠKA Č E C H O V Á

Nach 1918 erwies sich die Verbindung von Staat und Kirche in Form des Patronatrechts für beide Seiten als unvorteilhaft, viele katholische Geistliche strebten eine Kirchenautonomie an, ähnlich der wie sie die protestantische Kirche hatte. Die internationale und innenpolitische Situation behinderte die Abschaffung dieses mittelalterlichen Relikts. Die Pfarreien des Bistums Nitra mit den Kirchenpatronaten (ecclesiastici), die etwa 11% aller Pfarreien bildeten, waren problematisch wegen der umfangreichen Konfiszierung im Laufe der Bodenreform. Der Religionsfonds, Fundus religionis, war das staatlich verwaltete Vermögen der Kirche. Seit der Aufklärungszeit sicherte er die Finanzierung von etwa 29 % Pfarreien in den armen Gebieten der Diözese Nitra. Das mobile Vermögen dieses Fonds war riesig, verblieb aber nach dem Zerfall Großungarns ganz in Ungarn. Von seinen Immobilien überwog auf dem Gebiet der Slowakei der Waldboden. Viele Pfarreien unter dem Patronat des Religionsfonds hatten Schwierigkeiten mit der Finanzierung der Reparaturen an Kirchenobjekten, mitunter auch mit der laufenden Instandhaltung. Der Staat kontrollierte die Konformität der Pfarrverwalter und nutzte das Präsentationsrecht für politische Ziele gerade der herrschenden Garnituren. Zu Beginn des 19. Jahrhunderts hatte die Hälfte der Pfarreien der Diözese Nitra säkulare Patronen (saeculares). Die Grundherren aus den Reihen des alten ungarischen Adels starben allmählich aus oder verkauften durch das Patronat belastete Besitztümer. Die aus dem Besitz dieses Vermögens resultierenden Pflichten verwandelte die ungarische Gesetzgebung in an Immobilien gebundene Sachlasten. Die Könige bevorzugten Patrone, die Kapital brachten und investierten, ein solcher Zustand wandelte sich allerdings im Laufe der Zeit. Die Achtung, Ehrerbietung, die der Säkularpatron, der Nichtkatholik, vom Pfarrer in der Kirche erhielt, hatte keine motivierende Funktion in dem vorherrschenden marktwirtschaftlichen System. Zur Zeit des Episkopats von Karol Kmeťko stellten die Pfarreien mit einem Säkularpatronat bereits nur noch ein Drittel der Pfarreien dar, aber auch ohnedies war es die meistvertretene Gruppe der Patronate. Die Uneindeutigkeit und Vielfältigkeit der Patronatsgesetzgebung ermöglichte es den Patronen sich der Erfüllung dieser Pflichten zu entziehen, jahrelang zu prozessieren und das Problem von der administrativen Obrigkeit bis zum Höchsten Gericht zu verlagern. In den Jahren 1941 – 1945 versuchte Karol Kmeťko in Zusammenarbeit mit weiteren Bischöfen eine Änderung im Bereich des Patronatsrechts zu initiieren, die es nicht mehr zu verwirklichen gelang. 1949 ging das Patronatssystem endgültig ein.

SUDÁN NA CESTE K ŠTÁTNOSTI (1936 – 1955)

KAROL SORBY

SORBY, Karol. Sudan's Road to a National State. *Historický časopis*, 2007, 55, 3, pp. 487-502, Bratislava.

In the years before the Second World War there were signs that the period of unquestioned British authority was ending. The conclusion of the Anglo-Egyptian Treaty of 1936 was a critical event. Over the question of Sudan, the standpoints of Britain and Egypt were fundamentally irreconcilable. The years from 1946 to 1952 were an unhappy period in the history of modern Sudan. Two matters dominated the politics of the time: the dispute between Egypt and Britain. The passing of the Egyptian monarchy in 1952 appeared at first sight advantageous to British policy in the Sudan. Nevertheless the military junta in Egypt was convinced that by more flexible handling of the situation it could obtain better results than had been obtained by the monarchy. The final phase in the ending of the Condominium came on New Years Day of 1956 when the new Republic was declared.

History. Sudan. Sudans Road to a National State, 1936 – 1955.

V Sudáne sa po prvej svetovej vojne národnooslobodzovací zápas viedol najmä v severných a stredných oblastiach krajiny (al-Džazíra) a v oblastiach na západ od rieky Níl (Dārfūr, Kurdufān), obývaných väčšinou arabsky hovoriacim muslimským obyvateľstvom. Úroveň spoločenského vedomia v krajine bola výrazne poznačená kmeňovými a náboženskými vplyvmi. Zo sociálneho hľadiska bol rodiaci sa emancipačný proces obmedzený na obyvateľov miest, kým roľníci a kočovní pastieri sa doň zapájali iba prostredníctvom rozličných kmeňových a náboženských inštitúcií. Obyvateľstvo vidieka nemalo pocit štátnej príslušnosti, autoritami boli kmeňoví vodcovia a islámske duchovenstvo. Úlohu sociálnych inštitúcií plnili mystické rády (*tarīqa*). Národné hnutie malo v boji proti pokračujúcej britskej koloniálnej nadvláde iba jednu jednotiacu myšlienku a tou bol odkaz *mahdistického* povstania z rokov 1885 – 1898. To poskytovalo národnému hnutiu tradíciu úspešnej sociálnej revolúcie na zásadách reformovaného islámu a pomáhalo tak mobilizovať široké ľudové vrstvy do emancipačného zápasu.¹

Spojené britsko-egyptské vojská v rokoch 1896 – 1898 porazili *mahdistickú* armádu a odstránili ich štát v Sudáne, ktorý existoval od roku 1885. Tým bol formálne nastolený *status quo ante*, keďže Sudán bol od roku 1820 súčasťou Egypta. Keďže Egypt bol od roku 1882 okupovaný britskou armádou, britská vláda sa vzhľadom na svoju legálne neujasnenú pozíciu v Egypte a možné veľmocenské spory rozhodla, že Sudán bude spravovať „spoločne“ s Egyptom. Preto s Egyptom uzavrela dohodu, podľa ktorej sa Sudán stal spoločným britsko-egyptským kondomíniom.² Po prvej svetovej vojne egyptskí politici, v súvislosti so snahou o dosiahnutie nezávislosti od Británie, žiadali aj obnovenie

1 LACINA, Karel et al. *Nejnovejší dějiny Afriky*. Praha : Svoboda, 1987, s. 178.

2 Agreement Establishing a Condominium in the Sudan: Britain and Egypt, 10 November 1898 – 10 July 1899. In HUREWITZ, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record. Vol I, 1535 – 1914*. Princeton, New Jersey : D. Van Nostrand Company, Inc. 1956, s. 210-218.

zvrchovanosti Egypta nad Sudánom. Keďže Briti sa nedokázali s Egyptanmi dohodnúť, v novembri 1923 jednostranne vyhlásili „nezávislosť“ Egypta, pričom si ponechali v krajine rozhodujúci vplyv. Po atentáte na britského guvernéra Sudánu v Káhire roku 1924, Británia napriek zmluve o kondomíniu, úplne obmedzila vplyv egyptskej vlády na situáciu v Sudáne.

Odkaz povstania z konca 19. storočia však neovplyvnil všetky zložky národného hnutia v Sudáne. Časť duchovenstva (*‘ulamā’*), ktorá vyštudovala na káhirskej univerzite al-Azhar, ovplyvnená učením veľkých egyptských náboženských reformátorov, reagovala skôr na vojensko-politické súvislosti povstania ako na jeho teologickú argumentáciu. Ani vodcovia mystických rádov nemali jednotný názor na puritánstvo a rovnostárstvo povstania, lebo v tom videli jednak prekážku vlastných ambícií a jednak potenciálny zdroj sociálneho napätia.

Briti použili aj v Sudáne zásadu „rozdeľuj a panuj“ a to v súvislosti s južnými oblasťami. Obyvateľstvo žijúce v troch južných provinciách (Bahr al-Ġazāl, al-Istiwā’ija /Equatoria/ a A‘ālī an-Nīl /Horný Níl/) patrilo k nilotským kmeňom a jazykmi, kultúrou a stupňom vývoja sa podstatne líšilo od severných častí. Briti na juhu cieľavedome rozdúchavali nenávisť proti severu a podarilo sa im tu zasiahť trvalý antagonizmus. Sudáncom zo severu zakázali vstup do južných provincií s odôvodnením, že musia chrániť miestne obyvateľstvo pred otrokármi a vykorisťovateľmi. Kým v severnej časti bola úradným jazykom arabčina a angličtina, na juhu to bola výlučne angličtina.³ Južné oblasti zaplavili kresťanskí misionári, aby juh aj po náboženskej stránke odlišili od muslimského severu. Všetky školy boli v rukách misií, ktoré podnecovali nevraživosť voči Arabom. Hospodársky rozvoj južných provincií však zostal na veľmi nízkej úrovni.

Anglo-egyptská zmluva⁴ z roku 1936 ponechala štatút Sudánu bezo zmien. Do krajiny prišiel len malý počet egyptských úradníkov a dva prápory vojakov egyptskej armády. Sudánska inteligencia považujúca sa za hovorcu sudánskeho ľudu odmietala túto zmluvu, ktorá bola uzavretá bez účasti Sudáncov a roku 1937 založila *Všeobecný kongres diplomovaných* (Graduates General Congress), ďalej len Kongres. Táto organizácia sledovala spočiatku len sociálne a kultúrne ciele, napr. výstavbu škôl, zlepšenie hygienických opatrení a administratívnej činnosti, ale postupne sa premenila na základňu, z ktorej vyrástli politické strany. Tajomníkom tejto organizácie sa stal profesor matematiky Ismā‘īl al-Azharī.⁵

V apríli 1942 Kongres vypracoval 12-bodové memorandum, v ktorom žiadal, aby po vojne bolo Sudánu poskytnuté právo na sebaurčenie a parlamentný systém. Generálny guvernér sir Douglas Newbold memorandum odmietol a odoprel Kongresu právo na predkladanie požiadaviek.⁶ Výsledkom bol rozkol v Kongrese: jedna časť jeho členov zostala lojálna voči Britom a dúfala, že dohoda je len otázkou času, kým druhá časť

3 HRBEK, Ivan et al. *Dějiny Afriky II*. Praha : Svoboda, 1966, s. 404.

4 Treaty of Preferential Alliance: Britain and Egypt, 26 August 1936. In HUREWITZ, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record. Vol II, 1914 – 1956*. Princeton, New Jersey : D. Van Nostrand Company, Inc. 1956, s. 203-211.

5 FABUNMI, L. A. *The Sudan in Anglo-Egyptian Relations. A Case Study in Power Politics, 1800 – 1956*. London : Longmans, 1960, s. 233.

6 HOLT, Peter M. *A Modern History of the Sudan*. London : Weidenfeld and Nicolson, 1961, s. 142-143.

stratila dôveru k Británii a nádeje sústredila na Egypt, pričom zdôrazňovala jednotu údolia Nílu a spoločný osud Egyptanov a Sudáncov pod britskou nadvládou. Obe krídla však zmenili dovtedajšiu taktiku a začali hľadať podporu okrem inteligencie aj v iných vrstvách spoločnosti. Británia odpovedala typickým koloniálnym manévrom: roku 1944 vytvorila 30-člennú tzv. *Poradnú radu severného Sudánu*, v ktorej bolo 18 Sudáncov, šejkov a kmeňových náčelníkov. Tento krok, označený generálnym guvernérom za „prvý konkrétny prejav sudánskeho národa“,⁷ vyvolal podozrenie a kritiku Egypta. Právomoci *Poradnej rady* boli obmedzené a všetkých členov menoval generálny guvernér. Okrem toho nebol v nej žiaden zástupca južných provincií, čo sa oprávnené považovalo za pokus o odštiepenie týchto provincií od Sudánu a ich pripojenie k Ugande. Krátko po skončení vojny *Kongres* znovu adresoval svoje požiadavky generálnemu guvernérovi, ale aj teraz boli odmietnuté, čo viedlo k jeho rozpadu a k vzniku politických strán.

Roku 1943 Ismā'īl al-Azharī založil stranu *al-Ašiqqā'*,⁸ ktorá reprezentovala záujmy maloburžoázie, radikálneho krídla strednej buržoázie, svetsky orientovanej inteligencie a mládeže. V programe mala zjednotenie s Egyptom, lebo vychádzala z tézy, že len spoločným bojom proti koloniálnemu pánovi možno dosiahnuť samostatnosť. Povojnová polarizácia politickej scény v Sudáne sa vlastne odvíjala od postoja k *mahdistickému* hnutiu. Záporne sa k nemu staval najmä mystický rád (tarīqa) *al-Chatmīja* ovládaný vplyvným rodom Mīrḡanī. Tento rád mal prívržencov najmä vo východnom a strednom Sudáne a podporovala ho sekulárna inteligencia a mladá buržoázia. Duchovným vodcom rádu *al-Chatmīja* bol *sajjid* °Alī al-Mīrḡanī, ktorý pokračoval v úsilí svojho otca o upevnenie pozícií rádu a oslabenie *mahdistického* vplyvu.⁹ Pretože v Sudáne bola politika úzko spätá s náboženstvom, priklonili sa príslušníci mystických rádov nepriateľských voči *mahdistom*, najmä rád *al-Chatmīja* k *Strane al-Ašiqqā'*, ktorá tým získala masu menej uvedomelých Sudáncov riadiacich sa iba príkazmi svojich duchovných vodcov.

Menšia, konzervatívna časť členov bývalého *Kongresu* sa pripojila k mystickému rádu (tarīqa) *al-Ansār*,¹⁰ na čele ktorého stál syn legendárneho vodcu povstania z roku 1885, *sajjid* °Abdarrahmān al-Mahdī. Bol najväčším veľkostatkárom v krajine, pričom najsilnejšiu pozíciu mal v oblastiach Dārfūr a Kurdufān, zároveň bol nadšeným prívržencom idey sudánskej nezávislosti pod zástavou obrodeneho islámu v *mahdistickom* poňatí. Jeho vzťahy s britsko-egyptskou správou boli napäté, no pre masu obyvateľstva bol mystickým vodcom a pre sekulárnych sudánskych nacionalistov zasa nositeľom tradícií národnooslobodzovacieho zápasu.¹¹ Takto vznikla v roku 1944 aj *Strana Umma* (Hizb al-umma), v ktorej sa sústredili feudáli, náčelníci kmeňov, kompradorská buržoázia a časť muslimského duchovenstva, ako reakcia na Stranu *al-Ašiqqā'*.

7 The Times, London 17. mája 1944. Cit. In FABUNMI, ref. 5, s. 234.

8 Arabské slovo „šaiqī“ pl. „ašiqqā“ na rozdiel od slova „ach“ (brat) označuje rodných alebo vlastných bratov, t. j. potomkov toho istého otca a matky.

9 HOLT, ref. 6, s. 144-145.

10 Al-Ansār (prívrženci, podporovatelia, pomocníci), názov evokuje udalosti z obdobia prorokovho života, keď sa po presídlení do Mediny mohol oprieť o dve skupiny muslimov: „al-muhádžirūn“, t. j. tí, ktorí s ním odišli z Mekky a „al-ansār“, jeho prívrženci a podporovatelia z Mediny.

11 LACINA, Karel et al, ref. 1, s. 179.

Povojnové roky (1945 – 1952) neboli priaznivým obdobím v histórii novodobého Sudánu. Dominujúcim faktorom sudánskej politiky v tom čase boli: spor medzi Egyptom a Veľkou Britániou, v ktorom dôležitú súčasť tvorili – tak ako pri každej predošlej príležitosti – status a budúcnosť Sudánu a budovanie samosprávnych orgánov. Britsko-egyptský spor sa medzi dvoma správcami kondomínia tradične vždy skončil v slepej uličke. Národné sily tak v Sudáne, ako aj v Egypte vyhlásili heslo boja za jednotu nílského údolia. Toto heslo väčšina demokratických síl chápala ako spoločný boj proti britskému imperializmu a za nezávislosť.

Naproti tomu egyptské vládnuce kruhy chceli zneužiť spoločný boj proti Britom za spojenie Sudánu s Egyptom na posilnenie moci a prestíže egyptskej koruny. To využili britskí kolonizátori, aby do jednotného frontu sudánskeho národného hnutia vniesli rozkol a vyhlásili, že kým oni chcú Sudánu poskytnúť samosprávu, Egypt chce urobiť zo Sudánu svoju provinciu. Tento vývoj narušil vzťahy medzi dvoma skupinami sudánskych nacionalistov a medzi skupinou unionistov a sudánskou vládou. Preto niektorí nezávislí členovia *Kongresu* vypracovali návrh ústavných zmien, ktorý mal zmieriť obe nacionalistické skupiny.¹²

Keď sa na začiatku roku 1946 začali rokovania medzi Britániou a Egyptom o novej zmluve, ktorá mala nahradiť zmluvu z roku 1936, sudánski nacionalisti vo všetkých politických stranách boli rozhodnutí presadiť svoje právo, aby obaja správcovia domínia (Británia a Egypt) s nimi rokovali o budúcnosti Sudánu. Generálny guvernér dal už v novembri 1945 *Poradnej rade* záruky, potvrdené britskou vládou „o pevnom odhodlaní vlády konzultovať so sudánskym ľudom otázku budúcnosti ich krajiny“.¹³ V marci 1946 minister zahraničia Ernest Bevin oznámil oficiálne stanovisko, ktoré britská vláda prijala v otázke Sudánu. Zatiaľ nemalo dochádzať k žiadnej zmene postavenia Sudánu „pokiaľ to so Sudáncami nebude prekonzultované ústavnými kanálmi“.¹⁴ Konečné sebaurčenie sa malo dosiahnuť po vytvorení samosprávnych orgánov a dovŕšení *sudanizácie* štátnej správy; dovtedy mala byť zachovaná existujúca správa. Bevinovo vyhlásenie, ktoré potvrdzovalo predchádzajúce britské uistenia, zopakoval generálny guvernér aj *Poradnej rade*. Britská politika bola prijateľná pre *Poradnú radu*, pretože bola v súlade s programom *Strany Umma*, ku ktorej sa hlásila väčšina jej sudánskych členov, ale nemohla uspokojiť ani Egyptanov, ani *unionistickú* skupinu medzi sudánskymi nacionalistami.

V marci 1946 sa začali rokovania o novej britsko-egyptskej zmluve. Do Káhiry odcestovala sudánska delegácia reprezentujúca všetky politické strany na čele s Ismāʿīlom al-Azharīm, ale predstavitelia zmluvných strán ju neprizvali na rokovanie. Medzi členmi delegácie rýchlo došlo k rozporom, lebo Egyptania boli ochotní prijať len takú ústavnú úpravu, podľa ktorej by Egypt a Sudán boli trvalo zjednotené. *Strana Umma* a jej spojenci sa stiahli, zatiaľ čo Ismāʿīl al-Azharī a jeho prívrženci zostali v Káhire, kde požadovali od Egyptanov, aby boli uznaní za jediných hovorcov Sudáncov, čo sa im aj podarilo.¹⁵

12 FABUNMI, ref. 5, s. 269.

13 HOLT, ref. 6, s. 150.

14 FO 371/53289 Minutes of the Defence Committee Meeting 18 March 1946.

15 HOLT, ref. 6, s. 151.

V priebehu rokovaní s premiérom Egypta Ismā'īlom Sidqīm pašom sa Bevin snažil o také znenie textu dohody, ktoré by upokojilo egyptskú hrdosť, ale zároveň by umožnilo pokračovať v presadzovaní britskej politiky. Výsledkom bol v októbri 1946 návrh „sudánskeho protokolu“, ktorý sľuboval Sudáncom samosprávu a sebaurčenie, ale iba „v rámci jednoty medzi Sudánom a Egyptom“.¹⁶ Toto znenie, ktoré presadil Ismā'īl Sidqī, aby si nerozhneval egyptskú verejnú mienku, bolo neprijateľné pre prívržencov *Strany Umma*, ktorí sa cítili zradení. Britský premiér vysvetľoval text zmluvy v Dolnej snemovni a generálny guvernér v *Poradnej rade*, ale návrh zmluvy zanikol v neriešiteľných protirečeniach.

Správcovia kondomínia (Británia a Egypt) sa snažili pre svoj postoj získať sudánsku podporu, a tak politické dianie začalo dostávať rýchlejší spád. Národné sily mohli – za predpokladu jednotného postupu – výraznejšie ovplyvňovať udalosti, ale staré rozpory medzi sudánskymi politickými silami pretrvávali. Británia a sudánska vláda s podporou *Strany Umma*, dokázali prevziať iniciatívu pri návrhu a zavádzaní ústavných zmien, ale sudánske *unionistické* (t. j. proegyptské) strany odmietli spoluprácu a v mestách a na školách vyvolali demonštrácie. Egyptská vláda mohla kritizovať alebo namietať voči tomuto vývoju, ale nemohla mu zabrániť.¹⁷

Dohoda medzi Ismā'īlom Sidqīm a Ernestom Bevinom uzavretá roku 1946 sudánsku otázku nevyriešila a potvrdila ďalšiu existenciu kondomínia. Nejasnosť programu „jednoty nílkeho údolia“ donútila *Stranu al-Ašiqqā'* ku kompromisu s egyptskou vládou a k prijatiu plánu na zjednotenie s Egyptom, čo jej pozíciu doma značne oslabilo. Nato Briti, spolu so *Stranou Umma* pristúpili k manévrom, ktoré mali pod rúškom „samosprávy“ zaistiť Britom trvalú nadvládu nad Sudánom a *Strane Umma* vedúce postavenie v samospráve.

Krízu prežívalo aj vedenie *Strany Umma*, lebo jeho názory sa začali rozchádzať s náladami ľudu. Predáci strany totiž uvítali britský návrh a prísľub samosprávy označili za prvý krok k samostatnosti. Vedenie strany začalo úzko spolupracovať s koloniálnou správou a boj za nezávislosť podriadilo zaisťovaniu vlastných pozícií pred rozhodujúcim stretnutím o vplyv na politický život krajiny. Preto mnoho prívržencov boja za nezávislosť z radov inteligencie a maloburžoázie, sklamaných oportunistom vedenia *Strany Umma*, prešlo na pozície komunistov, ktorých program bol jednoznačný a zrozumiteľný všetkým spoločenským vrstvám. A tak začiatkom 50. rokov *Sudánska komunistická strana* (SKS) mala už desiatky buniek aj na vidieku.¹⁸

Britský generálny guvernér Sudánu na naliehanie väčšiny členov *Poradnej rady*, vytvoril roku 1946 administratívnu Britsko-sudánsku konferenciu, aby predložila návrhy na zavedenie ústavných zmien. Tento orgán (bojkotovaný *Stranou al-Ašiqqā'*) navrhol vytvorenie *Zákonodarného zhromaždenia* a *Výkonnej rady* ako etapy na ceste k nezávislosti. V auguste 1947 nový generálny guvernér, sir Robert Howe, predložil odporúčania Konferencie Británii a Egyptu. Nespokojný Egypt svoj spor s Britániou o Sudán predlo-

16 FABUNMI, ref. 5, s. 242.

17 HOLT, ref. 6, s. 152.

18 HOLT, P. M. Sudanese Nationalism and the Self-Determination. In LAQUEUR, Walter Z. (ed.). *The Middle East in Transition*. London : Routledge & Kegan Paul, 1958, s. 166-186; LACINA, Karel et al, ref. 1.

žil Bezpečnostnej rade OSN, kde sa po zdĺhavom rokovaní, na britský nátlak, problém odložil. Ústavné návrhy pre Sudán potom vypracovala britská vláda, ale egyptská vláda mala k nim vážne výhrady, najmä to, že navrhované riešenie vylučuje Egypt z účasti na riadení sudánskej samosprávy. Okrem toho navrhnutá zásada sudánskej samosprávy nemala byť záväzná pre konečné urovnanie anglo-egyptského sporu, do ktorého zapadal aj problém riešenia suverenity). *Poradná rada* medzitým rokovala a schválila návrh nariadenia na realizáciu ústavných návrhov. Keď sa ukázalo, že rokovania s Egyptom uviazli v slepej uličke, britská vláda 14. júna 1948 jednostranne splnomocnila generálneho guvernéra, aby nariadenie vyhlásil.¹⁹

Prvé sudánske voľby v novembri 1948 boli na výzvu *unionistických* politických strán bojkotované a zúčastnilo sa ich iba 19 % voličov. Strany bojkotujúce voľby vyvolali protivládne demonstrácie, odhaľovali podvodné manévry Britov a žiadali uznanie nezávislosti Sudánu. Do *Zákonodarného zhromaždenia* boli zvolení väčšinou kandidáti *Strany Umma*, t. j. feudáli, šejkovia, kmeňoví náčelníci a vysokí úradníci. Podobne bola zložená aj *Výkonná rada*, ktorej prvým predsedom sa stal generálny tajomník *Strany Umma*, °Abdallāh Chalīl. Nové zhromaždenie sa zišlo 15. decembra 1948, jeho otvorenie však sprevádzať ďalšie demonstrácie v Umdurmáne a uväznenie Ismā'īla al-Azharīho.²⁰

Podľa novej ústavy pre sudánsku samosprávu *Poradnú radu* nahradilo *Zákonodarné zhromaždenie* a Radu generálneho guvernéra nahradila *Výkonná rada* (vláda) pozostávajúca z 12 až 18 členov, z ktorých najmenej polovica mali byť Sudánci. Traja britskí tajomníci a hlavný veliteľ armády zostali členmi *Výkonnej rady*. Stojí za zmienku, že *Zákonodarné zhromaždenie* nemalo právo zákonodarnej iniciatívy a každé jeho rozhodnutie podliehalo schváleniu generálneho guvernéra, ktorý menoval aj členov *Výkonnej rady*. Generálnemu guvernérovi zostali rozsiahle právomoci vrátane práva veta na rozhodnutia *Výkonnej rady* rovnako ako kompetencia uplatňovať zákonodarnú moc nariadeniami a vymedziť rezervované záležitosti, vo veci ktorých *Zákonodarné zhromaždenie* nemohlo vydávať zákony.²¹ Medzi rezervované záležitosti patrila ústava, kondominium, zahraničné vzťahy a sudánska štátna príslušnosť. Hlavný sudánsky člen *Výkonnej rady*, akýsi ministerský predseda, bol zároveň predsedom *Zákonodarného zhromaždenia*. Týmto orgánom bol zvolený a radil generálnemu guvernérovi vo veci obsadzovania Sudáncov do funkcií členov *Výkonnej rady* (ministrov). Počas celého obdobia trvania samosprávy, zastával túto funkciu °Abdallāh bej Chalīl, bývalý dôstojník sudánskej domobrany a generálny tajomník *Strany Umma*. Je zrejmé, že ústavná reforma nepriniesla žiadne zásadné zmeny v britskom koloniálnom režime.

Na rozdiel od *Poradnej rady*, *Zákonodarné zhromaždenie* reprezentovalo celý Sudán. To bol signál, že vláda – po konferencii v Džube v júni 1947, na ktorej vedúci predstavitelia južných provincií prijali koncepciu jednotného Sudánu – opustila svoju tradičnú „južnú politiku“. Prvé kroky smerom k vzdelanostnej integrácii juhu so severom

19 Executive Council and Legislative Assembly Ordinance, 1948. Egyptian Society of International Law. In *Documents on the Sudan, 1899 – 1953*. Káhira 1953, s. 12-33.

20 HOLT, ref. 6, s. 152.

21 Medzi rezervované záležitosti patrili: ústava, kondominium, zahraničné vzťahy a sudánska štátna príslušnosť. In VOBLIKOV et al. *Novejšaja istorija arabskich stran, 1917 – 1966*. Moskva : Nauka, 1968, s. 446.

boli prijaté roku 1950, keď sa zaviedlo vyučovanie arabčiny do všetkých stredných škôl a študenti boli posielaní do Gordon College v Chartúme na vyššie vzdelávanie namiesto do Makerere College v Ugande ako predtým. Stočlenné *Zákonodarné zhromaždenie* sa delilo na senát a snemovňu.²² V prvých voľbách bolo zvolených 91 členov, z toho 13 v južných provinčných radách. Ďalší 52 členovia boli zvolení priamo alebo nepriamo, aby reprezentovali sever Sudánu. Generálny guvernér mohol vymenovať maximálne 10 členov a boli tam aj niektorí členovia *ex-officio* reprezentujúci výkonnú moc.²³

Rozdelenie sudánskych nacionalistov na skupinu usilujúcu o nezávislosť, ale ochotnú spolupracovať so sudánskou vládou (*Výkonná rada*) a skupinu, ktorá mala za cieľ v spolupráci s Egypťanmi vytvoriť jednotu nílkeho údolia, zostávalo hlavnou otázkou sudánskej politiky. Stranícke záujmy boli teraz zložitejšie, čiastočne pre ideologické, ale najmä pre osobné dôvody. *Strana Umma* v zásade bola a vždy zostala politickým výrazom náboženskej skupiny *al-Ansār* a bola spojená s dynastickými ambíciami *sajjida* °Abdarrahmāna al-Mahdīho. Spojenectvo medzi Ismāʿīlom al-Azharīm a rádom *al-Chatmīja* nebolo až také pevné, lebo *sajjid* °Alī al-Mīrḡanī sa verejne dištancoval od straníckej politiky. To poskytlo al-Azharīmu väčšie pole pôsobnosti, aby sa vyprofiloval na čisto národného politického vodcu, hoci pre masovú podporu zostal závislý od spojenia medzi *Stranou al-Ašiqqāʾ* a rádom *al-Chatmīja*. Roku 1949 však stratil masovú podporu, lebo mnohí mu zazlievali, že si osobuje právo vystupovať v mene sudánskych národovcov, odmietali jeho extrémne *unionistické* názory a tiež úzke styky s egypťskou vládou. To viedlo v auguste 1949 k vytvoreniu novej strany nazvanej *Národný front* (al-Džabha al-watanīja), podporovanej mnohými z rádu *al-Chatmīja*. Aj *Národný front* bol za zjednotenie s Egyptom, ale nie tak bezvýhradne ako *Strana al-Ašiqqāʾ* – chcel pre Sudán získať status domínia pod egypťskou korunou, nie začlenenie sa do Egypta. Vytvorenie *Národného frontu* schválil *sajjid* °Alī al-Mīrḡanī a jeden z jeho vodcov, Mīrḡanī Hamza, mal hrať významnú úlohu v politike nasledujúceho desaťročia. *Národný front* rovnako ako *Strana al-Ašiqqāʾ* bojkotoval voľby do *Zákonodarného zhromaždenia*, ale na druhej strane sa zapojil do činnosti komisie na zmenu ústavy roku 1951.²⁴ Ismāʿīl al-Azharī bol ďalej zatlačený do úzadia, najmä potom čo sa *Strana al-Ašiqqāʾ* roku 1951 rozpadla na dve frakcie a na čelo jednej z nich sa postavil Muhammad Nūraddīn. Roztržka sa, po egypťskej intervencii síce urovnala, ale v júli 1952 sa *Národný front* rozpadol pre chorobu svojho zakladateľa.

Úzke spojenie *sajjida* °Abdarrahmāna al-Mahdīho so *Stranou Umma* prekážalo tým, ktorí si želali nezávislosť bez väzieb na Egypt, ale neboli nábožensky upnutí na rád al-Ansār. V decembri 1951 za zdalo, že sa na pôde boja za nezávislosť formuje účinná alternatívna skupina. Bola to tzv. *Socialistická republikánska strana* (al-Hizb al-džumhūrī al-ištīrākī), ktorej jadrom bola skupina členov *Zákonodarného zhromaždenia*. Tí sa v decembri 1950 postavili proti návrhu požadujúcemu samosprávu: chceli nezávislosť, ale bez monarchie.²⁵ Samotná strana sa sformovala o rok neskôr a bola zložená hlavne

22 SMIRNOV, S. R. *Istorija Sudana, 1821 – 1956*. Moskva : Izdatel'stvo Nauka, 1968, s. 263.

23 HOLT, ref. 6, s. 153.

24 FO 371/90113 The Sudanese Parties and Sects, December 1951.

25 FABUNMI, ref. 5, s. 333.

z kmeňových notáblov zo severného Sudánu, ktorých vplyv vzrástol v období „domorodej správy“ a mali výrazné zastúpenie v *Poradnej rade* a v *Zákonodarnom zhromaždení*. V meniacich sa podmienkach cítili, že ich postavenie ohrozujú národní politici ako bol al-Azharī a množstvo jeho prívržencov medzi vzdelanou mládežou a robotníckou triedou v mestách. Tí nedôverovali *sajjidovi* °Abdarrahmānovi al-Mahdīmu, lebo ako bavnársky kapitalista patril k boháčom a mal dynastické ambície. Preto, a nie pre hlbšie ideologické dôvody, sa nazvali *socialistickými republikánmi*. Britská správa sa na stranu dávala zhovievavo, lebo v nej videla protiváhu nielen voči *unionistickým* stranám, ale aj voči *Strane Umma*, ktorej vodcovia začali roku 1952 rozhovory s Egyptom. Jej politický význam bol však minimálny.²⁶

V zápase za nezávislosť Sudánu začala hrať dôležitú úlohu robotnícka trieda, organizovaná v odboroch. Prvú odborovú organizáciu vytvorili roku 1946 železničiar, ktorí už o rok uskutočnili úspešný štrajk za zvýšenie miezd a uznanie svojej organizácie. Roku 1950 sa podarilo sudánskym pracujúcim založiť odborovú federáciu, združujúcu 33 odborových zväzov s celkovým počtom 150-tisíc členov. Na konci roku 1948 vzniklo aj *Sudánske hnutie za národné oslobodenie*, marxistická ilegálna organizácia, ktorá aktivizovala široké masy a zaistila si rozhodujúce miesto v odboroch; v bojkote volieb a v demonštráciách bola vedúcou silou. Všeobecný rozmach národnooslobodzovacieho hnutia, ktorý sa nedal zmiasť britskými intrigami, nútil kolonizátorov k ďalším ústupkom: južné provincie postupne od roku 1950 stratili svoje osobitné postavenie. Aj tu bola arabčina vyhlásená za úradný a vyučovací jazyk a do *Zákonodarného zhromaždenia* prišlo 13 zástupcov juhu. Na druhej strane však rastúca aktivita pracujúcich viedla aj k represívnym opatreniam ako k zákazu *Národného výboru obrancov mieru* a iných politických organizácií.²⁷

Rokovania medzi Britániou a Egyptom v roku 1950 sa skončili neúspešne. Po voľbách na otváracom zasadnutí nového parlamentu 16. novembra 1950 sa prečítala trónna reč. V nej egyptská vláda vyjadrila svoj úmysel zrušiť tak zmluvu z roku 1936 ako aj zmluvu z roku 1899 o kondomíniu a zdôraznila požiadavku na zjednotenie údolia Nílu pod egyptskou korunou.²⁸ V reakcii na to Ernest Bevin v Dolnej snemovni iba zopakoval britské stanovisko s tvrdým protiegyptským kurzom, ale termín na poskytnutie nezávislosti Sudánu sa strácal v nedohľadne. Sudánska *Strana Umma*, ktorá ovládala *Zákonodarné zhromaždenie*, bola znepokojená egyptským stanoviskom a v decembri 1950 sa jej v *Zákonodarnom zhromaždení* podarilo prijať väčšinou jedného hlasu návrh, požadujúci od oboch správcov domínia spoločnú deklaráciu o sudánskej samospráve. Oponenti návrhu uprednostňovali pomalší postup k samospráve. V marci 1951 ako odpoveď na ďalší, Britom vyhovujúci návrh *Zhromaždenia*, generálny guvernér vymenoval anglo-sudánsku komisiu na zmenu ústavy, ktorá mala navrhnuť nasledujúce etapy v postupe k samospráve, pričom *Strana al-Ašiqqā* spoluprácu odmietla.²⁹

26 HOLT, ref. 6, s. 162.

27 HRBEK, Ivan et al., ref. 3, s. 406.

28 FABUNMI, ref. 5, s. 275.

29 HOLT, ref. 18, s. 179.

Vývoj v Sudáne znepokojil egyptskú vládu, ktorá sa obávala ľudových nepokojov. Po ďalšom neúspešnom kole rokovaní egyptský premiér Mustafā an-Nahhās paša prehĺbil krízu, keď 8. októbra 1951 vyhlásil, že egyptský parlament prijal rozhodnutie o zrušení zmluvy z roku 1936 a zmluvy o kondomíniu z roku 1899.³⁰ Následne bol do parlamentu predložený návrh zákona, ktorý vyhlasoval Fārūqa za kráľa Egypta a Sudánu a uzákonil ústavu Sudánu na federatívnom základe.³¹ Napriek svojmu dvojakému charakteru sa egyptské vyhlásenie stalo signálom na ďalšiu aktivizáciu protiimperialistického zápasu; na výzvu *Sudánskeho hnutia za národné oslobodenie* sa vytvoril Národný front boja, do ktorého vstúpili všetky politické strany a organizácie s výnimkou *Strany Umma*. S podporou britskej vlády sudánska vláda odmietla platnosť tohto jednostranného zrušenia. Avšak otázka suverenity Sudánu bola už vecou verejných rozhovorov. Aj boj za nezávislosť sa teraz viedol na širokom fronte za účasti robotníkov, roľníkov, študentov, malej a strednej buržoázie a inteligencie.³²

Británia bola nútená krok za krokom ustupovať: *Komisia na zmenu ústavy*, ktorá zasadala od apríla a ukončila podstatnú časť svojej práce vypracovaním návrhu novej ústavy, bola v novembri rozpustená, keď 6 z jej 13 členov hlasovalo za to, aby funkciu generálneho guvernéra zaujala medzinárodná komisia. Jej odporúčania, uverejnené v januári 1952 obsahovali o. i. vyhlásenie Sudánu za autonómny štát so skutočným parlamentom a vlastnou vládou s tým, že tak ako predtým na čele štátu mal byť generálny guvernér, s plnými mocami a právom veta. Návrhy tvorili základ pre štatút samosprávy, ktorý schválilo *Zákonodarné zhromaždenie* 23. apríla 1952.³³ To umožnilo vytvorenie rady ministrov, vytvorenej výlučne zo Sudáncov a zodpovednej dvojkomorovému parlamentu. Generálny guvernér sa mal vo vnútropolitických záležitostiach riadiť radami ministerského predsedu, ale mal mať konečné slovo v otázkach zahraničnej politiky, južného Sudánu a mimoriadne právomoci v prípade rozpadu vlády. Nová ústava mala platiť počas nešpecifikovaného prechodného obdobia, po ktorom si Sudánci uplatnia právo na sebaurčenie.³⁴ Získať egyptský súhlas s týmto štatútom, po opakovaných neúspešných rokovaníach v predchádzajúcich šiestich rokoch sa zdalo priam nemožné, keď v júli 1952 sa stalo čosi neočakávané: egyptská armáda zosadila kráľa Fārūqa, čím sa rozpadla aj stará štruktúra egyptskej politiky.

Projekt samosprávy prišiel neskoro, lebo vývoj ho predbehol v dvoch smeroch: masové hnutie v Sudáne prehliadlo britskú taktiku a odmietlo ju a vojenský prevrat v Egypte zásadne zmenil politické pomery. Nová vojenská vláda v Egypte sa dištancovala od predchádzajúcej politiky a vyzvala Britániu na rokovanie o budúcom osude Sudánu, vyhlasujúc svoju vôľu podporovať jeho požiadavky na sebaurčenie. Začala rokovať so všetkými stranami Sudánu, tak s prívržencami spojenia s Egyptom ako aj so „separatistami“ a dohodla sa s nimi na ďalšom postupe proti Británii.³⁵ Kolonizátori v základnej

30 SMIRNOV, ref. 22, s. 278.

31 Ar-RĀFIĪ, ‘Abdarrahmān. *Muqaddimāt tawrat 23 jūlijū 1952*. (Prológ k revolúcii 23. júla). Káhira 1964, s. 17.

32 HRBEK, Ivan et al., ref. 3, s. 406.

33 HOLT, ref. 18, s. 179.

34 HOLT, ref. 6, s. 154.

35 MARLOWE, John. *Anglo-Egyptian Relations, 1800 – 1953*. London : The Cresset Press, 1954, s. 393.

otázke o nezávislosti stratili možnosť manévrovať a boli izolovaní aj od svojich bývalých prisluhovačov; až teraz prinieslo heslo „jednota údolia Nilu“ pozitívne výsledky.

Kým prosperita Sudánu naďalej spočívala na poľnohospodárstve, jeho zahraničný obchod závisel vo veľkej miere od produkcie a predaja bavlny. Koncesia spoločnosti Sudan Plantations Syndicate sa končila roku 1950. Na základe výnosu *Zákonodarného zhromaždenia*, riadiace funkcie Syndikátu prevzal štatutárny orgán, Gezira Board, zodpovedný *Výkonnej rade*, zatiaľ čo 20 % podiel zo ziskov, ktoré predtým išli Syndikátu, bol následne venovaný výskumu, sociálnemu rozvoju v rámci oblasti uvedeného investičného projektu a nákladom na riadenie. Po znárodnení spoločnosti rýchlo pokračovala sudanizácia riadiaceho personálu, inšpektorského a inžinierskeho zboru, dovtedy výlučne britského.³⁶ Cesta k sudánskej samospráve v povojnovom období bola sprevádzaná aj pomalým hospodárskym rozvojom. Vojnové roky pomohli hospodárstvu krajiny, preto bol vypracovaný zvláštny „rozvojový rozpočet“, ktorý mal pokryť rekonštrukčné a rozvojové práce na päťročné obdobie 1946 – 1951. Tento rozvoj však neprinášal zvyšovanie životnej úrovne pracujúcich. Druhý rozpočet bol vypracovaný na roky 1951 – 1956.

V období od konca vojny do vyhlásenia samostatnosti 1. januára 1956 nielen juh, ale aj sever výrazne pociťoval ťarchu hospodárskej závislosti vnútej celej krajine. Príliv britského a neskôr aj amerického kapitálu stále stúpал, ale zisky z rozvoja poľnohospodárstva, priemyslu a dopravy odchádzali zo Sudánu do zahraničia. Sociálna a hospodárska situácia krajiny sa zhoršovala: životné náklady stúpli v rokoch 1938 – 1953 štvornásobne, ale priemerné mzdy sa zvýšili len o 10 %. V rokoch 1948 – 1949 následkom stále sa rozširujúceho pestovania bavlny na úkor obilnín vypukol hlad takmer vo všetkých provinciách. Nízke výkupné ceny bavlny, obilia a dobytka spôsobovali zadlžovanie väčšiny roľníkov a pastierov, pričom rástla ich závislosť od feudálov; v agrárnom sektore sa stále viacej využívali zbedačení roľníci ako poľnohospodárski robotníci. Kým v 30. rokoch pracovalo v oblasti al-Džazíra 70 – 80-tisíc sezónnych pracovníkov, tak v roku 1950 tento počet vzrástol na 300-tisíc. Rast tovarovej výroby a peňažnej formy výmeny posilnil kapitalistické elementy na vidieku a urýchlil proces diferenciacie medzi roľníkmi. Národná buržoázia začala v povojnových rokoch vkladat' svoj kapitál stále viac do výrobných odvetví, hlavne do drobného spracovateľského priemyslu, ale monopolné postavenie zahraničného finančného kapitálu znemožňovalo jej účasť v najvýnosnejších podnikoch a v zahraničnom obchode.³⁷

Zánik egyptskej monarchie ako výsledok vojenského prevratu v júli 1952 sa na prvý pohľad ukazoval ako výhodný pre britskú politiku v Sudáne. S odchodom kráľa Fārūqa zo scény zaniklo aj egyptské uplatňovanie suverenity nad Sudánom. V auguste 1952 nová vojenská vláda vyhlásila ochotu oddeliť vo svojich rokovaníach s britskou vládou otázku Sudánu od otázky zóny Suezského priepľavu.³⁸ Spájanie týchto dvoch otázok odsudzovalo na neúspech všetky predchádzajúce britsko-egyptské rokovania, pretože znemožňovalo dosiahnuť riešenie aspoň v jednej, napriek tomu tento krok kritizoval významný politik starého režimu 'Alī Māhir, poverený vedením prvej poprevratovej vlá-

36 HOLT, ref. 6, s. 155.

37 HRBEK, Ivan et al., ref. 3, s. 408.

38 VOBLIKOV et al., ref. 21, s. 450.

dy, ako taktickú chybu. Bez ohľadu na to, vojenská junta v Egypte bola presvedčená, že pružnejším prístupom môže získať lepšie výsledky ako sa dosiahli počas monarchie.

Pokračujúc v tejto politike, egyptská vláda začala rozhovory so sudánskymi politickými vodcami, ktorí bojovali za nezávislosť a prijala návrh okamžitej samosprávy Sudánu, po ktorej malo nasledovať sebaurčenie. Žiaden z týchto krokov nebol úplne nový: v novembri 1951, ešte pred prevratom, egyptská delegácia v OSN vyhlásila, že sa nestavia proti zásade sudánskeho sebaurčenia a predstavitel'ov *Strany Umma* v júni 1952 pozval egyptský premiér do Káhiry. Z vlašného politického manévrovania za súmraku monarchie, revolučná vláda urobila energickú politiku, ktorá umožnila prevziať iniciatívu. Sudánske skupiny, ktoré nedôverovali rečiam o samospráve a sebaurčení keď ich hlásala Británia, ochotnejšie počúvali, keď tieto ciele začal presadzovať Egypt a britská správa v Sudáne zistila, že jej vlastné zbrane sa obrátili proti nej. Popularitu novej egyptskej vlády v Sudáne zosobňoval zjavný vodca junty, generál Muhammad Nadžīb: ako polovičný Sudánc si získal dôveru a náklonnosť tisícov Sudáncov.³⁹

V októbri 1952 britská vláda prijala návrh samosprávneho štatútu, ktorý v tom istom roku schválilo *Zákonodarné zhromaždenie*. Egyptská vláda však už 2. novembra navrhla na základe štatútu prijať nielen samosprávu, vedúcu k sebaurčeniu, ale aj viacerú úprav, ktoré boli prijateľnejšie pre Sudáncov ako pre oficiálnu britskú politiku. V pretekoch o sudánsku priazeň sa rozbehli a už 10. januára 1953, Egypt'ania zaznamenali úspech, keď štyri hlavné sudánske politické strany podpísali pakt o súhlase s egyptskými návrhmi. Tak sa stalo, že na jeseň a v zime 1952 – 1953 sa medzi Egypt'anmi a ich starými sudánskymi odporcami dosiahol porozumenie. Pakt medzi Egypt'anmi a sudánskymi stranami v januári 1953 vytvoril spojenectvo, ktorému sa nedalo odolať. To sa odrazilo aj na rýchlom uzatvorení britsko-egyptskej zmluvy o Sudáne 12. februára 1953.⁴⁰

Britsko-egyptská zmluva s konečnou platnosťou ukončila kondomínium a obsahovala tieto hlavné body: pre proces sebaurčenia bolo stanovené trojročné prechodné obdobie, v priebehu ktorého najvyššia moc zostávala v rukách generálneho guvernéra, kontrolovaného päťčlennou zmiešanou komisiou (2 Sudánci, Brit, Egypt'an a Pakistanec); zvláštna sedemčlenná neutrálna komisia (3 Sudánci, Egypt'an, Brit, Američan a Ind) mala dohliadnuť na uskutočnenie volieb do parlamentu; postupné prevzatie vedúcich miest v správe a v armáde Sudáncami (tzv. sudanizácia); stiahnutie všetkých cudzích (britských a egyptských) vojsk z územia Sudánu.⁴¹ Rátalo sa s tým, že po skončení prechodného obdobia novozvolené *Ústavodarné zhromaždenie* odhlasuje buď spojenie Sudánu s Egyptom, alebo úplnú nezávislosť.

V uvedenej zmluve o Sudáne bola vypracovaná schéma prechodného obdobia a stanovený proces odovzdania moci samosprávnym orgánom, prijali sa zmeny štatútu samosprávy navrhnuté Egyptom, ale v praxi sa úlohy neplnili. Egypt'ania si v zásade želali

39 FABUNMI, ref. 5, s. 292-294.

40 Agreement on self-government and self-determination for the Sudan: Britain and Egypt, 12 February 1953. In HUREWITZ, ref. 4, s. 335-337; Dohoda medzi Velkou Britániou a Egyptom o samosprávě a sebaurčení Súdánu. In *Dokumenty k otázce Blízkého a Středního východu*. Praha: Ministerstvo zahraničních věcí, Nakladatelství politické literatury, 1963, s. 187-189.

41 Články 3 a 4 Dohody mezi Velkou Britániou a Egyptem o samosprávě a sebaurčení Súdánu. In *Dokumenty*, ref. 40, s. 187.

modifikovať tie ustanovenia, ktoré vzbudzovali obavy, že by mohli byť využité na udržanie britskej nadvlády za fasádou samosprávy a sebaurčenia. Z toho dôvodu sa zostávajúce právomoci generálneho guvernéra, zakotvené v štatúte o samospráve, mali vykonávať v súčinnosti s päťčlennou medzinárodnou komisiou. Pôvodný štatút totiž oživil staré podozrenia Sudáncov aj Egyptanov tým, že ponechával generálnemu guvernérovi zvláštnu zodpovednosť za južné provincie. V modifikovanom štatúte sa text článku zmenil na „zvláštnu zodpovednosť za zabezpečenie spravodlivého a vyváženého zaobchádzania so všetkými obyvateľmi jednotlivých sudánskych provincií“. Samotná zmluva hovorila o zachovaní jednoty Sudánu ako jedného územia, ako o „základnom princípe“ politiky.⁴² To bolo veľké víťazstvo sudánskych politických síl, ktoré v týchto kritických časoch spolu s Egyptanmi prekazili plány britského kolonializmu v údolí Nílu.

Prvým samosprávnym orgánom mal byť parlament. Zmluva ustanovila medzinárodnú volebnú komisiu zostavenú z troch Sudáncov a po jednom Britovi, Egyptanovi a Američanovi. Komisia urobila dôležité úpravy vo volebných pravidlách. Podľa pôvodného štatútu mali byť vykonané priame voľby iba v 35 z 92 volebných obvodov, zatiaľ čo v kmeňových oblastiach sa mali uskutočniť nepriame voľby. Tento systém, ktorý zvyšoval kandidatúru kmeňových špičiek, bol príkladom pre kreovanie zákonodarného zhrmazdenia a podozrivý pre vzdelanú vrstvu. Volebná komisia preto zvýšila počet volebných obvodov s priamymi voľbami na 68 a mierne zvýšila zastúpenie sudánskych vzdelancov (tých, ktorí ukončili stredoškolské vzdelanie). Obe tieto úpravy ukazujú ako sa tendencia menila v prospech mestských politikov na úkor kmeňových predstaviteľov.⁴³

Voľby boli odložené kvôli začiatku obdobia dažd'ov a uskutočnili sa až v novembri a decembri 1953. Medziobdobie bolo vyplnené intenzívnou kampaňou egyptských činiteľov a káhirského rozhlasu šíriacich propagandu a sľubujúcich materiálne stimuly medzi voličmi v záujme víťazstva proegyptských síl. V období priprav na prvé parlamentné voľby, sa Strana *al-Ašiqqā* spojila s niektorými menšími stranami do *Národnej unionistickej strany* (*al-Hizb al-watanī al-ittihādī*). Výsledky všeobecných volieb šokovali mnohých britských politikov. Vo voľbách zvíťazila *Národná unionistická strana* (NUS) Ismā'īla al-Azharīho, ktorá získala 51 z 97 kresiel v poslaneckej snemovni a 22 z 30 volených kresiel v senáte. *Strana Umma* sa stala najväčšou samostatnou opozičnou stranou s 22 kreslami v snemovni a 3 v senáte. Jasne sa prejavila slabosť *Socialistickej republikánskej strany*, ktorá získala len 3 kreslá v snemovni a žiadne v senáte.⁴⁴

Víťazstvo *unionistov* sa v zahraničí stretlo s nepochopením a prekvapenie spôsobilo aj v Egypte a Británii. Voľby totiž vyjadrili negatívne, nie pozitívne pocity obyvateľstva. Sudánci si želali oslobodiť sa spod britskej nadvlády; preto *Strana Umma* a *Socialistická republikánska strana*, ktoré boli všeobecne považované za nástroje koloniálnej administratívy, nezískali podporu. Udalosti čoskoro ukázali, že ani túžba po spojení s Egyptom v akejkolvek forme, nebola výrazná. Vplyv egyptskej propagandy a stimuly mali pri získavaní hlasov len okrajový význam: v žiadnom prípade neuspeli v získaní podpory pre

42 Článok 5 Dohody medzi Veľkou Britániou a Egyptom o samospráve a sebaurčení Súdánu. In *Dokumenty*, ref. 40, s. 187.

43 HOLT, ref. 6, s. 163.

44 HOLT, ref. 18, s. 181.

myšlienku zjednotenia s Egyptom. Sudánski nacionalisti v skutočnosti iba obratnejšie a oveľa úspešnejšie zopakovali taktiku, ktorá bola neúčinná v roku 1924 – spojenectvo s Egyptom – aby zbavili Sudán britskej nadvlády.

Sudánsky parlament sa po prvý raz zišiel na Nový rok 1954 a 6. januára bol predseda *Národnej unionistickej strany* Ismāʿīl al-Azharī zvolený za ministerského predsedu prvej národnej vlády v Sudáne.⁴⁵ Vybral si svojich kolegov, čo bolo jeho právo, výlučne z členov vlastnej strany. Nová vláda si vytýčila úlohu čo najrýchlejšie uskutočniť „sudanzáciu“ a skrátiť prechodné obdobie do vyhlásenia nezávislosti. Tým sa vytvorili dva delikátne problémy politických a osobných vzťahov; na jednej strane medzi novou vládou a britskými štátnymi úradníkmi, ktorých počet bol značný a ešte stále zastávali rozhodujúce miesta na ministerstvách; a na druhej strane medzi dominantnými unionistickými politikmi a *Stranou Umma*, ktorá predtým ovládala *Zákonodarné zhromaždenie*, ale teraz bola úplne odstavená od výkonnej moci. *Strana Umma*, ktorá už ochutnala moc v *Poradnej rade* a v *Zákonodarnom zhromaždení*, zostala neochotná a podozrievavá k novému režimu. *Strana Umma*, hoci bola vo voľbách porazená, svojimi väzbami na rád al-Ansār, si v mnohých častiach krajiny stále udržiavala veľký vplyv a nevynechala žiadnu príležitosť, aby demonštrovala svoju moc.

Britskí imperialisti sa aj v prechodnom období pokúšali zabrzdiť kurz smerujúci k oslabeniu ich koloniálnej nadvlády v Afrike a siahli k obvyklej taktike podnecovania rozporov vo vnútri sudánskej spoločnosti a medzi severnou a južnou časťou krajiny. Prvé zasadnutie parlamentu, na Nový rok 1954, prebehlo nenápadne, potichu a rýchlo. Druhé zasadnutie malo mať slávnostný charakter a na jeho otvorenie 1. marca 1954 boli pozvaní aj predstavitelia Británie, Egypta a iných štátov. Egyptskú delegáciu viedol prezident Muhammad Nadžīb a pplk. Džamāl ʿAbdannāsir. *Strana Umma* a ďalší odporcovia zjednotenia s Egyptom plánovali veľkú demonštráciu na chartúmskom letisku pri ich prilete.⁴⁶ Vláda s tým počítala a egyptská delegácia bola odvezená do paláca generálneho guvernéra obchádzkovou trasou, aby sa vyhla demonštrantom. Zhromaždené davы, pripravené o možnosť demonštrovať na letisku sa vydali do Chartúmu. Počas zrážok „separatistických“ živlov s políciou prišlo o život 19 osôb vrátane britských a sudánskych policajných dôstojníkov a niekoľko sto bolo zranených. Otvorenie parlamentného zasadnutia sa preto odložilo a v krajine bol vyhlásený výnimočný stav. Nepokoje vyplivali na povrch nezodpovedné frakcionárstvo, ktoré sa šírilo krajinou. Politicky uvedomelí Sudánci boli šokovaní z rýchleho sledu nebezpečných udalostí. Ismāʿīl al-Azharī a jeho vláda si museli uvedomiť aký priestor majú na manévrovanie. Hoci NUS mala v parlamente prevahu, väčšina sudánskeho obyvateľstva bola proti deklarovanej politike zjednotenia s Egyptom, takže tento cieľ sa mohol dosiahnuť iba s rizikom občianskej vojny.

Sudánski ministri sa v zásade necítili viazaní heslom jednoty údolia Nílu a súc pri moci, pravdepodobne si znepokojene uvedomovali, že zjednotenie s Egyptom by nevyhnutne znížilo ich vlastné postavenie, nech by bolo dosiahnuté akékoľvek usporiadanie. Sudáncov vcelku rozčarovali metódy (podplácanie, sľubovanie výhod), ktoré Egyptčania

45 FISHER, Sydney Nettleton - OCHSENWALD, William. *The Middle East. A History*. New York : The McGraw-Hill Companies, Inc., 1997, s. 556; VOBLIKOV et al., ref. 21, s. 450.

46 HRBEK, Ivan et al., ref. 3, s. 408.

použili, aby získali vplyv v sudánskej volebnej kampani. V marci 1954 bol z politickej scény odstránený Muhammad Nadžīb, jediný egyptský vodca, ktorý bol populárnym hrdinom v Sudáne, čo Egyptčanom na prestíži v Sudáne nepridalo.⁴⁷ Jeho nástupca Džamāl °Abdannāsir, ktorý potlačil tak komunistov ako aj *Muslimské bratstvo*, si znepriatelil mladých vzdelaných Sudáncov priťahovaných týmito extrémistickými skupinami. Preto Ismā'īl Al-Azharī začal prispôsobovať svoju taktiku meniacej sa verejnej mienke.⁴⁸

Napriek latentnému napätiu medzi sudánskymi ministrami a britskými štátnymi úradníkmi, boli ich vzťahy vcelku únosné. To bolo čiastočne pre korektný prístup Britov, v súlade s tradíciami štátnej služby. Protibritský postoj vládnucej strany na verejnosti sa zvyčajne neprenášal do života štátnej správy. Noví ministri boli sami bývalými úradníkmi vo vládnej službe a inštinktívne cítili, že ich práca musí pokračovať tak, ako sa to dialo za posledných 50 rokov. Navyše, Briti boli na odchode. Sudanizácia štátnej služby, ktorá pokračovala postupne od vyhnania Egyptčanov roku 1924, sa zrýchlila od roku 1946, keď bol vytvorený monitorovací anglo-sudánsky výbor. V správe za rok 1948 výbor odporučil, aby 62,2 % funkcií zastávaných Nesudáncami bolo *sudanizovaných* do konca roku 1962. Roku 1947 nábor cudzích štátnych úradníkov so zárukou penzie skončil, hoci dlhodobé zmluvy sa naďalej ponúkali a zdalo sa, že takto sa zachová prevažne britská zostava štátnej služby možno na ďalších dvadsať rokov.⁴⁹

Podpis Britsko-egyptskej dohody z roku 1953 však urýchlil proces *sudanizácie*. Udržanie výkonnosti v úradoch a podnikoch, dovtedy jedno z hlavných kritérií na prijatie záujemcu do zamestnania, bolo teraz podriadené politickým záujmom. Na základe dohody bola zriadená *Komisia na sudanizáciu*, aby „zaistila slobodné a neutrálne ovzdušie potrebné na sebaurčenie“. Pozostávala sa z jedného britského, jedného egyptského a troch sudánskych členov. Jej povinnosťou bolo v prvom rade ukončiť *sudanizáciu* správy (t. j. štátnej služby), polície a sudánskych obranných síl (armády). Pod tlakom sudánskej väčšiny bol tento proces značne zrýchlený. V tom čase v štátnej službe pôsobilo asi 140 britských úradníkov, 8 policajných dôstojníkov a asi 30 dôstojníkov v obranných silách. Po odvolaní dostali všetci odstupné v priebehu roku 1954. Aj v technickej sfére sa sudanizácia urýchlila, lebo mnohí britskí úradníci cítili, že ich kariéra je ohrozená a snažili sa rozviazať pracovný pomer. Tento postup bol uľahčený výnosom sudánskeho parlamentu z júla 1954, ktorý poskytoval veľkorysú kompenzáciu pre odchádzajúcich cudzích úradníkov. Počas roku 1955 bol počet Britov v štátnej službe výrazne redukovaný.⁵⁰ Potreba úradníkov so špeciálnou profesionálnou alebo technickou kvalifikáciou však zostala; britskí odborníci v oblasti vzdelávania a iných služieb boli naďalej zamestnávaní, ale nábor cudzích štátnych príslušníkov už prakticky nebol obmedzený na Britov a Egyptčanov, ako to bolo v minulosti.

Hladké uskutočňovanie vládnej politiky prerušilo v auguste 1955 povstanie na juhu krajiny. Ťažkosti, ktoré tam vznikli, boli nevyhnutným výsledkom unáhnených politických zmien. Na miesta britských úradníkov, ktorí, hoci boli cudzincami, aspoň poznali

47 SORBY, Karol. *Egyptská revolúcia 1952*. Bratislava : Veda, 1998, s. 83-89.

48 HOLT, ref. 18, s. 183.

49 HOLT, ref. 6, s. 164.

50 HOLT, ref. 6, s. 165.

prostoduchých južanov, nastúpili nie menej cudzí, po arabsky hovoriaci muslimskí Sudáni. Severania boli v nevýhode v zaobchádzaní s juhom, keďže zväčša nemali skúsenosti v zastávaní zodpovedných funkcií a navyše, posledných desať rokov im Briti nedovolili na juhu pracovať. Vodcovia južných provincií si uvedomovali, že v novej politickej konštelácii sa ich pozícia značne oslabilá. Preto prevzali predošlú taktiku Ismā'ila al-Azharīho a začali hľadať podporu u Egyptanov. Vyhlásili, že ich cieľom je vytvorenie autonómneho juhu, spojeného so severom iba vo federácii.

V auguste 1955 vypukla v južných provinciách vzbura Ekvatoriálneho zboru sudánskej armády proti ústrednej vláde; vzbúrenci žiadali autonómiu pre južný Sudán, prípadne pripojenie k Ugande alebo ku Keni. Vzbúrencov udržiavala iba neistá nádej, že získajú britskú pomoc, ale generálny guvernér, sir Knox Helm, ktorý v marci 1955 nastúpil po sírovi Robertovi Howeovi, mohol vzbúrencom iba prikázať, aby zložili zbrane. Vzdali sa 27. augusta, ale nepokoje v južných provinciách sa tentoraz rozšírili a mnohí severania prišli o život.⁵¹ Obnova poriadku bola dlhá a ťažká práca, ale noví vládcovia konali v tejto veľmi nebezpečnej kríze vcelku rozumne a zdržanlivo. Podobne ako počas marcových výtržností roku 1954 to bola vážna lekcia v zodpovednosti a problémoch politickej moci. Vláda Ismā'ila al-Azharīho rebéliu potlačila, a pristúpila k vážnemu riešeniu všetkých problémov juhu, tak dlho zanedbávaného koloniálnou správou.

Napriek týmto udalostiam, Ismā'īl al-Azharī bol rozhodnutý urýchlene dosiahnuť nezávislosť a obísť postup stanovený v dohode z roku 1953. Na konci roku 1953 vypracovala *Národná unionistická strana* so *Stranou Umma* akčný program budúceho nezávislého sudánskeho štátu a tak snemovňa ako aj senát odhlasovali rozhodnutie o vyhlásení Sudánu republikou. V auguste 1955 parlament schválil rezolúciu požadujúcu evakuáciu britských a egyptských síl ako prvý krok k sebaurčeniu.⁵² Evakuácia bola ukončená v polovici novembra.

V druhej polovici augusta parlament, na základe návrhu *sajjida* 'Alīho al-Mīrġanīho, požiadal správcov kondomínia, aby uskutočnili plebiscit, v ktorom by sa rozhodlo o budúcnosti Sudánu. Egypt súhlasil v októbri, Británia v novembri. Parlament následne navrhol, aby sa plebiscit konal zároveň s voľbami do ústavodarného zhromaždenia. Aj tento návrh správcovia kondomínia schválili. Potom však vznikla parlamentná kríza, keď snemovňou neprešiel vládny návrh rozpočtu a proegyptská vláda Ismā'ila al-Azharīho podala demisiu.⁵³ Konečná fáza pri ukončení kondomínia sa začala 19. decembra, keď poslancská snemovňa schválila rezolúciu deklarujúcu nezávislosť Sudánu. O tri dni neskôr ju nasledoval senát. Bola prijatá dočasná ústava, založená na existujúcom parlamentnom režime, ale právomoci generálneho guvernéra boli prenesené na Najvyššiu komisiu zloženú z piatich Sudáncov vrátane jedného južana. Formálne ukončenie starého poriadku sa uskutočnilo na Nový rok 1956, keď sa na budove paláca bývalého generálneho guvernéra v Chartúme za prítomnosti predstaviteľov Británie a Egypta stiahli

51 FABUNMI, ref. 5, s. 354-358.

52 HOLT, ref. 18, s. 185.

53 FABUNMI, ref. 5, s. 372-374.

vlajky Británie a Egypta a vyťahnutá bola vlajka nezávislej Sudánskej republiky.⁵⁴ Tým sa skončil viacej ako 70 rokov trvajúci boj sudánskeho ľudu za nezávislosť.

DER SUDAN AUF DEM WEG ZUR STAATLICHKEIT (1936 – 1955)

KAROL S O R B Y

Die von der britischen Kolonialherrschaft bewusst konservierte und vertiefte sozialökonomische Rückständigkeit degradierte den Sudan zu einem der unterentwickeltesten Länder der Welt. Obwohl die in vielen Landesteilen, vor allem im West- und Südsudan, noch existierenden vor-kapitalistischen Verhältnisse sich in verschiedenen Stadien der Auflösung und des Zerfalls befanden, übten sie noch einen dominierenden Einfluss aus. In ihnen war die Naturalwirtschaft erhalten geblieben. In diesem sogenannten traditionellen Sektor lebten 1956 noch mehr als 80 Prozent der rund 10,5 Mio. Einwohner des Landes. Dazu zählten auch die Stämme und Stammesverbände der 3 südsudanesischen Provinzen.

Auch nach dem Ende des zweiten Weltkrieges hielt Großbritannien an der kolonialen Beherrschung des Sudans fest. Hinter den ökonomischen und politischen Forderungen vor allem der halbfeudalen Stammesaristokratie und der islamischen Sektenführungen verbarg sich die Absicht der britischen Kolonialstrategie, die anticoloniale Bewegung zu spalten und jene Kräfte, die vor dem Zweiten Weltkrieg ihr Antlitz maßgeblich geprägt hatten, als „Partner“ der britischen Interessen zu gewinnen.

Von der Zielstellung, die koloniale Präsenz Großbritanniens im Sudan so lange wie möglich aufrecht zu erhalten, wurde auch die Ägyptenpolitik des britischen Reiches bestimmt, die sowohl die Ausstrahlungskraft des anticolonialen Kampfes des ägyptischen Volkes auf den Sudan eindämmen als auch die Ansprüche, die das feudalmönarchistische Regime in Kairo als Verbündeter Großbritanniens im Rahmen des Kondominiums über den Sudan geltend machte, so unter Kontrolle halten sollte, dass sie die britische Herrschaft im Sudan nicht gefährdeten.

Im Juli 1952 erhielt der Kampf des sudanesischen Volkes große Unterstützung durch den Sturz der Monarchie in Ägypten. Die neue revolutionäre Macht der Freien Offiziere bezog zur sogenannten Sudanfrage klar Stellung. Sie verzichtete auf die Forderung nach einer Vereinigung Ägyptens mit dem Sudan. Die britischen Behörden sahen sich angesichts der ägyptisch-sudanesischen Verhandlungsergebnisse gezwungen, den Rückzug anzutreten. Nach dem Abzug der letzten britischen Truppen im November 1955 und dem Rücktritt des britischen Generalgouverneurs am 12. Dezember 1955 wurde der Sudan am 1. Januar 1956 offiziell zum unabhängigen Staat erklärt.

54 HOLT, ref. 18, s. 186.

ROZHLADY

SPOLOČENSKÉ AKTIVITY MAĎARSKEJ MENŠINY V OKRESE NITRA V ROKOCH 1939 – 1944

MARTIN HETÉNYI

HETÉNYI, Martin. Social activities of the Hungarian minority in the Nitra district in the period 1939-1944. *Historický časopis*, 2007, 55, 3, pp. 503-530, Bratislava. In spite of political restrictions, one of the official aims of the Hungarian Party in Slovakia and of the Hungarian intelligentsia remained development of the cultural life and improving the education of the Hungarian minority. The position of the Hungarian minority was specific. Its development was connected especially with the overall development of society and in particular with the gradual liquidation of pluralist democracy and the correct relationship to minorities in political life. Undemocratic interventions were mainly determined by Slovak – Hungarian relations. The deep ties of the Hungarian minority to their mother country were clearly unwelcome, especially in the frontier district of Nitra. The Hungarian minority could form political and social organizations, but in contrast to the German community, only within a very limited extent, which defined full activity in this field. Therefore, the party directed its attention mainly to perfecting its internal party work. However, political reciprocity further limited the freedom of action of the Hungarian Party in various areas of life. The results of the study arose mainly on the basis of research in the archive collections of the individual political and security offices.

Roku 1918 sa vyše milión Maďarov v Československej republike (ČSR) dostalo do menšinovej pozície. Podmienky života a identita maďarskej menšiny boli upravené právnymi normami, ktoré zaručovali občiansku rovnoprávnosť, politickú seberealizáciu, školské vzdelávanie a kultúrny život v materinskom jazyku. Napriek priaznivým podmienkam jej vývoja v pluralitnej demokracii vznikli za dve desaťročia existencie ČSR nedostatky, ba až diskriminačné momenty v národnostnej politike, a to nielen voči maďarskej menšine. Neuspokojivé riešenie slovenskej, nemeckej i maďarskej národnostnej otázky pomáhalo rozduchávať tlejúce uhličky, resp. podporovať medzinárodné problémy existencie ČSR, ktoré prepukli koncom 30. rokov.

Maďarské vládne kruhy sa po Trianone nezmierili s rozbitím svätoštefanskej ríše, so stratou teritória bývalého uhorského štátu a so svojím privilegovaným postavením

v Karpatskej kotline.¹ V nádeji na podporu revízneho programu sa maďarská vláda koncom 30. rokov čoraz očividnejšie obracala k fašistickému Nemecku. Maďarská politika úmerne so stále väčším zdôrazňovaním otázky nemeckej menšiny v ČSR v nacistickej politike upustila od nastoľovania územnej revízie, ktorú však zahalovala do problému maďarskej menšiny.² Maďarsko-československý antagonizmus, popri rozporoch s hitlerovským Nemeckom a beckovským Poľskom,³ sa v medzinárodnom meradle javil ako jeden z faktorov vážne ohrozujúcich samotnú existenciu ČSR.⁴

Mocenské presuny v Európe koncom 30. rokov umožnili Hitlerovi definitívne vyriešiť tzv. československú otázku. Mníchovským rozhodnutím z 29. septembra 1938, na základe ktorého dostalo Nemecko právo obsadiť pohraničné územia obývané nemeckou menšinou, boli maďarské vládnuce kruhy sklamané, pretože sa nespĺnilo ich revízne očakávanie.⁵ Mníchovská dohoda napriek tomu otvorila možnosť na uskutočnenie maďarských (i poľských) revíznych nárokov. Dodatok záverečného protokolu konferencie spomínal iba nevyhnutnosť riešiť problém maďarskej menšiny v ČSR na bilaterálnej úrovni.⁶ Keďže bilaterálne rokovania prebiehajúce v dňoch 9. – 13. októbra 1938 v Komárne skončili neúspešne,⁷ o slovenskej južnej hranici rozhodla arbitráž veľmocí, pričom Francúzsko a Anglicko prenechali pole Nemecku a Taliansku.⁸ Arbitrážnym rozhodnutím, podpísaným 2. novembra 1938 vo Viedni, Slovensko stratilo územie s rozlohou 10 390 km² s 854 218 obyvateľmi. Sťažené podmienky a maďarizačné akcie maďarských

- 1 Bližšie pozri DEÁK, Ladislav. *Hra o Slovensko*. Bratislava : Veda, 1991, s. 9-17, 29-53, 77-114; DEÁK, Ladislav. *Západnú Európu 1933 – 1938*. Bratislava : Veda, 1986, s. 19, 44-71, 189-197; DEÁK, Ladislav. *Slováci v maďarskej politike v rokoch 1918 – 1939*. Bratislava : Slovakia Plus, 1996, s. 26-30, 38-43, 49-55; IRMANOVÁ, Eva. *Maďarsko a versailleský mírový systém*. Ústí nad Labem : Albis International, 2002, s. 197-280; LETZ, Róbert. *Náčrt dejín Uhorska a Maďarska*. Bratislava : Polygrafia, 1995, s. 91-110; HOENSCH, Jörg K. *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei*. Tübingen : J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), 1967, s. 25-300; PÁSTOR, Zoltán. *Slováci a Maďari po roku 1918*. In MARSINA, R. (ed.). *Slováci a Maďari*. Martin : Matica slovenská, 1996, s. 54-64.
- 2 DEÁK, Ladislav. *Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938 – 1939*. Bratislava : Veda, 1990, s. 21.
- 3 Bližšie pozri DEÁK, Hra, ref. 1, s. 54-76, 115-148.
- 4 ČIERNA-LANTAYOVÁ, Dagmar. *Podoby česko-slovensko – maďarského vzťahu 1938 – 1949*. Bratislava : Veda, 1992, s. 11. K medzinárodným aspektom rozbitia ČSR bližšie pozri aj DEÁK, ref. 2, s. 23-55; JANEK, István. *Cseh-szlovák – magyar diplomáciai kapcsolatok és tárgyalások 1938 – 1939-ben*. In *Irodalmi Szemle*, 2005, roč. 48, č. 9, s. 74-89; OLIVOVÁ, Věra. *Dějiny první republiky*. Praha : Karolínium, 2000, s. 205-286.
- 5 O maďarských, resp. poľských územných požiadavkách sa v Mnichove bezprostredne nerokovalo. Okrem Mussolinioho maďarské požiadavky nenašli adekvátnu podporu u ostatných troch predstaviteľov západných veľmocí. Pre Daladiera a Chamberlaina bola neprijateľná myšlienka plebiscitu v ČSR. Plebiscit na južnom Slovensku žiadala maďarská vláda, avšak britská a francúzska vláda to odmietli, pretože túto otázku pokladali za vnútorný problém ČSR. Okrem toho Hitler nebol ochotný riešiť ďalší problém ČSR za asistencie západných veľmocí, ale iba sám a podľa vlastných predstáv. DEÁK, Ladislav. *Viedenská arbitráž 2. novembra 1938*. Bratislava : Nadácia Korene, 1998, s. 16-17; DEÁK, Ladislav (ed.). *Viedenská arbitráž 2. novembra 1938 : Dokumenty I.-III.* Martin : Matica slovenská, 2002 – 2005.
- 6 DEÁK, ref. 2, s. 56-72.
- 7 Bližšie pozri ÁDÁM, M (ed.). *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936 – 1945 II.: A Müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936 – 1938*. Budapest : Akadémiai kiadó, 1965, s. 881-882; DEÁK, ref. 5, s. 19-26; EIBEL, Jan - VÁVRA, František. *Viedenská arbitráž – dôsledok Mníchova*. Bratislava 1963, s. 16-96; JANEK, ref. 4, s. 74-89.
- 8 LIPTÁK, Eubomír. *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 166.

vojenských a správnych orgánov na okupovanom území tvrdo zasiahli do ľudských práv najmä obyvateľov maďarskej národnosti.⁹ Po odtrhnutí južného Slovenska sa počet Maďarov na území Slovenska podstatne znížil. Podľa sčítania ľudu z roku 1938 žilo v Slovenskej krajine 2 709 533 obyvateľov, z toho 67 502 Maďarov (2,5 %).¹⁰ Hlavní predstavitelia tejto menšiny uvádzali vyšší počet – okolo 100-tisíc Maďarov.¹¹ Hlavný „ostrov Maďarov“ sa nachádzal v okresoch Nitra a Zlaté Moravce. Ďalšia podstatná koncentrácia maďarskej menšiny bola v Bratislave a jej okolí. Väčšina Maďarov z východného Slovenska sa sústreďovala na Spiši a v okresoch Dobšiná, Gelnica, Michalovce a Trebišov a v Prešove.¹²

Rozvoj aktivít maďarskej menšiny súvisel najmä s celkovým vývojom spoločnosti. Z politického života Slovenska sa po vyhlásení jeho autonómie (6. októbra 1938) vytratila pluralitná demokracia, rovnako ako solídny vzťah k menšinám. Postavenie maďarskej menšiny bolo špecifické.¹³ Oporou – materiálnou i duchovnou – jej bolo Maďarské kráľovstvo. Nedemokratické zásahy proti nej nielenže spadali do politického nacionalizmu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS), ale okrem toho boli determinované slovensko-maďarskou reláciou. Napriek tomu, že Maďarsko bolo od jesene 1940 oficiálne spojenkom slovenského štátu (Slovensko a Maďarsko sa stali členmi Trojpaktu), vo verejnej mienke slovenskej spoločnosti predstavovalo príznak revizionizmu. Slovenská vláda využívala (neraz aj propagandisticky zneužívala) maďarskú otázku, pretože ju nevyhnutne potrebovala na zabezpečenie iných prioritných vnútroštátnych záujmov.

-
- 9 Z nich sa podľa posledného sčítania obyvateľstva z roku 1930 hlásilo 503 980 osôb k maďarskej a 272 145 k slovenskej a českej národnosti. Okrem toho tam žilo 26 151 Židov, 8 074 Nemcov, 1 826 Rusínov a zvyšok iných. DEÁK, ref. 5, s. 35. Bližšie pozri ČIERNA-LANTAYOVÁ, ref. 4, s. 12; DEÁK, Slováci, ref. 1, s. 67-71; HEYDUK, Miloš - CHALUPA, Aleš - KVAČEK, Robert. *Československý rok 1938*. Praha : Panorama, 1988, s. 241-244; IRMANOVÁ, ref. 1, s. 197-280; JANEK, ref. 4, s. 74-89; KIRSCHBAUM, Jozef M. Postavenie Slovákov na okupovanom území a politika slovenskej vlády. In *Slováci v Maďarsku*. Bratislava : Matica slovenská, 1994, s. 207-217; LETZ, ref. 1, s. 111-112; POTE MRA, Michal. Politický život Slovákov na južnom Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In *Slováci v Maďarsku*. Bratislava : Matica slovenská, 1994, s. 157-182; TILKOVŠZKY, Lórant. *Južné Slovensko v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1972, s. 36-40; VIETOR, Martin. *Dejiny okupácie južného Slovenska*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1968, s. 42.
- 10 Z nich až 17 510 patrilo k maďarským štátnym príslušníkom. Roku 1940 sa k maďarskej národnosti prihlásilo 53 128 osôb, z ktorých 45 880 malo štátne občianstvo. ZPRÁVY Štátneho plánovacieho a štatistického úradu, 1946, roč. 1, č. 1, s. 17-18. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Ministerstvo vnútra (MV), kartón (k.) 33, 379/39 prezidiálne (prez.).
- 11 K problematike príslušnosti k maďarskej alebo slovenskej národnosti obyvateľstva Slovenska bližšie pozri BAČOVÁ, Viera. *Etnická identita a historické zmeny. Štúdiá obyvateľov vybraných obcí Slovenska*. Bratislava : Veda, 1996, s. 10-200; BOBÁK, Ján. Poznámky k vývinu a stavu národnostného zloženia obyvateľstva južného Slovenska. In *Historický zborník*, 1997, roč. 7, s. 88-105; CSAMPAL, Ottó. *Viharvert nemzet-tudat. Az identitástudás és érzésvilág problémái Zoborolja magyár falaiban*. Bratislava, vlastným nákladom autora, 1994, s. 9-176; ZEĽOVÁ, Alena. Etnická identita maďarskej menšiny na Slovensku. In PAUKOVIC, Vladimír (ed.). *Etnické menšiny na Slovensku*. Košice : SvÚ SAV, 1991, s. 43-52.
- 12 Z 2 653 obcí v slovenskom štáte malo 24 väčšinu obyvateľstva maďarskej národnosti. V ďalších 8 obciach žilo viac ako 20 % maďarských obyvateľov. V hlavnom meste mala maďarská menšina 10,85 % zastúpenie.
- 13 PODOLEC, Ondrej. *Postavenie národnostných menšín v Slovenskej republike 1939 – 1945* (rukopis, 2006).

Jedným z najdôležitejších činiteľov, ktoré ovplyvnili postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v nasledujúcich šiestich rokoch, bol postoj maďarského štátu k slovenskému obyvateľstvu na okupovanom území. Predstavitelia horthyovského režimu presadzovali v prospech Maďarov na Slovensku ustanovenia Viedenskej arbitráže o ochrane menšín a politické výhody vyplývajúce z nacistickej zásady „národných skupín“.¹⁴ Maďarská menšina na Slovensku sa mohla politicky združovať a zástupca Zjednotenej maďarskej strany (ZMS) bol aj na jednotnej kandidátnej listine do slovenského snemu (na 17. mieste predseda János Esterházy).¹⁵ Avšak pokiaľ išlo o usporiadanie postavenia Slovákov na okupovanom území na tejto platforme, vyhýbali sa dohode.

Slovenská vláda, aby paralyzovala jednak následky politickej porážky, ktorú utrpela Viedenskou arbitrážou, jednak útočnosť maďarskej vlády, ktorá ju zahnila do defenzívy, podnikala odvetné opatrenia proti maďarskej menšine zahrňujúce jednotlivcov i maďarskú menšinu ako celok. Vo vnútroštátnej relácii sa uplatňovala zásada reciprocity predovšetkým obmedzovaním činnosti maďarských politických a kultúrnych organizácií. Zásada reciprocity, neskôr zakotvená v ústave Slovenskej republiky, zostala základným politickým nástrojom obrannej politiky proti Maďarsku až do roku 1944.¹⁶

-
- 14 Esterházy a jeho politická strana robili ďalekosiahle plány na podklade viedenského verdiktu, ktorým sa Maďari deklarovali za rovnoprávnu národnostnú menšinu. Očakával, že maďarská menšina dosiahne také postavenie, aké mali bratislavskí Nemci, keďže im tu patrila jedna tretina inštitúcií a subvencií. Podľa vzoru Deutsche Winterhilfe usporiadali verejné zbierky na financovanie nových politických inštitúcií a pre nemajetných a nezamestnaných Maďarov, vyhotovovali zoznamy Maďarov v každej väčšej obci, atď. Podľa organizačnej štruktúry Deutsche Partei chcel Esterházy sústrediť všetky kultúrne spolky, hospodárske a sociálne zariadenia maďarskej menšiny a podriadiť ich kontrole Zjednotenej strany. S týmto cieľom sa organizovala aj akcia na zakladanie tzv. maďarských domov vo väčších mestách, v ktorých sa mali umiestniť stranické úrady, kultúrne spolky, kiná, divadlá, knižnice, jasle, kníhkupectvá, reštaurácie atď. Počítalo sa s finančnou podporou maďarskej vlády a obyvateľov Maďarska. VIETOR, ref. 9, s. 92. Bližšie pozri DEÁK, ref. 2, s. 158-159.
- 15 Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, Eduard. Voľby do snemu Slovenskej krajiny v roku 1938. In *Studia historica Nitriensia*, 1997, roč. 6, s. 163-203.
- 16 § 95 ústavy stanovil, že „práva národnostných skupín uvedené v ústave platia natoľko, nakoľko také isté práva v skutočnosti používa i slovenská menšina na území materského štátu príslušnej národnostnej skupiny.“ Toto obmedzenie sa vzťahovalo prakticky len na Maďarov. Recipročné akcie na Slovensku sa uskutočnili v rôznych formách, od administratívnych zásahov až po demonštrácie. Bližšie pozri HETĚNYI, Martin. Ilegálne prechody štátnej hranice v nitrianskom úseku v rokoch 1938 – 1945. In *Vojenská história*, 2005, roč. 9, č. 2, s. 55-71; HETĚNYI, Martin. *Maďarská menšina v pohraničnom okrese Nitra v rokoch 1938 – 1945 : Vzťahy štátneho aparátu a maďarskej menšiny. Diplomová práca*. Nitra : FF UKF, 2002, s. 29-70; PODOLEC, Ondrej. Slovensko-maďarské konflikty a ich odraz na pôde slovenského snemu. In ŠTEFANSKÝ, Michal - PURDEK, Imrich. *Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20. storočí*. Bratislava : VHÚ, 2003, s. 185-188; SZALATNAI, Rézső. Memorandum. In FÁBRY, Zoltán (ed.). *Obžalovaný prevhorí*. Bratislava : Kalligram, 1994, s. 163; VIETOR, ref. 9, s. 92-93, 191-193.

Súčasťou totalitarizácie režimu v čase autonómie Slovenska bol zásah do činnosti politických strán. Po ich rozpustení (po 6. októbri 1938)¹⁷ prestúpila veľká časť ich členov – najmä maďarskej štátnej príslušnosti či národnosti – z oportúnnych dôvodov do Zjednotenej strany, pretože sa obávali prepustenia zo zamestnania, ak by neboli jej príslušníkmi.¹⁸ Po Viedenskej arbitráži, ktorou sa zmenšil počet členstva i vedenia, zostávala v ideovej a politickej orientácii strany stále živá myšlienka obnovy veľkého Maďarska. Napokon bola 28. novembra 1938 úradne rozpustená i Zjednotená strana.¹⁹ Napriek tejto skutočnosti – najprv ilegálne (jej činnosť však bola tolerovaná), po prijatí ústavy legálne – naďalej *de facto* pôsobila.²⁰ Ustanovenia § 91 – 94 ústavy z 21. júla 1939 predvidali založenie katastra „národných skupín“, deklarovali ich právo kultúrne a politicky sa organizovať pod vlastným vedením a rozvíjať kultúrne styky so svojím materským národom. Napriek tomu, že Zjednotená strana vystupovala v zmysle ústavy ako jediná predstaviteľka maďarskej národnostnej menšiny, slovenská vláda koncom roku 1939 suspendovala činnosť maďarskej politickej organizácie a zrušila politickú samostatnosť maďarskej minority. Otázka statusu maďarského obyvateľstva na Slovensku sa podmie-

-
- 17 Resp. po zjednotení sa s HSES. Ďalší krok totalitarizácie – rušenie obecných zastupiteľstiev, ktoré sa začalo v októbri 1938, bolo namierené proti zástupcom viacerých – v prvom rade socialistických strán (NÍŽŇANSKÝ, Eduard. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredo európskom kontexte*. Prešov : Universum, 1999, s. 155). Tento antidemokratický zásah sa nevyhol ani členom Zjednotenej strany. V prípade vymenovania vládneho komisára stratili svoje mandáty. Sú však dôkazy, že do poradného zboru sa mohli dostať aj príslušníci maďarskej menšiny, ale ich zmýšľanie muselo byť lojálne voči Slovensku. Netreba zvlášť zdôrazniť, že funkciu vládnych komisárov maďarská menšina neobsadila. V Nitre obecné zastupiteľstvo pretrvalo. Boli v ňom nielen členovia HSES, ale i ZMS. Pomer medzi nimi bol 3:1, takže predstavitelia maďarskej menšiny zostali kvôli optimálnemu pomeru spokojní. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Nitre (ŠA NR), f. Okresné četnícke veliteľstvo Nitra (OČV NR), k. 3, 122/41 prez. ŠAP NR, f. Okresný úrad (OÚ) v Nitre (NR), k. 396, 20002/40 administratívne (adm.); Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Nitre, pobočka v Nitre (ŠAP NR), f. Okresný úrad v Nitre (OÚ NR), k. 49, 217/41 prez. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 362, 3326/39 prez.
- 18 Opačným smerom sa zasa orientovalo evanjelické starousadlé obyvateľstvo v Bratislave, ktoré hromadne vystúpilo zo Zjednotenej strany a zväčša vstúpilo do Deutsche Partei.
- 19 Zjednotená krajinská kresťansko-socialistická a maďarská národná strana (skrátene Zjednotená maďarská strana) vznikla roku 1936 zlúčením Krajinskej kresťansko-socialistickej a Maďarskej národnej strany, t. j. stala sa jedinou maďarskou politickou stranou v ČSR. Jej snahou pred Mnichovskou dohodou bola revízia hraníc Maďarska na základe etnického princípu. V tomto úsilí sa orientovala na politické subjekty, ktoré pôsobili proti integrite štátu (predovšetkým na Sudetonemeckú stranu a HSES). ZELENÁK, Peter. Zjednotená krajinská kresťansko-socialistická a maďarská národná strana. In LIPTÁK, Ľubomír (ed.). *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*. Bratislava : Archa, 1992, s. 213-218). Úsilie o zriadenie iných maďarských strán stroskotalo hlavne na silných pozíciách ZMS. V okrese Nitra sa otvorená opozícia alebo nespokojnosť s činnosťou vedenia ZMS na rozdiel od bratislavských či prešovských Maďarov neprejavila. HETÉNYI, Martin. *Maďarská menšina v Slovenskej republike v rokoch 1939 – 1945. Vzťahy mocensko-represívneho aparátu a maďarskej menšiny. Dizertačná práca*. Nitra : FF UKF, 2005, s. 23. Bližšie pozri DEÁK, Ladislav. Maďarská menšinová politika v Česko-slovensku v čase Mnichova. In HARAKSIM, Ľudovít. *Národnosti na Slovensku*. Bratislava : Veda, 1993, s. 59-70; FÁBRY, Viliam. *Je ohrozená identita maďarskej menšiny na Slovensku?* Bratislava 1997, s. 12-13; VIETOR, ref. 9, s. 94-95
- 20 ZELENÁK, Peter. Maďarská strana na Slovensku. In LIPTÁK, Ľubomír (ed.). *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*. Bratislava : Archa, 1992, s. 242-244.

ňovala otázkou právneho postavenia slovenského obyvateľstva v Maďarsku.²¹ Poslanec-ká aktivita predsedu strany Esterházyho sa viac-menej obmedzila na interpelácie vo veci perzekúcie občanov maďarskej národnosti.²²

Okrem ústavy politický život maďarskej minority vymedzoval zákon č. 121/1940 Sl. z. o politických stranách národnostných menšín prijatý 15. mája 1940.²³ Nový názov Maďarská strana na Slovensku (*Szlovenszkói Magyar Párt*, MSS) bol prijatý v júni 1940.²⁴ V septembri strana prijala aj nový program, ktorý vychádzal z tradičných predmníchovských postulátov, ale väčší dôraz sa kládol na školskú problematiku, obnovu kultúrnych inštitúcií a spolkov, jazykové zrovnoprávenie a pod.²⁵ Tlačovými orgánmi strany boli v tomto čase denníky *Uj Hírek* a *Esti Újság*. Štátny aparát pripustil zaregistrovanie Maďarskej strany i Maďarského kultúrneho spolku na Slovensku (SZMKE)²⁶ až v novembri 1941 – po povolení Strany slovenskej národnej jednoty v Maďarsku, resp. po diplomatickom zásahu Nemecka.²⁷ MSS sa po registrácii snažila obnoviť svoju organizačnú sieť. Roku 1942 mala okolo 30-tisíc registrovaných členov, 12 oblastných organizácií, 104 miestnych organizácií a 28 tzv. maďarských domov. V Maďarskej strane postupne vznikali osobitné sekcie – kultúrna, športová, sociálna, finančná, vzdelávacia, pre obchodníkov a remeselníkov, pre poľnohospodárstvo.²⁸ Sociálna sekcia zabezpečovala nárazové i celoročné podporné dávky pre najchudobnejších Maďarov. Športová sekcia usporadúvala futbalové súťaže pre kluby, kde hrali futbalisti maďarskej národnosti. V kultúrnej oblasti využívala strana ako agitačný prostriedok hlavne divadelné predstavenia a na vzdelávanie jej poslúžili literárne diela a tlač. V rámci MSS od roku 1940 pôsobilo i pohrebné oddelenie, ktoré členom hradilo časť pohrebných útrat.²⁹ Vytvorenie sekcie pracujúcich ministerstvo vnútra zamietlo.³⁰ Roku 1939 jestvovali v straníckych

-
- 21 Ludácka vláda degradovala činnosť maďarskej politickej organizácie na pasívne prizvanie sa. VIETOR, ref. 9, s. 92.
- 22 Ref. 9, s. 53-55. János Esterházy sa roku 1932 stal predsedom Krajinskej kresťansko-sociálnej strany. Poslancom Národného zhromaždenia bol v rokoch 1935 – 1938. Po zlúčení maďarských strán zastával funkciu výkonného predsedu ZMS. Jeho politická činnosť bola následne zameraná na podporu revízie hraníc Slovenska. Bližšie pozri MOLNÁR, Imre. *Esterházy János*. Dunaszerdahely : NAP, 1997, s. 97-218; PODOLEC, ref. 16, s. 182-193; SUŠKO, Ladislav. Politik odhodlaný na všetko. In *Pravda*, 1997, roč. 7, č. 148, s. 14; TELEKI László (ed.). *Magyarok kisebbségben és szórványban*. Budapest 1995, s. 90-118.
- 23 Esterházy v parlamentnej rozprave o zákone napadol články o reciprocite, pričom vyjadril nespokojnosť s eventuálnym nebezpečenstvom rozpustenia ZMS, ktoré zákon prinášal. Magyar országos levéltár (MOL), f. Külügyminisztérium (KüM), K-63, k. 458, 2434/40.
- 24 MSS bola teda priamou pokračovateľkou Zjednotenej strany. Okrem názvu sa zmenili aj formy riadenia strany – zakotvil sa autoritatívny stranícky model. Ako však v osobných spomienkach tvrdia ľavicoví spisovatelia Zoltán Fábry a Rezső Szalatnai (po vojne sa angažovali v Maďarskom ľudovom demokratickom zväze v ČSR), Maďarskú stranu na Slovensku by si nikto nemal mýliť so Zjednotenou maďarskou stranou. FÁBRY, ref. 16, s. 23; SZALATNAI, ref. 16, s. 166.
- 25 ZELENÁK, ref. 20, s. 241-244.
- 26 Szlovenszkói Magyar Kultúregyesület.
- 27 ZELENÁK, ref. 20, s. 241.
- 28 SNA, f. č. 209 – Ústredňa štátnej bezpečnosti (209), k. 844-7, bez č./42. Bližšie HETÉNYI, ref. 19, s. 24.
- 29 Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Bratislave (ŠA BL), f. Župný úrad (ŽÚ) III., k. 3, 338/40 prez.
- 30 SNA, f. 209, k. 844, 1776/42.

kruhoch snahy o vytvorenie útvarov maďarských gardistov i mládežníckej organizácie typu Hlinkova mládež, bezpečnostné orgány ich však odhalili a rozbili.³¹

Maďarská menšina mala po Bratislave najpočetnejšie zastúpenie v nitrianskom okrese, preto sa pozornosť maďarskej strany sústreďovala predovšetkým na túto oblasť. Okres Nitra tvorilo 62, resp. po Viedenskej arbitráži 64 obcí. K slovenskej národnosti sa počas sčítania ľudu z 31. decembra 1938 prihlásilo 78 990 obyvateľov okresu – 83 %, k maďarskej 12 930 – 13,6 %.³² V okrese Nitra mali väčšinu obyvatelia maďarskej národnosti na tzv. južnom ostrove: Branč, Čechynce, na juhozápadnom ostrove: Hornia Kráľová, na severnom ostrove: Bádice, Jágersek, Mechenice, Výčapy-Opatovce, na severovýchodnom podtribešskom ostrove: Dolnie Štitáry, Hrnčiarovce (tiahol sa do okresu Zlaté Moravce) a na východnom ostrove: Babindol, Dolnie Obdokovce, Gest', Pogrance. V týchto obciach žilo 11 374 obyvateľov maďarskej národnosti (80,2 % z celkového počtu obyvateľstva na ostrovoch; 88 % z celkového počtu obyvateľstva maďarskej národnosti v okrese). Maďarská minorita v okrese sa hlásila takmer jednoznačne k rímskokatolíckemu vierovyznaniu.³³

Sociálna štruktúra obyvateľov maďarskej národnosti na vidieku sa v zásade neodlišovala od slovenskej väčšiny. Obyvatelia sa živili najmä roľníctvom (asi 40 %), ostatní boli zamestnaní ako poľnohospodárski a priemyselní robotníci a zvyšok tvorili remeselníci a živnostníci.³⁴ Oporou maďarskej menšiny hlavne v mestách bola zámožná a inteligentná vrstva obchodníka a živnostníkov, ktorá ovládala hospodársky život. Vo vlastníctve občanov maďarskej národnosti v okrese Nitra bolo 14 hospodárskych podnikov.

Medzi najfrekventovanejšie živnosti – okresný úrad³⁵ evidoval 237 živnostníkov maďarskej národnosti – patrili krajčír, mlatec, stolár, obuvník, holič a strojný zámočník. Často šlo o ľudí veľmi dobre materiálne zabezpečených, v mnohých prípadoch politicky skúsených s rôznymi väzbami na bývalé uhorské úrady, inštitúcie či armádu.³⁶ Naopak, v štátnej a verejnej službe mala maďarská národnosť slabé zastúpenie – 31 zamestnancov štátnej správy a štátnych podnikov tvorilo menej ako 1 % všetkých zamestnancov v okrese. Najviac – 23 ich pôsobilo v rezorte MŠNO.³⁷

Pred a bezprostredne po Viedenskej arbitráži Zjednotená maďarská strana zorganizovala v niektorých pohraničných obciach, kde žila maďarská menšina, tajné podpisové

31 V júli 1939 žandárstvo odhalilo takúto organizáciu v Zlatých Moravciach, Nitre, Prievdzici a inde. SNA, f. MV, k. 20, 9643/39 prez. Porovnaj SZALATNAI, ref. 16, s. 163.

32 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 45, 60/40 prez.

33 V nitrianskom okrese sa hlásilo k rímskokatolíckemu vierovyznaniu 87,9 % všetkého obyvateľstva. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 45, 60/40 prez. Bližšie pozri HETÉNYI, Martin. Promaďarské duchovenstvo a náboženské pomery na pozadí vz'ahu štátneho aparátu a maďarskej menšiny 1938 – 1945. In *Studia Historica Nitriensia*, 2005, roč. 12, s. 109-147.

34 Pri porovnávaní so slovenskou väčšinou bol podstatný rozdiel v sociálnej situácii statkárov a bohatých roľníkov – najmä z tejto vrstvy pochádzali Maďari zaoberajúci sa poľnohospodárstvom. ŠA NR, f. Oblastné žandárske veliteľstvo (ObŽV) Nitra, k. 1, bez č./39 prez.

35 Nitrianskymi okresnými náčelníkmi v skúmanom období boli Rudolf Haláchy (do apríla 1939) a Vojtech Kabát.

36 PEKÁR, Martin. Politické aktivity maďarskej menšiny na východnom Slovensku v rokoch 1939 – 1944 v zrkadle župnej agendy. In *Ročenka katedry dejín FHPV PÚ 2003*. Prešov : FHPV PÚ, 2003, s. 131.

37 SNA, f. Úrad predsedníctva vlády, k. 29, 5750-2/40. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 55, 769/43 prez.

akcie a protištátne agitácie (niekedy násilné vynucovanie podpisov vyhrážkami alebo ich falšovanie, terorizovanie obecných funkcionárov za účelom vynútenia úradných pečatí obcí na podpisové hárky) za pripojenie ďalších obcí k Maďarsku. Členovia ZMS už od začiatku októbra 1938 rozširovali po uliciach letáky protištátneho obsahu, nosili maďarské trikolóry atď. Podľa doteraz známych dokumentov sa petícia objavila v Nitre, Mecheniciach (6. novembra 1938)³⁸ a v ďalších dňoch v Urmíne.³⁹

Na príkaz okresného náčelníka bola v týchto dňoch vykonaná domová prehliadka na sekretariáte Zjednotenej strany v Nitre, ktorej účelom bolo zaistenie menoslovu osôb, ktoré neboli spokojné s viedenským rozhodnutím. Keď totiž členovia strany zistili, že Nitra neprípadne Maďarsku, začali podpisovú akciu, ktorou chceli dokázať vysoký počet nespokojných obyvateľov žiadajúcich o pripojenie k Maďarsku. Pri obhliadke boli nájdené podpisové hárky, avšak bez označenia účelu. Tieto hárky vraj chceli stranícki predstavitelia odoslať do Ríma, Budapešti a Viedne. Podpisová akcia mala tiež sledovať, že osoby podpísané na súpisných hárkoch „vystúpia z rímskokatolíckej cirkvi preto, že vedúci činitelia ZMS našepkali obyvateľstvu maďarskej národnosti v okrese Nitra a susedných okresov, že vinu na tom, že Nitra nebola pripojená k Maďarsku, nesie nitriansky biskup Kmeľko“.⁴⁰ Úplne iný účel tejto akcie deklarovala Zjednotená strana, podľa ktorej boli podpisové hárky zostavené preto, aby občania maďarskej národnosti požiadali stranu o patričné kroky pri ich prenasledovaní gardistami.⁴¹ Na porade Zjednotenej strany v Nitre 15. novembra 1938 jej účastníci prijali 22 bodov, ktoré mali odzrkadľovať požiadavky nitrianskych Maďarov.⁴² Memorandum, ktoré strana zaslala i predsedovi slovenskej vlády, obsahovalo radikálne a provokatívne požiadavky, zasahujúce nielen

38 Uskutočnili ju dvaja obyvatelia Mecheníc, ktorí tak urobili na základe údajného poverenia nitrianskeho sekretariátu ZMS, aby sa mohli dožadovať maďarských škôl a bohoslužieb. Hárky odovzdali na sekretariáte strany. ŠA NR, f. OČV NR, k. 8, 798/38 prez.

39 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 41, bez č./39 prez. Bližšie pozri HETÉNYI, Martin. K niektorým aspektom situácie na slovensko-maďarskom pohraničí 1938 – 1945. In *Vojenská história*, 2006, roč. 10, č. 3, s. 20-43.

40 Hlásenie Četnickej stanice Nitra zo 7. 11. 1938. ŠA NR, f. OČV NR, k. 8, 784/38 prez.

41 ŠA NR, f. OČV NR, k. 8, 784/38 prez.

42 1. zabezpečiť rovnoprávnosť Maďarov, 2. k Nitrianskemu okresu späť pripojiť obce s maďarským obyvateľstvom, ktoré roku 1926 boli z neho odtrhnuté (obce patriace toho času do okresu Zlaté Moravce – M. H.), aby mohla v Nitre vzniknúť samosprávna maďarská oblasť, 3. zriadiť v Nitre maďarskú materskú školu, 4. zriadiť v Nitre maďarskú ľudovú a meštiansku školu a maďarské gymnázium, 5. pre Nitru a okolie založiť maďarské potravné družstvo, 6. vyplatiť dôchodok všetkým verejným zamestnancom, ktorí boli prepustení bez penzie, 7. v Nitre založiť maďarskú nemocenskú pokladnicu, 8. povoliť maďarské bohoslužby v Nitre, 9. ponechať v službe všetkých maďarských verejných zamestnancov, 10. zamestnať maďarských robotníkov pri verejných a súkromných podnikoch, 11. zaviesť v Nitre maďarské odborné školstvo, 12. utvoriť samostatný maďarský hospodársky spolok pre 22 maďarských obcí so sídlom v Nitre, 13. zabezpečiť maďarské zastúpenie v poľnohospodárskej rade, 14. na nitrianskom okresnom a krajskom súde zaviesť maďarčinu ako pojednávaciu reč a vyhotovovať zápisnice a rozsudky v maďarskom jazyku, 15. zabezpečiť maďarský ráz nitrianskeho maďarského kresťansko-sociálneho spolku, 16. rovnoprávnu účasť maďarských remeselníkov a živnostníkov na verejných dodávkach a prácach, 17. utvoriť maďarské kultúrne ústredie v Nitre, voľne nosiť maďarské odznaky a používať maďarské prápory a vlajky a sviätí sviatok sv. Štefana ako maďarský národný sviatok, 18. účasť miestneho zodpovedného maďarského zástupcu pri vymierašaní daní, 19. povoliť dovoz literatúry a tlač z Maďarska, 20. teológovia v zmiešanom území nech sú povinní učiť sa maďarský jazyk a tento pestovať, 21. do Nitry a iných maďarských obcí umiestniť maďarských kňazov a zabezpečiť im voľnú činnosť, zrušiť slovenské školy v maďarských obciach. Z hlásenia policajného riaditeľa Juska. SNA, f. MV, k. 3, 407/38 prez.

do kultúrnej, náboženskej a sociálnej oblasti, ale i do politického usporiadania verejnej správy. Pochopiteľne, v čase, keď v spoločnosti prebiehala antidemokratizácia verejného života, žiadosť nemohla byť úspešná, preto strana logicky už ďalšie podobné pokusy neuskutočnila. Pričlenenie Slovenska k Maďarsku sa časom stalo nereálne, preto sa maďarské aktivity začali orientovať na menšie a reálnejšie požiadavky⁴³ a uvoľnili sa aj široké stranické väzby členstva Zjednotenej strany, a to i v okrese Nitra. Z dôvodu zvýšeného záujmu štátu, nejasnosti situácie a neistej budúcnosti sa Maďari organizovali len v menších skupinách okolo politicky agilnejších jednotlivcov.⁴⁴ Keďže aktivity Zjednotenej strany smerom navonok boli v tomto období utlmené, strana sa snažila aspoň o precíznejšiu vnútrostranícku prácu. Medzi jej najaktívnejších funkcionárov v nitrianskej oblasti, ktorí významnou mierou prispeli k regenerácii politických väzieb maďarskej menšiny, patrili Gejza Cséffalvay a Henrich Fasching z Nitry.⁴⁵

Do výborov miestnych organizácií Zjednotenej strany sa mohli dostať občania z rôznych sociálnych vrstiev. Miestne výbory na nitrianskom vidieku riadili takmer výlučne roľníci, zvyšok sa živil tiež manuálnou prácou (robotníci, kováči atď.). V Nitre riadili stranu predovšetkým advokáti či súkromní úradníci a významne ju podporovali miestni duchovní a učitelia maďarských škôl.⁴⁶ Chudobní členovia Zjednotenej strany nemuseli platiť členský poplatok, dokonca na sviatky ich strana finančne podporovala. Okrem peňažnej podpory dostávali aj obuv, šatstvo a potraviny.⁴⁷ Stranícki funkcionári lákali do strany napríklad aj prísľubom pridelenia časti židovských statkov chudobným členom. Nezamestnaných Maďarov z celého Slovenska podporovalo aj maďarské vyslanectvo.⁴⁸

Väčšina obyvateľov maďarskej národnosti sa síce organizovala v Zjednotenej strane, ale v čase krátko po ustálení štátnych hraníc (po skončení malej vojny) žiadnu významnejšiu činnosť nevyvíjali.⁴⁹ Miestni vedúci funkcionári strany si v tomto období počínali zväčša umiernené, resp. v medziach momentálnej situácie, nabádali členov na zdržanlivosť a varovali ich pred roztržkami a vyvolávaním konfliktov. V marci a apríli 1939, v napätej atmosfére, cestovali po okolí a upokojovali svojich politických prívržencov. U maďarskej vlády zakročili v konkrétnych prípadoch proti štvavej agitácii Maďarov

43 PEKÁR, ref. 36, s. 132.

44 PEKÁR, ref. 36, s. 132.

45 V januári 1944 Fasching utiekol do Maďarska – podľa okresného náčelníka z obavy, že mal byť vyšetrovaný pre protištátne delikty (nepriamo pomáhal Židom a utečencom z Maďarska). Zatknutý bol po návrate na Slovensko dňa 22. 2. 1944 a eskortovaný na ÚŠB do Bratislavy. Uväznený bol 4 mesiace. Po vojne ho odsúdili na 18 mesiacov straty slobody, pretože podľa rozsudku dával svoje služby k dispozícii fašistickému režimu. ŠA BL, f. Okresný ľudový súd v Nitre, zv. 62/45. ŠA NR, f. ObŽV Nitra, k. 7, 58/44 dôv. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 57, Situačná správa OÚ za január 1944, prez.

46 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 51, 473/42 prez. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 54, 2871/43 prez. Bližšie pozri HETÉNYI, Maďarská, ref. 16, s. 49-60.

47 SNA, f. 209, k. 844, 23266/39.

48 Dôverník oznámil agentovi ÚŠB, že MSS nedovolila zamestnať sa Maďarom, ktorí o prácu prejavili záujem, pretože ich potrebovala ako nespokojný element. Je to však málo pravdepodobné, keďže Esterházy neraz intervenoval za Maďarov, aby neboli prepúšťaní z práce. SNA, f. 209, k. 844, 42437/43.

49 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 45, 2428/40 prez.

spoza hraníc.⁵⁰ Obvodní tajomníci však pri obchôdkach neprestajne agitovali za vstup do strany.⁵¹

Pozornosť Zjednotenej strany sa z dôvodu početnosti Maďarov zamerala predovšetkým na Nitriansky okres. Od 14. marca 1939 do októbra 1940 sa konali v Nitre tri dôvernícke (členské) schôdze Maďarov za prítomnosti asi 20 osôb.⁵² Nitrianski obvodní tajomníci usporiadali v marci 1940 schôdze občanov maďarskej národnosti v kultúrnom dome v Jágerseku a v súkromnom rodinnom dome vo Výčapoch-Opatovciach. Tajné schôdzky, na ktorých sa vraj zúčastnilo niekedy aj 200 ľudí, nemali mať pôvodne politický charakter. Žandárske stanice informovali, že ich pôvodné poslanie bolo kamuflážou, lebo menovaní tajomníci nabádali: „*nadišiel čas, aby každý Maďar vstúpil do maďarskej strany, pretože už to nebude dlho trvať, čo Maďari dosiahnu svoj cieľ*“.⁵³ V Močenku sa po neúspešnom ovládnutí predsedníctva miestnej HSLS rozhodli maďarskí činovníci založiť miestnu organizáciu Zjednotenej strany. Na zakladajúcej tajnej schôdzi usku-točnenej 3. apríla 1940 okresní tajomníci strany inštruovali nových členov, aby „*stranu zveľaďovali, aby sa správali poriadne, vystríhali sa politizovaniu a protizákonnej činnosti, rešpektovali nariadenia úradov, lebo kto sa previní, nebude zo strany chránený*“. V novozaloženej miestnej organizácii mali najdôležitejšie postavenie zámožní gazdovia, na ktorých bola závislá miestna chudoba. Žandárska stanica v Močenku vyslovila obavu, že tito vodcovia sa budú snažiť dedinský plebs stiahnuť do strany, čo sa neskôr potvrdilo.⁵⁴ V Nitre sa okrem členských schôdzí nepravidelne konali aj tajné rokovania popredných miestnych zástupcov maďarskej menšiny, aby tak koordinovali svoju obmedzenú činnosť. V prípise zo 16. apríla 1940 ministerstvo národnej obrany podozrievalo týchto činiteľov z protištátnej činnosti, ich schôdzky sa mali konať v tzv. maďarskom dome a prístup na ne mali len odporúčané osoby: „*Tieto spolky sú organizačne maďarizačné bunky, ktoré začínajú rozvíjať činnosť (...) Pokiaľ sa táto činnosť rozvíja po mestách, zatiaľ akoby paralelne je organizovaná na južnom pohraničí (na vidieku – M. H.) maďarská zjednotená strana. Organizujú ju väčšinou veľkostatkári, na ktorých je hmotne často závislý aj slovenský robotník. Nie je vylúčené, že na tejto rozvratnej akcii majú podiel aj židovskí kapitalisti*“⁵⁵ Nitriansky štátny policajný úrad v októbri 1940 pozoroval zvýšenú organizačnú a agitačnú činnosť Maďarov a „*maďarónov*“. Medzi Maďarmi

50 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 41, 1481/39 prez. Na schôdzi výkonného výboru ZMS konanej 12. 5. 1939 v Bratislave rečnil predsedajúci Esterházy o nebezpečenstve vojny pre Maďarsko a vyzýval Maďarov, aby sa zdržali provokácií (SNA, f. MV, k. 15, 5499/39 prez.).

51 Obyvateľov vyzývali aj k tomu, aby sa dali pri sčítaní ľudu úradne zapísať ako Maďari. Pri takejto anonimnej forme agitácie si poniektorí agitátori údajne neodpustili štváče výroky o skorom zániku samostatného Slovenska. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 49, 217/41 prez.

52 Nariadenie ÚŠB o podaní správ o činnosti Maďarov na Slovensku z októbra 1940. ŠA NR, f. ŽÚ III., k. 51, 1/II-2/ŠB/40 prez.

53 Vo Výčapoch-Opatovciach boli po schôdzke počas noci nalepované na steny a brány domov malé maďarské trikolóry s nápisom v maďarčine *Nech žije Horthy!* ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 45, 50/40 prez.

54 Pokiaľ na zakladajúcej schôdzi bolo prítomných 18 občanov, o 2 týždne mala miestna organizácia ZMS už 60 členov. Finančne ju podporovali i nečlenovia – farár Július Ludvigh, notár vo výslužbe Ladislav Folkmer a iní. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 45, 50/40 prez.

55 Tajné schôdze sa mali konať i v Bratislave, Ružomberku, Zvolene, Gelnici, Spišskej Novej Vsi, vo Vrútkach i inde. ŠA NR, f. ObŽV NR, k. 2, 91/40 prez.

sa malo tajne agitovať, že je povinnosťou každého z nich postarať sa o to, aby sčítanie ľudu v Nitre a okolí dopadlo pre nich čo najpriaznivejšie.⁵⁶ Novým podnetom zvýšenej aktivity Maďarskej strany na jar 1941 boli vojenské úspechy maďarskej armády v Juho-slávii (apríl 1941). Sám Esterházy, ktorého súkromné sídlo bolo v nitrianskom okrese, na panstve v Ujlaku, počas svojich výjazdov po rôznych krajoch nevynechal ani obce nitrianskeho okolia. Na stranických stretnutiach poukazoval hlavne na rôzne príkoria slovenských úradov a snažil sa zhodnotiť i medzinárodnú situáciu.⁵⁷ Do pôsobenia všetkých zložiek maďarskej minority najviac zasahovalo ministerstvo vnútra, jeho podriadené úrady – župné (od roku 1940), okresné a notárske úrady, krajinský úrad ako najvyšší správny orgán do konca roku 1939, Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB), policajné riaditeľstvá a úrady, veliteľstvá žandárstva, žandárske stanice. S touto problematikou sa zaoberali i príslušné oddelenia ministerstiev zahraničných vecí (MZV), národnej obrany, školstva, súdy a štátne zastupiteľstvá. Pochopiteľne, informácie a sťažnosti riešili i úrady najvyšších štátnych funkcionárov, ale aj stranické štruktúry HSLŠ, Hlinkovej gardy, Deutsche Partei, Slovenskej ligy.⁵⁸ Napriek pomerne zdržanlivému postoju Zjednotenej strany (ak nerátame snahy o vytvorenie Horthyho gardy, podpisové akcie alebo výbojnosť niektorých jedincov) sa vyskytli perzekučné podnety slovenských orgánov, ktorým jej činnosť prekážala. V apríli 1939 požadovala nitrianska organizácia HSLŠ rozpustenie Zjednotenej strany, pričom návrh podal i nitriansky policajný úrad. Dôvodom mali byť prestupy členov bývalých rozpustených politických strán do Zjednotenej strany a výbojnosť niektorých členov, ktorí štvali Maďarov žijúcich na Slovensku proti ľudáckemu režimu a snažili sa o pripojenie k Maďarsku.⁵⁹ Predovšetkým od roku 1940 úrady začali systematicky a dôsledne mapovať činnosť maďarskej menšiny a evidovať údaje o jej exponentoch. Na efektívnejšiu prácu používali rôzne metódy: od policajného pátrania cez výsluchy podozrivých, prešetrovanie udaní po evidenciu rôznych skupín maďarského obyvateľstva. Mocenské orgány nechali prešetrovať spoľahlivosť nielen členov maďarskej strany, ale všetkých príslušníkov a sympatizantov menšiny bez rozdielu.⁶⁰

V prípade politického extrémizmu skončili maďarskí exponenti v zaisťovacom tábore pre politických väzňov v Ilave⁶¹ alebo v iných väzniciach, a to často bez toho, že by o tom rozhodol súd. Zaistením bola paralyzovaná ich činnosť aj po prepustení na slobodu

56 ŠA NR, f. ŽÚ III., k. 51, 40/I-1/ŠB/40 prez.

57 ŠAP NR, f. OÚ v Zlatých Moravciach (ZM), k. 33, 1470/40 prez.

58 Bližšie HETÉNYI, ref. 19, s. 27-30; KAMENEC, Ivan. Politický systém a režim slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In BYSTRICKÝ, Valerián (ed.). *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny*. Bratislava SNR, 1991, s. 13-23; KAMENEC, Ivan. *Slovenský štát 1939 – 1945*. Praha 1992, s. 7-130; KORČEK, Ján. Niekoľko poznámok k problematike mocensko-represívneho aparátu slovenského štátu. In BYSTRICKÝ, Valerián (ed.). *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny*. Bratislava : SNR, 1991, s. 30; KORČEK, Ján. *Slovenská republika 1943 – 1945*. Bratislava : MO SR, 1999, s. 49-113; RYCHLÍK, Jan. Perzekúcia odporcov režimu na Slovensku 1938 – 1945. In ŠMIGEL, Michal - MIČKO, Peter. *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB a Ústav vedy a výskumu UMB, 2005, s. 120.

59 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 41, 1481/39 prez.

60 PEKÁR, ref. 36, s. 131 a 133.

61 Bližšie pozri RYCHLÍK, ref. 58, s. 121-123; VICEN, Jozef. *Zaisťovací tábor v Ilave 1939 – 1945. Diplomová práca*. Banská Bystrica : FHV UMB, 2005, s. 5-69.

a odstrašujúco to pôsobilo aj na ich okolie. Vo väzeniach štátnych zastupiteľstiev, súdov, v zaisťovacích a pracovných táborech skončili pre politické delikty v rôznom čase a na rôznych miestach desiatky Maďarov zo Slovenska. Intenzívnym obdobím v tomto smere boli roky 1939 a 1940 (do stabilizácie medzinárodného postavenia Slovenskej republiky a normalizácie slovensko-maďarských vzťahov po nátlaku Berlína), ale internácie pokračovali naďalej. Z okresu Nitra boli napríklad postihnutí funkcionári Maďarskej strany Bernard Rolfes a Karol Sefcsik (roku 1939 internovaní v Ilave z obavy, že budú prekážkou budovania Slovenskej republiky), či manželka nitrianskeho oblastného predsedu strany Ákosa Gyürkyho (internovaná v Ilave roku 1939 alebo 1940).⁶² Po začatí vojny proti Sovietskemu zväzu prišlo k ďalšiemu nárastu aktivity mocensko-represívneho aparátu, čo sa prejavilo napríklad vlnou zatýkania (smerovalo najmä k paralyzovaniu komunistického hnutia). Utlmila sa tým i činnosť Maďarskej strany.⁶³

Inou formou zásahu proti maďarskej minorite bol policajný dozor, ktorý sa spomedzi brachiálnych postihov mocenského aparátu uplatňoval pomerne zriedkavo. Šlo v ňom o obmedzenie pracovných aktivít Maďarov. ÚŠB 28. decembra 1943 nariadila mesačný policajný dozor na troch Nitranov maďarskej národnosti, ktorí boli členmi MSS, z toho jeden pôsobil ako súkromný úradník pri maďarskej strane, ďalší – Štefan Herzeg vykonával funkciu okrskového predsedu MSS v Nitre a bol známym advokátom občanov maďarskej menšiny. Výmer o policajnom dozore bol vydaný ako recipročné opatrenie voči podobnému postihu Slovákov v Maďarsku.⁶⁴

62 Sevcsik sa nachádzal i medzi internovanými roku 1943. Na jeseň 1943 z príkazu ministra Macha totiž ÚŠB zaisťovala a internovala 12 osôb maďarskej národnosti do pracovného tábora v Ústí nad Oravou. SNA, f. 209, k. 554, 1798/44.

63 PEKÁR, ref. 36, s. 135. Bližšie pozri FABIAN, Juraj. Slovensko v strednej Európe (slovensko-maďarské vzťahy za druhej svetovej vojny). In BYSTRICKÝ, Valerián (ed.). *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny*. Bratislava : SNR, 1991, s. 63-69; FABIAN, Juraj. *Svätoštefjanské tiene*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1966, s. 44-65; KORČEK, Ján. Slovenský štát vo vojnovom stave so západnými spojencami. In *Vojenskopolitické a geopolitické súvislosti vývoja Slovenska v rokoch 1918 – 1945*. Trenčín : Oddelenie sociálneho riadenia Vojenského veliteľstva Východ, 1992, s. 103-115; LIPTÁK, Ľubomír. Geopolitické postavenie Slovenska v rokoch druhej svetovej vojny. In *Oddelenie sociálneho riadenia Vojenského veliteľstva Východ*, 1992, s. 77-91; LIPTÁK, Ľubomír. Maďarsko v slovenskej politike za druhej svetovej vojny. In HOLOTÍK, Eudovít. *Príspevky k dejinám fašizmu v Československu a v Maďarsku*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1969, s. 189-283; LIPTÁK, Ľubomír. Maďarsko v politike slovenského štátu v rokoch 1939 – 1943. In *Historický časopis*, 1967, roč. 15, č. 1, s. 1-35.

64 Vo výmere okresného náčelníka boli uvedené dôvody policajného dozoru: „*Ich účinkovaním sú ohrozené záujmy obrany štátu a slovenská verejnosť je pobúrená tým, že pre menšie prípady v Maďarsku dávajú Slovákov pod policajný dozor s trestami do 8 tisíc pengö a zátvorom do 6 mesiacov, ako sa to stalo v prípade Petra Orosa z Bystrice, okres Košice, kdežto u nás bola učená osobná sloboda každého. Tento stav by mohol viesť k ohrozeniu verejnému poriadku a pokoja, preto v záujme ochrany verejného pokoja týmto recipročným zásahom bolo nutné obmedziť ich osobnú slobodu.*“ Dotknutým osobám nepomohlo ani odvolanie na župný úrad. Podmienky uvedené vo výnose boli natoľko obmedzujúce, že v podstate im znemožnili pracovnú činnosť: nesmeli opustiť obvod mesta bez povolenia okresného úradu, museli sa denne medzi 11. a 12. hodinou hlásiť na žandárskej stanici, nesmeli navštevovať verejné lokály, nesmeli opustiť svoj byt od 19. do 6. hodiny, nesmeli podávať telegramy a používať telefón, poštové zásielky mohli podávať a prijímať len s povolením okresného úradu a nesmeli sa stýkať s inými osobami okrem členov svojej domácnosti. Pokiaľ by nedodrжали tieto ustanovenia, hrozila im peňažná pokuta do 60-tisíc Ks alebo trest odňatia slobody. Výmer bol odvolaný po jednom mesiaci na príkaz prednostu ÚŠB – maďarské úrady totiž zrušili policajný dozor nad Slovákami. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 56, D1-32/44 prez.

Medzi majoritným obyvateľstvom propaganda nezriedka roznecovala protimaďarské nálady. Útoky mali najčastejšie verbálnu formu a boli namierené predovšetkým proti promaďarským kňazom, učiteľom a obchodníkom. Po relatívnom ustálení pomerov v pohraničí napätie postupne upadlo, ale nevymizlo. Protimaďarské výtržnosti sa objavovali každý rok vo viacerých väčších mestách. Jedna z prvých vln protimaďarských demonštrácií prebehla v apríli a máji 1940.⁶⁵ 24. apríla 1940 sa v Nitre po prednáške o utrpení Slovákov v Maďarsku strhli protimaďarské a protizidovské demonštrácie, počas ktorých demonštranti fyzicky napadli mnohých Maďarov a rozbili niekoľko reklamných tabulí s maďarskými nápismi a okien na súkromných domoch. Zo sekretariátu Zjednotenej strany bola strhnutá tabuľa.⁶⁶

Po úradnom zaregistrovaní MSS na jeseň 1941 prišlo k úpravám v rámci niektorých miestnych organizácií, ktoré podľa štatútu strany mohli naďalej účinkovať bez zvláštného povolenia, pokiaľ mali aspoň 20 členov maďarskej národnosti (vedenie MSS sa zaviazalo preskúmať členské zoznamy a vymazať členov inej národnosti ako maďarskej) a pôsobili so starším oficiálnym úradným povolením. Ostatné miestne organizácie žiadali o schválenie župana (ak v obci žilo viac ako 5 % Maďarov) alebo ministra vnútra (v opačnom prípade).⁶⁷

V Nitrianskej župe sídlili tri okrskové sekretariáty patriace pod jeden obvod – v Nitre (obvodný predseda Ákos Gyürky, okrskový predseda Štefan Herzeg, tajomník Henrich Fasching), Zlatých Moravciach a Prievidzi. V okrese Nitra mala Maďarská strana vyše 5-tisíc registrovaných členov a 19 miestnych organizácií (pozri tabuľku). Okrem troch boli všetky miestne organizácie založené už v rokoch 1920 – 1923.⁶⁸ Snahou maďarskej reprezentácie bolo vytvorenie tzv. maďarských domov vo väčších mestách, ktoré by koncentrovali všetky inštitúcie, spolky a krúžky a stali by sa kultúrnym, sociálnym a politickým strediskom Maďarov. Financie naň získavala zbierkami medzi bohatými Maďarmi na Slovensku i v Maďarsku. Bezpečnostné zložky veľmi pozorne zaznamenávali aj iné miesta, kde sa stretávali funkcionári strany, pretože v duchu dobovej legislatívy takéto aktivity vyvolávali podozrenie z protištátnej činnosti.⁶⁹ V Nitre sa maďarská spoločnosť do roku 1942 schádzala najmä v súkromných bytoch. Po registrácii MSS mohli stranícky funkcionári používať prenajatý dom.⁷⁰

65 V Michalovciach, Bratislave, Nitre, Kežmarku a Levoči. MOLNÁR, ref. 22, s. 127-128. Bližšie pozri HETÉNYI, ref. 19, s. 155-180.

66 Demonštrantom sa nepodarilo vniknúť do budovy ZMS. Rozbili napríklad firemnú tabuľu okrskového predsedu strany Herzega. Po policajných opatreniach 26. 4. 1940 vyčíňanie prestalo. ŠA NR, f. ŽÚ III., k. 4, 795/40 prez. MOL, f. KÜM, K-63, k. 459, 2433/40.

67 Proces legalizácie MSS skončil v apríli 1942. Miestne organizácie MSS boli rozložené v jednotlivých župách nasledujúco: župa Nitrianska 30, Tatranská 20, Bratislavská 16, Pohronská 17, Šariško-zemplínska 17 a Trenčianska 4. SNA, f. 209, k. 844, 2171/42.

68 Okrem miestnych organizácií v 13 obciach s maďarskou väčšinou jestvovali od 20-tých rokov aj v Nitre, Malom Cetíne, Urmíne, Ivánke pri Nitre, Veľkých Ripňanoch, Tormoši a Močenku. ZMS nemala miestnu organizáciu na krátky čas v Bádiciach. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 45, 225/40 prez.

69 PEKÁR, ref. 36, s. 133.

70 Okresný sekretariát MSS v Nitre sídlil v budove zakúpenej Jánosom Esterházym, Jozefom Emödym a Štefanom Herzegom. SNA, f. 209, k. 844, 33369/3/42.

Funkcionári miestnych organizácií MSS v okrese Nitra (marec 1942)⁷¹

MO	Predseda	Podpredseda	Tajemník	Počet	Miestna skupina
Nitra	Bernát Rolfesz statkár	Koloman Morvay úradník vo výslužbe	Karol Sevcsik	1 860	SZMKE
		Vojtech Császár mäsiar			
Dolné Obdokovce	Ludovít Gépész roľník	František Szabó roľník	Ján Fehér roľník	246	SZMKE
Dolné Štitáre	Jozef Maga roľník	Štefan Ment roľník	Ján Balkó roľník	126	SZMKE
Babindol	Pavel Gyuricza roľník	Michal Sramkó roľník	Jozef Matyó roľník	152	SZMKE
Bádice	Ján Kostyál roľník	Gejza Gál roľník	František Arpás roľník	80	-
Branč	Michal Lörincz roľník	Jozef Huszár roľník	Koloman Pintér roľník	195	-
Čechynce	Jozef Suba roľník	Štefan Hajdú roľník	Michal Németh roľník	179	SZMKE
Jágersek	Ladislav Hornyák roľník	Ladislav Ábel robotník	Odon Varga obchodvedúci	450	-
Gest'	Ján Brath roľník	Dominik Brat roľník	Štefan Brath roľník	114	SZMKE
Veľké Ripňany	Michal Frtyala obuvník	Ludovít Németh robotník	Lorenc Frtyala hostinský		-
Horná Kráľová	Gejza Bleho roľník	Vojtech Horváth roľník	Dömötör Gal- bavý robotník	260	SZMKE
Malý Cetín	Jozeh Haulík krajčír	Nándor Kovács strojník	Jozef Sztízskala roľník	32	-
Mechenice	Vojtech Kovács roľník	Michal Lengyel roľník	Gašpar Kiss roľník	300	-
Močenok	Ján Pápay roľník	Lorenc Vavrincez strojník	František Bartha majiteľ mlyna	25	-
Hrnčiarovce	Ján Szombath roľník	Pavel Czaho roľník	Pavel Kovács roľník	300	SZMKE
Ivánka pri Nitre	Jozef Häuser žandár vo výslužbe	Štefan Forró správca žel. stanice	Viliam Stróbel mlynár	?	-
Pogranice	Štefan Andocs roľník	Ambróz Szombath roľník	Gejza Csulák roľník	326	SZMKE
Tormoš	Michal Branikovič sústružník	František Fritz šofér	Jozef Szabó obuvník	?	-
Výčapy-Opa- tovce	Vincent Galankó roľník	Pavel Machó roľník	Jozef Kovács roľník	530	-

71 SNA, f. 209, k. 844-7, bez č./42. Evidencia vyhotovená z výkazu okresného úradu k nariadeniu ÚŠB z 18. 7. 1942.

Taktikou slovenských úradov pred i po novembri 1941 bolo kladenie prekážok pri zriaďovaní tzv. maďarských domov. Dňa 14. januára 1942 na príkaz ministra vnútra Šaña Macha ÚŠB generálne zakázala „akciu maďarských domov“. Bola to reakcia na otvorenie maďarského domu v Nitre na začiatku januára 1942, pričom ministerstvo vnútra naň povolenie nedalo.⁷² Budovy maďarských domov sa nevyhli vybiťaniu si protimaďarských nálad. V Nitre poškodili násilníci maďarský dom už v apríli 1940.⁷³

Politika reciprocity naďalej obmedzovala akčnú voľnosť MSS aj po jej zaregistrovaní. Členmi MSS podľa štatútu strany mohli byť výlučne občania maďarskej národnosti. Sporným bodom ostávalo určenie príslušnosti k národnosti. Pokiaľ na jednej strane MSS presadzovala slobodný a neobmedzený princíp hlásenia sa k národnosti, na strane druhej štátne orgány vyzdvihovali príslušnosť na základe posledného sčítania ľudu. Avšak orgánom štátnej správy sa i v prípade zistenia členstva občanov, ktorí sa prihlásili v sčítaní ľudu k nemaďarskej národnosti, nedarilo toto členstvo odstrániť.

Výnosom z 22. januára 1942 ministerstvo vnútra požiadalo podriadené úrady, aby zistili, či sa podmienky národnosti v MSS dodržiavajú. No žiadnemu obvodnému notárovi v okrese sa nepodarilo získať zoznamy členov strany vo svojom obvode. Problém bol v tom, že zoznamy sa nachádzali na obvodnom sekretariáte strany v Nitre.⁷⁴ Ani obvodný sekretariát nemienil vydať zoznam členov bez súhlasu stranického ústredia.⁷⁵ Pri pokusoch získať tieto zoznamy prichádzalo zo strany obvodných notárov a žandárov k nátlaku na miestnych činiteľov MSS. Stalo sa tak najmä z dôvodu, že okresný úrad síce od podriadených orgánov žiadal vymámiť zoznamy, ale na druhej strane rezort vnútra zakázal sankcionovať funkcionárov MSS, ak zoznamy nepredložia. Napríklad veliteľ žandárskej stanice v Urmíne sa zmohol len na vyhrážky voči miestnemu predsedovi MSS, a to domovou prehliadkou, zhabaním majetku, uväznením v Ilave a prepustením jeho príbuzných zo štátnych služieb. Po výsluchu sa podarilo vymôcť len výkaz predplatiteľov stranických novín, ktorým žandári zhabali členské legitimácie.⁷⁶

Keď Esterházy dňa 30. apríla 1942 znovu ubezpečil ministerstvo vnútra, že nariadiť prísne dodržiavať schválené stanovy, teda i vyškrtnutie členov nemaďarskej národnosti, nastalo upokojenie. Rezort vnútra napriek tomu v ten istý deň nariadiť ďalej zisťovať, ktoré osoby slovenskej národnosti sú členmi MSS a ako sa správajú.⁷⁷ Výsledok vyšetrovania, do ktorého sa mala zapojiť aj HSLS, mal byť podkladom na rozpustenie dotyčnej

72 Pripravený obežník prednostu ÚŠB pre županov sa 20. 1. 1942 Mach rozhodol napokon nevydať, ale ústne ho vybaviť so županmi, ktorí sa stretli 22. 1. 1942 v Bratislave. SNA, f. 209, k. 844, 1205/42.

73 V neskorších mesiacoch boli poškodené maďarské domy v Prešove, Spišskej Novej Vsi, Michalovciach a Poprade.

74 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 54, 418/43 prez.

75 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 51, 473/42 prez.

76 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 51, 473/42 prez. Žandárska stanica Močenok mala tiež len čiastočný úspech. Získala iba zoznam odberateľov časopisu *Magyar Néplap* z Močenku a Hornej Kráľovej, ktorí mali byť údajne i členmi MSS. Podľa žandárskej stanice však ústredie MSS posielalo časopis i na neznáme mená, aby mohlo vykazovať väčší počet členov strany, ako ich bolo v skutočnosti (ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 54, 1776/43 prez.).

77 Mach pred maďarskou diplomaciou vysvetľoval, že opatrenie nie je namierené proti MSS, ale je všeobecného charakteru. MOL, f. Miniszterelnökség kisebbségi osztály (ME), K-28, fascikel (fasc.) 152, zväzok (zv.) 254, 29986/42.

miestnej organizácie MSS.⁷⁸ Podozrivou činnosťou bolo aj rozširovanie prihlášok v obciach so slovenskou väčšinou a v prípade zistenia takejto aktivity nasledovalo vypočúvanie dotýčnych rozširovateľov na žandárskej stanici.⁷⁹ Z hlásenia okresného náčelníka zo 4. septembra 1942 je zrejme Esterházyho taktické vyhlásenie o tom, že MSS bude organizovať len Maďarov, ale súčasne aj to, že strana dostala od neho príkaz, aby miestne organizácie nikomu neukázali členské zoznamy. Okresný náčelník proti tomu ostro protestoval. Štátna správa mohla totiž len potajomky spravodajským spôsobom zisťovať ich údaje. Maďarskej strane stačilo k prihláške za člena len písomné osvedčenie, že žiadateľ má maďarskú národnosť. Okresný náčelník preto žiadal, aby strana predkladala zoznam svojich členov okresnému úradu.⁸⁰

Cestou dôverníkov sa ÚŠB a žandárstvu postupne darilo získavať spomínané zoznamy, pričom sa zistilo, že členovia MSS mali príslušnosť aj k inej politickej strane.⁸¹ Na základe nesplnenia podmienky dostatočného počtu členov maďarskej národnosti navrhol okresný náčelník z Nitry rozpustiť miestne organizácie MSS v obciach Urmín, Tormoš, Ivánka pri Nitre a Veľké Ripňany. Ďalej navrhol rozpustiť i miestne organizácie MSS v Branči a Močenku, lebo MSS tu organizovala i Slovákov.⁸² Ministerstvo vnútra sa však k reakcii na tieto podnety z diplomatických dôvodov reciprocity nevyjadrovalo.

Esterházy zjavne nebol ochotný vydať zoznamy do rúk úradov. ÚŠB 21. októbra konečne mohla ministerstvu vnútra oznámiť svoje zistenia o organizovaní členov MSS iných národností. Pretože Esterházy nedodrжал podmienky dohodnuté s ministerstvom vnútra, ÚŠB požiadala o možnosť preskúmať zoznamy členov všetkých miestnych organizácií.⁸³ Dňa 13. novembra poslal prednosta policajnoprávneho odboru ministerstva vnútra Konštantín Długopolský Esterházymu list, z ktorého vyplýva, že ministerstvo vnútra v predchádzajúcich mesiacoch považovalo vyhlásenie predsedu MSS o vylúčení členov nemaďarskej národnosti za hodnoverné a rešpektované, preto dovtedy nenariadilo oficiálne zisťovanie týchto skutočností. Keďže na ministerstvo prichádzali oznámenia podriadených úradov, že v MSS boli naďalej organizované aj osoby slovenskej

78 Prípis MV z júla 1942: „a preto svoju zprávu a návrh v tom zmysle štilizujte“. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 51, 473/42 prez.

79 Vo februári 1942 vyšetrovala žandárska stanica Degeš Ludovíta Ondruša z Poľného Kesova, ktorý od Jána Mesároša z Urmína dostal 12 prihlášok do MSS. Ondruš ich však nestihol rozšíriť. Mesároš dostal prihlášky na sekretariáte strany v Nitre. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 51, 491/42 prez.

80 Z hlásenia okresného náčelníka: „politické strany v smysle českom, ako organizácie voličov, povstali z vôle organizovaných, prestaly existovať a terajšie Strany povstali z vôle štátu na splnenie štátopolitických úloh, preto jedine štátna správa môže mať ingerenciu na ustálenie úloh a spôsobu organizovania. Podľa toho organizovanie nemôže sa zakladať na prehlásení Jána Eszterházyho, ktorý nie je diplomatickým zástupcom národnej skupiny, aby podával noty a prehlásenia vláde, ale štátom poverený vedúci tej skupiny a môže pracovať podľa úprav štátnej správy. Maďar párt je štátprávnou organizáciou slovenských občanov maďarskej národnosti, preto pre túto stranu sú záväzné platné štátne normy a nie prehlásenie vedúceho... Aby tie nedorozumenia prestali, v záujme štátnom bolo by treba prikázať Stranám, že môžu organizovať len členov národnej skupiny, ktorí sa k tej národnosti pri sčítaní ľudu prihlásili. Rozpory medzi stranami má riešiť štátna správa...“ ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 51, 473/42 prez.

81 Napríklad predseda miestnej organizácie MSS v Urmíne Korpáš bol registrovaný aj v HSES, dokonca mal na rok 1942 zaplatený členský príspevok. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 54, 418/43 prez.

82 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 51, 473/42 prez.

83 SNA, f. 209, k. 844-2, bez č./42.

národnosti, rezort vydal úpravu, že členské zoznamy MSS mohli kedykoľvek preskúmať orgány ÚŠB, úrady verejnej správy a žandárstva.⁸⁴ Takýto úradný postup bol však veľmi zložitý, pretože funkcionári MSS viedli dvojaké zoznamy – iný pre úrady a iný pre vnútornú potrebu. Úprava ministerstva vnútra o možnosti skúmania zoznamov MSS zostala v niekoľkých prípadoch neúčinná, pretože ani do marca 1943 sa nepodarilo okresnému úradu v Nitre získať zoznamy od maďarských funkcionárov z Pograníc, Dolných Štítar, Dolných Obdokoviec a Babindolu. V niektorých ďalších obciach sa počet členov len odhadol.

Do MSS skrátka vstupovali aj občania, ktorí sa pri poslednom sčítaní ľudu prihlásili k slovenskej národnosti. Z oportúnnych dôvodov sa síce hlásili k slovenskej národnosti, ale cítili sa byť príslušníkmi maďarského národa. Členmi nitrianskej miestnej organizácie boli i starousadlí obyvatelia, ktorí síce maďarskú reč plynulo neovládali, ale v strane boli organizovaní už od 20. rokov. V obci Tormoš, kde žili len „úradní“ Slováci, bola založená miestna organizácia MSS až po registrácii strany. Zrejme mali členovia tejto organizácie určité materiálne výhody zaručené vplyvnejšími činiteľmi MSS.⁸⁵ Vedúci činitelia maďarskej menšiny svoj vplyv a prostriedky používali na to, aby počet príslušníkov zvýšili a zaviazali, napríklad hospodárskymi výhodami.⁸⁶

Keďže činnosť väčšiny členov MSS od začiatku roku 1943 v dôsledku medzinárodných udalostí a relatívnej konsolidácii slovensko-maďarských vzťahov upadla do pasivity (najmä po páde Talianska, protektora Maďarska, v júli 1943, keď maďarská menšina strácala nádej na víťazstvo Maďarska vo vojne, a tým aj na svoje lepšie postavenie), okresné predsedníctvo MSS v Nitre chcelo zintenzívniť agitáciu na rozširovanie členskej základne, pre „*záchranu odpadnutých Maďarov*“. Malo sa to diať prehováraním občanov, ktorých národnosť nebola vykryštalizovaná, medzi inteligenciou zdôrazňovaním svätoštefanskej idey a rozvinutej maďarskej kultúry. Chudobným rodinám strana pomáhala hospodárskymi výhodami a podporami. Ďalším lákadlom bolo tiež maďarské gymnázium v Bratislave, kde mali študenti vzdelanie a ubytovanie viac-menej zadarmo.⁸⁷

Napriek postupnému a prirodzenému procesu prechodu MSS do apatie roku 1943, naďalej nie sú výnimočné písomné správy o určitej činnosti strany. Za brannej pohotovosti štátu úrady mohli podrobiť oznamovacej povinnosti akékoľvek schôdze a vyslať na ne zástupcu. Na nariadenie prednostu ÚŠB boli dozorované schôdze a iné sprievodné akcie MSS a od začiatku roku 1943 mali o nich okresné úrady podávať podrobné referáty ÚŠB.⁸⁸ Prednosta ÚŠB v prípise okresnému úradu v Nitre zo 16. júla 1943 upozornil na čulú a podozrivú činnosť MSS v okrese. Zároveň nariadil podať podrobnú správu

84 Zoznamy ostatných strán mohli byť tiež príslušnými orgánmi kedykoľvek preskúmané. ŠAPNR, f. OÚNR, k. 51, 473/42 prez.

85 ŠAPNR, f. OÚNR, k. 54, 2871/43 prez.

86 Takéto výhody po vstupe do MSS vidieť vo viacerých oblastiach, kde v rukách Maďarov boli väčšie podniky a firmy, a to najmä na strednom Slovensku.

87 ŠAPNR, f. OÚNR, k. 55, 698/43 prez.

88 Toto nariadenie malo recipročný charakter: „*Maďarské úrady na každú schôdzu slovenských spolkov v Maďarsku, či už politického alebo kultúrneho rázu a na divadelné predstavenia vysielajú bezpečnostné orgány, ktoré o podnikoch Slovenskej strany v Maďarsku podávajú hlásenia.*“ ŠAPNR, f. OÚNR, k. 54, 2871/43 prez.

o spolkoch a aktivitách MSS, ako aj o článku v periodiku *Magyar Hírlap* z 9. júna 1943, kde bola podrobne opísaná činnosť MSS v Nitre.⁸⁹ Takisto Hlavné veliteľstvo žandárstva vyšetrovalo rôzne podozrenia súvisiace s Maďarskou stranou. Ako príklad môžem uviesť vyšetrovanie zo začiatku roku 1944. Skúmalo sa, či MSS dosiahla úspech, keď podľa príkazu maďarského vyslanectva mala vyzvať bývalých i aktívnych dôstojníkov maďarskej národnosti, aby sa bezpodmienečne prihlásili za členov MSS.⁹⁰

V prvej polovici roku 1944 prišlo k zmene v obecnej samospráve. Zákonom č. 171/1944 Sl. z. a výnosom ministerstva vnútra z 26. januára 1944,⁹¹ v ktorých boli rozpracované právne zmeny v obecnej samospráve, nastúpili namiesto vládnych komisárov a poradných zborov starostovia s obecnými výbormi. Starostov a členov výboru menoval v pomere určenom zákonom okresný náčelník na návrh politických strán. Členov a starostov za HSLS navrhovala okresná organizácia HSLS, návrh na menovanie za MSS podával vo všetkých obciach ústredný riaditeľ strany v Bratislave. Okresný náčelník bol návrhom viazaný a mohol namietať len z dôvodu zločinu a majetkového prečinu kandidáta. Preto nitriansky okresný náčelník 17. februára inštruoval obvodných notárov, aby už v procese podávania návrhov pôsobili na miestne organizácie, aby sa do návrhu dostali osoby spôsobilé zastávať úrad starostu a člena výboru. Po podaní návrhu mali notárske úrady povinnosť vypracovať posudky o navrhnutých osobách.⁹²

Keď ústredný riaditeľ MSS začiatkom marca podal návrhy na menovanie starostov, ich zástupcov, členov výborov, náhradníkov, okresný náčelník 15. marca 1944 svojoľne nariadil obvodným notárom preskúmať každú navrhovanú osobu, a to okrem všeobecnej spôsobilosti zastávať funkciu aj z hľadiska predchádzajúceho postoja voči slovenskému štátu. Osoby, ktoré svojim zmýšľaním a správaním boli nepravne slovenskej veci, bolo nutné navyše prešetriť, či nebolo proti nim vedené vyšetrovanie pre protištátne delikty, či neboli dlžné viac ako rok splatné dane (to sa týkalo aj kandidátov za HSLS i Deutsche Partei), či by s prípadným starostom bola možná spolupráca v otázke slovenských menšinových škôl a štátnej administratívy. Ak by kandidát z týchto dôvodov nevyhovoval, obvodný notár mal dať vlastný návrh iného vhodného kandidáta. Okresný náčelník ešte v ten istý deň nariadil aj žandárskym staniciam prešetriť kandidátov (avšak bez možnosti podania vlastného návrhu v prípade nevhodnosti kandidáta). Po prešetrení kandidátov MSS v okrese Nitra (koncom mája) až 20 z nich z obcí Čechynce, Mechenice, Dolné Obdokovce a Dolné Štitáry bolo pre okresného náčelníka neprijateľných – najmä z dôvodov protislovenskej činnosti, ale i grobianstva, opilstva, kartárstva, pašeráctva atď. Okresný úrad vyzval MSS, aby vymenila týchto nevhodných kandidátov. Keďže MSS námietky neprijala a pridrižovala sa svojich pôvodných návrhov, okresný náčelník menoval na-

89 Tento článok informuje o priebehu členskej schôdze miestnej organizácie MSS v Nitre z 20. 6. 1943. Z odpovede okresného náčelníka adresovanej ÚŠB: „*spomenutý článok je propagačným článkom strany v Nitre a krajského tajomníka Faschinga, ktorý článok napísal, aby jeho centrála videla, že jak hůževnate pracuje*“. Autor článku Henrich Fasching, ako i vyšetrovatelia obsahu článku (Policajné oddelenie mesta Nitra, Notársky úrad Nitra-mesto, OÚ v Nitre) zanechali podrobný obraz o aktivitách strany v sociálnej, kultúrnej a športovej oblasti. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 55, 698/43 prez.

90 Nedosiahol sa však pozitívny výsledok. V nitrianskej župe podľa zistení ObŽV žili len traja takíto dôstojníci pôsobiaci v MSS. ŠA NR, f. ObŽV NR, k. 7, 103/44 prez.

91 Číslo výnosu 326-21/1-2/44. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 531, 7/470/44 adm.

92 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 531, 7/470/44 adm.

miesto nich iné osoby, pre úrady vhodnejšie. Začiatkom júna 1944 podal predseda MSS sťažnosť na predsedníctvo vlády, v ktorom odmietol stereotypné nezákonné odmietanie navrhovaných osôb z dôvodov štátnobezpečnostných bez podloženého obvinenia. Ministerstvo vnútra preto dvakrát upozornilo okresného náčelníka na obchádzanie zákonných postupov. Následná odpoveď a obhajoba okresného náčelníka z 22. júna adresovaná ministerstvu vykresľuje jeho osobný antidemokratický postoj k maďarskej menšine: „v záujme verejnom musí sa znemožniť účasť v samospráve i osobám, proti ktorým úrad svoje obvinenie ‚podložiť‘ dôkazmi, zistenými procesným poriadkom nevie, ale svojím chovaním, nazieraním na veci slovenské a pod., nedávajú dostatočnú garanciu, že v samospráve nebudú škodiť slovenskej štát. veci. Toto posúdiť není povolaná Maďarská strana i keď jej toto právo výberu osôb zákon čis. 171/1943 ľahkomyselne dáva, lebo táketo právo výberu osôb je v protive s ústavným zákonom o reciprocite v otázkach národnostných a je všeobecne známe, že v Maďarsku Slovenská strana takéto práva nemá (...) Maďarské obce sú na pohraničí, kde je čulý styk pohraničný, preto musia byť reprezentované osobami spoľahlivými.“ Okresný náčelník sa však právom obával, že niektoré slovenské školy v maďarských obciach, ktoré boli dovtedy pod patronátom úradov a vládnych komisárov, by mohli byť diskriminované oproti maďarským (stačilo spomenúť rôzne konflikty medzi občanmi slovenskej a maďarskej národnosti v školských záležitostiach). V odpovedi sa rázne postavil aj proti predsedovi MSS, lebo Esterházy vydal inštrukcie členom výborov za MSS, aby sa nezúčastňovali inštalácie obecných výborov, pokiaľ okresný náčelník nevymenuje odmietnutých kandidátov MSS. Okresný náčelník pohrozil trestným podaním proti už menovaným členom a Esterházymu odkázal, aby prostredníctvom ministerstva vnútra danú inštrukciu odvolal.⁹³ V júli intervenovalo vo veci aj maďarské vyslanectvo. Minister Mach v prípise MZV z 7. septembra 1944 oznámil, že o náprave mal rozhodnúť súd, pretože okresný náčelník postupoval formálne podľa predpisov (i keď nebral do úvahy návrh MSS).⁹⁴ Nitriansky okresný náčelník bol však predsa len donútený menovať aj pôvodne odmietnuté osoby, ba navyše prisáhu Maďari skladali v maďarčine – na základe rozhodnutia Najvyššieho správneho súdu, na ktorý sa vedenie MSS odvolalo.⁹⁵

Proti zákonu a vyhláške o samospráve sa ohradila i miestna organizácia HSLS v Bádiciach: „Podľa novej vyhlášky Ministerstva vnútra sú Slováci úplne znemožnení, nakoľko šesť riadnych členov a šesť náhradníkov má právo navrhovať maďarská národnostná menšina. Pripadá to, akoby to bolo svojvoľné podporovanie maďarizácie (...) Novomenovaný návrh výboru, ako aj návrh náhradníkov zahrňuje najzarytejších Maďarov (...) Je obava – nakoľko v terajších časoch človek často závisí od blahovôle starostu, že tento nový výbor bude činiť určitý nátlak aj na lojálnych Maďarov ako aj na Slovákov.“⁹⁶ Mi-

93 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 531, 7/470/44 adm.

94 Machov prípis: „neni mi možné nápravu zjednať, nakoľko jeho rozhodnutie a menovanie (členov výborov – M.H.) stalo sa (...) právoplatným.“ SNA, f. MV, k. 2 389, A770/9-5/44 adm.

95 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 531, 7/470/44 adm.

96 Sťažnosť podaná na MV dňa 9. 4. 1944. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 531, 7/470/44 adm.

nisterstvo vnútra žiadosti nevyhovelo, pretože podľa zákona počet Slovákov bol príliš malý na to, aby získali čo i len jedno miesto vo výbore.⁹⁷

Štátna správa aktivity MSS pozorovala aj v poslednom štádiu vojnového obdobia, i keď v iných, menších rozmeroch. Z bezpečnostného hľadiska sa činnosťou museli okrem zložiek patriacich pod ministerstvo vnútra nepriamo zaoberať aj spravodajské orgány ministerstva národnej obrany. Na ich podnet vykonali v apríli 1944 žandári domovú prehliadku u statkára Gejzu Veröho z Nitry, ktorý mal prechovávať protištátny materiál a tajnú vysielačku, ktoré si mal u neho ukryť nitriansky sekretariát MSS.⁹⁸ Samotný Esterházy musel čeliť viackrát pokusom o zbavenie poslaneckej imunity v súvislosti s protištátnymi výrokmi v tatranskom rýchlíku v auguste 1943. Úradom sa to podarilo koncom leta 1944, keď sa už nebáli reakcie Budapešti.⁹⁹

Po vypuknutí Povstania, ktoré nitriansky okres zasiahlo len nepriamo, dožívajúca MSS už nerozvinula plánované projekty. Vystupovanie Maďarov v čase Povstania opísal okresný náčelník vetami: „*Maďarom sa veľmi dobre vedie, sú úplne neutrálni, puču sa nezúčastnili, nikto ich neupodozrieva, Nemci im dôverujú a idú im poruke, takže žijú si spokojne a s tajnou radosťou sa dívajú, ako sa Slováci medzi sebou žerú.*“¹⁰⁰ Nitrianski Maďari pod vplyvom blížiacej sa porážky Maďarska vo vojne upustili od akejkolvej politickej aktivity. MSS sa ocitla v izolácii a orientovala sa už len podľa vývoja na politickej scéne Maďarska. Po prevzatí moci v Budapešti Ferencom Szálasim v októbri 1944 sa aj v MSS začali výraznejšie presadzovať radikálne tendencie. Koncom roka sa po nátlaku budapeštianskej vlády Esterházy vzdal funkcie predsedu strany.¹⁰¹ MSS definitívne zanikla oslobodením Bratislavy.¹⁰²

Kultúrno-spoločenská, telovýchovná, osvetová a charitatívna činnosť

Predovšetkým v rámci MSS sa maďarská menšina združovala v spolkoch, ktoré vznikli už za prvej ČSR. Jednotlivé spolky mali sociálny, zdravotnícky, kultúrny, náboženský, športový, hospodársky a záchranársky charakter. Už od novembra 1938 okresné a notárske úrady postupne vypracovali ich zoznamy, prostredníctvom ktorých vládne

97 V sčítaní ľudu z roku 1940 sa z 508 obyvateľov Bádíc hlásilo k slovenskej národnosti len 33. Problémy s obecnými výbormi nastali i v iných okresoch. SNA, f. MV, k. 2 389, A778/9/44 adm.

98 Našla sa jedine tajná skrýša v stene, kde by sa zместil človek. Verö bol pokrsteným Židom s prezidentskou výnimkou, teda pre bezpečnostné orgány nespoľahlivým. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 57, D1-219/44 prez.

99 MOLNÁR, ref. 22, s. 204.

100 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 57, Mesačné situačné správy/44 prez.

101 ZELENÁK, ref. 20, s. 244. Blížšie pozri MOLNÁR, ref. 22, s. 214-219.

102 Blížšie k riešeniu maďarskej otázky v česko-slovenských exilových kruhoch, ako i k existencii maďarskej menšiny po vojne pozri BOBÁK, Ján. *Maďarská otázka v Československu (1944 – 1948)*. Martin : Matica slovenská, 1996, s. 28-147; ČIERNA-LANTAYOVÁ, Dagmar. *Otázka národnostných menšín vo vzťahu medzi Česko-slovenskom a Maďarskom 1944 – 1948*. In HARAKSIM, Ľudovít. *Národnosti na Slovensku*. Bratislava : Veda, 1993, s. 19-28; ŠUTAJ, Štefan. *Akcia juh*. In HARAKSIM, Ľudovít. *Národnosti na Slovensku*. Bratislava : Veda, 1993, s. 107-114; ŠUTAJ, Štefan. *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava : Veda, 1993, s. 19-131; VADKERTY, Katalin. *Maďarská otázka v Československu 1945 – 1948 : Dekréty prezidenta Beneša a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu*. Bratislava : Kalligram, 2002, s. 29-708.

orgány kontrolovali spolkové aktivity maďarskej menšiny.¹⁰³ Ich rozbor umožňuje získať prehľad o združovaní Maďarov. Vo vzorovom zozname maďarských spolkov z leta 1941 bolo registrovaných 79 maďarských spolkov z celej republiky, pričom ich stanovy boli schválené ešte za ČSR.¹⁰⁴ V okrese Nitra pôsobilo 10 maďarských spolkov.

Mnohé spolky nemali národnostné pozadie, ale úrady ich registrovali ako maďarské, pretože väčšinu členstva a funkcionárov tvorili Maďari. Dobrovoľné hasičské zbory s členmi maďarskej národnosti fungovali v dvoch obciach nitrianskeho okresu. Pretože väčšina ich členov bola maďarskej národnosti, zbory mali i maďarské velenie.¹⁰⁵ Týkalo sa to aj niektorých miestnych skupín Združenia katolíckej mládeže na Slovensku a úverových a spotrebných družstiev.¹⁰⁶ V septembri 1941 sa obnovila činnosť jedinej peňažnej inštitúcie na Slovensku, ktorú aspoň formálne mala v rukách maďarská inteligencia – Prvej bratislavskej sporiteľne s pobočkami v Malackách a Nitre.¹⁰⁷

Maďarská strana svoju kultúrnu, športovú a sociálnu činnosť vyvíjala konaním slávností, prednášok, súťaží a poskytovaním rôznych podpôr, tiež pomocou spolkov, ktoré boli súčasťou strany a mali vlastné spolkové miestnosti. Pre MSS v Nitre usilovne pracovali dva spolky – *Jó barátok sportegylet* (Športová jednota dobrých priateľov)¹⁰⁸ a *Ochrana detí a prázdninová spoločnosť*.¹⁰⁹

Jednou z programových úloh MSS a maďarskej inteligencie bol rozvoj kultúrneho života a pozdvihnutie vzdelanosti maďarskej menšiny. Takmer všetky akcie kultúrneho a vzdelávacieho charakteru mali priame i nepriame prepojenie na činiteľov MSS. Menšinová kultúra sa realizovala najmä formou divadelných predstavení a v rámci spoločenského života obľúbenými tanečnými zábavami.¹¹⁰ Obyvatelia maďarskej národnosti mali možnosť navštevovať bohoslužby v maďarskom jazyku, pričom počet maďarských bohoslužieb sa všeobecne udržal na úrovni pred rokom 1939. To isté platí aj o maďarských menšinových školách. Agilnosť maďarských učiteľov a kňazov vo výchovnom procese

103 November 1938, október 1940, júl 1941, júl 1942, august 1943. Od augusta 1943 nebol vypracovaný žiadny zoznam.

104 Až na Kresťanský robotnícky spevácky spolok v Bratislave schválený v roku 1940. SNA, f. MZV, k. 128, 32822/33950/41 prez.

105 Na príkaz ÚŠB z 25. 8. 1941 okresné úrady zisťovali, v ktorých obciach jestvujú také dobrovoľné hasičské zbory, ktoré majú maďarské velenie. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Bratislave, pobočka v Modre (ŠAP Modra), f. OÚ Modra, k. 53, bez č./44 prez.

106 V januári 1939 založili v Nitre Združenie na ochranu maďarských družstiev na Slovensku (po Viedenskej arbitráži zostalo na Slovensku 13 maďarských úverových a 16 spotrebných družstiev). *Nyitramegyei Szemle*, 29. 1. 1939, č. 5.

107 Jej úlohou bolo riešenie majetkových záležitostí utečencov, odškodňovanie, cirkevné majetkové záležitosti, podpora maďarskej menšiny atď. Predsedom predstavenstva bol zvolený Esterházy. MOLNÁR, ref. 22, s. 155.

108 Predsedom bol veľkostatkár Bernard Rolfes, u ktorého sa maďarská spoločnosť schádzala každý štvrtok.

109 Predsedníčka Helena Gyürkyová, manželka oblastného predsedu MSS.

110 Podľa doteraz známych dokumentov úrady v rokoch 1939 – 1941 celkovo na Slovensku povolili 8 väčších zábav, zamietli 4. Z okresu Nitra šlo o tanečnú zábavu v Jágerseku z roku 1940. HETÉNYI, ref. 19, s. 66.

a na kultúrnom poli napriek hrozbe perzekúcií pozitívne pomáhala rozvoju spoločenského života v maďarských obciach.¹¹¹

Kolektívny postih maďarskej menšiny v oblasti spolkov sa riešil v jednotlivých prípadoch rôznymi formami – zákazom podujatí, rozpustením niektorých spolkov, uzavretím spolkových miestností, ovládnutím vedenia spolkov Slováckmi (vplyvom voľby nových funkcionárov alebo zásahu ministerstva vnútra). Šlo najmä o recipročný postup slovenskej byrokracie. Jedným z retorzných krokov slovenskej vlády bolo rozpustenie SZMKE, a to dňa 20. apríla 1939. Do Viedenskej arbitráže pôsobilo na Slovensku 188 pobočiek SZMKE, potom ich na okyptenom území zostalo už len 30, preto sa uvažovalo o založení ďalších 10 pobočiek.¹¹² Po rozpustení všetkých miestnych skupín spolku prišlo k útlmu kultúrnej činnosti maďarskej menšiny. Keď ÚŠB na jeseň 1940 zisťovala údaje o kultúrnej činnosti maďarskej menšiny na Slovensku za rok 1940, obvodní notári vo väčšine prípadov podávali negatívne hlásenia. Výnimku tvorili niektoré mestá a obce v okolí Nitry, kde sa v priebehu roka 1940 konali divadelné predstavenia s hojnou účasťou. V Jágerseku navyše zorganizovala maďarská menšina bez povolenia predstavenie s verejnými ukázkami gréckorímskych zápasov, národných tancov a pod., ktorého sa zúčastnilo 500 ľudí zo širokého okolia.¹¹³ Po schválení nového programu MSS roku 1940 kultúrna sekcia v spolupráci s učiteľmi pripravovala pre obyvateľov maďarskej národnosti kultúrne a vzdelávacie akcie. Archívne pramene svedčia o usporiadaní najmenej 19 väčších či menších kultúrnych akcií v Nitrianskom okrese do januára 1941 (po tomto dátume ich úrady až do registrovania MSS a SZMKE nepovolili). Ani vo vtedajších podmienkach však tento počet nemožno považovať za dostatočný. V rokoch 1939 a 1940 miesto absentujúcich divadelných podujatí aspoň čiastočne nahrádzalo premietanie maďarských filmov. V tomto období ich v Nitre premietli najmenej šesťkrát, čo je však v pomere s inojazyčnými premietaniami pomerne málo.¹¹⁴

Ďalší rozvoj kultúry Maďarov nastal až po novembri 1941, keď činnosť SZMKE úrady znovu povolili.¹¹⁵ Spolku sa v okrese podarilo iniciovať deväť miestnych skupín. Za časový vrchol kultúrneho rozkvetu maďarskej menšiny v skúmanom období možno označiť prvý polrok roku 1942. Od polovice roku 1942 však nastali komplikácie spôsobené princípom reciprocity, keď sa slovenské orgány rozhodli retorzne znemožniť akúkoľvek kultúrnu činnosť.¹¹⁶ Ministerstvo vnútra prostredníctvom ÚŠB 20. novembra 1942 vydalo diskriminačné recipročné nariadenie, aby podriadené úrady nepovoľovali organizačnú činnosť SZMKE ani kultúrne a poľnohospodárske prednášky. Situáciu nezmenili ani náhodné kultúrne podujatia začiatkom roku 1943 povolené lokálnymi úrad-

111 Bližšie pozri HETÉNYI, Martin. Maďarské menšinové školstvo v prvej Slovenskej republike. In *Studia Historica Nitriensia*, 2006, roč. 13 (v tlači). HETÉNYI, ref. 33, s. 109-147.

112 *Nyitramegyei Szemle*, 26. 3. 1939, č. 13.

113 K nariadeniu ÚŠB z 18. 10. 1940 k informáciám o maďarských spolkoch, schôdkach, kultúrnych prednáškach, kultúrnych prejavoch a divadelných hrách, vydávaní periodických a neperiodických výtlačkov, o premietaní maďarských filmov a zbierkach. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 398, 25144/40 adm.

114 Účasť spolu 17 421 osôb. ŠA NR, f. ŽÚ III., k. 51, 1/II-2/ŠB/40 prez.

115 Predsedom spolku sa stal popredný činiteľ MSS Mihály Csáky.

116 MOL, f. ME, K-28, fasc. 150, zv. 251, 30320/42.

mi, ktoré vyplývali z nekoordinovaného prístupu štátneho aparátu.¹¹⁷ Nakoľko vianočný trh Strany slovenskej národnej jednoty v decembri 1942 bol v Maďarsku povolený, ÚŠB ho za schválenia prezídia rezortu vnútra dňa 2. decembra napokon umožnila i Maďarskej strane, ale bez prednášok a divadelných predstavení.¹¹⁸

Prednášky, divadelné predstavenia ani čajové večierky roku 1943 povolené neboli, keďže maďarská vláda nepovolila rozšírenie činnosti Spolku sv. Vojtecha v Maďarsku.¹¹⁹ Maďarský vyslanec Lajos Kuhl sa 19. marca 1943 sťažoval ministerskému predsedovi Vojtechovi Tukovi: „*Maďarská strana neporiada nijaké kultúrne podniky, sú to skôr také inštitúcie ako Toldi Kör, kresťanský kultúrny spolok, ktorým od 20. 11. 1942 nepovoľuje sa nijaký kultúrny podnik, kdežto podľa Slovenskej jednoty len od 1. 1. 1943 do 17. 3. 1943 Slováci v Maďarsku mali 24 rôznych kultúrnych podnikov a že je vedľajšie či to robí strana a či nie.*“ Žiadal zrušenie zákazu kultúrnej činnosti spolkov.¹²⁰ Po uvoľnení vzájomného diplomatického pnutia (najmä po páde Mussoliniho) sa miestne organizácie SZMKE a iných spolkov snažili usporadúvať aj vzdelávacie kurzy o poľnohospodárstve, zdravotníctve a o poskytovaní prvej pomoci.

Šaňo Mach 28. júna 1944 po osobnom stretnutí s Esterházyom povolil valné zhromaždenie SZMKE v Jágerseku. Na druhý deň sa v tamojšej sále zišlo okolo 500 členov spolku, pričom počet členov bol 7 002, čo spreď roka znamenalo asi 12 % prírastok. Na

117 Znenie nariadenia: „*MSS v ostatnom čase podáva žiadosti o povolenia usporiadať kultúrne a poľnohospodárske prednášky, odvolávajúc sa na to, že prednášky sú prekontrolované a schválené Policajným riaditeľstvom v Bratislave. Okrem toho chce v obciach usporiadať aj divadelné predstavenia a výstavy. V budúcnosti nepovoľte usporiadanie takýchto prednášok, lebo ani našej menšine v Maďarsku tamojšie úrady ich t.č. nepovoľujú.*“ Z tohto nariadenia sa však nedalo presne určiť, či mali byť zakázané aj divadelné predstavenia a výstavy. Keďže otázky obvodných notárov, ako postupovať v jednotlivých prípadoch, pribúdali a nitriansky okresný náčelník sám nemal istotu, okresný úrad viackrát žiadal ÚŠB o dôsledné zodpovedanie a vyjasnenie nariadenia. Okresný úrad sa však do marca 1943 odpovede nedočkal. Nejasnosť nariadenia spôsobila jeho individuálny výklad jednotlivými obvodnými notármi. V obci Mechenice povolil notársky úrad zahrat' v dňoch 1., 2. a 3. 1. 1943 divadelnú hru *Dedinská madona*. Túto istú hru povolil ďalší notársky úrad pre obec Branč. V Branči sa vo februári a marci 1943 odohralo aj ďalšie divadelné predstavenie *Posledná večera*. Divadelné predstavenia nacvičovala a pripravovala nielen mládež, ale aj dospelí obyvatelia pod vedením kultúrnych referentov, najčastejšie učiteľov maďarských škôl. Divadelným predstavením nesmel byť podľa úradných inštrukcií „*nijako dotknutý Slovenský štát alebo city a zmysľanie slovenského národa*“. Ani jedno povolenie pre učiteľov maďarských škôl z Pogranic, Dolných Štitár, Dolných Obdokoviec a Gešťu nevydal tamojší obvodný notár, ktorý dokonca prosil okresného náčelníka, aby „*OÚ náhodou bez jeho vedomia nevydal súhlas notárskemu úradu k vydaniu povolenia...*“ Zároveň aj odôvodnil (okrem nariadenia ÚŠB) nesúhlas k usporiadaniu divadelného predstavenia: 1. v Dolných Obdokovciach odmietli obyvatelia slovenskej národnosti nacvičiť slovenské divadelné predstavenie, pretože sa hru nedokázali naučiť – notár kládol vinu podkornej práci tamojším obyvateľom maďarskej národnosti; 2. nový žandársky veliteľ vo Veľkom Lapáši, pöb ktorého patrili aj Gešť, Pogranica a Dolnie Obdokovce, „*je absolútne slabý žandár na tento kraj sa vôbec nechodiaci, kde treba spravodlivo, avšak čo najrigoróznejšie pokračovať v národnostných otázkach (...)* Môžeme očakávať, že maďarskí učitelia v budúcnosti si budú poriadať divadelné predstavenia aj bez povolenia.“ SNA, f. MZV, k. 128, 52/43. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 54, 109, 296, 2774 a 2871/43 prez.

118 Ministerstvá tento zákaz oficiálne nechceli priznať. SNA, f. 209, k. 844, 37157/42.

119 V októbri 1943 policajné riaditeľstvo v Bratislave po dohode s MZV (polícia v tomto čase udeľovala súhlas ku kultúrnym podnikom Maďarov len po predbežnom súhlase MZV) výnimočne povolilo divadelné predstavenie činohry *Kék róka* (Modrá líška) v Bratislave. SNA, f. 209, k. 844, 41021/43. SNA, f. 209, k. 562, 2948/44. SNA, f. 209, k. 600, 10331/44.

120 SNA, f. 209, k. 844, 37157/42.

tomto zhromaždení sa už zreteľne a otvorene prejavovala radikálna opozícia v MSS, keď predsedu športovej sekcie MSS Jánoša Révayho, „Esterházyho človeka“ pôvodne nikto nenavrhol do spolkového výboru a sám Esterházy sa doň dostal až dodatočne. Predsedom spolku sa opätovne stal Mihály Csáky. Hlavný tajomník spolku Zoltán Németh zdôraznil, že z niektorých maďarských knižníc odstránili všetky diela židovských a liberálnych spisovateľov. Spolok si odsúhlasil zriadenie nového kníhkupectva aj vlastného časopisu, pretože maďarská tlač mu už nevyhovovala.¹²¹ Tento zámer sa však vzhľadom na blížiaci sa koniec vojny zrealizoval len obmedzene.

V niektorých obciach s maďarskou väčšinou pôsobili ako súčasť MSS športové kluby, ktoré podporovali spoločenský život maďarskej menšiny. V Jágerseku to bol športový klub *Egyetértés*, vo Výčapoch-Opatovciach športový klub *Törekvés*.¹²² Vládna moc však recipročne na jeseň 1940 postupne suspendovala činnosť štyroch športových klubov z nitrianskej oblasti. Ministerstvo vnútra neodsúhlasilo stanovky športových spolkov *Rajta* v Ladicich (okres Zlaté Moravce), *Zobor Sport Egyesület* so sídlom v Hrnčiarovciach,¹²³ *Testvériség Sport Egyesület* z Branču¹²⁴ a *Hornokrálovský športový klub* z Hornej Kráľovej,¹²⁵ resp. nepripustilo ich činnosť.¹²⁶ Sekcia telovýchovy MSS a spolok *Jó barátok sportegylet*¹²⁷ po roku 1941 usporadúvali futbalovú súťaž pre kluby nitrianskej a bratislavskej oblasti, kde hrali futbalisti maďarskej národnosti. Víťaznú trofej, putovný pohár do turnaja, venoval János Révay, statkár z Bratislavy a predseda výboru Maďarského športu na Slovensku.¹²⁸ Okrem tejto súťaže si miestni funkcionári MSS pozývali na priateľské stretnutia futbalistov z iných končín Slovenska. Keď sa futbalový zápas spojil s nejakou slávnosťou, ako napríklad v Mecheniciach 16. júna 1943, kde sa oslavovalo založenie futbalového klubu, účasť návštevníkov zo širšieho okolia bola veľ-

121 Németh tiež zaútočil na maďarské kníhkupectvo a vydavateľstvo „Madách“ sídliace v Bratislave, o ktorom sa vyslovil, že nevyhovuje požiadavkám maďarstva. Toto kníhkupectvo, v ktorom bol exponovaný Esterházy, malo právo dovážať z Maďarska knihy, za čo odvádzalo časť z výnosu Maďarskej strane. Pôvodne „*újssie záujmy*“ nedovoľovali povolenie zhromaždenia, „*kým to pomery CPO nedovolia*“. Z interných materiálov ÚŠB. SNA, f. 209, k. 844, 20572/44.

122 ŠA NR, f. ObŽV NR, k. 2, 36/40 prez.

123 Predseda robotník Ladislav Czákó, iniciátorom a zakladateľom bol Dr. Ľudovít Párkany z Bratislavy. ŠA NR, f. ŽÚ III., k. 55, 35/II-6/ŠB/41 prez.

124 Predseda farár Antonín Beňuška, podpredseda Ladislav Ulrich, riaditeľ maďarskej školy – pôvodca myšlienky. ŠA NR, f. ŽÚ III., k. 55, 28/II-6/ŠB/41 prez.

125 Predseda roľník Ernest Rábek. Klub založený učiteľom Rudolfom Lenčేశom z iniciatívy Ákosa Gyürkyho z Nitry. ŠA NR, f. ŽÚ III., k. 55, 29/II-6/ŠB/41 prez.

126 Medzi hlavné dôvody MV uvádzalo: 1. Zo stanov nie je zrejma národnostná povaha spolku (členmi spolku mohli byť i Slováci, čo MV prekážalo). 2. Podľa ústavy sa národnostná menšina mohla organizovať iba kultúrne a politicky a recipročne. 3. Stanovy obsahujú mnoho jazykových chýb.

127 Pod týmto názvom založili nitrianski tréneri športovú jednotu, ktorú viedol Viliam Takáč. Prvý zápas odohrali nitrianski maďarski futbalisti s Hrnčiarovcami v októbri 1939. *Nyitramegyei Szemle*, 22. 10. 1939, č. 43.

128 Oficiálny názov pohára – *Révay serleg*. Z okresu Nitra sa súťaže zúčastnili kluby z Mecheníc, Hrnčiaroviec, Dolných Štítar, Jágerseku, Branču, Hornej Kráľovej a Nitry. Tieto kluby neboli členmi slovenského futbalového zväzu. Samostatne organizovaný futbalový klub strana v Nitre nemala. Jednoducho sa pozvávali chlapci maďarskej národnosti, ktorí potom po obciach vystupovali ako *Nyitrai magyar csapat* (Nitriansky maďarský klub). ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 55, 698/43 prez.

mi hojná.¹²⁹ Roku 1942 sa uskutočnila tiež tenisová súťaž pre maďarských hráčov pod patronátom Révayho.¹³⁰

Sociálna sekcia sa snažila o prerozdeľovanie materiálnej pomoci chudobným súkmeňovcom v rámci tzv. zimných akcií.¹³¹ Pred Vianocami roku 1939¹³² i 1940 mali nitrianski Maďari v Živnostenskom dome rozdeľovanie darov pre chudobné maďarské rodiny – peniaze a predmety zozbierali medzi sebou.¹³³ Župné a okresné úrady spočiatku detailne sledovali okolnosti týchto akcií – od koho dostalo MSS povolenie, kto je dodávateľom potravín, atď. Na rozdiel od lokálnych úradov ÚŠB tieto aktivity aj znemožňovala – z príkazu ministerstva vnútra v novembri 1942 nariadila okresným náčelníkom, aby pouličnú zbierku na zimnú akciu nepovolili, pretože „*túto príležitosť sa MSS chystá zneužiť k politickej provokácii*“.¹³⁴ Rok 1943 v tejto oblasti prebehol hladko. Sociálna referentka MSS a okresná predsedníčka sekcie starostlivosti o rodinu obdarovali finančnou hotovosťou v júni 1943 na sekretariáte strany 23 nemajetných viacdenných matiek maďarskej národnosti, starajúcich sa o 137 detí. Medzi ne bolo rozdelených 5 000 korún. Takéto obdarovanie večierky sa v Nitre konali 3 – 4-krát ročne.¹³⁵

Na duchovný rozvoj maďarskej menšiny slúžila tiež tlač a literatúra. Maďarská tlač na Slovensku mala v rokoch 1939 – 1940 dva denníky so sídlom v Bratislave a 6 týždenníkov. Oficiálny tlačový orgán strany *Uj Hírek* vychádzal po novembri 1938 v náklade 12 – 15-tisíc kusov denne, roku 1940 v dennom náklade asi 8-tisíc exemplárov.¹³⁶ Rozšírenejší bol denník *Esti Ujság*. Vychádzal v dvoch vydaniach v náklade 15 tisíc kusov denne. Oba denníky sa stali obľúbenými nielen u Maďarov.¹³⁷ Okrem celoštátnych časopisov vychádzali i lokálne periodiká vydávané v maďarčine vo viacerých väčších mestách.¹³⁸ V Nitre vychádzal vyzdávací týždenník *Nyitramegyei Szemle* a nacionálny časopis *Magyarhétfő*, ktorý prestal vychádzať na prelome rokov 1939/1940.¹³⁹ Ľudácka vláda od roku 1941 povolila MSS vydávať ďalší celoštátny maďarský denník *Magyar*

129 V Mecheniciach sa zišlo asi 1500 ľudí. Dôležitosť akcii pridala prítomnosť Jánosa Révayho a miestneho farára, ktorý pre hostí celebroidal i bohoslužbu. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 54, 2691/43 prez.

130 *Magyar hirlap*, 2, 12. 9. 1942, č. 245.

131 Prídely chleba a mlieka sa distribuovali i na maďarské školy. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 54, 2691/43 prez.

132 Rozdelené dary mali hodnotu asi 10 – 12 000 Ks. *Nyitramegyei Szemle*, 1. 1. 1939, č. 1.

133 Štátny policajný úrad v Nitre vypočúvaním svedkov nezistil, že by sa rozdeľovanie vianočnej podpory v podobe nádielky v roku 1940 dialo za tým účelom, aby chudobné rodiny slovenskej národnosti sa pri sčítaní ľudu hlásili za Maďarov. Sekretariát MSS rozdelil podporu členom strany, u ktorých nebolo pochybnosti o príslušnosti k maďarskej národnosti. ŠA NR, f. ŽÚ III., k. 55, 23/II-2/ŠB/41 prez.

134 V niektorých mestách MSS dostala výnimku. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 54, 2762/43 prez. SNA, f. 209, k. 844, 37501 a 38581/42.

135 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 55, 698/43 prez.

136 SNA, f. MV, k. 3, 407/38 prez.

137 SNA, f. MZV, k. 113, 50020/40.

138 V Bratislave, Nitre, Trnave, Spišskej Novej Vsi, Prešove. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 48, 878/41 prez.

139 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 48, 878/41 prez.

Hírlap a týždenník *Magyar Néplap*¹⁴⁰ (zanikli však *Uj Hírek* i *Esti Újság*).¹⁴¹ Vo februári 1945 sa za prispenia prítomných SS-ákov podarilo založiť fašistický denník *Magyar Szó*.¹⁴² MSS sa snažila vydávať i vlastné kalendáre.¹⁴³

Maďarská tlač mala nielen rozmanitú informatívnu úlohu, ale slúžila aj na kultivovanú obranu proti novinovým článkom slovenských denníkov i voči protimaďarským postupom štátnych orgánov.¹⁴⁴ Maďarské noviny sa v počiatočnom období nebáli ani kritiky slovenských, hlavne kultúrnych pomerov.¹⁴⁵ Pretože tlač patrí k vplyvným prostriedkom na šírenie myšlienok, slovenské úrady pristupovali ku konkrétnym antidemokratickým obmedzeniam v tejto sfére veľmi často – obmedzeniu rozširovania maďarských tlačovín, silnejúcej policajnej cenzúre, zákazu dovozu periodických časopisov vydávaných v Maďarsku i maďarskej beletrie, zhabaniu edícií maďarských básnikov Sándora Petőfiho a Jánosa Aranya,¹⁴⁶ zadržaniu novinárskych legitímácií niektorým žurnalistom maďarskej národnosti, domovým prehliadkam¹⁴⁷ atď.

Maďarské obecné knižnice boli kvantitatívne slušne vybavené. Napríklad v rámci okresu pomer kníh najlepšie vybavenej maďarskej menšinovej knižnice v Nitre k počtu kníh slovenskej knižnice predstavoval takmer 1 : 4 pred i počas celej existencie slovenského štátu.¹⁴⁸ Bohaté knižnice zakladala MSS i v iných mestách. Úrady sa snažili odstrániť a dozerat' na literatúru nezlučiteľnú s ľudáckym režimom, t. j. aj preklady čechoslovakistov do maďarčiny alebo promaďarské zbierky básní maďarských klasikov.¹⁴⁹

Silným krédom Maďarskej strany zostávala primeraná starostlivosť o maďarské rodiny. Rodičia maďarskej národnosti mali možnosť dať svoje deti do detských táborov

140 *Magyar Hírlap* vychádzal v náklade 13 – 15-tisíc výtlačkov denne, *Magyar Néplap* 22 – 25-tisíc (týždenne). Na porovnanie Imre Molnár uvádza vydávanie najvplyvnejšieho slovenského denníka *Slováka* v počte 13 – 15-tisíc a *Grenzbote* 7 – 8-tisíc. Tieto maďarské denníky prestali vychádzať po prevzatí moci v Budapešti nyilashaivcami v októbri 1944. MOLNÁR, ref. 22, s. 157.

141 *Uj Hírek* vychádzal do 14. 12. 1941. *Esti Újság* bol úradne zastavený rozhodnutím ministerstva vnútra 6. 11. 1941. Pri porovnávaní obsahu maďarských tlačovín najviac informácií o dianí MSS a kultúre Maďarov na Slovensku poskytoval *Magyar Néplap* (súvisí to aj s povolením činnosti MSS a SZMKKE). Tento týždenník na rozdiel od iných sa nevyhýbal ani hlbšej polemike (napríklad k zriadeniu maďarskej vysokej školy, *Magyar Néplap*, 2, 26. 3. 1942, č. 13). Ostatné noviny písali najmä o dôležitých vojenských a medzinárodnopolitických záležitostiach, preberali informácie tlačových agentúr a z vlastnej produkcie poskytovali historické poviedky, divadelnú kritiku a pod. Všetky maďarské noviny čítalo veľa obyvateľov inej národnosti ako maďarskej, pretože boli kvalitné.

142 ŠA BL, f. Okresný ľudový súd v Bratislave, zv. 250/46.

143 MSS pripravovala na rok 1940 kalendáre, do ktorých mohli obchodníci maďarskej národnosti inzerovať. Neskôr však rozhodnutie o vydávaní maďarských kalendárov zadržovala cenzúrna komisia. SNA, f. 209, k. 844-2, bez č./39. MOL, f. ME, K-28, fasc. 150, zv. 251, 30320/42.

144 Napríklad *Nyitramegyei Szemle* z 30. 4. 1939, č. 18 obhajoval maďarských živnostníkov v Nitre, ktorí podľa nemenovaného slovenského denníku sa schádzali na podporu maďarizácie.

145 *Nyitramegyei Szemle* z 3. 9. 1939, č. 36 kritizoval činnosť slovenských novín, ktoré sa podľa nich príliš zaoberali svetovou politikou a málo sa venovali miestnej politike a problémom.

146 MOLNÁR, ref. 22, s. 163; HETÉNYI, ref. 19, s. 76.

147 Dňa 6. 11. 1941 bola v bratislavskom knihkupectve Madách vykonaná domová prehliadka, pri ktorej polícia zaistila 115 kníh pochádzajúcich od židovských autorov, ktoré podľa židovského kódexu bolo zakázané rozširovať a predávať. SNA, f. 209, k. 844-7, bez č./41.

148 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 57, D1-438/44 prez.

149 SZALATNAI, ref. 16, s. 162; ŠA NR, f. ObŽV Nitra, k. 3, 376/41 prez.

a sezónnych útulkov, ktoré vznikli pod patronátom MSS. Elita Maďarov si uvedomovala hĺbku výchovnej práce. Podobný účinok si uvedomovali i ľudáci, ktorí robili podobné kroky prostredníctvom Hlinkovej mládeže ako propagandistickú protizbraň v obciach s maďarskou menšinou.

Zjednotená strana v lete 1939 rozbehla akciu na získanie slovenských detí vo veku 6 – 12 rokov na niekoľkotýždňové prázdninové pobyty pri Balatone – podľa krajinského úradu „v rámci snáh smerujúcich k zmocneniu sa slovenských duší a Slovenska vôbec“. Krajinský úrad preto žiadal, aby okresní náčelníci upravili svojich pasových referentov tak, aby výletné hromadné osvedčenia mohli byť slovenským štátnym príslušníkom vystavované len za súhlasu krajinského úradu.¹⁵⁰ K odmietnutiu povolenia výpravy 300 detí na Balatón v júli 1939 slovenská vláda zaujala negatívne stanovisko z prestížnych dôvodov, „*nakoľko spôsob, akým príslušní maďarskí organizátori výpravy chceli vymôcť povolenie, bol veľmi agresívny a nezodpovedný*“.¹⁵¹

Určité ústupky štátny aparát povolil na domácej scéne, pokiaľ tábory nepresiahli lokálny rozmer. V Nitre na Zobore bol roku 1940 v dome Maďara Czösa usporiadaný 6-týždňový letný prázdninový tábor asi pre 16 detí nemajetných členov MSS.¹⁵² V júli 1941 zriadilo Rodičovské združenie školských detí národnosti maďarskej v Bratislave detské tábory v Horných Lefantovciach a Mecheniciach. Tábory navštevovali školopovinné dievčatá vo veku od 6 do 18 rokov a pobyt v nich trval tri týždne. Náklady hradili rodičia, ale pri celkom nemajetných rodinách trovy uhradilo rodičovské združenie. Tábory mali relaxačno-náučný charakter, pričom dievčatá sa zdokonaľovali najmä v domácich zručnostiach.¹⁵³ Na rozdiel od východného Slovenska však maďarskí reprezentanti v okrese Nitra nedokázali zorganizovať staršiu mládež do samostatnej organizácie.¹⁵⁴

Od roku 1941 oddelenie na ochranu rodín MSS a *Sociálna starostlivosť o deti pracujúcich matiek so sídlom* v Bratislave organizovali každé leto počas sezónnych prác sezónne útulky. Na rozdiel od táborov, sezónne útulky¹⁵⁵ boli určené pre deti od 2 do 6 rokov a otvorili sa takmer vo všetkých obciach s maďarskou väčšinou. Matky sem priviedli dieťa skoro ráno a večer, po práci si ho tu vyzdvihli. Maďarské detské útulky roku 1941 otvorili pravdepodobne i v obciach Nitrianskeho okresu.¹⁵⁶ V júli 1942 sa zriadili celodenné útulky vo Výčapoch-Opatovciach, Babindole, Čechynciach, Hornej Kráľovej

150 ŠAP Modra, f. OÚ BL, k. 25, 1097/39 prez.

151 Z detí, ktoré sa výpravy mali zúčastniť, malo maďarskú národnosť 50 %, slovenskú 30 % a nemeckú 20 %. Z odpovede MZV slovenskému vyslanectvu v Budapešti. SNA, f. MZV, k. 128, 6097/39.

152 Sponzorovala ho MSS. Policajný úrad zistil, že v tábore sa zdržovali i deti slovenských rodičov. SNA, f. 209, k. 487, 22271/43.

153 O tábory bol značný záujem – tábor v Horných Lefantovciach navštevovalo 30 dievčat z obce, tábor v Mecheniciach 49 dievčat. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 50, 1478/41 prez.

154 Na východnom Slovensku sa maďarská mládež začala organizovať v čase zníženej úradnej kontroly (pod vplyvom nemeckých vojenských úspechov) v lete 1941. Skutonosť, že táto organizácia pozostávajúca z viacerých mládežníckych spolkov nemala úradne schválené stanovky, využil režim, ktorý proti nej zakročil. PEKÁR, ref. 36, s. 136. Bližšie pozri HETÉNYI, ref. 19, s. 78-79.

155 Iné dobové synonymá: detské opatrovne, jasle.

156 Okresný úrad v Nitre sa v prvom roku zriadenia útulkov pokúsil zahatať ich existenciu, keď nariadil ich rozpustenie. Župný úrad však toto nariadenie zrušil.

a Jágerseku.¹⁵⁷ Okresný úrad roku 1943 povolil zriadenie detských útulní v Hrnčiarovciach, Dolných Obdokovciach, Bádiciach, Jágerseku, Pograniciach, Čechynciach, Mecheniciach, Hornej Kráľovej, Dolných Štitároch, Babindole a Branči.¹⁵⁸ V tomto roku bola zamietnutá jedine žiadosť MSS na otvorenie útulku vo Výčapoch-Opatovciach, pretože navrhované miestnosti sa nachádzali v bezprostrednej blízkosti hostinca, ako aj preto, že v obci už bola zriadená slovenská detská opatrovňa pod vedením rehoľných sestier. V nasledujúcom roku sa z podobných príčin nevyhovelo žiadosti na povolenie útulku v Jágerseku (slovenské úrady tu zriadili detskú opatrovňu). V zostávajúcich obciach sa situácia zopakovala.¹⁵⁹

Ako protiopatrenie k rozmachu maďarských útulkov navrhovali obvodní notári z Pograníc a Ivánky pri Nitre zriadiť sezónne jasle pod správou štátnych úradov. S týmto návrhom sa čiastočne stotožnil i okresný náčelník: „*Vo väčšine obcí sa nejaví potreba zriadiť cezdeňné útulky pre deti (...) V obciach čisto slovenských, kde to potreba bezpodmienečne nevyžaduje, zriadenie jaslí ponechávam Vášmu rozhodnutiu (rozhodnutiu obvodného notára – M. H.). V obciach národnostne zmiešaných však bezpodmienečne trvám na zriadenie jaslí, aby slovenskí rodičia neboli nútení svoje deti umiestňovať v jasliach udržiavaných maďarskou stranou. Požiadal som Okresnú starostlivosť o mládež a okresnú organizáciu HSLS v Nitre, aby Vám po tejto stránke boli nápomocní...*“¹⁶⁰ Okresný úrad sa snažil o to, aby v obciach s maďarskou väčšinou existovali konkurenčné štátne detské útulky, aby sa útulky pod správou MSS postupne vytlačili z obcí. Stalo sa však len v dvoch prípadoch, že sa založili štátne, resp. cirkevné útulky a neboli teda povolené útulky organizované MSS. Možno povedať, že obyvatelia slovenskej menšiny neprejavili o útulky riadené štátom a cirkvou záujem.¹⁶¹ Okrem tohto faktu vo väčšine obcí vôľa na zriadenie útulkov pre slovenských rodičov zo strany obvodných notárov vôbec nejestvovala. Na vidieku bol totiž zvyk, že o mladšie deti sa počas sezónnych prác starali starší súrodenci alebo iní príbuzní.¹⁶²

157 ÚŠB pochopiteľne vlastnila detailné informácie o vychovávateľkách. SNA, f. 209, k. 844, 20769/42.

158 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 54, 568-579/43 prez. ŠAP NR, f. OÚ ZM, k. 38, 388/43 prez.

159 Pravdepodobne sa už neotvorili útulky v Čechynciach a Babindole. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 54, 568-579/43 prez. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 55, 541/43 prez. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 57, D1-391-400/44 prez.

160 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 55, bez čísla/43 prez.

161 Len v Branči existovala slovenská i maďarská detská opatrovňa. ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 55, bez č./43 prez.

162 ŠAP NR, f. OÚ NR, k. 55, bez č./43 prez.

ĽUDSKÉ PRÁVA V DRUHEJ POLOVICI 80. ROKOV 20. STOROČIA A SLOVENSKÁ A ČESKÁ SPOLOČNOSŤ¹

JOZEF ŽATKULIAK

ŽATKULIAK, Jozef. Human rights in the second half of the 1980s and Slovak and Czech society. *Historický časopis*, 2007, 55, 3, pp. 531-558, Bratislava.

Compared to the preceding period from 1970 to 1985, the second half of the 1980s in Czechoslovakia had specific features including a relaxation or liberalization of the situation. The author devotes attention to the international context, especially in connection with perestrojka in the Soviet Union, as well as the situation in the leadership of the Communist Party of Czechoslovakia and its political orientations. He confronts them with the activities of independent initiatives and the results of public opinion research. This research showed a decline in the weight of the Communist Party among the public. The citizens did not want the dictatorship of one political party, but democratization of the political system and overcoming of economic and social stagnation. The Helsinki process placed the emphasis on the Vienna and Paris talks of the Conference for Security and Cooperation in Europe, and on the question of human rights, which determined the development of the federal Czecho-Slovak state and also influenced Slovak and Czech society. The results of the suppression of the “Czech and Slovak spring” of 1968 with its specific features, also affected society. Social movement grew in 1988 and 1989 and contributed to the fall of the communist regime.

History. Czechoslovakia. Social development.

Vonkajšie a vnútorné stránky vývinu tak blízkej a zároveň odlišnej českej a slovenskej spoločnosti v rokoch 1985 až 1989 mali svoje špecifické črty. Obráťme preto pozornosť na niektoré z nich. V medzinárodnom kontexte, najmä s ohľadom na nový kurz v politike Sovietskeho zväzu a tlak helsinského procesu *Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe* (KBSE) v oblasti ľudských práv a slobôd, normalizačná línia vedenia Komunistickej strany Československa (KSČ) pomaly strácala dych. V kontexte vnútorného vývinu svoju úlohu zohrala postupná sociálnopolitická a názorová diferenciácia českej a slovenskej spoločnosti, podmienená snahami nezávislých iniciatív o politickú zmenu. Premietala sa aj do prípravy novej ústavy Československej socialistickej republiky (ČSSR),² keďže štátny zväzok Českej socialistickej republiky (ČSR) a Slovenskej socialistickej republiky (SSR) nadobúdal čoraz väčší význam v spoločenských pohyboch

1 Štúdia vznikla v rámci grantového projektu HÚ SAV číslo 2/7177/27 *Slovensko v období od československej jari 1968 do začiatku 90. rokov 20. storočia. Snaha o postihnutie základných tendencií politického, ekonomického a kultúrneho vývoja*.

2 Možno použiť aj „voľnejší“ výraz Česko-Slovensko, resp. česko-slovenský štát, vzhľadom na federatívne štátoprávne usporiadanie, t. j. zväzku ČSR a SSR v rokoch 1969 – 1989, hoci exaktne, z právneho a historického hľadiska, bol vyjadrený až v apríli 1990. Skratka ČSSR však platí pre roky 1960 – 1989. Podobne možno použiť výraz česko-slovenská federácia, ak nie je priamo viazaný na znenie a uvedenie ústavného zákona o československej federácii z októbra 1968, ktorý spojovník po odmietnutí návrhu slovenskej strany neobsahoval.

druhej polovice 80. rokov. Nezanedbateľné v tomto smere boli tiež reziduá potlačenia „českej a slovenskej jari“ roku 1968, ktoré niesla väčšina občanov veľmi ťažko. Bez vyrovnania sa so stále živou minulosťou, a to aj vo vzťahu k Sovietskemu zväzu a k helsinskému procesu, sa česká a slovenská spoločnosť nemohla posunúť ďalej.

Helsinský záverečný akt KBSE z augusta 1975 a následné schôdzky v Belehrade (1977 – 1978), Madride (1980 – 1983) a Viedni (1986 – 1989) priniesli zložité rokovania medzi Východom a Západom o tzv. treťom koši ohľadom problematiky ľudských práv a slobôd, ku ktorej sa vyjadril Andrej Sacharov pri udelení Nobelovej ceny roku 1975 v prejave *Mier, pokrok a ľudské práva*.³ Sovietsky zväz v druhej polovici 70. a na začiatku 80. rokov tejto problematike neprisoval zvláštny význam a nútil svojich satelitov k podobnému postojom. No s nástupom Michaila S. Gorbačova a jeho *perestrojky* prešla svojím vývinom aj otázka ľudských práv. Politikou *glasnosti* postupne pootvoril kohútik na ich hlbšie riešenie. Kým po svojom nástupe do funkcie na ženevských rokovaniach s americkým prezidentom Ronaldom Reaganom v novembri 1985 diskusiu o ľudských právach v Sovietskom zväze odmietal, v Reykjavíku v októbri 1986 s ňou súhlasil.

V rámci helsinského procesu východný a západný blok menili prístup aj k riešeniu problémov medzinárodnej spolupráce. Jednotlivé krajiny, reagujúc na medzinárodnú situáciu, na *Štockholmskej konferencii o opatreniach k zvýšeniu bezpečnosti a dôvery v Európe* (KBSE) vrátane odzbrojenia a zmiernenia studenej vojny,⁴ ktorej druhá fáza začala sovietskou vojenskou inváziou do Afganistanu roku 1979, zvyšovali aktivity.

Podľa ministra zahraničných vecí ČSSR Bohuslava Chňouпка sa na *Štockholmskej konferencii* KBSE prejavili dva hlavné názorové prúdy. Prvý, reprezentovaný štátmi Varšavskej zmluvy (VZ), sa zamerával na uzavretie zmluvy o vzájomnom nepoužití vojenskej sily. Druhý, reprezentovaný štátmi *Organizácie Severoatlantickej zmluvy* (NATO – *North Atlantic Treaty Organisation*), preferoval opatrenia na posilnenie dôvery a bezpečnosti výlučne vojenskotechnického a vojenskoorganizačného charakteru. Podľa Chňouпка sa spomenuté prúdy prejavili aj na stretnutí ministrov zahraničných vecí účastníckych štátov KBSE v Helsinkách na prelome júla a augusta 1985, kde štáty NATO považovali dodržiavanie ľudských práv a základných slobôd za nevyhnutnú podmienku na zlepšenie vzťahov s krajinami VZ. Nasledujúca etapa rokovaní *Štockholmskej konferencie* KBSE roku 1985 ovplyvnila i rokovania M. Gorbačova s francúzskym prezidentom Françoisom Mitterrandom a prezidentom USA R. Reaganom, ako aj konkretizáciu niektorých vojenských opatrení v spolupráci VZ a NATO.⁵

S nástupom M. S. Gorbačova roku 1985 vznikla pre občanov ČSSR nádej, že sa podľa sovietskeho vzoru pristúpi k demokratizačným zmenám a Gorbačovova *perestrojka*

3 ŠTRUP, Ivan. Lidská práva jako faktor mezinárodních vztahů. In *Mezinárodní politika*, 1995, roč. 19, č. 2, s. 22.

4 KREJČÍ, Oskar. *Mezinárodní politika*. Praha : Victoria publishing, 1997, 511 s., najmä s. 62-84.

5 In Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky (ÚSD AV ČR), fond (f.) Archiv Ústředního výboru Komunistické strany Československa (A ÚV KSČ) 1985 – 1989, Predsedníctvo (P) ÚV KSČ, zasadanie 6. 2. 1985, kartón (k.) 1, signatúra (sign.) PÚV/1, Informace o průběhu a výsledcích jednání stockholmské konference v roce 1984. Tamže, zasadanie 4. 9. 1985, k. 2, sign. PÚV/22, Informace o setkání ministrů zahraničních věcí účastnických států KBSE v Helsinkách ve dnech 10. července – 1. srpna 1985. Stretnutie sa konalo k 10. výročiu vzniku KBSE. Tamže, zasadanie 22. 1. 1986, k. 3, sign. PÚV/43, Informace o průběhu jednání stockholmské konference v roce 1985.

a *glasnosť* prinesú zásadný zlom v normalizačnej politike komunistického režimu. Generálny tajomník ÚV KSČ Gustáv Husák na návšteve východného Berlína v novembri 1985 vyjadril podporu „konštruktívnym stanoviskám sovietskej strany“.⁶ Sám Husák sa o ňu, hoci opatrne, snažil.

Niektoré prejavy normalizačnej politiky KSČ pokračovali aj v nasledujúcich rokoch. Spoločenský pohyb v Sovietskom zväze totiž väčšine predstaviteľov Československa nevyhovoval a bol pre nich politicky neprijateľný, lebo potencionálne ohrozoval ich pozície vo vedení štátu. Navyše, predstaviteľ a symbol spoločenských reforiem z roku 1968 Alexander Dubček ostal v povedomí obyvateľstva autoritou a napriek neustálemu dozoru Štátnej bezpečnosti, ako aj rôznym ideologickým kampaniam proti jeho osobe požadoval rehabilitáciu ľudí vylúčených z politického a verejného života. Pochopiteľne, veď viacerých predstaviteľov režimu nenadchlo Dubčekove zotrvávanie na hodnotení roku 1968 v intenciách *Akčného programu Komunistickej strany Československa* (KSČ), ku ktorému však často kriticky vystupoval aj politický exil a disidentské kruhy.⁷ Kritika ich často spájala do jednej línie.

Dubček pochopil sovietsku prestavbu ako možnosť nadviazať na reformy „českej a slovenskej jari“⁸ a teda jej rehabilitáciu, ale aj na nastolenie problematiky ľudských práv vôbec. O politike vtedajšieho vedenia KSČ (1968) často hovoril ako o „socialistickej a spojeneckej“, pričom normalizačnú politiku komunistického režimu kritizoval za

-
- 6 DEJMEK, Jindřich. *Československo, jeho susedé a veľmoci ve XX. století (1918 až 1992): Vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky*. Praha : Centrum pro ekonomiku a politiku, 2002, s. 79. ÚV KSČ sa vo februári 1986 zaoberalo určitými zmenami v československej politike po nástupe Gorbačova. Obávalo sa liberalizácie pomerov v štáte. Zameralo sa najmä na úlohy v sociálno-ekonomickej oblasti. Bližšie: SUK, Jirí - CUHRA, Jaroslav - KOUDELKA, František (eds.). *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985 – 1990*. Praha : Sešity ÚSD AV ČR, Sv. 33, 1999, s. 20-21. Podobne slovenskí komunisti. In *Zjazd Komunistickej strany Slovenska 13. – 15. marca 1986*. Bratislava : Pravda, 1986, 361 s. ÚV KSČ sa zahraničnopolitickými vplyvmi zaoberalo podrobnejšie na konci roku 1986. In *4. zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa ve dnech 4. a 5. prosince 1986: K některým vnitropolitickým a zahraničnopolitickým otázkám*. Praha : Svoboda, 1986, 42 s.
- 7 PEKŇÍK, Miroslav (ed.). *Česká a slovenská společnost v období normalizace: Slovenská a česká společnost v čase normalizácie*. Liberecký seminár 2001. Bratislava : Ústav politických vied SAV vo vyd. Veda, 2002, 259 s.; ŠPETKO, Jozef. *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí: Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom*. Praha : Danubius, 1994, 320 s. Na kolokviu *Československé jaro 1968* v júni 1998 v Paríži zaujal k politike Dubčekovho vedenia KSČ kritický postoj jeden z popredných českých politických predstaviteľov Petr Pithart v príspevku *Dualita československého jara: občanská společnost a reformní komunisté*. In FEJTŐ, François - RUPNIK, Jacques (eds.). *Le Printemps tchécoslovaque 1968*. Bruxelles : Éditions Complexe, 1999, s. 77-86. Bližšie: BENČÍK, Antonín. *Pražské jaro – Alexander Dubček a jeho kritikové*. In *Revolučné a protitotalitné hnutia v Európe po II. svetovej vojne: Medzinárodná konferencia k nedožitým narodeninám Alexandra Dubčeka*. November 2001. Eds. Ivan Láluha, Miroslav Pekník, Boris Zala. Bratislava : Veda, 2004, s. 122-140.
- 8 Ide o voľnejší výraz spoločenských reforiem roku 1968 a spoločného podielu českej a slovenskej spoločnosti na nich. Výraz tzv. *Pražská jar*, často používaný v zahraničnej literatúre, nevyjadruje v dostatočnej miere rozsah a hĺbku reforiem. Často sa používa aj v súčasnosti. Napríklad: DOSKOČIL, Zdeněk. *Duben 1969: Anatomie jedného mocenského zvratu*. Praha : ÚSD AV ČR; Brno : Doplněk, 2006, 416 + 24 s. Podobne je rozdielne používanie pojmu *normalizácia*, s úvodzovkami „normalizácia“, tzv. *normalizácia*, *normalizačná politika* KSČ či „husákovská“ *normalizácia*. Napríklad: OTÁHAL, Milan. *Normalizace 1969 – 1989: Příspěvek ke stavu bádání*. Praha : Sešity ÚSD AV ČR, Sv. 36, 2002. 105 s.

porušovanie ľudských a občianskych práv a za perzekvovanie reformných komunistov. Privítal sovietsku prestavbu ako impulz na spoločenské zmeny v ČSSR.⁹

Gorbačovovi pritom šlo o stav celého sovietskeho bloku, ako aj o novú kryštalizáciu vzťahov medzi Východom a Západom v rámci pretrvávajúcej studenej vojny. Takisto musel akceptovať od novembra 1986 rokovania *Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe* vo Viedni (november 1986) a integračný helsinský proces zasadiť do rámca sovietskej medzinárodnej politiky,¹⁰ čo znamenalo rešpektovať ambície Spolkovej republiky Nemecko, Francúzska, Veľkej Británie, USA, Číny a ďalších krajín. Gorbačov na stretnutiach s československými predstaviteľmi naznačoval limity sovietskej zahraničnej politiky, lebo veľké starosti mu spôsobovala vnútropolitická, ekonomická a národnostná situácia na domácej pôde, čo sa ukázalo aj na zjazde sovietskych komunistov na začiatku roku 1986 a na zasadaní Ústredného výboru Komunistickej strany Sovietskeho zväzu (ÚV KSSZ) v júni 1987.¹¹ Na druhej strane otvorené informovanie o sovietskych zasadaniach posilňovalo aktivity opozície i sebavedomie obyvateľstva v ČSSR. Napriek sympatiám občanov Gorbačovova návšteva Československa v apríli 1987,¹² vďaka zásade nezasahovania do vnútorných záležitostí krajín socialistického tábora, schváleného sovietskym politbyrom, paradoxne prispela k zachovaniu kurzu konzervatívneho krídla vtedajšej vládnucej garnitúry (Vasil Biľak, Alois Indra, Miloslav Hruškovič, Matej Lúčan, Jan Fojtík, Milouš Jakeš a ďalší) v Československu.¹³

Gorbačove vyjadrenia tak neprinesli niektorými očakávanú rehabilitáciu socializmu s „ľudskou tvárou“ a sovietske vedenie nechcelo meniť jeho hodnotenie (roku 1990 sa tento postup považoval za chybný – J. Ž.). Azda aj preto, lebo o zásadnom reformnom nástupe Gorbačova sa dalo hovoriť až na 19. všezväzovej konferencii KSSZ v júni 1988. Gorbačov tu nastolil potrebu nevyhnutnosti reformy politického systému, priznal pod-

-
- 9 Išlo najmä o list Federálnemu zhromaždeniu (FZ) ČSSR a Slovenskej národnej rady (SNR) z októbra 1974. ŽATKULIAK, Jozef - LALUHA, Ivan (eds.). *Alexander Dubček: Od totality k demokracii: Prejavvy, články a rozhovory, výber 1963 – 1992*. Bratislava : Veda, 2002, s. 226 a nasl. BENČÍK, Antonín. *Utajovaná pravda o Alexandrovi Dubčekovi: Drama muže, který předběhl svou dobu*. Praha : Ostrov, 2001, 223 s. KADLEC, Vladimír. *Dubček – 1968*. Knižnice listů. Köln : Index, 1986, 180 s. Oponent režimu Václav Havel sa zamerl na ľudskú dimenziu dôsledkov normalizačnej politiky. V otvorenom liste generálnemu tajomníkovi ÚV KSČ Gustávovi Husákovi z apríla 1975 tvrdil, že spoločnosť nebola vnútorne skonsolidovaná. Prevládal v nej strach, karierizmus, rezignácia a kríza ľudskej identity. Hovoril aj o zastavení dejín, duchovnej a mravnej kríze spoločnosti. In ŠIMEČKA, Martin (ed.). *Prezident v Bratislave: S textami Václava Havla*. Bratislava : Archa, 1990, s. 5-17.
- 10 Za poznámku stojí recenzia Jana Růžičku ku knihe *Helsinki a pád komunizmu: Mezinárodní závazky o lidských právech jako faktor politických změn*. In *Soudobé dějiny*, 2003, roč. 10, č. 3, s. 374-379. Autorom knihy je Daniel C. Thomas (*The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton : Princeton Univerzity Press, 2001.) Autor uvádza aj ďalšiu literatúru k „faktoru Gorbačov“.
- 11 Bližšie napríklad *Pravda* zo začiatku marca 1986 a tiež *Pravda* z 26. 6. 1987.
- 12 BARNOVSKÝ, Michal. Sovietska „perestrojka“, vedenie KSČ a ľavicové opozičné prúdy. In *Cesty k novemburu 1989: Aktivity Alexandra Dubčeka: Zborník zo seminára pri príležitosti 10. výročia Novembra 1989*. Ed. Ivan Láluha. Bratislava : Spoločnosť Alexandra Dubčeka vo vyd. Nová práca, 2000, s. 10.
- 13 PREČAN, Vilém. Středoevropský kontext demokratického převratu v Československu roku 1989. In PEŠEK, Jan - SZOMOLÁNYI, Soňa (eds.). *November 1989 na Slovensku: Sívislosti, predpoklady a dôsledky: Štúdie a úvahy*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, Historický ústav a Katedra politológie Filozofickej fakulty UK 1999, s. 11.

cenenie hĺbky a ťarchy deformácií i stagnácie uplynulých rokov, čo pozorne vnímali aj občania ČSSR. Presadzoval síce nové myšlienky prestavby, ale zotrval na niektorých starých formách spolupráce, ktoré neraz sám verbálne odsudzoval, napr. na tzv. Brežnevovej doktríne obmedzenej suverenity, ktorou sa odôvodnila aj okupácia Československa v auguste 1968. Predstavitelia československého vedenia, vedomí si Gorbačovovho postoja, chodili do Moskvy sondovať možnosti československej cesty prestavby a snažili sa ho získať pre prebiehajúce personálne zmeny vo svoj prospech. Keď sa v novembri 1987 generálny tajomník ÚV KSČ Gustáv Husák stretol s Gorbačovom, ten mu na možné zmeny vo vedení KSČ odpovedal: „*Gustave Nikodemoviči, vy to vidíte lépe než my z Moskvy.*“¹⁴ Teda, vyriešte si to vy, pričom si iste uvedomoval rozporné pôsobenie sovietskej „perestrojky“ na situáciu v Československu.¹⁵ Gorbačov vedel, že „centrista“ Husák nechcel za svojho nástupcu v najvyššej politickej funkcii konzervatívco v Biľaka ani Jakeša.

Na rozdiel od nich mal Husák Gorbačovove sympatie, lebo bol prístupný určitým politickým zmenám. Podobný postoj zaujal aj k predsedovi federálnej vlády Lubomírovi Štrougalovi pre jeho názory na hospodársku prestavbu a taktiež k jeho nástupcovi, politickému technokratovi Ladislavovi Adamcovi,¹⁶ ktorý na rozdiel od Štrougala bol odporcom Husáka a v Predsedníctve ÚV KSČ sa spojil s Biľakom a Indrom. Adamec nastúpil do funkcie predsedu federálnej vlády v októbri 1988. Časť sovietskeho vedenia sa na Biľakovu konzervatívnu skupinu pozerala s odstupom. Gorbačov ako racionálny politik chápal, že helsinský proces, ktorého aktívnym účastníkom sa stali Spojené štáty americké, otvoril mnohé problémy v sovietskom bloku. Kalkuloval s tým, že v zahraničnej politike získa renomé a preto v záujme odzbrojovacieho procesu vychádzal v ústrety politike USA.¹⁷

Československému vedeniu v záujme jeho mocenského prežitia vyhovovalo,¹⁸ že im „centrista“ Gorbačov dával voľnejšiu ruku na usmerňovanie vnútropolitických pomerov. Treba však povedať, že Gorbačov nemal veľký manévrovací priestor, pretože bol viazaný spojeneckou zmluvou medzi Zväzom sovietskych socialistických republík (ZSSR) a Československom z mája 1970 a predĺžením platnosti Varšavskej zmluvy z apríla 1985. Faktom ale bolo, že Predsedníctvo ÚV KSČ, v ktorom mali konzervatívci pre-

14 PREČAN, Vilém. Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“: Ukázky z memoárů Michaila Gorbačova, Vadima Medveděva a Valerije Musatova. In *Soudobé dějiny*, 1998, roč. 5, č. 4, s. 524.

15 BARNOVSKÝ, ref. 12, s. 7-8.

16 SLÁDEK, Zdeněk - PREČAN, Vilém (eds.). *K vývoji sovětské politiky vůči státům Varšavské smlouvy: Dokumenty a materiály 1989 – 1990*. Praha : Československé dokumentační středisko – ÚSD AV ČR, 1999, s. 93-97.

17 V decembri 1987 bola v Berlíne podpísaná zmluva medzi ZSSR, ČSSR a Nemeckou demokratickou republikou (NDR) o odsune sovietskych rakiet stredného a krátkeho doletu z ČSSR a NDR. O výdavkoch na zbrojenie a o stave armád VZ a NATO v 80. rokoch prehľadne: KREJČÍ, ref. 4, s. 66 a taktiež *Pravda*, 30. 1. 1989, s. 4-5.

18 Sovietsku politiku nezasahovania do záležitostí spojeneckých krajín neskôr pomenoval hovorca ministerstva zahraničných vecí ZSSR Gennadij Gerasimov na jednej tlačovej konferencii v USA roku 1989 nahradením tzv. Brežnevovej doktríny doktrínou Franka Sinatru podľa jeho pesničky *Každý to robí po svojom*. TŮMA, Oldřich. Mezinárodní souvislosti kolapsu komunistického režimu v Československu. In KOCIAN, Jiří - TŮMA, Oldřich (eds.). *Deset let soudobých dějin: Jednání sekce Soudobé dějiny na VIII. sjezdu českých historiků*. Praha : ÚSD AV ČR, 2001, s. 118.

vahu sedem ku trom, videlo v sovietskej prestavbe nebezpečie, čo sa odrazilo aj v komplikovanej situácii, ktorá nastala pri personálnych výmenách vo vedení výkonných a zastupiteľských štátnych orgánov.¹⁹

Formálnosť prestavby v Československu vyvolala značné rozpaky veľkej časti obyvateľstva, ktoré cítilo nevyhnutnosť skutočných spoločenských zmien. Predstavitelia štátu evidovali rastúcu spoločenskú, politickú a názorovú diferenciaciu slovenskej a českej spoločnosti, ktorá charakterizovala ich vzťah k režimu v druhej polovici 80. rokov. Navyše sa utváralo podhubie na vznik pre režim neprijateľnej ambicióznejšej „strednej“ vrstvy, vrátane čoraz výraznejšie vystupujúcej novej vlny inteligencie. V protiklade s tým sa režim vyznačoval prílišnou centralizáciou moci, zotrúvaním na dogmách a rozsiahlym presadzovaním vedúcej úlohy KSČ v Národnom fronte a v zastupiteľských orgánoch, čo len prispievalo k celkovej stagnácii spoločnosti a následnej kríze režimu.²⁰ KSČ pritom od roku 1968 chýbal ucelený program a jej zjazdy ho nemohli nahradiť v hospodárskej ani v sociálnej oblasti. Napriek tomu, že KSČ začala po XVII. zjazde roku 1986²¹ viac reagovať na sovietsku prestavbu postrádala stabilizujúce opatrenia, ktoré by v sociálnej sfére sanovali dôsledky politických čistiek. Naopak, narastali destabilizačné prvky ako nedostatkový tovar, služby, pokles životnej úrovne, čierna ekonomika a pod. Komplikovaná sociálna situácia demoralizovala režim, ktorý strácal sily na mobilizáciu občanov pre svoju politiku. Príkladom toho boli výsledky výskumu Ústavu pre výskum verejnej mienky (ÚVVM) pri Federálnom štatistickom úrade z roku 1985 *Názory na prácu národných výborov a účasť občanov na správe a riadení socialistickej spoločnosti*. Predstavitelia ČSSR pritom zdôrazňovali úlohu miestnych štátnych orgánov – národných výborov pri „rozširovaní“ socialistickej demokracie. O volebných programoch Národného frontu bolo informovaných 71 % občanov, ale až 50 % respondentov nemalo záujem o verejné dianie. Spokojnosť s prácou poslancov klesala a 53 % občanov k nim nevedelo zaujať postoj. Polovica respondentov uviedla svoju neúčasť na plenárnych zasadaniach národného výboru v obciach, pričom občania odmietali stať sa členmi rôznych aktivov. Len štvrtina respondentov využívala možnosť podieľať sa na riadení a správe vecí verej-

19 Pri personálnom obsadení štátnych orgánov sa vychádzalo z výsledkov volieb, ktoré sa konali 23. – 24. mája 1986. Predsedami národných vlád sa stali na Slovensku Peter Colotka (prvým podpredsedom Július Hanus) a v ČSR Josef Korčák, prvým podpredsedom Ladislav Adamec. In *Pravda*, 19. 6. 1986.

20 K periodizácii obdobia napríklad: OTÁHAL, Milan. K niektorým otázkam dejín „normalizace“. In *Soudobé dějiny*, 1995, roč. 2, č. 1, s. 5-16. K historickej produkcii: OTÁHAL, ref. 8; OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969 – 1989: Příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha: ÚSD AV ČR v nakl. Maxdorf, 1994, 124 s.

21 G. Husák a M. Gorbačov sa v Moskve venovali hospodárskej, vedeckotechnickej spolupráci a urýchleniu sociálnoekonomického rozvoja. ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, P ÚV KSČ, zasadanie 5. 6. 1985, k. 1, sign. PÚV/15, Zpráva o průběhu a výsledcích oficiální přátelské návštěvy generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta ČSSR Gustáva Husáka ve dnech 30. – 31. května 1985 v Sovětském svazu. Postupne sa prijímali opatrenia prokuratúry, justície, advokácie vzhľadom na stav zákonnosti, ktorá tiež úzko súvisela s problematikou ľudských práv. Slovenský národný archív (SNA), f. Predsedníctvo (P) SNR 1969 – 1988, k.162, zasadanie 25. 11. 1986.

ných prostredníctvom zasadaní národných výborov (účasť klesala úmerne s veľkosťou bydliska a vo vekovej skupine 15 – 29 rokov, ako aj u nečlenov KSČ).²²

Občania nepocítovali proprestavbový duch v dostatočnej miere. Rozporuplné politické rošády vo vedení politických a štátnych orgánov ich neoslovovali, lebo politický kurz len prefarboval postuláty socialistickej demokracie. Okrem toho, Československo sa stále nevedelo zbaviť traumy z augusta 1968 a 1969.²³ Tlak medzinárodnej situácie režim nedokázal zvládnuť a železná opona v očiach občanov dostávala trhliny.

Prevzaté záväzky zo záverečného aktu *Helsinskej Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe*, ako aj z dokumentov Organizácie spojených národov (OSN) *Medzinárodný pakt o občianskych a politických právach* a *Medzinárodný pakt o hospodárskych, sociálnych a kultúrnych právach*, ratifikovaných roku 1976, síce stále platili,²⁴ ale plnili sa iba v obmedzenej miere, čo sa stalo predmetom kritiky nezávislých iniciatív a zahraničia. Československo váhalo prijať oponentúru, pretože by sa ňou zaviazalo rešpektovať právo na slobodu, osobnú bezpečnosť, slobodu pohybu, právo opustiť vlasť, podmienky pri zatknutí atď.

Keď *L'Unità*, časopis Komunistickej strany Talianska, poskytol na svojich stránkach priestor na rozhovory s intelektuálmi, exponentmi Pražskej jari i so signatármi Charty 77, a v januári 1988 aj s A. Dubčekom, ten to považoval za medzinárodnú príležitosť navrátiť postihnutým z roku 1968 politickú česť a zároveň sa vysloviť k Gorbačovovej *perestrojke*.²⁵ Tieto reformy, podľa neho, úzko súviseli, ale neboli totožné: „*Súčasnne si kladiem otázku, či by u nás bola čo i len čiastočná prestavba, ak by sa ešte nekonala v Sovietskom zväze. Vychádza mi záporná odpoveď* (...) *Stručne zhrňujúc, odstup od r. 1968 aj vývoj za posledných 20 rokov v ZSSR [Zväz sovietskych socialistických republík] aj v iných socialistických krajinách jednoznačne potvrdil, že socializmus už naďalej*

22 Materiál autora. Avšak v rozpore s výsledkami výskumu sa na pôde FZ vyzdvihli „stúpajúce“ aktivity národných výborov a tým aj údajné prekonanie stagnácie. Dostupné na internete: <http://www.psp.cz>, Digitálna knižnica, FS ČSSR 1981 – 1986, Spoločné schůze SL a SN – stenoprokoły, 16. schůze, 26. 3. 1985, časť 4/14.

23 VONDROVÁ, Jitka - NAVRÁTIL, Jaromír (eds.). *Komunistická strana Československa: Normalizace (listopad 1968 – září 1969)*. Díl 9/4. sv. Praha : ÚSD AV ČR; Brno : Doplněk, 2003, 644 s.; ŽATKULIAK, Jozef. Slovakia in the Period of „Normalization“ and Expectation of Changes (1969 – 1989) In *Sociológia – Slovak Sociological Review*, 1998, 30, No 3, pp. 251-268; TŮMA, Oldřich (ed). *Srpen '69: Edice dokumentů*. Praha : ÚSD AV ČR vo vyd. Maxdorf, 1996, 344 s.

24 *Dokumenty Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe*. Helsinky 1975. Bratislava : Pravda, 1976, 149 s. *Mezinárodní dokumenty o lidských právech a humanitárních otázkách*. Praha : Melantrich, 1989, 93 s.; ADAMUS, Vladimír (ed.). *Mezinárodní dokumenty o lidských právech: Anglicky a česky*. Praha : Linde, 2000, 495 s.; CHUTNÁ, Monika - JÍLEK, Dalibor (eds.). *Lidská práva v mezinárodních dokumentech*. Brno : Masarykova univerzita, 1994, 334 s. Záväzky podľa medzinárodného práva prirodzene zasahovali do suverenity štátov. Bližšie: AZUD, Ján. *Medzinárodné právo*. Bratislava : Veda, 2003, 454 s.; KREJČÍ, ref. 4, s. 61-166. Táto otázka sa jednoducho nedala obísť. Napríklad *Medzinárodný pakt o občianskych a politických právach* bol podpísaný v New Yorku 19. decembra 1966. Súhlas s ním vyslovilo Federálne zhromaždenie ČSSR 11. novembra 1975 a pakt vstúpil v platnosť 23. marca 1976. Neskôr *Opčný protokol k Medzinárodnému paktu o občianskych a politických právach usilujúcich o zrušenie trestu smrti*, dohodnutý v New Yorku 15. decembra 1989.

25 Napríklad: GORBAČOV, Michail - MLYNÁŘ, Zdeněk. *Reformátoři nebyvají šťastni: Dialog o „perestrojce“, Pražském jaru a socializmu*. Praha : Victoria publishing, 1995, 207 s.; DURMAN, Karel. *Útěk od raporů: Kremľ a krize impéria 1964 – 1991*. Praha : Karolinum, 1998, 531 s.

nezniesie stereotypnosť, šablónu, strnulosť, dogmatizmus, sektárstvo, že sa musí obrodzovať, prebudovávať v súlade s novými nástojčivými potrebami.“²⁶ Potlačenie reforiem roku 1968 a následná normalizácia, ktorá priamo postihla asi jeden a pol milióna ľudí mali negatívne dôsledky medzinárodného dosahu. Dubček uviedol 468-tisíc perzekvovaných komunistov: „Rozdelenie stranického vedenia viedlo postupne k rozdeleniu strany i celej československej spoločnosti. Teda nie zjednotenie, ale rozdelenie bolo výsledkom konsolidácie (...) Augustové udalosti roku 1968 v ČSSR použitou metódou prestali byť čisto československou záležitosťou, zmedzinárodnili sa, a preto hľadanie východiska nie je iba vecou KSČ, i keď je to predovšetkým jej záležitosťou.“²⁷

Predstavitelia režimu neprípúšťali zásadné zmeny politického systému v záujme jeho záchranu a zotrúvali na platnosti Poučenia z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde Komunistickej strany Československa z decembra 1970. Hlásili sa k nemu rôzne skupiny, zastávajúce postoje v najvyšších politických a štátnych orgánoch. Podľa mnohých (napr. ideológa Vasilu Biľaka, prezidenta Gustáva Husáka, generálneho tajomníka ÚV KSČ Milouša Jakeša,²⁸ prvého tajomníka ÚV Komunistickej strany Slovenska (KSS) Jozefa Lenárta a predsedu Federálneho zhromaždenia ČSSR Aloisa Indru): „Poučenie je nesporné kompasom, ktorého strelka ukazuje cestu k pravde.“²⁹ Väčšina českej a slovenskej spoločnosti si však myslela niečo iné, nielen pre negatívny dosah normalizácie, ale aj preto, že funkcionári, ktorí stáli pri jej začiatku, svoje strnulé, konzervatívne postoje v podstate dvadsať rokov nemenili. Naopak, pripúťavali k sebe ďalších politických a štátnych dvcónárov, napríklad niektorých tzv. poaugustových politických realistov, podriaďujúcich sa sovietskej línii zasahovania do vnútropolitických pomerov v ČSSR, typu predsedov národných vlád Josefa Korčáka či Petra Colotku, predsedu federálnej vlády Lubomíra Štrougala a ministra zahraničných vecí Bohuslava Chňouпка, známeho svojimi silnými prosovietskymi postojmi. Poslední dvaja menovaní v rokoch 1987 a 1988 z rôznych príčin zo svojich funkcií odstúpili, čiastočne aj preto, lebo boli zástancami tzv. miernej formy normalizácie, zaujali prepresetvobové postoje a boli bližší k Husákovi, ktorého v Predsedníctve ÚV KSČ blokovali Jakeš, Indra i Adamec. Biľak a jemu blízky vedúci oddelenia medzinárodnej politiky ÚV KSČ Michal Štefaňák

-
- 26 ŽATKULIAK - LALUHA, ref. 9, s. 270. (Prameň: Listy, Časopis československé socialistické opozície, roč. XVIII, Rim, leden 1988. Zvláštne číslo.) Porovnaj: SUK, Jiří. *Labyrinthem revoluce: Aktéri, zápletky a křižovatky jedné politické krize: od listopadu 1989 do června 1990*. Praha: Prostor, 2003, s. 191.
- 27 ŽATKULIAK - LALUHA, ref. 9, s. 271. Snahy Klubu 231, Klubu angažovaných nestraníkov (KAN), ako aj aktivity nezávislých iniciatív Dubček nepochopil ako súčasť tvoriaceho sa opozičného spektra a bral ich úlohu v druhej polovici 80. rokov dosť izolovane.
- 28 KOUDELKA, František. Husákov pád 1987: Dokumenty k oddělení funkcí prezidenta ČSSR a generálního tajemníka KSČ a k nástupu Miloše Jakeše do čela KSČ. In *Soudobé dějiny*, 2000, roč. 7, č. 3, s. 471-525. Podľa česko-švédského politológa Durmana, Gorbáčov celkom nepoznal situáciu vo vedení KSČ roku 1987 a pritom: „Štrougal, a tím spíše Husák stáli již osamoceni, nemajíce důvěru ani u obyvatelstva, ani u fundamentalistů. Oba stáli intelektuálně jistě výše než jejich kolegové v předsednictvu ÚV, ale pokud měli realističtější představy, nikdy se je neodvážili důrazně uplatňovat. Zejména Husák“. In DURMAN, ref. 25, s. 333.
- 29 INDRA, Alois. Prestavba a Poučenie z krízového vývoja. In *Pravda*, 3. 3. 1988, s. 3. Veľký priestor venoval kritike spoločenského pohybu roku 1968, aby tým zdôvodnil opodstatnenosť platnosti Poučenia. Článok vzbudzuje dojem určitej reakcie na rozhovor A. Dubčeka v talianskom časopise *L'Unità* v januári 1988. In ŽATKULIAK - LALUHA, ref. 9, s. 279 a nasl.

sa podieľali aj na uvoľnení Chňoupeka. Z Predsedníctva ÚV KSČ pre rozpory s Jakešom, okrem Štrougala,³⁰ postupne odišli ďalší politickí predstavitelia. Po Husákovej rezignácii z funkcie generálneho tajomníka ÚV KSČ zo svojich funkcií odstúpili Colotka a podpredsa federálnej vlády Karol Laco. Prispel k tomu najmä Adamec, ktorý spolu s Indrom favorizovali ambiciózneho Mariána Čalfu.

Vtedajšiu politickú špičku treba diferencovať podľa viacerých kritérií, preto je problematické zaraďovať jej predstaviteľov do nejakých skupín. Príkladom toho bolo roztrieštené Predsedníctvo ÚV KSČ, čoho si bol vedomý aj sám Husák, ktorý si za daného stavu už nedokázal a zrejme ani nechcel udržať väčšinu, preto rozčarovaný odstúpil z funkcie generálneho tajomníka ÚV KSČ. Prispel k tomu aj Indra, ktorému bol pre svoj pozitívny postoj k *Poučeniu* ... bližší nielen Jakeš a predseda odborov Karel Hoffmann, ale aj predseda SNR Šalgovič. Toho zasa ovplyvňoval Biľak a „jeho ľudia“, ako Miloslav Hruškovič, Ľudovít Pezlár, Ján Janík, Matej Lúčan, Ján Marko, minister vnútra SSR Štefan Lazar a ďalší, ktorí sa obávali o osud komunistického systému a vplyvu sovietskej prestavby.

Sám Biľak nedokázal prekonať svoj odmietavý postoj k otázke ľudských práv nastolených na KBSE vo Viedni, preto z niektorých politických funkcií roku 1988 odstúpil. Bolo zaujímavé, že ho ešte v júli 1988 Predsedníctvo ÚV KSČ poverilo spolu s Jakešom plnením uznesenia k návrhu ZSSR o humanitárnych otázkach z viedenských rokovaní.³¹

Medzinárodnú agendu vo vedení KSČ prevzal po Biľakovi Jozef Lenárt. Pezlárovi sa stala osudnou tzv. sviečková manifestácia veriacich v Bratislave, ktorá sa konala v marci 1988, o mesiac na to ho odvolali z vedúcich funkcií v KSS. Naproti tomu tvrdý normalizátor M. Lúčan, ktorý mal okrem iného na starosti školské a vedecké styky so zahraničím, diplomatické rokovania s Vatikánom a oblasť ľudských práv, sa vo funkcii podpredsedu federálnej vlády udržal až do novembra 1989.³²

V súvislosti so spomínanými personálnymi „rošádami“ si možno položiť otázku, čo vlastne získala slovenská a česká spoločnosť výmenou tandemu Husák – Štrougal za tandem Jakeš – Indra, ku ktorému sa často prikláňal Adamec a Fojtik.

30 Štrougal sa udržal na poste predsedu federálnej vlády aj po jej menovaní v apríli 1988. Podobne Colotka a Chňoupek. Novým člen vlády ČSSR sa stal Čalfa. V tom čase nastali zmeny aj v zredukovanej slovenskej a českej vláde. In *Práca*, 22. 4. 1988. Bližšie k aprílovým a októbrovým zmenám vo vláдах: RYCHLÍK, Jan. *Rozpad Československa: Česko-slovenské vzťahy 1989 – 1992*. Bratislava: AEP, 2002, s. 58.

31 ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, P ÚV KSČ, zasadanie 1. 7. 1988, k. 12, sign. PÚV/288, Stanovisko predsedníctva ÚV KSČ k návrhu SSSR k humanitárnym otázkam na viedenských rokovaníach. Žiaľ „praktiky“ vedenia KSČ sa prejavili často v tom, že o tomto bode informoval Jakeš len ústne, nie je k nemu zachytená diskusia ani vyhotovený zápis!

32 RYCHLÍK, Jan. *Česi a Slováci ve 20. století: Česko – slovenské vzťahy 1945 – 1989*. Bratislava: AEP, 1998, s. 297-302. K personálnym pohybom bližšie: LONDÁKOVÁ, Elena. Biľak Vasil. PEŠEK, Jan. Colotka Peter. SIKORA, Stanislav. Hruškovič Miloslav. BARNOVSKÝ, Michal. Husák Gustáv. LONDÁK, Miroslav. Chňoupek Bohuslav. SIKORA, Stanislav. Janík Ján. ŽATKULIAK, Jozef. Laco Karol. PEŠEK, Jan. Lazar Štefan. SIKORA, Stanislav. Lenárt Jozef. MARUŠIAK, Juraj. Lúčan Matej. MARUŠIAK, Juraj. Pezlár Ľudovít. PEŠEK, Jan. Šalgovič Viliam. In PEŠEK, Jan (ed.). *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989: Personifikácia politického vývoja*. Prešov: Historický ústav SAV vo Vyd. Michala Vaška, 2003, s. 41-46, 56-63, 135-148, 152-155, 162-166, 189-206, 216-221, 260-267, 305-309.

Komunistický režim nedôsledne aplikoval Gorbačovovu politickú doktrínu, čím sa ešte viac izoloval od občanov. Túto izolovanosť prehĺbilo aj prereformné dianie Jaruzelského Poľska,³³ ktoré sa vyrovnávalo s rokom 1980, a tiež dianie v Kádárovom Maďarsku³⁴, nesúcom traumy ľudového povstania z roku 1956. Väčšina vedenia KSČ sa na sklonku 80. rokov minulého storočia nechcela deliť o moc s nezávislými iniciatívami, tak, ako to bolo v Poľsku v prípade Solidarity či v Maďarsku, kde sa na vládnutí už spolupodieľala silná skupina liberálnych politikov, právnikov a ekonómov. Politická špička v Československu naďalej zotrvala na „stratégii urýchlenia sociálno-ekonomického rozvoja“ a nepripúšťala zásadnejšie politické zmeny.³⁵ Toto krátkozraké lpenie na už neudržateľnom byrokraticko-centralistickom systéme „reálneho socializmu“ však stále viac zaťažovalo celú spoločnosť.³⁶

Komisia ÚV KSČ pre politický systém v rámci koncipovania politiky KSČ bola presvedčená, že „demokratizácia“ volebného systému podľa sovietskeho vzoru sa stane jednou z opôr prestavby politického systému. Uvažovalo sa o oddelení volieb do miestnych orgánov štátnej moci a správy – národných výborov od volieb do federálneho zhromaždenia a národných rád. Tento model sa uplatňoval aj v iných socialistických krajinách. Ďalším novým prvkom volebného systému mali byť, podobne ako to predpokladal už návrh z roku 1968, viacmandátové volebné obvody s počtom kandidátov prevyšujúcich počet mandátov, aby volebné právo reprezentovalo občanov. O získaní mandátu u kandidátov, ktorí dosiahnu nadpolovičný počet hlasov, malo rozhodovať poradie na kandidátskej listine. Napriek istým obmedzeniam, Národný front mal zahŕňať tvorivé zväzy, spolky a ďalšie spoločenské a občianske združenia, ktoré v ňom dovtedy neboli, resp. sa

-
- 33 Národní archiv Praha (NA), Archiv Ústředního výboru Komunistické strany Československa (A ÚV KSČ) – Predsedníctvo (P), zasadanie P ÚV KSČ 3. 6. 1987, sign. 133, Inf. o vnútropolitickom vývoji v Poľskej ľudovej republike. Bližšie: PACZKOWSKI, Andrzej. *Pół stulecié dziejów Polska 1939 – 1989*. Praha : Academia, 2000, s. 256 a nasl.; ŽATKULIAK, Jozef (ed.). *November 1989 a Slovensko : Chronológia a dokumenty (1985 – 1990)*. Koeditori: Viera Hlavová, Alžbeta Sedliaková, Michal Štefánský. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku a Historický ústav SAV, 1999, s. 220 a nasl.; DUDEK, Antoni. *Polská cesta k demokracii 1986 – 1989: Chronologie událostí*; BECK, Tibor. *Politický tranzit v Maďarsku 1987 až 1990: Chronologie událostí*. In *Soudobé dějiny*, 1999, roč. 6, č. 2-3, s. 227-296. Tiež: *Polska 1986 až 1989: Koniec systemu*. Miedzynarodowa konferencja Warszawa – Miedzeszyn, 21-23 Października 1999 r. Dokumenty/Documents. Zespół redakcyjny. Antoni Dudek, Andrzej Friszke, Pawel Machcewicz, Andrzej Paczkowski, Dariusz Stola. Organizatorzy: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, The National Security Archive, the George Washington University, The Cold War International History Project, the Woodrow Wilson International Center for Scholars.
- 34 IRMANOVÁ, Eva. *Kádárismus vznik a pád jedné iluze*. Praha : Karlova Univerzita v nakl. Karolinum, 1998, s. 77 a nasl.
- 35 *XVII. zjazd Komunistickéj strany Československa: Dokumenty a materiály*. Bratislava: Pravda, 1986, 264 s., najmä s. 248, 120-146, 156-212. Na zjazde len okrajovo odzneli reformné myšlienky. Na zjazde boli zvolení za členov Predsedníctva ÚV KSČ: Gustáv Husák, Vasil Biľak, Peter Colotka, Karel Hoffmann, Alois Indra, Miloš Jakeš, Antonín Kapek, Josef Kempný, Josef Korčák, Jozef Lenárt a Lubomír Štrougal. Kandidátmi predsedníctva boli: Jan Fojtík, Josef Haman, Vladimír Herman, Miloslav Hruškovič, Ignác Janák a František Pitra. Tajomníkmi ÚV KSČ: G. Husák, V. Biľak, M. Jakeš, J. Fojtík, J. Haman, F. Pitra, Mikuláš Beňo, Josef Havlín a Jindřich Poledník.
- 36 JIČINSKÝ, Zdeněk. *Charta 77 a právní stát*. Brno : Doplněk, 1995, s. 180-181. JIČINSKÝ, Zdeněk. *Problémy československé politiky. Stati z let 1968 – 1992*. Praha : NADAS-AFGH, 1993, s. 29.

považovali za politicky nežiaduce. Kandidátske listiny by sa tak rozšírili o kandidátov mimo Národného frontu,³⁷ čo by otvorilo možnosť pre kandidátov opozície.

Avšak až tak ďaleko politická špička nechcela ísť. V *Liste a informácii* Sekretariátu ÚV KSČ členom KSČ o aktivizácii a činnosti nepriateľských síl v procese prestavby a demokratizácie z mája 1988 sa v úsilí zvýšiť aktivitu celej strany uvádzalo: „*Aktivizácia odporcov socializmu, ku ktorej v súčasnej dobe dochádza, je zameraná k formovaniu opozičných síl, ktoré by pôsobili mimo Národného frontu, využili otvorenej politiky, verejnej informovanosti, k vyvolávaniu politického a sociálneho napätia v spoločnosti.*“³⁸

Tento materiál reagoval na rastúce aktivity nezávislých iniciatív a cirkví. Na prelome rokov 1987 a 1988 podpísalo vyše pol milióna občanov, z toho takmer 300-tisíc zo Slovenska, petíciu katolíkov za náboženské slobody porušované komunistickým režimom. Podpisovú akciu iniciovali moravskí katolíci v *Podnetoch katolíkov na riešenie situácie veriacich občanov v ČSSR*. Dňa 25. marca 1988 sa v Bratislave na Hviezdoslavovom námestí konala pokojná demonštrácia veriacich za dodržiavanie ľudských práv a náboženských slobôd. Proti veriacim brutálne zasiahli bezpečnostné zložky štátu. Treba zdôrazniť, že na rozdiel od českých krajín masovou základňou opozície na Slovensku boli veriaci a tzv. tajná cirkev. Pražský metropolita, kardinál František Tomášek, sa v liste predsedovi federálnej vlády Lubomírovi Štrougalovi vyjadril ku kríze medzi katolíckou cirkvou a štátom takto: „*Dosavadní církevní politika může pokračovat jen za cenu násilí. Násilí ovšem krizi neřeší, ale prohlubuje. Katolíci jsou si vědomi svých práv, budou je dále požadovat a jsou odhodláni přinášet oběti (...) Jsme připraveni ke skutečnému dialogu o zásadním řešení postavení církve v našem státě.*“³⁹ V októbri 1987 vyšla ekologická publikácia *Bratislava/nahlas*, ktorá vyvolala pozornosť verejnosti. O rok neskôr skupiny maďarskej opozície na Slovensku vydali *Memorandum Maďarov v Československu 1988*, v ktorom sa vyslovili za dodržiavanie občianskych a menšinových práv. Okrem iného požadovali vydanie zákona o referende, zákona o združovaní a v pripravovanej ústave mala byť samostatná kapitola o menšinových právach, pričom v memorande sa použil neadekvátny pojem „národné menšiny“.⁴⁰ *Charta 77* vydala k 20. výročiu augusta 1968 vyhlásenie, v ktorom kritizovala politiku režimu. Pri tejto príležitosti

37 NA, A ÚV KSČ, f. Komise ÚV KSČ pro politický systém, zasadanie 1. 12. 1988, Zápis č. PS/1, bod 1: Zameranie komisie a námety pre jej rokovanie, sign. PS-69/24, bod 2: Návrh na zdokonalení systému všeobecných volieb, včetně případné úpravy volebních zákonů, sign. PS-68.

38 *Charta 77* sa označila za hlavný nástroj protisocialistického úsilia. In ŽATKULIAK, ref. 33, s. 220-224.

39 SUK, Jiří - JANIŠOVÁ, Milena - PREČAN, Vilém (eds.). *Hlasy občanské společnosti 1987 – 1989: Výběr z textů a dokumentů*. Studijní materiály, sešit 3. Praha : Československé dokumentační středisko - ÚSD AV ČR, 1999, s. 30-31. Tiež: ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, PÚV KSČ, zasadanie 13. 5. 1988, k. 11, sign. PÚV/256, k. 15, sign. PÚV/389. Dopis arcibiskupa F. Tomáška predsedovi vlády ČSSR Lubomíru Štrougalovi. Predsedníctvo ÚV KSČ prerokovalo Adamcovu odpoveď až 27. januára 1989. Samozrejme, s prislušnou „charakteristikou“ Tomáškovho listu. K situácii v cirkvách napríklad: PEŠEK, Jan - BARNOVSKÝ, Michal. *V zovretí normalizácie: Cirkvi na Slovensku v rokoch 1969 – 1989*. Bratislava : Veda, 2004, s. 144 a nasl.

40 Išlo o národnostné menšiny. ŽATKULIAK, ref. 33, s. 31-32, 173-179, 185-187, 254-256; ŠIMULČÍK, Ján. *Čas svitania: Sviečková manifestácia – 25. marec 1988*. Prešov : Vyd. Michala Vaška, 1998, 275 s.

sa konali na Václavskom námestí vystúpenia občanov.⁴¹ Chartisti upozornili na rastúcu medzinárodnú izolovanosť štátu a vyzvali jeho i sovietske vedenie na prehodnotenie udalostí z roku 1968.⁴²

Hnutie za občiansku slobodu (HOS), združujúce ľudí z Čiech, Moravy a Slovenska, vydalo 15. októbra 1988 pomerne komplexný a voči režimu úderný manifest *Demokracii pro všechny*,⁴³ v ktorom, zdôrazňujúc národnú svojbytnosť a obnovu právneho poriadku, odmietlo zakotviť v návrhu pripravovanej ústavy ČSSR pyramidovú štruktúru moci s vedúcou úlohou KSČ. Ústava mala zaručiť všetkým občanom rovnosť pred zákonom, základné občianske práva, zavedenie inštitútu referenda o niektorých otázkach závažného celospoločenského významu a zriadenie ústavného súdu. Neskôr, v decembri 1988, HOS spolu s ďalšími nezávislými iniciatívami žiadalo vŕšľudovú diskusiu o novej ústave. Hlasy nezávislých iniciatív⁴⁴ silneli a mocenská „verchuška“, zahľadená do predstáv o svojom nezastupiteľnom „poslaní“, im nedokázala adekvátne odpovedať. Nereagovala ani na vysielanie Slobodnej Európy či Hlasu Ameriky. Zo zahraničného rozhlasu sa občania dozvedeli, že Univerzita v Bologni (*Università di Bologna*) udelila Alexandrovi Dubčekovi v novembri 1988 čestný doktorát v odbore politických vied za obranu ľudských práv, myšlienok demokracie a humanizmu.⁴⁵

Pri tejto príležitosti Dubček vo svojom príhovore vychádzal z humanistických tradícií českého a slovenského národa, ako aj z prepojenia socializmu a demokracie v spoločenskom díaní roku 1968. Dubčekova cesta do Bologne vyvolala negatívne reakcie československých politických a štátnych orgánov.⁴⁶ Bagatelizovali tiež jeho stretnutie s pápežom Jánom Pavlom II. a rozpačito prijali aj Dubčekovo vystúpenie v maďarskej televízii v relácii *Panoráma* k 20. výročiu jeho vylúčenia z najvyššej politickej funkcie,

41 ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, PÚV KSČ, zasadanie 25. 8. 1988, k. 13, sign. PÚV/311, Informáciu organizácií KSČ, bezpečnosti o politickej situácii a udalostiach v období od 15. do 22. 8. 1988 v súvislosti s 20. výročím augustových udalostí roku 1968 predložili Milouš Jakeš a Karel Hoffmann vzhľadom na narastajúcu „protispoločenskú aktivitu vnútorných nepriateľov, podnecovaných zo zahraničia“. Skoro vo všetkých krajoch sa objavili protestné nápisy a letáky. V informácii sa konštatovalo, že sovietske stranice a štátne orgány pokladajú hodnotenie udalostí roku 1968 plne za záležitosť čs. komunistov.

42 PREČAN, Vilém (ed.). *CHARTA 77 1977 – 1989: Od morální k demokratické revoluci: Dokumentace*. Scheinfeld-Schwarzenberg: Čs. dokumentační středisko nezávislé literatury; Praha : ÚSD ČSAV; Bratislava : Archa, 1990, s. 346.

43 HLUŠIČKOVÁ, Růžena - CÍSAŘOVSKÁ, Blanka (eds.). *Hnutí za občanskou svobodu 1988 – 1989: Sborník dokumentů*. Praha : ÚSD AV ČR v nakl. Maxdorf, 1994, s. 25-31. ŽATKULIAK, ref. 33, s. 247-253.

44 MARUŠIAK, Juraj. Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie. In PEŠEK - SZOMOLÁNY, ref. 13, s. 54-75.

45 ŽATKULIAK - LALUHA, ref. 9, s. 281-288.

46 ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, P ÚV KSČ, zasadanie 9. 12. 1988, k. 14, sign. PÚV/382, č. sp. 6 559/25, Informace o pobytu Alexandra Dubčeka v Itálii.

k udalostiam na začiatku roku 1989 (tzv. Palachov týždeň) a k postojom nezávislých iniciatív.⁴⁷

Česko-Slovensko sa na prelome rokov 1988 a 1989 nachádzalo v zložitej situácii, o čom svedčia aj relatívne hodnoverné výskumy verejnej mienky, vypovedajú o stave slovenskej a českej spoločnosti. Preto prejav generálneho tajomníka ÚV KSČ Milouša Jakeša *O úlohách Národného frontu v prestavbe a v prehľbovaní socialistickej demokracie* na zasadaní ÚV Národného frontu (NF) ČSSR, v ktorom vyzdvihol prednosti socializmu, vyznel v rozpore s výsledkami tohto výskumu.⁴⁸ Niesol sa vo všeobecnej rovine, v očakávaní plnenia úloh NF a jeho organizácií. Jakeš apeloval na angažovanosť občanov v riadení a správe spoločnosti a vyzýval ich na podporu hospodárskej a spoločenskej prestavby, pričom podľa neho Národný front je osvedčenou platformou budovania vlastní na socialistických princípoch. Významnú úlohu v tomto smere mali plniť národné výbory. Podľa Jakeša ČSSR je právnym štátom a preto všetky snahy o zasahovanie do jeho vnútorných vecí označil za neprijateľné pre „slobodnú a nezávislú“ krajinu akou bola ČSSR.⁴⁹

Záverečná správa Ústavu pre výskum verejnej mienky pri Federálnom štatistickom úrade z februára 1989 naznačovala nevyhnutnosť reformy politického systému. Komisia ÚV KSČ však nebola nadšená výsledkami reprezentatívneho výskumu, ktorý bol zostavený podľa rôznych kritérií (ČSR 1 321 respondentov a SSR 593, vrátane rozloženia podľa krajov ČSSR, členovia a kandidáti KSČ 14,3 % a nečlenovia 85,7 % a pod.). Zistilo sa, že len 34 % opýtaných vedelo pomerne presne vymedziť pojem Národný front, i keď väčšina súhlasila s jeho príspevom „k dobrej politickej situácii“ a presne polovica s „prehĺbením demokratizácie života spoločnosti“. Na druhej strane až 35 % opýtaných odpovedalo, že NF svoje funkcie neplní, pritom zvlášť varujúce bolo, že 41 % opýtaných sa vyslovilo, že Národný front „nepripieva k obohacovaniu oprávnených záujmov a slobôd pracujúcich“.⁵⁰ Časť občanov videla východisko v oživení činnosti NF a v jeho demokratizácii.

S požiadavkou „Do národného frontu by sa mali zaradiť i organizácie, ktoré nesúhlasia s oficiálnymi názormi“, rozhodne súhlasilo 20 % respondentov, skôr súhlasilo 18 %, skôr nesúhlasilo 14 %, rozhodne nesúhlasilo 13 % a odpovedať nevedelo 35 %, ktorým bol zrejme ľahostajný štýl vedenia česko-slovenského štátu. Respondenti, ktorí

47 ŽATKULIAK - LALUHA, ref. 9, s. 281 a nasl. Dubček tým myslel aj na *Chartu 77* a socialistický klub *Obroda*, ktorý sa mal podieľať na rehabilitácii postihnutých komunistov a disidentov. Podľa Jiřího Suka talianska vláda a francúzsky prezident zaujali k Dubčekovi zdržanlivý postoj. In SUK, ref. 26, s. 192. K vystúpeniu Dubčeka v relácii *Panorama*: ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, P ÚV KSČ, zasadanie 29. 4. 1989, k. 15, sign. PÚV/415.

48 V podobnom duchu sa niesol Indrov článok k 70. výročiu vzniku Československa, resp. k úlohám dneška. In *Nová mysl*, 1988, č. 10, s. 3-15. Naproti tomu emigrantské organizácie v júni a v októbri 1988 vyzývali k oslobodeniu ČSSR z komunistickej diktatúry.

49 In *Pravda*, 18. 11. 1988, s. 3.

50 NA, A ÚV KSČ, f. Komise ÚV KSČ pro politický systém, zasadanie 13. 4. 1989, Zápis č. PS/2, Názory občanov na postavenie Národného frontu v súčasnom období, sign. PS-116, s. 11. Skladba respondentov v prepočte k absolútnemu počtu obyvateľstva zodpovedala 987-tisíc osobám, asi jednej pätnástine obyvateľstva ČSSR. Podľa výskumu uskutočneného roku 1986 bolo v ČSSR asi 25 % nositeľov silných liberalistických (pre prestavbu?) tendencií. In *Svetonázorová orientace občanů ČSSR a její formování*. Praha : ÚVVM při FSÚ, 1987.

odpovedali kladne (38 %), súhlasili s „akoukoľvek opozíciou“, teda aj s cirkvou. Medzi neexistujúce organizácie zaradili sociálnu demokraciu, *Skauta*, *Junáka*, *Klub angažovaných nestraníkov* a medzi opozičné *Chartu 77*, *Výbor na obranu nespravodlivo stíhaných*, atď. Vyše jedna tretina respondentov sa vyslovila, že Národný front a jeho organizácie nemajú reálnu moc. S tézou, že o všetkom rozhoduje KSCĽ, skôr súhlasilo 36 % (37 % v ČSR a 33 % v SSR) oslovených a skôr nesúhlasilo 15 % (v ČSR 13 % a v SSR 20 %) respondentov.⁵¹

Aj na základe tohto výskumu si režim uvedomoval, že v českých a slovenských nezávislých prúdoch (bývalí reformní komunisti, formujúci sa liberáli a ekológovia, kresťanský prúd atď.), má oponentov.⁵² Tí sa sústredili najmä na problematiku občianskych slobôd a kritizovali vedúcu úlohu KSCĽ. V dokumente *Demokratickej iniciatívy Helsinská iniciatíva k demokratizácii a vytvorenie právneho československého poriadku* z 26. júna 1989 odmietli oprávnenosť rozhodovať o novej ústave zhora naoktrojovanou komisiou či nedemokraticky zvoleným Federálnym zhromaždením⁵³ a žiadali demokratizáciu normalizačného režimu. Po prijatí nového volebného zákona ústavodarné zhromaždenie malo roku 1990 pripraviť návrh novej demokratickej ústavy, o ktorej malo rozhodnúť ľudové hlasovanie 28. októbra 1991 a prechodné obdobie by sa ukončilo voľbami roku 1992.

Ten istý cieľ si vytýčilo aj *Hnutie za občiansku slobodu*, keď v dokumente *Princípy novej ústavy*⁵⁴ z 26. júna 1989 požadovalo zavedenie systému parlamentnej demokracie, usporiadanie slobodných volieb a dodržiavanie základných ľudských práv a slobôd. Podobne sa vyjadrila aj *Charta 77*, ktorá žiadala zrušenie „ústavné kanonizované vedúcej úlohy strany“⁵⁵ ako nevyhnutnej podmienky na obnovu občianskej spoločnosti, pluralitného systému a právneho štátu. Samozrejme, že *Charta 77* zdôrazňovala význam helsinského procesu⁵⁶ a chartisti vedeli, že nová ústava sa pripravuje „za zatvorenými dvermi“ najmä preto, aby si v tomto dokumente najvyššej právnej sily KSCĽ udržala monopol moci. Pripomíname, že ÚV vládnej Maďarskej socialistickej robotníckej strany (MSRS) vo februári 1989 netrval na ústavnom zakotvení vedúcej úlohy strany v novej

51 NA, A ÚV KSCĽ, f. Komise ÚV KSCĽ pro politický systém, zasadanie 13. 4. 1989, Zápis č. PS/2, Názory občanov na postavenie Národného frontu v súčasnom období, sign. PS-116, s. 21.

52 Napríklad: KUSÝ, Miroslav. Ľudské práva a slobody v období rokov 1968 – 1989. In KOGANOVÁ, Viera (ed.). *Demokracia a ochrana ľudských práv: Teória, prax, medzinárodná úprava*. Bratislava : Ekonomická univerzita – SZPV, 1996, s. 202-220.

53 HLUŠIČKOVÁ, Růžena – OTÁHAL, Milan (eds.). *Čas Demokratické iniciatívy 1987 – 1990: sborník dokumentů*. Praha : Nadace Demokratické iniciatívy pro kulturu a politiku, 1993, s. 131-138. Pozri aj: BLAŽEK, Petr (ed.). *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968 – 1989*. Praha : Ústav českých dějin FF UK – Dokořán, 2005, 355 s.

54 SUK, Jiří - CUHRA, Jaroslav - KOUDELKA, František (eds.). *Chronologie*, ref. 6, s. 68 a 73.

55 PREČAN, ref. 42, s. 374.

56 Napríklad: VILÍMEK, Tomáš. Vnímání helsinského procesu v ČSSR a NDR ze strany moci, opozice a obyvateľstva. In KÁRNÍK, Zdeněk - KOPEČEK, Michal (eds.). *Bolševizmus, komunizmus a radikální socializmus v Československu*. Sv. V. Praha : ÚSD AV ČR vo vyd. Dokořán, 2005, s. 275-296, 376-380.

ústave⁵⁷ a že liberálne ekonomická politika maďarských komunistov viedla nakoniec k utvoreniu koalície vlády. Aj poľskí komunisti strácali vedúce pozície: „*Pokud jde o sociální základ politického vývoje v Polsku, většina rozborů, provedených polskými i zahraničními sociology svědčí o tom, že strana ztratila sociální základ v dělnické třídě. Bezprostředním impulsem roztržky strany a dělnické třídy se pak stala situace, ve které důsledky ekonomických reform nejvíce pocítily právě početné vrstvy dělnické třídy.*“⁵⁸ KSC na rozdiel od spomínaných komunistických strán disponovala v oblasti sociálno-ekonomického vývoja viacerými „komparatívnymi výhodami“⁵⁹ len ich bolo treba spojiť s meniacou sa realitou.

V podmienkach ČSSR viacerí predstavitelia režimu vytvárali ilúziu doriešenia národných vzťahov a štátoprávneho usporiadania štátu. Ťažko sa zmierovali s myšlienkou svojbytného vývoja slovenského a českého národa, a ak, tak iba formálne, keď stavali na hierarchii politickej scentralizovanej moci a preferovali federálnu česko-slovenskú štátnosť. Túto predstavu sa snažili zakotviť aj v ústave. Indra, Jakeš a im politicky „podriadený“ Marián Čalfa, ktorý stál na čele Komisie ÚV KSC na prípravu návrhu novej ústavy ČSSR, jednoznačne uprednostňovali jej centralistickú podobu. Predsedníctvo ÚV KSC rozhodlo, že ústavný dokument bude „jediný a jednotný“ a zakomponujú sa do neho oporné body režimu: základné princípy spoločenského a politického zriadenia, sociálno-triedne základy spoločnosti a štátu, zakotvenie vedúcej úlohy KSC, rozšírenie postavenia Národného frontu a národných výborov a pod. Návrh tzv. trojjedinej ústavy ČSSR, ČSR a SSR pripúšťal uplatnenie niektorých demokratizačných korektúr. Namiesto referenda sa použil sovietsky termín všeľudová diskusia, ktorá otvárala priestor na socialistickú „pluralitu“ (čl. 5 návrhu ústavy). Ústava mala zachovať dovtedajšie vzťahy medzi federáciou a republikami a „upevniť jednotnú štátnu politiku federácie na celom území ČSSR“, teda „nehýbať s osvedčenými“ princípmi usporiadania spoločného štátu a zachovať „kontinuitu existujúcich vzťahov federácie a republik“.⁶⁰

57 BECK, ref. 33, s. 272. V septembri 1989 vypovedalo Maďarsko zmluvu s Nemeckou demokratickou republikou (NDR) o pravidlách cestovania (otvorili sa rakúsko-maďarské hranice) odvolávajúc sa na ustanovenia konferencie KBSE v Helsinkách a v Paríži. Z NDR utekalo cez ČSSR a Maďarsko na Západ tisíce ľudí. Bližšie článok O. Krejčího, roku 1989 poradcu predsedu federálnej vlády L. Adamca a roku 1990 M. Čalfu, *November sa začal v auguste*. Dostupné na internete: http://www.noveslovo.sk/archiv/1999-34_s_5. Navyše Moskva nepodporila Adamcovu žiadosť riešiť zložitú situáciu v ČSSR. Podľa Adamca byrokratický (reálny) socializmus zlyhal aj na problémoch intenzifikácie ekonomiky a ľudských právach, pričom ideová jednotnosť v komunistickej strane bola značne naštvrbená. Tamže, s. 7. O. Krejčí v *Politickéj tvorbe dejín* zdôraznil aj faktor pasívnej rezistencie väčšiny komunistickej strany voči vedeniu KSC a štátu, ako aj „vášnivú“ túžbu širokej verejnosti po liberálnych slobodách a západoeurópskej životnej úrovni. Dostupné na internete: <http://www.cepin.cz/cze/prednaska.php>. Bližšie k pomeroch v ČSSR a NDR: TŮMA, Oldřich. Poslední léta komunistického režimu v Československu ve zprávách velvyslance NDR v Praze (1987 – 1989). In *Soudobé dějiny*, 1996, roč. 3, č. 2-3, s. 350-380; VILÍMEK, Tomáš. Srovnání vývoje, specifických odlišností a podobností opozice v ČSSR a NDR 1968 – 1989. In KÁRNÍK, Zdeněk - KOPEČEK, Michal (eds.). *Bolševizmus, komunizmus a radikální socializmus v Československu*. Sv. II. Praha: ÚSD AV ČR v nakl. Dokořán, 2004, s. 271-310, 347-360.

58 NA, A ÚV KSC, f. Komise ÚV KSC pro politický systém, zasadanie 10. 10. 1989, Zápis č. PS-24, Vývoj sociálně třídní struktury a rozvoj socialistické demokracie v Československu, s. 79.

59 Ref. 58, s. 81.

60 SUK - CUHRA - KOUDELKA, ref. 6, s. 38.

Charakter návrhu ústavy nám približujú niektoré formulácie návrhu Stanov KSČ adresované novým kandidátom strany strany. Podľa nich „v otázkach členstva v strane [treba] vytýčiť základné rysy aktívneho a bojového charakteru členstva v strane, osobnú príkladnosť, angažovanosť a zodpovednosť komunistov pri realizácii úloh“.⁶¹ KSČ chcela vybudovať sociálne spravodlivú spoločnosť, v ktorej nemali miesto žiadne frakcie, prvoradý význam sa pripisoval jednote strany a uplatňovaniu princípu demokratického centralizmu. Nič iné sa nepripúšťalo, lebo komunisti mali priamo vo svojej „pracovnej náplni“ bojovať proti antikomunizmu, oportunistu, revizionizmu, sektárstvu, dogmatizmu a nacionalizmu, čím sa predurčilo vylúčenie iných názorov na posudzovanie vedúcej úlohy KSČ. V článku 51 návrhu stanov sa uvádza, že KSČ pôsobí „v súlade s ústavou a právnym poriadkom ČSSR“. Nebolo to tak. Predstavitelia *Charty 77* a *Československého helsinského výboru* v stanovisku z februára 1989 uviedli príklady porušovania práv občanov na slobodné vyjadrovanie v tzv. Palachovom týždni a požadovali uverejnenie textu paktov o ľudských právach.⁶²

V spomínanej správe z výskumu Ústavu pre výskum verejnej mienky sa uvádza, že „problém opozičných síl u nás existuje“,⁶³ a evidentné sú aj liberalizačné snahy o konštituovanie opozičných politických strán. S takýmto tvrdením rozhodne súhlasilo 12 % respondentov v ČSSR a skôr áno 22 %, lebo len tieto zabezpečia demokraciu. Skôr nesúhlasilo 19 %, rozhodne nesúhlasilo 18 % a nevedelo odpovedať 29 %. Z výskumu, uskutočneného na jeseň 1988, keď došlo k ďalším protirežimovým aktivitám ďalej vyplynulo, že 15 % respondentov rozhodne odmietlo realizovanie vedúcej úlohy KSČ v spoločnosti správnym smerom, 34 % sa vyslovilo skôr nie, 28 % skôr áno a rozhodne áno len 6 %! Oproti roku 1986 išlo o značný posun, keď rozhodne áno uviedlo 20 %, resp. skôr áno 38 % respondentov, skôr nie 23 % a rozhodne nie 8 % respondentov.⁶⁴ Výskumná správa príznačne konštatovala: „*Hlubší analýza ukázala, že lidé nemají pocit plné demokratičnosti naší společnosti, rozlišují v ní určité skupiny mocenských subjektů prostřednictvím nichž se občan může více či méně podílet na ‚vláde lidu‘. KSČ je jednoznačně považována za rozhodující subjekt moci. Při jejím rozhodování ve společnosti však lidé často chápou komunistickou stranu ne jako celek, ale zpravidla jako ÚV KSČ nebo její vedení (obdobně i vládu a parlament).*“⁶⁵

Podľa sily vplyvu na fungovanie spoločnosti za podstatné občania označili národné výbory, orgány Národného frontu a odbory.⁶⁶ Za málo podstatné ostatné politické strany, cirkvi, záujmové organizácie a bezpartajných občanov. Nebolo teda náhodné, že

61 NA, A ÚV KSČ, f. Komise ÚV KSČ pro otázky vnitřního života strany, zasadanie 25. 5. 1989, Zápis č. VŽS/2/24, bod. 1: Prerokovanie prvej varianty návrhu nových Stanov KSČ, sign. VŽS-146. Prerokované v Predsedníctve ÚV KSČ 28. apríla 1989. Predsedom komisie bol tajomník ÚV KSČ Karel Hoffmann, v komisii boli napríklad tajomník ÚV KSČ Mikuláš Beňo, Jozef Ďurica (za mládežníckej organizácie), podpredseda SNR Jozef Gajdošík, vedúci odd. ÚV KSČ pre zahraničné vzťahy a styky Rudolf Hegenbart, Ignác Janák (prvý tajomník ÚV KSS), tajomník ÚV KSČ a predsedsa Snemovne národov FZ Ján Janík.

62 SUK - CUHRA - KOUDELKA, ref. 6, s. 54.

63 NA, A ÚV KSČ, f. Komise ÚV KSČ pro politický systém, zasadanie 13. 4. 1989, Zápis č. PS/2, Názory občanov na postavenie NF v súčasnom období, sign. PS-116, s. 18. (Záverečná správa ÚVVM pri FŠÚ).

64 Ref. 63, s. 20 a 25.

65 Ref. 63, s. 35.

66 KSČ zvolala XVIII. zjazd KSČ na máj 1990. In *Pravda*, 17. 12. 1988.

najmä posledne menované subjekty si zväžili, kedy a ako vstupovať do spoločenských procesov. Napríklad o príprave ústavy, najmä z obsahovej stránky, verejnosť v podstate nevedela a jej spolitizovanie uvedením zoznamu členov komisií malo na časť občanov, ktorá to považovala za vnútornú záležitosť komunistickej strany, skôr odmietavý účinok. V tejto súvislosti sa natíska otázka, ako mohol návrh ústavy preniknúť k disidentským kruhom.

Vedenie komunistickej strany dokázalo reagovať na návrhy „nelegálnych štruktúr“ len ich obviňovaním z taktiky odkladania všeludovej diskusie a prijatia novej ústavy. Aj keď na nej pracujú, nedospeli vraj ešte k ucelenému vlastnému návrhu „*a vycházejí z falešné představy, že další politický vývoj u nás i v některých socialistických zemích jim umožní lépe prosazovat jejich požadavky*“.⁶⁷

Minister zahraničných vecí ČSSR Jaromír Johanes považoval za dôležité prispieť „*k vytvoreniu pásma dôvery, spolupráce a dobrých susedských vzťahov na línii dotyku štátov Varšavskej zmluvy a NATO*“.⁶⁸ Podľa neho ČSSR a ďalšie socialistické štáty pomohli rozpracovať záverečný dokument v januári 1989 vo Viedni a vyslovil presvedčenie, že: „*Československá zahraničná politika bude čerpať z filozofie nového politického myslenia, ktoré rozvoj medzinárodných vzťahov chápe v kontexte mnohotvárnosti a rozporuplnosti súčasného sveta pri jeho rastúcej prepojenosti a celistvosti. Pre prax to znamená vychádzať z priority všeludských hodnôt, z primátu medzinárodného práva a zo zásady, že medzinárodnú bezpečnosť je možné zabezpečiť len politickými prostriedkami*“.⁶⁹ Aktívna účasť ČSSR na schôdkach KBSE mala smerovať k budovaniu spoločného európskeho domu,⁷⁰ no Johanes za najdôležitejší cieľ zahraničnej politiky pokladal jednotu a spoluprácu krajín socialistického tábora, ako aj záujmových krajín v Afrike, Ázii a Latinskej Amerike.

67 ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, P ÚV KSČ, zasadanie, k. 18, sign. PÚV/513, č. spisu 8 833/25, Príloha III/a, s. 1.

68 NA, A ÚV KSČ, f. Komise ÚV KSČ pro zahraniční politiku, zasadanie 24. 1. 1989, Zápis č. ZP/2, bod 1. Zameranie čs. zahraničnej politiky v období do XVIII. zjazdu KSČ, s. 1. (sign. ZP-77).

69 Ref. 68, s. 3. V komisii boli napríklad tajomník ÚV KSČ pre ideológiu a zahraničnú politiku Jozef Lenárt, ktorý na tomto poste nahradil Biľaka, ďalej člen ÚV KSČ V. David, bývalý člen predsedníctva ÚV KSČ Vasil Biľak, bývalý minister zahraničných vecí Bohuslav Chňoupek a jeho nástupca Jaromír Johanes, námestník ministra vnútra ČSSR Alois Lorenc, prvý podpredseda Federálneho zhromaždenia ČSSR Ján Marko, zástupca medzinárodného oddelenia ÚV KSČ Michal Štefaňák a minister obrany ČSSR Milan Václavík.

70 Výraz „spoločný európsky dom“ použil A. Dubček vo svojom prejave v Bologni. LALUHA, Ivan. Federácia a slovenská štátnosť v kontexte historických skúseností a integračných trendov po r. 1990. In *Právny obzor*, 2004, roč. 87, č. 2, s. 107.

Právna komisia ÚV KSČ prerokovala v máji 1989 materiál *Právne a ideologické aspekty realizácie výsledkov Viedenskej následnej schôdzky KBSE*,⁷¹ ktorý si kládol za cieľ zhodnotiť základné otázky vzťahu právneho poriadku a medzinárodných záväzkov ČSSR, a súvisel s problematikou ľudských práv. Uvádza sa v ňom, že ČSSR sa jednoznačne hlási ku koncepcii socialistického právneho poriadku, ktorý právne garantuje práva a slobody občanov, pričom dochádza k napĺňaniu medzinárodných záväzkov československého štátu a k jeho internacionalizácii vrátane práva na zhromažďovanie, právnej ochrany životného prostredia, slobody pobytu a pohybu, náboženského vyznania a petičného práva. Podľa riaditeľa Ústavu štátu a práva Československej akadémie vied Josefa Blahoža ťažiskom úprav v právnom poriadku mala byť ofenzívna, premyslená a pravdivá ideologická práca ako najúčinnjší nástroj proti nepriateľským pokusom o destabilizáciu vnútropolitických pomerov a buržoáznej propagande: „*Nejde jen o uvedení našeho právního řádu do souladu s mezinárodními závazky, ale o organickou součást celospolečenského pohybu upevňujícího hodnoty socialismu cestou přestavby a demokratizace politického systému a celého života socialistické společnosti, o vyvážený posun v právní realizace humánního pohledu socialismu na práva a povinnosti občanů.*“⁷² Následne Indra v intencích triedneho a marxisticko-leninského pohľadu na problematiku ľudských práv⁷³ žiadal vysvetliť, akých údajných chýb sa dopustilo Predsedníctvo FZ ČSSR pri prijatí už spomínaného zákonného opatrenia číslo 10 zo začiatku roku 1989. Do akej miery sa mali zákonné opatrenia vykladať podľa vyšetrovacích a súdnych orgánov a nie podľa medzinárodných noriem, ktoré sa prirodzene viac zamerali na ľudské práva v rámci helsinského procesu, si autori návrhu ústavy nevyjasnili. Tvrdý ideológ Jan Fojtík si dokonca položil otázku, či autori pri spracúvaní materiálu vychádzali „z triedneho

-
- 71 Uznesenie vlády ČSSR z 9. februára schválilo postup československej delegácie na záverečnom zasadani *Viedenskej následnej schôdze KBSE* (15. januára 1989) a zaviazala osobitnú pracovnú skupinu rozpracovať záväzky z Viedne. Federálne zhromaždenie ČSSR 21. marca 1989 „privítalo“ záverečný dokument KBSE z Viedne a ohradilo sa proti „vnucovaniu“ svojich predstáv o ľudských právach a demokracii druhými krajinami. In *Usnesení Federálního shromáždění č. 74 ke zprávě ministra zahraničních věcí ČSSR k zásadním otázkám zahraniční politiky*. Dostupné na internete: <http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/usneseni/u0074.htm>. Podobne sa záväzkami zaoberala vláda ČSSR 20. apríla 1989, ktorá upozornila na údajné zneužívanie *Medzinárodného paktu o hospodárskych, sociálnych a kultúrnych právach* opozíciou. Predsedníctvo ÚV KSČ schválilo uznesenie vlády ČSSR z 20. apríla o rokovaní KBSE vo Viedni 5. mája. Uznesenie obsahovalo 68 námetov ako reagencia na prijatý dokument. In SUK - CUHRA - KOUDELKA, ref. 6, s. 63; ŽATKULIAK, ref. 33, s. 274-277. Treba dodať, že pod tlakom dohôd medzi ZSSR a USA, ako aj júlového vyhlásenia politických predstaviteľov Varšavskej zmluvy vo Varšave o znížení stavu armád a výzbroje v Európe, prijala vláda ČSSR rozhodnutie o 50 % znížení zbrojnej výroby. Konverzia zbrojnej výroby po roku 1990 nebola teda ničím novým. In ŽATKULIAK, ref. 33, s. 37.
- 72 NA, A ÚV KSČ, f. Právni komise ÚV KSČ, sign. PK-133/24, Zápis z 3. zasadania právnej komisie ÚV KSČ konaného 16. 5. 1989 k bodu: Právne a ideologické aspekty..., s. 3.
- 73 Sám Alois Indra predkladal návrh zákonných opatrení predsedníctiev FZ, ČNR (Českej národnej rady) a SNR k upevneniu a ochrane verejného poriadku. In ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, P ÚV KSČ, zasadanie 3. 2. 1989, k. 15, sign. PÚV/391. Predsedníctvo zobralo návrh na vedomie s pripomienkami. Návrh podstatne zvyšoval postihy prenasledovaných osôb, potláčal prejavy slobody a pohybu. In SUK - JANIŠOVÁ - PREČAN, ref. 39, s. 65-65. Zákonné opatrenia predsedníctiev ČNR č. 17 a SNR č. 18 zo 17. februára 1989 o priestupkoch proti opatreniam k upevneniu verejného poriadku, ktoré slúžili k zachovaniu oslabených pozícií režimu proti aktivitám verejnosti pozri *Zbierka zákonov Československá socialistická republika Česká socialistická republika Slovenská socialistická republika*, roč. 1989, Čiastka 3, Vydaná 17. februára 1989. Obe opatrenia boli zrušené 19. decembra 1989.

poňatia demokracie“, najmä v chápaní „narušenia“ verejného poriadku, ktoré sa spolu s ďalšími otázkami precizovali v návrhu ústavy (pozri ďalej). Pri prerokúvaní otázky udeľovania víz sa slovenský minister spravodlivosti Milan Čič prihovárал za zjednodušenie administratívy pri cestách obyvateľstva do zahraničia. Problémy pretrvávali v praktickom uplatňovaní občianskoprávných či trestných predpisov, pokiaľ sa vzťahovali na ochranu ľudskej dôstojnosti. Napokon sa v materiáli konštatovalo, že právny poriadok ČSSR „vo svojej väčšine“ vymedzuje práva a povinnosti občanov v súlade s prijatými deklaráciami od roku 1948, začínajúc od *Všeobecnej deklarácie ľudských práv* (a čo politické perzekúcie počas celého trvania komunistického režimu?). Právny poriadok zodpovedal podstate socializmu a spojil sa „s maximálnym“ zabezpečením práv a slobôd osobnosti.⁷⁴

Iný názor mala opozičná *Demokratická iniciatíva*, ktorá vo vyhlásení z 26. mája 1989 *Helsinská iniciatíva k demokratizácii a k vytvoreniu právneho československého štátu*, apelovala na záväzky československého štátu. Upozorňovala, že sa zaviazal „zajišťovať na svem území každému, kto spadá pod jeho jurisdikciu, ľudská práva a základní svobody bez jakéhokoli rozdílu ať jde o rasu, barvu pleti, pohlaví, jazyk, náboženství, politické či jiné přesvědčení, národnosti nebo společenský původ, majetkové poměry, místo svého narození nebo jiné okolnosti“.⁷⁵ *Demokratická iniciatíva* viazala zmenu pomerov na čo najskôršie prijatie novej ústavy, ktorá sa mala stať celospoločenskou záležitosťou. Očakávalo sa, že sa prijme mimoriadny volebný zákon. Verejná diskusia sa mala vzťahovať aj na základné ľudské práva a slobody, ako aj na uplatnenie referenda.

Podobné argumenty použil A. Dubček 23. júna 1989 v liste ÚV KSČ a Predsedníctvu ÚV KSČ s dôrazom na väzby medzi socializmom a humanizmom, odvolávajúc sa na zmenu vonkajších pomerov (v Sovietskom zväze) od roku 1985. Kritizoval postoj vedenia KSČ k hodnoteniu spoločenského vývoja v ČSSR, ako aj stratu pozícií komunistických strán v Poľsku a Maďarsku. Použil pritom podobnú terminológiu ako v liste Predsedníctvu a Ústrednému výboru KSČ z 10. februára 1987,⁷⁶ keď obrodu spoločnosti videl v znovunadobudnutí dôvery k strane a v náprave krívd minulosti. Z textu júnového listu cítiť Dubčekovu neotrasiteľnú vieru v obrodu strany a v demokratizáciu pomerov.⁷⁷ V oboch listoch pomerne presne analyzoval vnútropolitickú situáciu v ČSSR a vyjadril tak mienku značnej časti jej občanov.

Rozpor medzi oficiálnou politikou vedenia komunistickej strany a stavom slovenskej a českej spoločnosti spôsobil, že oficiálne dokumenty ČSSR a európske právne normy o ľudských právach, ako aj faktické ignorovanie výziev nezávislých prúdov, nemali potrebný

74 Avšak: „Štát sa stal akousi anonymnou, nepomenovateľnou hrozbou. Občanovi predpisoval – presne v duchu Orwellovho románu, 1984 – jeho každodenný program, poskytoval mu „chlieb a hry“, zaručoval mu základné „sociálne istoty“. Tým však zároveň oslaboval alebo úplne eliminoval prípadné aktivity občana, ktoré sa vymykali štátnej kontrole. Fenomén strachu sa využíval nielen v rámci priameho zastrešovania občana, ale aj pri vyvolávaní ohrozenia, ktoré malo prichádzať od vonkajších či vnútorných nepriateľov štátu.“ In KAMENEC, Ivan. *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Edícia Domino. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 136.

75 HLUŠIČKOVÁ - OTÁHAL, ref. 53, s. 131-134.

76 ŽATKULIAK - LALUHA, ref. 9, s. 256-260.

77 ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, P ÚV KSČ, zasadanie 30. 6. 1989, k. 16, sign. PÚV/455, „Otvorený dopis“ A. Dubčeka ÚV KSČ a predsedníctvu ze 23. června 1989.

vnútropolitický vplyv na riešenie problémov každodenného života obyvateľstva. Mnohé inštitúcie a organizácie vrátane súdov fungovali naďalej ako mocenské nástroje politiky KSČ. Vládnuci systém potláčal slobodu vyjadrovania názorov, náboženského vyznania, slobodnú kultúrnu tvorbu, vedecké polemiky, ba zneisťoval i právne „istoty“. Mimosúdne a súdne rehabilitácie, ktoré sa dotýkali desaťtisícov ľudí, sa na podnet Moskvy zmietli zo stola už roku 1969, a tak krivdy v povedomí obyvateľstva ostávali.⁷⁸

Výzva *Několik vět* z júna 1989 predstavovala odpoveď na právny stav a dodržiavanie ľudských práv v spoločnosti. Jej signatári – Stanislav Devátý, Václav Havel, Jiří Križan, Alexandr Vondra, Ján Čarnogurský, Milan Kňažko a ďalší – neváhali pomenovať vnútropolitickú situáciu v Československu pravým menom. Postavili sa za uplatnenie petičného a zhromažďovacieho práva, prepustenie politických väzňov (čo sa stalo až po prijatí amnestie prezidenta G. Husáka) a žiadali verejnú diskusiu nielen o 50. rokoch, ale aj o roku 1968 a následnej normalizácii. Upozornili na hrozbu spoločenskej krízy, z ktorej politická moc nemôže vyjsť bez predostrenia účtu pred českú a slovenskú spoločnosť za porušovanie ľudských práv a slobôd a za pokrivenie pohľadu na reformný proces z roku 1968. Výzvu podpísalo asi 40-tisíc občanov.⁷⁹

Výzva *Několik vět* ešte viac rozvírila napätú atmosféru vo vedení KSČ a štátu. Podľa predstaviteľov režimu išlo o konfrontáciu so socialistickým spoločenským zriadením. Pozície režimu sa oslabili v auguste 1989 po oznámení politického výkonného výboru Maďarskej socialistickej robotníckej strany, že sa nestotožňuje s vojenskou intervenciou do ČSSR roku 1968. V rovnakom čase odsúdil intervenciu aj poľský senát a sejm. Vláda a Federálne zhromaždenie ČSSR následne obvinili Poľsko a Maďarsko zo zasahovania do vnútorných záležitostí ČSSR.

V kontexte s tým minister ČSSR Marián Čalfa vyhlásil, že ČSSR je právnym štátom, bez ohľadu na politické tlaky okolo petície *Několik vět*, pritom len minimálne akceptoval medzinárodné záväzky Československa, odôvodňujúc to jeho „suverenitou“. Súčasne relativizoval význam medzinárodného práva a dopad spoločenského pohybu v Poľsku, Maďarsku a v Sovietskom zväze na situáciu v ČSSR.⁸⁰

Režim pokračoval vo svojej politike voči oponentom. V lete 1989 začal prenasledovať členov *Bratislavskej päťky* (Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Hana Ponická, Anton Selecký a Vladimír Maňák) a obžaloval ich „z nepriateľstva k socialistickému spoločenskému a štátnemu zriadeniu“, čo vyvolalo značné pobúrenie vo verejnosti.⁸¹

Čalfa, ktorý vo vtedajšej rozvírenej politickej atmosfére nemal iné východisko, v Predsedníctve Federálneho zhromaždenia ČSSR 19. júna takticky vyzdvihoval zach-

78 ÚSD AV ČR, Sbírnka Komise vlády ČSFR, f. R – rozhovory pořízené členy komise (vlády České a Slovenské Federativní Republiky - ČSFR), R 1, Záznam rozhovoru s JUDr. Lubomírom Štrougalom 23. 5. 1991, s. 11. Mimosúdne rehabilitácie sa právne nezakotvili. SNA, f. Vláda ČSSR 1960 – 1968, k. 466, zasadanie vlády 18. 7. 1968, č. sp. 16 345/68/12, k. 474, zasadanie 19. 12. 1968.

79 ŽATKULIAK, , ref. 33, s. 290-291. Tiež: SUK - JANIŠOVÁ - PREČAN, ref. 39, s. 79-80. In *Pravda*, 17. 8., 18. 8. 1989 a ďalšia tlač.

80 JIČÍNSKÝ, Zdeněk. *Charta 77 a právní stát*, ref. 36, s. 140 a nasl.

81 Archív Milana Šimečku. Filozofický ústav SAV (SMŠ). Obžalovací spis Mestskej prokuratúry v Bratislave č. k: Kv 953/89 z 9. 10. 1989. 14. novembra sa pred Justičným palácom v Bratislave konala demonštrácia občanov, ktorej sa zúčastnil aj A. Dubček. K odmietavým stanoviskám k procesu pozri napríklad: ŽATKULIAK, ref. 33, s. 298 a nasl.

vane princípu suverenity ľudu ako jediného zdroja moci a princípu vedúcej úlohy KSČ. Tým jednoznačne vymedzil cestu na prípravu novej ústavy v jedinom ústavnom dokumente.⁸² Cítil, že režim už nemá dosť síl,⁸³ a to ani vtedy, keď sa bude spoliehať na prestavbu a demokratizáciu. Zakrýval skutočnosť, že nová ústava na niektorých miestach môže vďaka svojmu profilu, potvrdzujúcemu hierarchiu a štruktúru politickej a štátnej moci, pôsobiť protireformne (protiprestavbovo), a to nielen vo vzťahu k slovenskej či českej otázke.

V čase Čalfovho vystúpenia sa v Paríži 30. mája až 23. júna 1989 pri príležitosti výročia *Deklarácie práv človeka a občana* z roku 1789 konala konferencia KBSE. Úvodný prejav predniesol francúzsky prezident Mitterrand. Ministri zahraničných vecí Veľkej Británie, USA, Holandska, Rakúska, Luxemburska, Talianska a Švédska kritizovali vládu ČSSR za nedodržiavanie medzinárodných záväzkov v oblasti ľudských práv a občianskych slobôd (postup pri tzv. Palachovom týždni a prijatie zákonných opatrení FZ ČSSR a národných rád).⁸⁴

Minister zahraničných vecí ČSSR Jaromír Johanés v informácii pre Sekretariát ÚV KSČ z 19. júla 1989 hodnotil *Parížsku konferenciu KBSE* na rozdiel od minulosti ako prínosnú pre jej vecný a konštruktívny duch. Mechanizmus ľudskej dimenzie KBSE označila väčšina delegácií za užitočný nástroj na ďalšie rozvíjanie celoeurópskeho procesu a posilňovanie dôvery medzi štátmi. Podľa vystúpení delegátov tento mechanizmus mal umožniť dialóg, prehlbovanie spolupráce, vzájomné poznávanie a zblížovanie stanovísk. Johanés pritom zdôraznil, že: „*Pro projevy ministrů socialistických států byla charakteristická snaha ukázat, jak se v zemích našeho společenství realizují ustanovení vídeňského závěrečného dokumentu. Ministři objasnili procesy přestavby a demokratické, včetně připravovaných a již realizovaných legislativních změn. Důraz rovněž kladli*

82 CIGÁNEK, František. Předlistopadový parlament ve světle archivní dokumentace. In *Dvě desetiletí před listopadem 89*. Praha : ÚSD AV ČR v nakl. Maxdorf, 1993, s. 65.

83 Jakeš ešte v apríli 1989 tvrdil Gorbačovovi, že realizácia politiky prestavby a demokratizácie mala podporu v KSČ i spoločnosti. Konštatoval stabilitu (!) situácie, i keď sa u časti ľuďí prejavovalo vyčkávanie a rast aktivít rôznych opozičných síl. ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, P ÚV KSČ, zasadanie 21. 4. 1989, k. 15, sign. P ÚV/413, Zpráva o pracovním setkání generálního tajemníka ÚV KSČ soudruha Miloše Jakeše s generálním tajemníkem ÚV KSSS soudruhem Michailom Gorbačovem v Moskvě 18. dubna 1989, s. 6. Jakeš chcel o rok dopredu posunúť konanie XVIII. zjazdu KSČ (!), trval na platnosti Poučenia... a pripomenul, že intenzifikácia národného hospodárstva prebiehala pomaly. Jakeš na konci roku 1989 musel odísť zo všetkých funkcií. Zvláštne bolo, že Gustáv Husák so štátnickým prehľadom vnútro politickej situácie a prítčin rozpadu predsedníctva ÚV KSČ, pri vymenovaní Čalfovej federálnej vlády 10. decembra 1989, keď abdikoval z postu prezidenta republiky, upozornil Čalfu: „*Len si daj pozor, aby si sa nezopsul.*“ PLEVZA, Viliam. *Vzostupy a pády: Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava : Tatrapress, 1991, s. 166.

84 SUK - CUHRA - KOUDELKA, ref. 6, s. 69. GÖTZOVÁ, Viera (ed.). *Závěrečný dokument vídeňské následnej schůzky KBSE. 4. novembra 1986 – 19. januára 1989*. Bratislava : Pravda, 1989, 73 s.

na komplexní přístup k zabezpečení lidských práv a základních svobod, tedy včetně sociálních, ekonomických a kulturních práv.“⁸⁵

Sovietsky minister zahraničných vecí Eduard Ševardnadze sa na konferencii vyjadril okrem iného k jej „ľudskej dimenzii“, čo predstavovalo pomerne výrazný posun v nazeraní sovietskej politiky: „*Pozerajme sa na slobodu človeka – hlavnú dimenziu jeho života – ako na mnohostranný pojem. Jednou jeho súčasťou je slobodná voľba politického a spoločenského zriadenia a spôsobu vlastnej národnej a štátnej organizácie.*“⁸⁶ J. Johanés tvrdil, podobne ako M. Čalfa, že vláda ČSSR zodpovedne a systematicky pristúpila k plneniu výsledkov viedenských rokovaní, ktoré boli zabezpečené „naším platným právnym poriadkom“. Súčasne spomenul prípravu novely volebného a tlačového zákona, právne úpravy v cirkevnej oblasti, v oblasti trestného práva, cestovania občanov do zahraničia a udeľovania víz. Kým Ševardnadze zvolil ústretový tón v rámci zvýšenej akceptácie helsinského procesu, pre Johanésa bol príznačný obranný tón ako reagencia na kritiku *Viedenskej a Parížskej konferencie KBSE*.

V jednom z výskumov verejnej mienky roku 1989 bola položená otázka, do akej miery sa zabezpečovali ľudské práva a slobody v ČSSR. Z celkového počtu respondentov 9 % odpovedalo, že úplne (ČSR 10 % a SSR 8 %), z väčšej časti 32 % (ČSR 30 % a SSR 38 %), z menšej časti 33 – 34 % respondentov, vôbec nie 16 % (ČSR 18 % a SSR 11 %) a nevedelo posúdiť zhodne 9 % respondentov. Situáciu kritizovali najmä robotníci (54 %), mládež (53 %), respondenti s vysokoškolským vzdelaním (60 %) a obyvatelia veľkých miest (63 %).

Dodržiavanie ľudských práv pozitívne hodnotili obyvatelia Slovenska (46 %, pod vplyvom miernejšieho dopadu politiky normalizácie a v dôsledku hospodárskeho a sociálneho rastu), starší občania (47 %), roľníci (59 %) a obyvatelia malých lokalít 65 %.⁸⁷

Predsedníctvo ÚV KSČ si uvedomovalo zložitosť spoločenskej situácie. Dňa 29. septembra 1989 pri prerokúvaní kompletného návrhu Ústavy ČSSR, ČSR a SSR schválilo harmonogram všefudovej diskusie k návrhu ústavy, ktorú mal uzavrieť XVIII. zjazd

85 ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, Sekretariát ÚV KSČ, k. 19, sign. SÚV/23, Informace (Ministerstva zahraničných vecí ČSSR) o průběhu a výsledcích pařížské konference o lidské dimenzi KBSE (30. 5. – 23. 6. 1989), s. 2. Okrem maďarskej delegácie ostatné socialistické štáty kritizovali situáciu v oblasti ľudských práv v Kanade, Veľkej Británii, USA, NSR, atď. Maďarsko vznieslo námietky voči situácii maďarskej menšiny v Rumunsku. Bulharsko odmietalo kritiku za svoju politiku voči tureckej menšine. Všetky západné delegácie považovali politické, občianske práva a základné slobody za prioritné v systéme ľudských práv. Delegácia USA kritizovala systém jednej politickej strany v ZSSR, čo sa vydávalo za porušovanie viedenského záverečného dokumentu a „brzdu skutočného demokratického rozvoja“. A československá delegácia postupovala v súlade so smernicou schválenou vládou ČSSR a sekretariátom ÚV KSČ (s. 8).

86 In *Pravda*, 1. 6. 1989, s. 6.

87 Celkovo prevládala nespokojnosť s politikou KSČ (60 % respondentov), ktorá sa vzťahovala aj na fungovanie politického systému a odmeňovanie podľa množstva a kvality práce. In VANĚK, Miroslav. *Věřejné mínění o socialismu před 17. listopadem 1989: Analýza výsledků výzkumů veřejného mínění prováděných ÚVVM od roku 1972 do roku 1989*. Edice Historia Nova. Praha: ÚSD AV ČR vo vyd. Maxdorf, 1994, s. 40, 44.

KSČ (predpokladalo sa, že sa bude konať v máji 1990).⁸⁸ Istý politický pragmatizmus, i keď v odlišnej miere, sa prejavoval nielen u Čalfu, ale aj u predsedu federálnej vlády Ladislava Adamca a u predsedov národných vlád Františka Pitru a Ivana Knoteka. Nemožno podceňiť ani schopnosti predsedu Federálneho zhromaždenia ČSSR Indru „regulovať“ legislatívne podmienky.⁸⁹ Bolo zrejmé, že dokázal, podobne ako roku 1968, manévrovať v politických štruktúrach a ovplyvňovať ich. Indra mal prehľad nielen o príprave návrhu ústavy, ale aj o oblasti trestno-správnej, ktorá priamo zasahovala do oblasti ľudských práv a občianskych slobôd, a nechcel pripustiť nijaké hlbšie zásahy do legislatívnej (mocenskej) podstaty režimu.⁹⁰

Niektoré demokratizačné zmeny sa však nakoniec museli akceptovať. Predstavy politických a štátnych kruhov o zabezpečení občianskych práv boli zakomponované do návrhu novej ústavy, s ktorou nebola dovtedy oboznámená verejnosť, ba ani poslanci zastupiteľských orgánov. V prvej hlave návrhu ústavy ČSSR, ČSR a SSR o spoločenskom zriadení sa uvádzalo, že zdrojom všetkej moci je ľud (čl. 2). Najdôležitejšie otázky celospoločenského významu sa mali predkladať občanom na ich posúdenie formou verejnej diskusie a až potom sa mohli predložiť na verejné hlasovanie (čl. 5). ČSSR sa deklarovala ako právny štát, ktorý sa riadi zvrchovanosťou ústavy a zákonov (čl. 11). Články 37 – 46 sa zmieňovali o sociálnych právach, 47 – 53 o politických právach (sloboda tvorivej vedeckej, technickej a umeleckej činnosti, združovacie právo, sloboda zhromažďovania). Nasledovali články o osobnej slobode s rešpektovaním medzinárodných záväzkov, a to aj pod vplyvom konferencií KBSE vo Viedni a v Paríži, ku ktorým ČSSR pristúpila (právo občana obrátiť sa na súd, aby preskúmal zákonnosť rozhodnutia správneho orgánu, právo ochrany občana, pokiaľ ide o jeho osobný a rodinný život, česť, dôstojnosť a meno, ďalej nedotknuteľnosť osoby občana, prezumpcia neviny atď.). Články 60 a 61 upravovali podmienky domovej prehliadky a listového tajomstva.

Článok 62 zaručoval slobodu pohybu a pobytu občanov. Občania mali právo slobodne sa pobybovať a voliť miesto pobytu na celom území ČSSR ako i právo slobodne vycestovať (!) s úmyslom zdržovať sa dočasne či trvalo v cudzine s právom slobodného návratu

88 ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, P ÚV KSČ, zasadanie 29. 9. 1989, k. 17, sign. PÚV/498, č. spisu 132/89.

89 Aj keď sa v druhej polovici 80. rokov zvýraznilo postavenie Federálneho zhromaždenia ČSSR, podstatnejšie zmeny neobsahoval napríklad ani návrh jeho rokovacieho poriadku FZ, ktorému mal predchádzať politický (v intenciách politiky vtedajšieho režimu), ekonomický a právny rozbor (paragrafy 35 až 39). FZ rokovalo aj o zásadných otázkach zahraničnej a vnútornej politiky v intenciách zámerov KSČ. In Parlamentný archív (PA) Kancelárie Národnej rady Slovenskej republiky (K NR SR), f. Ústavoprávny výbor SNR, k. 826, zasadanie 23. 2. 1989.

90 Aj keď sa ešte v novembri 1989 odsúvali niektoré zákony na prípravu novej ústavy a na predpokladanú diskusiu o nej, napríklad vláda SSR a jej legislatívna rada (predsedom bol Milan Čič), napriek svojej zaťažnosti, venovala príprave novelizácie zákonov značnú pozornosť (Trestný poriadok a ekonomické zákony aj v agende FZ či SNR.). PA K NR SR, f. Ústavoprávny výbor SNR, k. 832, zasadanie 7. 12. 1989, č. sp. 3212/1989, Správa o plnení legislatívnych úloh vlády SSR v roku 1989 a legislatívny program vlády SSR na rok 1990. Napriek tomu ani SNR, blokovaná jej predsedom Šalgovičom, v podstate nereagovala na spoločenský pohyb. PA K NR SR, SNR 15. schôdza – 1989, k. 796, č. sp. 598/1989, Správa o činnosti Predsedníctva Slovenskej národnej rady za obdobie od 28. júna do 17. októbra 1989.

do vlasti.⁹¹ Články 63 – 65 upravovali práva národnostných menšín (na kultúrny rozvoj, právo na vzdelanie v ich jazyku, ktorý možno používať v úradnom styku v oblastiach obývaných príslušnou národnostnou menšinou, zákaz všetkých foriem nátlaku smerujúcich k odnárodňovaniu, podporovaniu národnostnej a rasovej nenávisťi atď.). Podobne článok 66 zakazoval podnecovanie náboženskej neznašanlivosti, pričom sa zaručovala sloboda svedomia a vyznania. Slobodný prejav náboženskej viery sa mohol obmedziť len zákonom, ak to bolo potrebné na ochranu verejného poriadku, zdravia, morálky alebo na ochranu práv ostatných občanov. Články 67 – 72 vymedzovali povinnosti občanov, napríklad občania mali prispievať k tvorbe a ochrane životného prostredia, ochrane zdravia, prírodného bohatstva, historických a národných kultúrnych pamiatok krajiny.⁹² Tým sa mali položiť ústavné základy ochrany ľudských práv a slobôd občanov.⁹³

Komplexný návrh ústavy mala predložiť pracovná komisia Predsedníctva ÚV KSČ do 20. októbra 1989. Všeľudovú diskusiu k návrhu ústavy vyhlásil ÚV Národného frontu ČSSR. Harmonogram, predložený generálnym tajomníkom ÚV KSČ Jakešom, mal celkovo 21 bodov a končil časovo neurčeným vyhlásením novej ústavy po zohľadnení výsledkov všeľudovej diskusie, resp. výsledkov XVIII. zjazdu KSČ v máji 1990.⁹⁴

Časť predstaviteľov režimu však podcenila medzinárodnú situáciu⁹⁵ a rýchlo rastúcu sociálnu a názorovú diferenciáciu obyvateľstva, ktorá podmieňovala potrebu hlbších politických zmien otvorením priestoru pre pluralitné prvky v politickej a hospodárskej sfére. Prítomnosť komunistickej elity mala odborné predpoklady, vzdelanie, kontakty a zručnosti na transformáciu spoločenského procesu a nezostávala len na úrovni sovietskej prestavby.

-
- 91 Paragraf 3 článku 62 hovoril o tom, že obmedziť tieto práva možno len zákonom, pokiaľ to vyžaduje ochrana zdravia občanov, bezpečnosť a obrana štátu, ochrana iných občanov alebo organizácií alebo priebeh trestného riadenia.
- 92 ÚSD AV ČR, f. A ÚV KSČ 1985 – 1989, P ÚV KSČ, zasadanie 29. 9. 1989, k. 17, sign. PÚV/498, č. spisu 8 621/25, Návrh Ústavy Československej socialistickej republiky, Českej socialistickej republiky a Slovenskej socialistickej republiky a Dôvodová správa.
- 93 Predpokladali sa korektúry v právnom systéme. In NA, f. Právni komise ÚV KSČ, zasadanie 15. 2. 1989, sign. PK-184, Zhodnotenie právnej politiky po XVII. zjazde KSČ a návrhy hlavných smerov právnej politiky po XVIII. zjazde KSČ. O pripravenosti spomenutej komisie ako aj Komisie ÚV KSČ pre sociálnu politiku na nasledujúce obdobie mali hovoriť plány na prvú polovicu 90. rokov. Lenže namiesto novembra 1990 prišiel november 1989. Jakešov pokus o posunutie zjazdu KSČ nevyšiel.
- 94 Naproti predpokladanej diskusii k návrhu ústavy, s touto sa nerátalo už pri základnom ekonomickom dokumente *Zásady prebudovania hospodárskeho mechanizmu*, ktoré sa mali realizovať od januára 1990.
- 95 Zastupiteľské úrady USA v Prahe, Bonne a vo Viedni mali vyhodnotiť stav vzťahov medzi ČSSR a ZSSR, ujasniť vplyv M. Gorbačova na vnútropolitický vývoj v ČSSR (V tom čase mu ostával v rukách len kredit získaný na Západe – J. Ž.) a akú mala podporu jeho politika v KSČ a pod. In JAKEŠ, Milouš. *Dva roky generálnim tajomníkom*. Praha : Regulus, 1996. Príloha č. 10, Informace I. Správy SNB pro generálního tajemníka ÚV KSČ ze dne 22. 11. 1989. Zároveň treba pripomenúť, že po 17. novembri sa stala nielen z vnútropolitického hľadiska (pre občanov) veľmi naliehavá otázka vyrovnania sa s rokom 1968. Pozri Návrh Stanovisko Federálního shromáždění ČSSR k intervenci pěti socialistických států v srpnu roku 1968. Dostupné na internete: <http://www.psp.cz>, Digitální knihovna, FS ČSSR 1986 – 1990, tisk 212. Návrh hovoril okrem iného o porušení noriem medzinárodného práva, intervencia viedla k likvidácii reformy hospodárskeho a spoločenského života, žiadal sa odsun sovietskych vojsk v záujme a v nadväznosti na celoeurópsky helsinský proces. Federálna vláda vydala vyhlásenie v podobnom duchu 3. 12. 1989. Bližšie k odsunu: PECKA, Jindřich. *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989 – 1991: Dokumenty*. Praha : ÚSD AV ČR, 1996, 351 s.

Diferenciácia obyvateľstva sa prejavila aj v názoroch na význam a dôležitosť vedúcej úlohy KSČ (údaje za ČSSR). Ak roku 1986 vyslovilo súhlas s takýmto tvrdením (rozhodne áno a skôr áno) 67 % respondentov, roku 1988 nastal pokles na 60 %. Ešte v máji 1989, v čase „radikalizácie“, resp. kryštalizácie českej a slovenskej spoločnosti, súhlasilo s vedúcou úlohou KSČ 50 %, ale v novembri, v čase zrušenia článku o vedúcej úlohe KSČ z ústavy, už iba 14 % respondentov. Na otázku, či sa realizuje vedúca úloha KSČ správnym smerom, roku 1986 kladne odpovedalo 58 %, roku 1988 43 % a v júni 1989 už len 31 % občanov.⁹⁶ Výsledky výskumu naznačili, že od roku 1986, t. j. od začiatku prestavby, nastal podstatný pohyb v postojoch a politickom myslení časti obyvateľstva. Charakterizoval ho celkový posun k spoločenským (demokratizačným) zmenám vrátane politického systému, ale aj určité zotrúvanie na pozíciách socializmu. K tomu inklinoval nezávislý prúd *Obroda – Klub za socialistickou prestavbu*, ktorý si staval za cieľ utvorenie pluralitnej občianskej spoločnosti, ktorej „základom musí byť komplexní statut ľudských práv, umožňujících vymedzit pravomoc institucí státu a uvolnit prostor pro tvorivou iniciativu občanů“.⁹⁷

Z doteraz naznačeného vyplýva, ktoré spoločenské sily v Československu roku 1989 stáli „pred bránami“ 17. novembra.⁹⁸ S rozpadom sovietskeho bloku zanikol bipolárny svet a vznikla úplne nová medzinárodnopolitická situácia.⁹⁹ Americký prezident George

96 Na doplnenie výskumu. Roku 1986 na otázku, ktorý spoločenský systém poskytuje ľuďom viac osobnej slobody, odpovedalo 33 % respondentov, že socialistický, 24 % kapitalistický, 16 % oba rovnako, ani jeden 8 % a nevedelo 19 %. Ešte tesne po 17. novembri sa 45 % respondentov vyjadrilo, že vývoj by mal ísť socialistickou cestou a 47 %, že medzi socializmom a kapitalizmom. In VANĚK, ref. 87, s. 21, 30, 53 a 56.

97 KOKOŠKOVÁ, Zdeňka - KOKOŠKA, Stanislav (eds.). *Obroda – Klub za socialistickou prestavbu: Dokumenty*. Edice Historia Nova, sv. 8. Praha : ÚSD AV ČR vo vyd. Maxdorf, 1996, s. 108. Obroda stavala na socializme typu reforiem z roku 1968 a patrili do nej napr. politológ Vojtech Mencl, bývalý predseda Českej národnej rady Čestmír Císař, bývalý predseda federálnej vlády Oldřich Černík a jeden z popredných predstaviteľov KSČ v roku 1968 Věnek Šilhán. (Podporu Obrody nadhodil Gorbačov Jakešovi, čo však tento odmietol.) Podobne k reformným komunistom patrili A. Dubček, slovenský ekonóm Hvezdoň Kočtúch a politológ Ivan Laluha. Bližšie: BARNOVSKÝ, ref. 12, s. 13-15. LALUHA, Ivan. *Alexander Dubček – politik a jeho doba*. Bratislava : Nová práca, 2000, s. 102-108. Za zmienku stojí, že z prvých 217 signatárov *Charty 77* bolo 156 bývalých komunistov.

98 Existujú rôzne interpretácie ako došlo k 17. novembru. Hovorí o nich napr. TŮMA, Oldřich. Listopad 1989 po letech: Interpretační schémata konce komunistického režimu v Československu. In TŮMA, Oldřich (ed.). *Historické studie: K sedmdesátinám Milana Otáhalu*. Praha : ÚSD AV ČR, 1998, s. 217-222. Okrem aspoň sčasti uvedenej odbornej literatúry stojí za povšimnutie stať Miroslava Dolejšiho *Analýza 17. listopadu a změn ve východní Evropě v roce 1989*. Dostupné na internete: <http://www.analyza.wz.cz/>, 28 s.

99 Napríklad: VYKOUKAL, Jiří - LITERA, Bohuslav - TEJCHMAN, Miroslav. *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989*. Praha : Libri, 2000, 860 s.; SKILLING, H. *Gordon. Československo: Můj druhý domov. Paměti Kanadana*. Praha : Prostor, 2001, s. 424 a nasl.; ASH, Timothy Gardon. *Rok zázraků '89*. Praha : Lidové noviny, 1991, 128 s.; BLEHOVA, Beata. *Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei*. Wien : LIT Verlag GmbH, 2006, 259 s.; PREČAN, Vilém - PATON, Derek (eds.). *The Democratic Revolution in Czechoslovakia: Its Precondition, Course, and Immediate Repercussions, 1987-89. An International Conference 14-16 October 1999*. Prague. Briefing Book. Organized by The National Security Archive, Washington D. C., The Czechoslovak Documentation Centre, Prague, The Institute of Contemporary History, Academy of Sciences of the Czech Republic, 382 s.; VOLNER, Štefan. Miesto a úloha Česka a Slovenska v európskom geopolitickom priestore. In *Mezinárodní politika*, roč. 28, 1/2004, s. 15-18.

Bush a najvyšší sovietsky predstaviteľ Michail Gorbačov bez „svedkov“ a záznamu „pochovali“ na Malte studenú vojnu.¹⁰⁰ Gorbačov prisľúbil Bushovi, že Moskva nezasiahne proti rodiacim sa demokraciám v strednej a vo východnej Európe.

V Československu po 17. novembri 1989 namiesto rozpadávajúcej sa KSČ nastúpili nové politické sily, v Prahe *Občanské fórum*¹⁰¹ a v Bratislave *Verejnosť proti násiliu*,¹⁰² do ktorých sa pretransformovali dovtedy nezávislé prúdy. Vzniklo nové širokospektrálne politické hnutie s neoliberálnymi, konzervatívnymi, národnými a sociálnodemokratickými prvkami.¹⁰³ Začala celková zmena spoločenského systému.¹⁰⁴ Išlo o zložitý proces, keď „*popri zrýchlení zmien významným znakom modernizácie je zvýšená mobilita (...)* *Nastáva značný posun od neistoty chýrov o dianí v metropolách 1848 – až k televíznejmu prevratu roku 1989, ktorý sa odohrával v tzv. reálnom čase. To podstatne zmenilo množstvo a funkcie aktérov na politickej scéne. Najdôležitejšia je však zmena v sociálnej mobilite, ktorá má aj v najmodernejších spoločnostiach hranice,*“¹⁰⁵ utvárajúce sa v rámci spoločenského systému na základe skúseností a sociálnopolitickej diferenciaciou, v našom prípade slovenskej a českej spoločnosti, ako aj stavom ich inštitucionalizácie.

Nevyhnutnou podmienkou spoločenskej zmeny sa stali korektúry v právnom systéme, ako aj obnova parlamentarizmu, resp. rekonštrukcia Federálneho zhromaždenia ČSSR a národných rád.¹⁰⁶ SNR 6. decembra 1989¹⁰⁷ zrušila svoje uznesenie o spôsobe prijatia tzv. trojjedinej ústavy ČSSR, ČSR a SSR. Česká národná rada tak urobila 14. decembra uznesením číslo 123 z 31. októbra 1989. Ak by tak národné republiky neurobili, vzdali by sa práva na vlastné ústavy (článok 142 odstavca 2 ústavného zákona 143/1968 Zb.

-
- 100 Informácie o rokovaniach na Malte 3. decembra 1989 podal významný sovietsky diplomat Anatolij F. Dobrynin v knihe *Prísne dôverné*, v ktorej okrem iného hodnotil Gorbačovu zahraničnú politiku ako nie dobre premyslenú, vyváženú a pevnú. Zároveň, že z rozpadu ZSSR najviac vyťažili USA. Maltské rokovania sa zaoberali aj možnosťami zjednotenia Nemecka. Dostupné na internete: <http://www.noveslovo.sk/archiv/2001-25/nazamyslenie.html>.
- 101 SUK, Jiří. *Občanské fórum: listopad – prosinec 1989: 1. díl – Události*. Praha : ÚSD AV ČR; Brno: Doplněk, 1997, 240 s.; SUK, Jiří. *Občanské fórum: listopad – prosinec 1989: 2. díl – Dokumenty*. Praha : ÚSD AV ČR; Brno: Doplněk, 1997, 330 s.
- 102 ANTALOVÁ, Ingrid - MISTRÍKOVÁ, Mária (eds.). *Verejnosť proti násiliu 1989 – 1991: Svedectvá a dokumenty*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 1998, 355 s.
- 103 FIALA, Petr - STRMISKA, Maxmilián. Systém politických stran v letech 1989 – 2004. ŽATKULIAK, Jozef. Politické strany a hnutia na Slovensku po novembri 1989 až do rozpadu česko-slovenského štátu 1992. In MALÍŘ, Jiří - MAREK, Pavel a kol. (eds.). *Politické strany: Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004 II. díl: Období 1938 – 2004*. Brno : Doplněk, 2005, s. 1 359-1 411.
- 104 Napríklad pozri *Deset pražských dnů. 17. – 27. listopad 1989 : Dokumentace*. Praha : Academia, 1990. ŽATKULIAK, ref. 33, s. 324 a nasl. RYCHLÍK, ref. 30, s. 67 a nasl.
- 105 LIPTÁK, Eubomír. Modernizácia Slovenska: národ, štát, spoločnosť. In *Historický časopis*, 1997, roč. 45, č. 1, s. 72.
- 106 ŠŮTOVEC, Milan. *Semióza ako politikum alebo „POMLČKOVÁ VOJNA“*. Bratislava : Kalligram, 1999, s. 142 a nasl. O legislatívnom procese rozhodovali práve parlamenty. Pozri aj: JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Československý parlament v polistopadovém vývoji*. Praha : NADAS – AFGM, 1993.
- 107 Dostupné na internete: <http://www.nrsr.sk/dk/>, č. 1240/1989, uznesenie č. 125 a stenografická správa z 18. schôdze SNR. HLAVOVÁ, Viera - ŽATKULIAK, Jozef (eds.). *Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod : Od česko-slovenskej federácie k samostatnej demokratickej slovenskej štátnosti*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2002, s. 40-44.

o československej federácii).¹⁰⁸ A to nechceli. Naopak, národné rady spomenutými aktmi zastavili trojročnú prípravu tzv. trojjedinej ústavy a zastupiteľské orgány sa začali orientovať na prípravu novej federálnej ústavy a republikových ústav v nových demokratických podmienkach.¹⁰⁹

Demokratická revolúcia v Československu sa nemohla rozvíjať bez vyrovnania sa s okupáciou štátu v auguste 1968 a ospravedlnenia krajín, ktoré sa na nej podieľali, a zastavili tak reformný proces. Stalo sa tak v decembri 1989. Bez ospravedlnenia totiž hladší nástup demokracie nebol možný: „*Poslanci Federálního shromáždění ČSSR vyjadřují podporu zahraničně politickým jednáním, která vede československá vláda k právnímu řešení otázek spojených s odsunem sovětských vojsk z území ČSSR tak, aby v návaznosti na celoevropský helsinský proces byla garantována stabilita a rovnováha zájmů členských států Varšavské smlouvy, Severoatlantického paktu a neutrálních států na evropském kontinentě.*“¹¹⁰ Bolo prirodzené a nevyhnutné, že v zmenených medzinárodných podmienkach druhej polovice 80. rokov minulého storočia a liberálnych postupov Gorbačova v ZSSR, ktorého vedenie vyhlásilo politickú líniu „*nezasahovania do vnútorných pomerov*“ štátov sovietskeho bloku, ktorú uplatnilo aj v novembri 1989,¹¹¹ sa vzťahy medzi Východom a Západom uvoľnili. Studená vojna stratila svoje ostré kontúry aj za výraznej podpory helsinského procesu, keď otázka ľudských práv a slobôd nadobúdala čoraz väčšiu hodnotu a miesto v európskych spoločenských pohyboch.

Prispel k tomu aj Alexander Dubček, ktorý do svojho vystúpenia v januári 1990 v Štrasburgu z postu druhého najvyššieho ústavného činiteľa v Československu – predsedu Federálneho zhromaždenia ČSSR – síce priamo nespomínal helsinský proces,¹¹² ale vyzdvihol jeho význam pre demokratizáciu vnútropolitických pomerov. Pripomenul, že „*ľud Československa akoby v snahe dobehnúť všetko zameškané, pripomenul si svoje najlepšie tradície a vzal osud svojej krajiny do vlastných rúk (...)* Nedávne premeny v Československu, nachádzajúc sa v priesečníku vzťahov medzi Východom a Západom, prispievajú k novej situácii v Európe. Bolo by iste potrebné, aby sme sa teraz všetci spoločne vedeli prepracovať k riešeniu, ktoré by začalo úspešnú etapu koexistencie na našom starom a v histórii tak ťažko skúšanom kontinente, etapu, ktorá by v histórii predstavovala kvalitatívne novú epochu európskej civilizácie.“¹¹³

108 Dostupné na internete: <http://www.psp.cz>, Digitální knihovna, ČNR 1986 – 1990, tisk 155.

109 Bližšie: STEIN, Eric. *Česko-Slovensko: Konflikt – roztržka – rozpad*. Praha : Academia, 2000, s. 31 a nasl. PITHART, Petr. *Po devětaosmdesátém: KDO JSME? Mezi vzpomínkami a reflexí: Texty z let 1992 až 1996*. Bratislava : Kalligram; Brno : Doplněk, 1998, 355 s.

110 Dostupné na internete: <http://www.psp.cz>, Digitální knihovna, ČNR 1986 – 1990, tisk 212. Bližšie k medzinárodným vzťahom na prelome 80. a 90. rokov: ZADOROŽŇUK, Jelena G. Revolúcie v roku 1989 a procesy vzniku novej regionálnej identity strednej Európy. In *Politické vedy*, 2000, roč. 3, č. 2, s. 54-76.

111 Napríklad zástupca vedúceho medzinárodného oddelenia ÚV KSSZ V. Musatov, ktorý bol v tom čase v Prahe, mal pokyn nezasahovať, len zbierať informácie. In SLÁDEK - PREČAN, ref. 16, s. 123 a nasl.

112 Dostupné na internete: <http://www.psp.cz>, Digitální knihovna, FS ČSSR 1986 – 1990, Společné schůze SL a SN – stenoprotokoly, 20. schůze, část 1/2, 2/2, 28. prosince 1989. Na základe dohody všetkých politických síl v ČSSR pri okrúhlym stole 22. 12. 1989 bol jediným kandidátom A. Dubček. Pozri aj: SUK, Jiří. Dubčekov návrat do vysoké politiky. In *Listy*, Rím 2002, 3/1, s. 24-28. Dubček prevzal v Európskom parlamente Cenu Andreja Sacharova, popredného sovietskeho zástancu ľudských práv, za úsilie o demokraciu, humanizmus a ľudské práva.

113 ŽATKULIAK - LALUHA, ref. 9, s. 457.

Hoci Dubček pochopil hĺbku demokratickej transformácie českej a slovenskej spoločnosti, ako aj to, že presiahne hranice reforiem z roku 1968, akosi nechcel (alebo nevedel?) pochopiť, že v ich rozdielnosti spočíva sila i slabosť jeho osobnosti ako politika, ale aj osud jeho politickej kariéry v budúcnosti. Väčšina obyvateľstva ho spájala predovšetkým s „prerušenu česko-slovenskou revolúciou“ roku 1968, ale menej už s návratom Československa medzi demokratické štáty roku 1989. „*Pokiaľ ide o zahraničné vzťahy, podporujem proces európskej integrácie, ktorá zahrňuje ekonomickú, kultúrnu a sociálnu oblasť a prispieva k posilneniu vzťahov medzi štátmi a národmi,*“¹¹⁴ pričom optimisticky vnímal celkový pohyb vo svete po páde železnej opony: „*Chcem povedať, že všetky naše programové vyhlásenia, heslá a túžbu ľudu vyjadríme zákonnými normami. Aj ja v novom postavení predsedu parlamentu budem konať tak, aby všetky medzinárodné dohody a pakt, počnúc Chartou OSN o ľudských a občianskych právach cez Helsinský záverečný protokol i následnú viedenskú konferenciu, boli vyjadrené v zákonoch mojej krajiny.*“¹¹⁵

Na záver možno konštatovať, že rokovania KBSE vo Viedni a v Paríži v rokoch 1986 až 1989 výrazne prispeli k utváraniu podmienok na účinnejšie dodržiavanie ľudských práv a vôbec zaoberanie sa touto problematikou. Česká a Slovenská Federatívna Republika (ČSFR) prejavila od roku 1990 značný záujem o začlenenie sa do transatlantických integračných štruktúr ako ich plnohodnotný člen, ktorý by mal oprávnené miesto medzi demokratickými štátmi Európy i celého sveta. Znamenalo to podporu rešpektovania princípov demokracie a humanizmu, právneho štátu a ľudských práv, ako aj zohľadňovanie práva národov na sebaurčenie, vychádzajúce z *Charty Organizácie spojených národov, Všeobecnej deklarácie ľudských práv* a helsinského procesu.

Maďarsko, Poľsko a do istej miery aj ČSSR prešli v rokoch 1985 – 1989 liberalizačnou fázou vývoja, v ktorej komunisti postupne strácali svoje pozície. Prechod moci v novembri a decembri 1989 sa udial za priaznivých vonkajších podmienok. Základné demokratické zmeny spoločenského systému sa v ČSFR ukončili pred parlamentnými voľbami, ktoré sa konali 8. – 9. júna 1990.

114 Interview pre listy *L'Unità* a *La Repubblica*. ČTK, Rím, 17. 12. 1989. Dostupné na internete: <http://www.ceskenoviny.cz/iso/1989/zpravy/>.

115 ŽATKULIAK - LALUHA, ref. 9, s. 458 a 337. Prejav na pôde Federálneho zhromaždenia 23. 1. 1990, Zpráva o 22. spoločnej schůzi Sněmovny lidu a Sněmovny národů 23. ledna 1990. Stenografický záznam, s. 6-9. Tiež dostupné na internete: <http://www.psp.cz, FS ČSSR, Společné schůze SL a SN – stenoprotokoly, 22. schůze, 23. ledna 1990, část 1/13>.

MATERIÁLY

NEMECKO-SLOVENSKÁ DOHODA Z ROKU 1942 O SPOLUPRÁCI NA KULTÚRNOM POLI A JEJ REALIZÁCIA V PRAXI

STANISLAV DRAGÚŇ

DRAGÚŇ, Stanislav. The German – Slovak Agreement from 1942 on Cooperation in the cultural field and its practical Implementation. *Historický časopis*, 2007, 55, 3, pp. 559-576, Bratislava.

German – Slovak cooperation in the period of the Second World War did not include only the important questions of relations between the two states on the highest level, but also lesser fields not of primary importance for the development of states. Signing of the German – Slovak agreement on cooperation in the cultural field in May 1942 gave an institutional basis to the continuing relations between the Third Reich and the Slovak Republic, which became more intense after the origin of the new German satellite. The author of the study analyses the cultural agreement itself and its possible influence on the wider cooperation between the two states in the cultural and scientific fields. The cultural agreement defined the close cooperation between the two states, which already existed at the time of the signing of the agreement, and the parties to the agreement also committed themselves to the development of institutional cooperation. It emphasized the establishment of academic research institutes, which would not only serve the purpose of academic cooperation, but also the collection of information about the host country. Both states bound themselves to widen cooperation on the level of universities, whether by enlarging the body of teachers or by supporting the functioning of language departments in the other state. Finally, important questions would be discussed by the newly established German-Slovak Cultural Committee. The cooperation also included the fields of theatre, literature, journalism and even the regulation of censorship. After the signing of the cultural agreement, we can speak of a short-term increase of cooperation in the fields of science and culture, which was manifested not only in an increased number of articles about German culture in general in the most widely read periodicals, but also in an increased frequency of artistic events of the most varied type not only in Slovakia, but also in the territory of Germany. The greatest success was undoubtedly the exhibition of German sculpture in September 1942.

History. Second World War. Slovak state. Culture. Agreement.

Slovensko-nemecká spolupráca v oblasti vedy, kultúry a školstva nepatrí medzi popredné témy historického výskumu nemecko-slovenských vzťahov v období druhej svetovej vojny. Autori sa väčšinou zameriavajú na politické a vojenské témy alebo holokaust. O kultúrnej spolupráci, a predovšetkým o slovensko-nemeckej kultúrnej dohode, sa aj z najdôležitejších diel o nemecko-slovenských vzťahoch v danom období (predovšetkým obdobie rokov 1942 – 1944) dozvieme len minimum alebo vôbec nič. Slovensko-nemecké kultúrne a vedecké vzťahy nie sú dominantnou témou ani v jednej známej odbornej

publikácii. Správy o kultúrnych či vedeckých vzťahoch alebo spolupráci sa vyskytujú v marginalizovanej podobe, svedectvá o ich ukotvení v dohode oboch štátov v literatúre absentujú úplne. Ešte menej informácií možno nájsť o kultúrnej dohode, záväzkoch, výhodách z nej vyplývajúcich alebo aspoň o podujatiach, ktoré boli jej dôsledkom, resp. zlepšujúcich sa vzťahov medzi oboma štátmi.¹

Cieľom štúdie nie je analýza kultúrnych a vedeckých vzťahov medzi nacistickou Nemeckou ríšou a Slovenskou republikou (ďalej len SR) v období druhej svetovej vojny, ale opis kultúrnych vzťahov v istom, presne vymedzenom období existencie vojnovnej SR. V práci sa zameriam na nemecko-slovenskú kultúrnu dohodu, jej rozbor a prípadné dôsledky, teda budem si všímať, aký dopad mala kultúrna dohoda na slovensko-nemecké kultúrne i vedecké vzťahy. Vzhľadom na skutočnosť, že odborná literatúra k danej téme neexistuje a žiadny archívny výskum k téme dosiaľ nebol nikde zdokumentovaný a publikovaný, štúdiu treba vnímať ako prvú sondu do témy a ako pokus o opis dohody a jej vplyvu na kultúrne dianie s ohľadom na nemecko-slovenskú spoluprácu a prehlbovanie vzťahov. Preto sa zameriam prioritne na kultúrne a vedecké podujatia (spoluprácu), ktorých (možná) existencia bola ukotvená v texte dohody, ako napríklad vedecké ústavy či zvýšená miera záujmu o kultúru daného štátu. Keďže dohoda bola podpísaná v máji 1942 a o dva mesiace ju Snem SR aj ratifikoval, základným obdobím pre výskum je druhá polovica roka 1942 a začiatok roka 1943, a to z dvoch hlavných dôvodov.² Prvým je skutočnosť, že pri dohodách podobného druhu nastáva obdobie najväčšej aktivity krátko po ratifikácii, čo bude zrejme aj z textu. Navyše, sama dohoda mala potvrdzovať dovtedajší stav kultúrnej a vedeckej spolupráce, takže ak sa v texte objavuje niečo nové (napr. vedecký ústav a rôzne novinky v oblasti vysokého školstva), taká udalosť bola plánovaná už v skoršom období a k jej realizácii malo dôjsť krátko po podpísaní a ratifikovaní dohody. Druhým dôvodom je skutočnosť, že kultúrnych podujatí na slovenskom území môžeme nájsť obrovské množstvo, ale aj vzhľadom na prvý dôvod je obdobie druhej polovice roka 1942 najlepšie zdokumentované nielen v periodikách, ale aj v archívnych fondoch. Keďže oblasti vedy aj kultúry patrili pod ministerstvo školstva a národnej osvetu, bolo potrebné bádať vo fonde tohto ministerstva, ktorý je však pomerne skromný. Navyše je nutné dodať, že spomínané obdobie je obdobím pred podpísaním ďalšej po-

-
- 1 K takejto literatúre v oblasti slovensko-nemeckých vzťahov po roku 1942 patria: HOENSCH, K. Jörg. *Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik. Hlinkas Slowakische Volkspartei zwischen Autonomie und Separation 1938/39*. Köln; Graz : Böhlau Verlag, 1965; KAISER, Johann. *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber Slowakei 1939 – 1945*. Bochum : Ruhr-Universität, 1969; KAMENEC, Ivan. *Slovenský štát*. Praha : Anomal, 1992; KAMENEC, Ivan. *Tragédia politika, kňaza a človeka. Dr. Jozef Tiso 1887 – 1947*. Bratislava : Archa, 1998; MAGDOLENOVÁ, Anna. Slovenská kultúra v rokoch 1939 – 1945. In BOBÁK, Ján (ed.). *Slovenská republika 1939 – 1945*. Martin : Matica slovenská, 2000, s. 142-154; PETRUF, Pavol. Zahraničná politika Slovenskej republiky (1939 – 1945). In *Historické štúdie*, Bratislava : Veda, 1997, roč. 38, s. 7-40; TÖNSMEYER, Tatjana. *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939 – 1945*. Paderborn : Ferdinand Schöningh, 2003; TÖNSMEYER, Tatjana. Die Bedeutung der Slowakei für das Deutsche Reich in der Jahren 1939 – 1945. In *Bohemia*, 1996, roč. 37, č. 1, s. 79-97.
 - 2 Hoci zaradenie dohody do Slovenského zákonníka trvalo dlhšiu dobu (až v roku 1943, i keď vláda i Snem dohodu odobrili v máji, resp. v júli 1942), pre obe strany bol dôležitý dátum podpisu, pretože niektoré akcie (napr. ohľadom vedeckých ústavov) sa začali okamžite po podpísaní dohody a obe strany sa už odvolávali na dohodu.

dobnej dohody, keď sa na krátky čas stáva kultúrnou prioritou Rumunsko,³ takže dané limity sú v podstate obdobím medzi dvoma dohodami.

Ako sa spomínalo už vyššie, archívny fond ministerstva školstva a národnej osvety, podobne aj fondy ministerstva zahraničných vecí (ďalej len MZV) a Národného súdu (proces s ministrom Sivákom), nestačia na pokrytie témy, najmä ak máme sledovať posun medzi dvoma obdobiami. Preto som ako hlavný zdroj vybral slovenské periodiká, ktoré každý deň uverejňovali nové správy, navyše v každom vydaní mali jednu stranu vyhradenú práve pre kultúrnu oblasť.

Po vzniku slovenského štátu a po podpísaní ochrannej zmluvy s Nemeckom nikto nemohol pochybovať o tom, akým smerom sa nový štát na mape Európy bude uberať. Ako nový štát, spojenec Nemecka, muselo Slovensko s okolitými štátmi a najmä Nemeckom (aj v dôsledku vzniku Protektorátu Čechy a Morava) uzavrieť množstvo zmlúv a dohôd, ktoré upravovali vzájomné vzťahy. V prvom rade museli byť podpísané rôzne dohody, ktoré upravovali právne vzťahy (aj vzhľadom na dedičstvo po Československu, ktoré sa rozdelilo medzi protektorát, teda nemecké územie, a Slovensko). Je zrejmé, že roky 1939 a 1940 boli v znamení práve takýchto zmlúv.⁴ Až po vysporiadaní v tejto oblasti sa oba štáty mohli venovať aj ostatným oblastiam.⁵ Keďže veda a kultúra nepatrila k dominantným oblastiam, musela aj zmluva o podobe slovensko-nemeckých vzťahov počkať na vhodné obdobie. Vstupom do vojny proti Sovietskemu zväzu po boku Nemecka sa SR preukázala ako dobrý spojenec, a tak sa mohli obzory v spolupráci v rôznych oblastiach rozšíriť. Jednou z oblastí, ktorá nebola pre nemeckú stranu príliš záväzná a nákladná, a pre slovenskú stranu výhodná (vzhľadom na vyššiu úroveň nemeckej vedy i kultúry – najmä čo sa týka podpory), bola otázka kultúrnej a vedeckej spolupráce.

Podľa slovenských predstaviteľov bolo Slovensko vždy úzko späté s Nemeckom. Títo Jozef Gašpar zhodnotil storočia trvajúce slovensko-nemecké vzťahy ako veľmi srdečné, priateľstvo medzi oboma národmi malo byť „od srdca k srdcu“.⁶ Nemecké periodikum *Volk und Reich* uvádza storočia trvajúce úzke vzťahy medzi Slováckmi a Nemcami,

-
- 3 Kultúrna dohoda s Rumunskom bola podpísaná 9. mája 1943, ratifikačné listiny boli vymenené 7. júla 1943.
 - 4 Za všetky uvediem len niektoré: Dohoda medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o vzájomnom uporiadaní vecí v súdnictve z 20. júla 1939; Dohoda o vzájomnom vydaní správneho spisového materiálu z 19. októbra 1939; Dohoda o overovaní medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou z 20. februára 1940; Dohoda medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o štátnom dlhu a majetku bývalej Česko-Slovenskej republiky, ako aj o niektorých iných s tým súvisiacich finančných otázkach z 13. apríla 1940, atď. Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Ministerstvo pravosúdia, kartón (ďalej k.) 180, 181.
 - 5 Napríklad Dohoda medzi Slovenskou republikou, Treťou ríšou a Maďarskom o privilegovanej železničnej doprave cez Petržalku a Bratislavu – Nové Mesto zo 14. júna 1941; Zmluva medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o právnej ochrane a právnej pomoci z 21. júna 1941; Zmluva medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o urovnaní tuzemského a cudzozemského zdanenia, najmä o zamedzení dvojitého zdanenia v odbore priamych daní z 21. júna 1941; Dohoda o pravom brehu Dunaja z 1. júla 1941; Dohoda o veciach pozostalých medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou z 23. októbra 1941 a iné. SNA, f. Ministerstvo zahraničných vecí (ďalej MZV), k. 237, 237 A, 238, 239, f. Ministerstvo pravosúdia, k. 81.
 - 6 *Gardista*, 29. 11. 1941, roč. 3, č. 274, s. 3.

a to už od dôb Veľkej Moravy. Tieto kultúrne styky neboli prerušené a potvrdzujú ich aj blízke vzťahy štúrovcov s nemeckými univerzitami a završujú ich súčasné vzťahy.⁷

Slovensko sa takmer vo všetkom orientovalo na Nemecko, bolo preto jasné, že s podpísaním kultúrnej dohody problémy nebudú. Keď sa roku 1941 v rubrike Poznámky časopisu *Kultúra* nastolila otázka Aká má byť naša kultúrna orientácia?, autor odpovedal: „*aká je politická orientácia, taká je a musí byť i kultúrna*“.⁸ Kultúra sa teda mala uberať podľa nemeckého vzoru. Pod kultúrnou orientáciou sa v slovenských kruhoch myslelo „*prisvojovanie výdobytkov nadčasových, vrcholných diel umeleckých alebo vedeckých, ktoré reprezentujú duchovný poklad*“. Takúto inšpiráciu mohla v prvom rade ponúknuť nová mocnosť európskeho kontinentu – Nemecko. Kultúry ostatných krajín boli tiež dôležité, ale nemecká bola za daných okolností v kurze. Rokovania o podobe dohody prebiehali v nemeckej ržii. Slovenská strana bola v podstate spokojná, že má vďaka Nemcami nadiktovanej dohode aj isté výhody, a bez problémov súhlasila s bodmi dohody, hoci niektoré boli v prospech Nemecka.⁹ Delegácie tak mali po krátkom vyjednávaní pripravený text dohody, ktorý mohli poverení štátni predstavitelia podpísať.

Dohoda o spolupráci na kultúrnom poli z poverenia nemeckého ríšskeho kancelára a prezidenta Slovenskej republiky podpísali 1. mája 1942 za nemeckú stranu mimoriadny vyslanec a splnomocnený minister Nemeckej ríše Hans E. Ludin a prednosta Kultúrno-politického výboru oddelenia Zahraničného úradu (Auswärtiges Amt) Dr. Wilhelm Nóldeke. Za slovenskú stranu dokument podpísali minister školstva a národnej osvety Ján Sivák a mimoriadny vyslanec a splnomocnený minister Dr. Štefan Polyák.

Kultúrna dohoda obsahuje celkovo 18 článkov, ktoré môžeme rozdeliť na niekoľko oblastí pôsobností, a to vedu, školstvo, otázky výchovy mládeže, knižné publikácie a menšie oblasti ako podpora športu, otázky peňažného styku i cestovného ruchu.

Najdôležitejšou časťou dohody bola vedecká spolupráca. V článku 1 sa oba štáty dohodli na zriadení vedeckých ústavov, pričom hostiteľský štát mal podporovať vedecký ústav druhého štátu. Cieľom týchto ústavov malo byť „*aby vo vzájomnej dohode sústredzovaly všetky verejné kultúrne podnikania na poli vedy a výučby*“.¹⁰ Okrem toho mali obidve zmluvné strany zriadiť na svojich univerzitách stále katedry pre hosťujúcich profesorov, taktiež mali vysoké školy poskytovať pracovné miesta pre vysokoškolských profesorov a asistentov z druhého štátu. Obe zmluvné strany sa mali podieľať na usporadúvaní vzájomných prednášok. K tomuto opatreniu je potrebné ešte prirátat' značné uľahčenie pohybu študentov medzi jednotlivými univerzitami, čo sa malo dosiahnuť aj uľahčením vzájomného uznávania dokumentov, titulov, diplomov.

Slovenská vláda sa v dohode zaviazala, že nemecký jazyk bude zaradený „*na prvé miesto za štátnou rečou*“¹¹ a nemeckej literatúre sa bude venovať dostatočná pozor-

7 Citované podľa: *Gardista*, 18. 10. 1941, roč. 3, č. 239, s. 6.

8 HANUS, Ladislav (ed). *Kultúra*. Bratislava : Spolok sv. Vojtecha, 1941, roč. 13, s. 326.

9 Príloha ku kultúrnej dohode, SNA, f. Alexandrijský archív, k. II-C 897, č. j. 6 590/42.

10 Čl. 1. Dohody medzi Nemeckou ríšou a Slovenskou republikou o spolupráci na kultúrnom poli z 1. mája 1942, SNA, f. Alexandrijský archív II-C, k. 897, č. j. 6590/42. Dostupná aj v: Slovenský zákonník 1943, č. 12, s. 185-197; ďalej len Dohoda. V citáciách je zachovaný pôvodný text aj s pôvodnou gramatikou, ktorá nemusí korešpondovať so súčasnými gramatickými pravidlami, napríklad pri písaní sloviess.

11 Čl. 4 Dohody.

nosť. Je príznačné, že opatrenia z nemeckej strany smerom k prioritnému postaveniu slovenského jazyka v Nemecku, sa nespomínajú. Zároveň sa slovenská vláda zaviazala podporovať výučbu nemeckého jazyka na všetkých druhoch nižších škôl, opäť sa však nespomínajú opatrenia z nemeckej strany. Oba štáty sa zaviazali usporadúvať vzájomné jazykové kurzy a podporovať aktivity, ktoré by prehĺbili vedomosti o druhej krajine.

V oblasti vzdelávania mládeže sa obe strany zaviazali, že „*spolupráca vysokoškolských študentov sa prehĺbi a rozšíri*“. Toto zahŕňalo rôznu kultúrnu spoluprácu mládežníckych organizácií, výmenné pobyty študentov a najmä zriadenie škôl na území druhého štátu, ktoré bude podporovať hostiteľský štát. Každý štát mal povolenú jednu školu, zriadenie ďalšej musel povoliť hostiteľský štát.¹²

Oba zmluvné štáty sa zaviazali podporovať rozširovanie svojich kníh a časopisov, zbierok v knižniciach, podporovať preklady diel a informovať o novinkách na knižnom trhu. Dohoda sa dotýkala aj rozvíjania spolupráce v oblasti divadelníctva, výtvarného umenia, hudby, ktorú mali dopĺňať vhodné výstavy. Posledné články dohody sa okrajovo venujú aj spolupráci v športe, dennej tlači, cestovnom ruchu, uľahčeniu peňažného styku.

Zvláštnou časťou Dohody bol prvý odstavec článku 11, v ktorom sa obe strany v záujme zachovania priateľského pomeru oboch štátov dohodli na cenzúre v oblasti tlače.¹³ V podstate tak potvrdili stav v slovenskej tlači, kde sa o Nemecku takmer vôbec nevyskytovali kritické články.

Na dodržiavanie uznesení tejto dohody mal byť zriadený paritný nemecko-slovenský kultúrny výbor.¹⁴ Niektoré detaily a všeobecné konštatovania boli objasnené v záverečnom protokole. Budem sa venovať len najdôležitejším bodom záverečného protokolu, ktoré mali bezprostredný vplyv na budúci charakter kultúrnych vzťahov.

Vedecké ústavy sa mali zriadiť v hlavných mestách. Ich poslaním malo byť „*rozširovať znalosti o kultúre svojho štátu v hostiteľskom štáte usporadúvaním prednášok a vhodných podnikov, jednak venovať pozornosť i kultúre, dejinám, vlastivede a národopisu hostiteľského štátu a vedecké poznatky zhodnotia v záujme svojom i svojho štátu*“.¹⁵ Ústavy mali byť vybavené knižným materiálom a vedeckými pomocnými prostriedkami, mali vyhľadávať spoluprácu s ďalšími inštitúciami, vedeckými pracovníkmi, ako aj rôznymi spolkami, pričom na základe dohody mali byť oslobodené od majetkových, daňových či tranzitných poplatkov. Rôzne druhy výhod mali požívať aj zamestnanci takýchto ústavov.¹⁶

Slovenská vláda sa zaviazala udržiavať stálu katedru pre nemeckého profesora na bratislavskej univerzite (Slovenská univerzita). Ostatné miesta vedeckých a pedagogických pracovníkov sa mali dohodnúť na zasadaní nemecko-slovenského kultúrneho výboru.

12 Čl. 2-3 Dohody.

13 „*Rozširovanie tlače, ktorá by mohla narušiť priateľský pomer oboch štátov, čiže takej, ktorá je namierená proti štátnej forme a štátnemu vedeniu druhého štátu, smluvné stránky nepripustia.*“ Čl. 11 Dohody.

14 Čl. 17 Dohody.

15 Záverečný protokol k dohode, k článku 1. SNA, f. Alexandrijský archív II-C, k. 897, č. j. 6 590/42. Ďalej len Záverečný protokol.

16 Záverečný protokol, k článku 1.

Obe strany sa mali zamerať na už existujúcu spoluprácu medzi bratislavskou a lipskou univerzitou, ktorá už trvala dlhšiu dobu. V rozhovore pre denník *Gardista* lektor lipskej univerzity Dr. Helmut Berve uviedol, že vzťahy s univerzitou v Bratislave sú veľmi dobré. Už v januári 1942 rokoval s rektorom Slovenskej univerzity Vojtechom Tukom o výmenách študentov, možnosti usporadúvať rôzne prednášky profesorov, dokonca aj o spoločných publikáciách Ústavu juhovýchodnej Európy pri Lipskej univerzite, ktorý bol zameraný práve na stredoeurópsku oblasť.¹⁷ Práve limity tejto spolupráce definovali aj spoluprácu vedeckých ústavov v samotnej zmluve. Dr. Berve mal v januári 1942 v Bratislave okrem rokovaní s V. Tukom aj prednášku na tému *Zemepisný svetový obraz Alexandra Veľkého*.¹⁸

Z dohody vyplývala pre slovenskú stranu povinnosť udržiavať lektorát nemeckej reči na univerzite v Bratislave a zriaďovať podobné lektoráty aj na ďalších vysokých školách (ak budú zriadené). Nemecká strana sa zaviazala udržiavať slovenský lektorát na univerzite v Lipsku, v prípade potreby mohla zriadiť aj iné lektoráty na ostatných vysokých školách v Nemecku.¹⁹

Do školskej problematiky spadajú aj vzájomné výmenné pobyty, či už ide o prázdninové rečové kurzy alebo výmenu študentov. Ako vzor študentskej spolupráce poslúžila opäť spolupráca s lipskou univerzitou.²⁰ Spolupráca medzi školami mala byť sprostredkovaná komunikáciou medzi nemeckou Deutsche Akademische Austauschdiens a slovenským ministerstvom školstva a národnej osvety. Okrem zvyhodňovania výmenných pobytov sa obe strany zaviazali uľahčovať vzájomné návštevy (študentov, profesorov) a štipendijné pobyty, pričom mali navzájom uprednostňovať študentov zo zmluvnej strany pred inými študentmi.²¹ Dohoda uľahčovala aj prístup na normálne vysokoškolské štúdium pre študentov z oboch štátov. K študentskej podpore patrila aj podpora vzájomných výmenných a spoločných pobytov, táborov, turistických ciest a podobných akcií podporujúcich „družnosť mládeže“.

Popri uľahčení výmen študentov a profesorov mali byť odstránené bariéry na hraniciach. Niektoré materiály, potrebné na výskum a výučbu, sa mali oslobodiť od ciel, daní a poplatkov.²² Tento bod dohody sa ukázal ako veľmi výhodný pre Slovensko. Keďže nemecké pomôcky boli technologicky na vyššej úrovni, Slovensko tak dostalo možnosť pracovať s najnovšou technikou.

17 *Gardista*, 21. 1. 1942, roč. 4, č. 16, s. 6.

18 *Slovák*, 21. 1. 1942, roč. 24, č. 16, s. 7.

19 „Slovenskej reči a literatúre venuje sa osobitná pozornosť na katedre slavistiky na niektorej nemeckej univerzite.“ Záverečný protokol, k článku 4.

20 „Výmena študentov, jestvujúca medzi lipskou a bratislavskou univerzitou v dôsledku ich úzkych vzájomných vzťahov, ktorá zásadne môže sa vzťahovať aj na poslucháčov, ostatných nemeckých a slovenských vysokých škôl, sa rozšíri.“ Záverečný protokol, k článku 7.

21 Štipendiá boli poukazované na nemeckej strane na Deutsches Studienwerk für Ausländer, na slovenskej strane Ministerstvo školstva a národnej osvety. Záverečný protokol, k článku 9.

22 „Oslobodenie od cla, daní a poplatkov, (...) vzťahuje sa, pokiaľ ide o školy, najmä na: súčasti zariadenia; knihy a časopisy; mapy a názorové vyobrazenia; chemické, fyzikálne, rádiotechnické a prírodovedecké učebné a vyučovacie pomôcky; športové náradia; letecké plachtové prístroje a ich stavebné súčasti, ako aj všetky pomocné náradia a náhradné súčasti, potrebné na prevádzanie plachtového lietania a na stavbu lietadlových modelov.“ Záverečný protokol, k článku 10.

Knihy sa mali stať taktiež predmetom kultúrnych stykov. Obe strany sa zaviazali vzájomne usporadúvať výstavy kníh, uľahčovať dovoz a vývoz tlačív, podporovať výmenu publikácií, vzájomné preklady a vo zvýšenej miere informovať o knižných novinkách v druhom štáte. K zefektívneniu kultúrnej spolupráce mali slúžiť aj rôzne prednášky, divadelné a filmové predstavenia, výstavy, ale aj športové zápasia a podpora cestovného ruchu.²³

Kultúrny nemecko-slovenský výbor sa mal stretávať najmenej raz ročne, striedavo v Nemecku a Slovensku. Jeho rozhodnutia mali platiť ako doplnky k dohode, teda boli na rovnakej právnej úrovni ako samotná dohoda. Výnimku tvorili rozhodnutia, pri ktorých boli potrebné vládne alebo zákonodarné opatrenia, prípadne také, ktoré nepatrili do pôsobnosti výboru. Výbor si mal sám určiť zasadací poriadok, potvrdený nótami zmluvných strán.

Dohoda, podobne ako ostatné slovensko-nemecké dohody, nemala u slovenskej verejnosti ohlas. Inak to nebolo ani v periodikách. Musím však konštatovať, že tejto dohode sa periodiká venovali vo väčšej miere ako iným dohodám. Kým o ostatných dohodách alebo zmluvách sa zmienili v krátkom článku, ku kultúrnej dohode sa obe najčítanejšie slovenské periodiká, *Gardista* a *Slovák*, viackrát vrátili.

Gardista sa téme slovensko-nemeckej dohody venoval 5. mája 1942, teda niekoľko dní po jej podpísaní v rubrike *Kultúra*, ktorá bola tradične na siedmej strane novín. V článku *Kultúrna dohoda slovensko-nemecká* autor²⁴ upozornil najmä na prínos dohody pre Slovensko v kultúrnej a vedeckej oblasti: „*Smluva upravuje a prehľbuje mnohostranné styky, ktoré sa na kultúrnom poli medzi obidvoma národmi vyvinuli.*“²⁵ Článok sa konkrétnym výhodám, ktoré z dohody pre Slovensko vyplývali, nevenoval.

Podobne aj denník *Slovák* si veľmi skoro všima podpís dohody. 2. mája 1942 sa v rozsiahlom článku okrem iného uvádza: „*Smluva upravuje a prehľbuje mnohostranné styky, ktoré sa na kultúrnom poli medzi obidvoma národmi vyvinuli. Rokovania, ktoré viedly obidve delegácie ohľadom uzavretia smluvy, konaly sa v duchu priateľských stykov obidvoch národov a dosiahla sa vo všetkých bodoch úplná shoda názorov.*“²⁶

Ku konkrétnemu obsahu tejto dohody sa oba najčítanejšie denníky dostávajú až o niekoľko týždňov keď v nemeckom periodiku *Völkischer Beobachter* vyšiel článok o tejto zmluve a oba slovenské denníky prevzali text. Zmluva mala upevňovať už dávno existujúce kultúrne spojenia. *Gardista* si všima, že aj za ten krátky čas, čo sa slovensko-nemecké vzťahy upevnili, už môžu Slováci sledovať pozitívne výsledky: „*Národné divadlo prináša stále viac prekladov nemeckých klasikov i moderných autorov. Na knižnom poli prináša v prekladoch najmä Matica slovenská najlepšie nemecké diela. Na druhej strane nemecké preklady soznamujú nemeckých čitateľov s literárnou tvorbou slovenskou, najmä s mladými talentmi.*“²⁷ *Gardista* ďalej vyzdvihuje veľmi dobré vzťahy s univerzitou

23 Ako podklad na rozvoj cestovného ruchu mala slúžiť Nemecko-slovenská dohoda o cestovnom ruchu z 26. mája 1939.

24 V periodiku *Gardista* sa neuvádzali mená autorov, podobne to bolo aj vo väčšine príspevkov v periodiku *Slovák*.

25 *Gardista*, 5. 5. 1942, roč. 4, č. 101, s. 7.

26 *Slovák*, 2. 5. 1942, roč. 24, č. 100, s. 3.

27 *Gardista*, 20. 5. 1942, roč. 4, č. 113, s. 7.

v Lipsku a činnosť už dávnejšie vzniknutej Slovensko-nemeckej spoločnosti, ktorá mala v dobe podpísania zmluvy asi 20 pobočiek na Slovensku.²⁸

Gardista sa k dohode vracia v článku *Význam slovensko-nemeckej kultúrnej dohody* v júli 1942. Autor pokladal samotné podpísanie dohody za potvrdenie slovenskej kultúrnej vyspelosti. V obsiahlom článku ďalej rozoberá jednotlivé body dohody, ktoré prezentuje ako jednoznačne výhodné pre Slovensko.²⁹ V ten istý deň publikoval rozsiahly materiál o dohode aj denník *Slovák*. Ide pritom o ten istý text, je však rozdelený na tri články podľa tém.³⁰

Podpísaním a ratifikovaním dohody o kultúrnej spolupráci sa mala rozšíriť spolupráca vo všetkých oblastiach, ktoré boli v dohode spomenuté. Asi najlepším spôsobom, ako zistiť, či sa spolupráca rozšírila, je sledovať periodiká informujúce o každodennom živote. Vo výskume som čerpal z dvoch najčítanejších denníkov, *Gardistu* a *Slováka*, v ktorých som sledoval správy týkajúce sa kultúry. To však neznamená, že sa obmedzím len na nemecko-slovenskú spoluprácu. Napokon aj samotná dohoda zaväzuje zmluvné strany informovať o kultúre druhej zmluvnej strany, ako aj kultúrnych podujatiach či knižných novinkách.³¹

Zvýšený záujem o Nemecko by mal byť zrejmy aj zo zvýšenej frekvencie správ o Nemecku, najmä v kultúrnych rubrikách denníkov. Pod správami o Nemecku, resp. o kultúre, rozumiem v tomto prípade všetky správy, hlavne agentúrne krátke správy, ktoré sa týkajú kultúrnych predstavení v Nemecku, alebo vystúpení nemeckých umelcov v európskych štátoch, prípadne aj na Slovensku, knižné novinky, novinky z filmu, divadla alebo správy o rôznych výstavách či články k rôznym výročiam. Jediným spoločným menovateľom je skutočnosť, že ide o Nemecko alebo nemeckých umelcov.

Porovnaním frekvencie takýchto správ je možné získať aký-taký obraz o zvýšení, resp. rovnakej miere záujmu o nemeckú vedu a kultúru pod vplyvom kultúrnej dohody. Budem si všimáť nielen kvantitatívne, ale aj kvalitatívne zmeny.

V denníku *Gardista* pod vedením Mila Urbana je zrejmy kvantitatívny rozdiel v období pred podpísaním zmluvy a po podpísaní, resp. po ratifikácii Snemom Slovenskej republiky. Roku 1941 bol uverejnený pomerne malý počet správ, ktoré neprekračujú počet desať za mesiac.³² Zaujímavé však bolo jedno októbrové číslo, v ktorom autor rozoberal históriu nemecko-slovenských vzťahov už od dôb Veľkej Moravy cez štúrovské obdobie až po súčasnosť. Článok bol prepisom pôvodného textu, ktorý vyšiel v nemeckom periodiku *Volk und Reich*.³³

Roku 1942 sa počet príspevkov o Nemecku oproti roku 1941 zvýšil. Kým v januári 1942 to boli len dva články, vo februári ich bolo už desať. Oproti tomu o Slovensku bližšej a bratskej chorvátskej kultúre bola uverejnená vo februári len jedna správa. Za

28 Ref. 27.

29 *Gardista*, 11. 7. 1942, roč. 4, č. 155, s. 4.

30 *Slovák*, 11. 7. 1942, roč. 24, č. 155, s. 5. Názvy článkov sú: *Význam slovensko-nemeckej kultúrnej dohody*; *Široký kultúrny program, plynúci z dohody*; *Zahraniční Slováci majú najväčšie práva v Ríši*.

31 Čl. 11 Dohody.

32 Za mesiac október 1941 sa v *Gardisti* objavilo sedem správ, za mesiac november tri správy a za mesiac december sedem správ. Decembrové správy sa týkali hlavne 150-teho výročia úmrtia W. A. Mozarta.

33 *Gardista*, 18. 10. 1942, roč. 4, č. 239, s. 6.

marec 1942 sme zaregistrovali 11 správ o nemeckej kultúre, zatiaľ čo o chorvátskej opäť len jednu.

Keďže dohoda bola podpísaná v máji 1942, jej konkrétne dopady na nemecko-slovenské vzťahy boli zreteľné až niekedy od leta 1942, keďže dohodu musel schváliť Snem Slovenskej republiky (2. júla 1942) a až následne mohla vstúpiť do platnosti.³⁴

Počas mesiaca júl 1942 môžeme v *Gardistovi* sledovať jedenásť správ o Nemecku, o Chorvátsku to boli štyri správy. V auguste to bolo už sedemnášť správ o nemeckej vede a kultúre, pričom správ o Chorvátsku bolo menej, len tri. V septembri sa v *Gardistovi* objavilo až tridsaťjeden článkov. Nárast súvisí predovšetkým s veľkou výstavou nemeckej plastiky, ktorá sa v septembri 1942 konala v Bratislave. Nasledujúci mesiac bolo uverejnených dvadsaťštyri správ, z chorvátskej kultúry to boli len štyri správy. Podobný trend, teda viac príspevkov ako v roku 1941, pokračoval aj v nasledujúcom roku.

V denníku *Gardista* je badateľný kvantitatívny rozdiel v porovnaní s obdobím pred podpísaním zmluvy. Denník *Slovák* však nereflektoval na novú situáciu tak promptne ako denník *Gardista*. Čiastočne to bolo spôsobené aj tým, že v podstate menšej miere dával priestor malým agentúrnym správam z kultúrnej oblasti. V novembri 1941 bolo o nemeckej kultúre vydaných osem správ, o chorvátskej kultúre napríklad dve. Tento pomer sa v podstate nezmenil.³⁵ V lete 1942, teda po podpísaní zmluvy, počet článkov opäť narastá. V júli 1942 to bolo dvadsaťjeden článkov, v auguste dvadsať, v septembri dvadsaťosem článkov, v októbri pätnásť článkov a v novembri šesťnásť článkov, čo je v niektorých mesiacoch viac ako dvojnásobok oproti mesiacom pred podpísaním dohody.³⁶

Podstatnejšia ako počet článkov, je ich kvalita. Po podpísaní dohody sa objavuje viac dlhších článkov, ktoré sa venovali širším témam, napríklad kultúrnym udalostiam. V denníku *Gardista* sa objavilo viac informácií o Nemecku vo všeobecnej rovine. V omnoho väčšej miere, v súlade s textom dohody, sa objavujú články o nemeckých knižných novinkách, ale aj prekladoch z nemčiny či do nemčiny.³⁷ Približne každý mesiac boli uverejňované články o nemeckých knižných novinkách, ale aj o tom, ktoré diela slovenských autorov mali v Nemecku úspech (napríklad *Jozef Mak* J. C. Hronského). V rokoch 1939 alebo 1940 boli takéto správy zriedkavé. V tomto období boli vydané aj prvé dejiny slovenskej literatúry v nemeckom jazyku. Dielo Andreja Mráza *Die Literatur der Slowaken* vydalo v Berlíne známe vydavateľstvo Volk und Reich Verlag.³⁸ Zvýšený záujem o nemeckú kultúru môžeme sledovať aj v informovaní o rôznych kultúrnych podujatiach

34 „Dohoda nadobudne platnosť 30. dňa po výmene ratifikačných listín.“ Čl. 18 Dohody.

35 V januári 1942 v denníku *Slovák* vyšlo jedenásť správ o Nemecku a osem o Chorvátsku; v mesiaci marec to bolo napríklad desať správ o Nemecku a štyri o Chorvátsku.

36 Pre názornosť uvádzam niekoľko nadpisov článkov z mesiaca október: *Súbor Viedeňského hradného divadla v ND, V znamení J. S. Bacha, Pamiatke J. P. Eckermana, Záverečný jesenný koncert nemeckej hudby v Malackách, Osobitné náukobehy Nemeckej akadémie v Bratislave, Nemecké štipendiá pre zahraničných básnikov a spisovateľov, Základina nemeckého básnia Adolfa Bartla, Nemecký maliar Heinrich von Zügel, Bádanie v Nemeckej východnej Afrike, Björnsonova dráma filmom, Rišsky zvukový archív – najväčšia zvuková zbierka sveta, Talianska umelecká výstava v Düsseldorfe, Kultúrny týždeň v Mníchove.*

37 Kým pred podpísaním dohody sa takéto správy vyskytli asi raz za jeden-dva mesiace, v neskoršom období sa frekvencia informácií o knižných novinkách asi strojnásobila.

38 *Gardista*, 19. 7. 1942, roč. 4, č. 162, s. 9.

v Nemecku. Pravidelne sa takisto objavoval aj štvrt'ročný program nemeckých výstav.³⁹ Ďalším zvýraznením záujmu o Nemecko sú pravidelné príspevky nemeckého korešpondenta Gimena, ktorý okrem už vyššie spomínaného kultúrneho programu v nemeckých mestách posielal z Nemecka príspevky o výstavách, koncertoch a rôznych iných kultúrnych podujatiach.⁴⁰ Do tejto kategórie môžem zaradiť aj augustový seriál *Salzburské obrázky* od Jána Okáľa. Autor v siedmich vydaniach denníka *Gardista* opisoval vždy na približne pol strany salzburské hudobné slávnosti, program, dojmy z koncertov a predstavoval jednotlivých umelcov.⁴¹ Podobné podrobné informácie o knižných novinkách, ale aj kultúrnych podujatiach nachádzame aj v denníku *Slovák*.

Kým pri denníkoch boli zreteľné kvalitatívne i kvantitatívne zmeny smerujúce vzhľadom na vývoj nemecko-slovenských vzťahov pozitívnym smerom, pri kultúrnych periodikách si už nemôžem byť podobným tvrdením istý. Ako príklad použijem dve kultúrne periodiká, a to *Kultúru a Slovenské pohľady*.⁴² Keďže to boli mesačníky, môžem porovnať aj dlhšie obdobie ako pri denníkoch.

Mesačník *Slovenské pohľady* je rozdelený do niekoľkých oblastí, v ktorých sa okrem pôvodných textov nachádza aj rubrika prekladov. Sledujeme teda rubriky Básne, Články, Beletria a Knihy a časopisy. Roku 1940 sa objavili celkovo štyri články, ktoré mali súvislosť s nemeckými autormi.⁴³ Roku 1941 sa situácia trochu zlepšila v prospech nemeckých autorov, aj keď slovanskí autori boli jednoznačne preferovaní.⁴⁴ Nasledujúci rok bolo v *Slovenských pohľadoch* uverejnených sedem článkov, takže môžeme sledovať dokonca pokles oproti roku 1941. Zo siedmich článkov boli tri básne, dva odborné články, dva články z beletrie a jedna recenzia knižnej novinky Hansa Carossa *Lekár Gion*.⁴⁵ Na ilustráciu uvádzam aj údaje z roku 1943, počas ktorého bolo uverejnených osem článkov.⁴⁶

Mesačník *Kultúra* mal podobnú štruktúru ako *Slovenské pohľady*, teda pozostával z niekoľkých rubriek rôzneho zamerania (vyberám najrelevantnejšie: Články a štúdie, Básne a próza, Recenzia, Zo svetovej literatúry, Poznámky). Počas roku 1941 bolo v sú-

39 Takéto informácie sa objavili napríklad v denníku *Gardista* 17. 5. 1942, č. 111; 12. 6. 1942, č. 131; 21. 8. 1942, č. 189; 1. 10. 1942, č. 224. Pred č. 111 sa roku 1942 (január – apríl) takéto správy neobjavili, podobne tomu bolo aj roku 1941.

40 Ako príklad uvediem články v denníku *Gardista* 21. 7. 1942, č. 163, o výstave v Mníchove a 11. 6. 1942, č. 130, venovaný začiatku Berlínskeho týždňa umenia.

41 Seriál začal 20. augusta 1942 v čísle 188 a skončil 27. augusta číslom 194. Je potrebné uviesť, že o salzburských slávnostiach v roku 1941 takýto seriál nebol uverejnený.

42 Z významných kultúrnych periodík chýba v mojej práci *Elán*, na ktorý som sa nezmáeral.

43 Tri v rubrike Básne a jeden v rubrike Beletria. In MEČIAR, Stanislav (ed.). *Slovenské pohľady*. Martin : Matica slovenská, 1940, roč. 56.

44 V ročníkovom vydaní sa objavili štyri básne, dva odborné články, dva články v rubrike Beletria a jedna recenzia v rubrike Knihy a časopisy (dielo Paul Bommersheim : Mensch und Heimat). MEČIAR, Stanislav (ed.). *Slovenské pohľady*. Martin : Matica slovenská, 1941, roč. 57.

45 MEČIAR, Stanislav (ed.). *Slovenské pohľady*. Martin : Matica slovenská, 1942, roč. 58.

46 Z toho tri básne, jeden odborný článok a štyri knižné novinky (Hermann Sudermann: *Pani starosť*, Heinrich Lüzeler: *Führer zur Kunst*, Viliam Waetzoldt: *Dührerova Apokalypsa*, Ernest Wiechert: *Major-ka*). MEČIAR, Stanislav (ed.). *Slovenské pohľady*. Martin : Matica slovenská, 1943, roč. 59.

vislosti s nemeckou kultúrou či autormi uverejnených pätnásť článkov.⁴⁷ K roku 1942 by sa dalo predpokladať zvýšenie uvedeného počtu. Naopak, počet článkov takéhoto zamerania sa znížil na jedenásť.⁴⁸ Nezvýšenie počtu článkov v kultúrnych periodikách naznačuje, že kultúrna dohoda mala vplyv najmä na iné oblasti ako literatúru (literatúre sa venuje minimálne). Keďže v denníkoch, ktoré sledovali každodenný život sme mohli sledovať kvantitatívne i kvalitatívne zlepšenie kultúrnych stykov, resp. správ o kultúre a vede, dá sa predpokladať, že dohoda nemala priamy vplyv na knižný trh ani spoluprácu (nakoniec v archívoch sa nenachádzajú takmer žiadne stopy po podobnej spolupráci) a za jediný priamy a sledovateľný dôsledok kultúrnej dohody môžem považovať informácie o knižných novinkách na nemeckom trhu v slovenských denníkoch.⁴⁹ Dohoda vplývala najmä na literatúru faktu (vydaných niekoľko kníh) a nie na beletriu, ktorá bola dominantnou literatúrou v oboch kultúrnych mesačníkoch. Všeobecne možno tvrdiť, že keďže kultúra nebola dominantnou témou slovensko-nemeckých vzťahov, zachovávala si aj istú autonómiu.

Na základe dohody mali obe strany zriadiť vedecké a kultúrne ústavy. Slovenská strana poverila vypracovaním plánu generálneho konzula Slovenskej republiky vo Viedni Rudolfä Vávru. Ten vypracoval plán vzniku Slovenského kultúrneho ústavu, ktorý mal spĺňať aj kritériá vedeckého ústavu. Vávra vybral ako vhodné miesto Viedeň, ktorá mala byť budúcim kultúrnym centrom ríše. Ústav mal byť preto logicky práve vo Viedni, keďže tá „*prevezme na seba najmä kultúrne otázky tzv. juhovýchodu, čo sa bezprostredne a v prvom rade bude týkať aj životne dôležitých problémov slovenskej kultúry a slovenského národa*“.⁵⁰ Slovenské inštitúcie sa mali dostať do čo najväčšej blízkosti ríšsko-nemeckej kultúry.

Slovenský kultúrny ústav mal spĺňať niekoľko úloh. Medzi ne patrilo oboznamovanie Nemecka s kultúrou Slovenska, nadväzovanie stykov s nemeckými i nenemeckými vedeckými a kultúrnymi pracovníkmi, obstarávanie nemeckej literatúry pre slovenských vedeckých pracovníkov a opačne, usporadúvanie rôznych prednáškových cyklov. Okrem toho mal nový ústav plniť úlohu neexistujúceho referátu pri Generálnom konzuláte Slovenskej republiky vo Viedni.⁵¹ Riaditeľ ústavu mal byť vedeckým pracovníkom, docentom, ktorý sa časom mal stať aj profesorom na viedenskej univerzite. Okrem riaditeľa

47 Z toho po sedem bolo v sekciách Recenzie a Básne a próza. HANUS, Ladislav (ed). *Kultúra*, Bratislava : Spolok sv. Vojtecha, 1941, roč. 13.

48 Z toho šesť recenzií, tri ukážky z poézie alebo prózy, jedna štúdia, jedna poznámka a jedna nemecká novinka. HANUS, Ladislav (ed). *Kultúra*. Bratislava : Spolok sv. Vojtecha, 1942, roč. 14.

49 Pri dôkladnej analýze dohody môžeme zistiť, že okrem cenzúry bolo informovanie o knižných novinkách jediným bodom dohôd, ktorý bol v otázke kníh a časopisov splnený.

50 Návrh na zriadenie Slovenského kultúrneho ústavu vo Viedni z 1. októbra 1942, SNA, f. MZV, k. 118, č. j. 99/2909/42.

51 Celkovo zoznam úloh ústavu obsahuje 12 bodov. Z nespomenutých úloh je potrebné uviesť ešte zakladanie lektorátov slovenského jazyka dejín a kultúry, ktorí mali slúžiť všetkým záujemcom, ďalej založenie kvalitnej slovenskej knižnice vo Viedni, ktorá by mohla slúžiť aj Neslovákovi, vydávanie časopisu v nemeckom jazyku. V konečnom dôsledku sa ústav mal stať „*strediskom a útulným domovom slovenskej kolónie vo Viedni a v Nemecku vôbec*“. Ref. 50.

mal v ústave pôsobiť aj ďalší personál.⁵² Prostriedky na fungovanie ústavu malo poskytnúť Slovensko a niektoré štátne inštitúcie.⁵³ V prípade „vyriešenia otázky majetku Židov“ sa plánovalo s vytvorením kultúrneho fondu, z ktorého by okrem ústavu bol financovaný aj študentský internát a slovenský domov pre Slovákov vo Viedni.⁵⁴ Ústav mal byť umiestnený v budovách, ktoré patrili bývalej ČSR (zastupiteľské úrady, budovy spolkov) alebo v budovách Židov, ktorí žili vo Viedni a boli slovenskými občanmi.

Zriadenie ústavu napokon odobrila aj nemecká strana s podobným argumentom, že Viedeň sa stáva centrom kultúry Nemecka a spriaznených krajín. Jej zameraním bola práve juhovýchodná Európa, kam patrilo aj Slovensko.⁵⁵

Nemecký vedecký ústav mal byť lokalizovaný v Bratislave, pričom nemecká strana si vybrala dve lokality, jasne však preferovala budovu na Námestí Adolfa Hitlera 7 (Adolf Hitlerplatz 7, bývalý Eszterházyho palác).⁵⁶ Nemecké vyslanectvo si objekt vybralo už v máji 1942, potrebovalo však súhlas Ministerstva financií SR (ďalej len MF). Samotné miesto bolo pre nemeckú stranu dôležité, pretože sa nachádzalo na námestí pomenovanom po Führerovi. Navyše, Hitler dostal premenovanie Masarykovho námestia na Námestie Adolfa Hitlera ako dar od Slovenska k 50. narodeninám.⁵⁷ Vyslanectvo v auguste vyzvalo slovenskú stranu, aby urýchlene riešila problémy s pozemkom, pričom v rámci urýchljenja procesu bola nemecká strana ochotná vzdať sa aj lukratívneho majetku na námestí.⁵⁸ Reagovala tak na príslub MF z júla, ktoré nemeckú stranu ubezpečovalo o tom, že na získavanie majetku, ktoré vyslanectvo preferovalo, sa po schválení dohody Snemom SR neustále pracuje.⁵⁹ V septembri však muselo MZV konštatovať, že budovu ešte stále nemôžu odovzdať.⁶⁰ Budovu napokon nemecká strana získala v novembri 1942, keď presun pozemku schválilo MF.

V oblasti vedy a výskumu (okrem činnosti vedeckých ústavov) nie sú známe znaky spolupráce na spoločných projektoch, nemeckí výskumníci však na Slovensku absol-

-
- 52 Tento personál mali tvoriť dvaja lektori pre slovenský jazyk, literatúru a dejiny, zriadenec ústavu a kancelárska sila. Ref. 50.
- 53 Okrem Slovenskej republiky mali financie poskytnúť aj Slovenská akadémia vied a umení, Slovenská katolícka akadémia, Slovenská univerzita v Bratislave, Matica slovenská, Vedecká spoločnosť pre zahraničných Slovákov, Spolok sv. Vojtecha, Transocius. Návrh na zriadenie Slovenského kultúrneho ústavu vo Viedni z 1. októbra 1942, SNA, f. MZV, k. 118, č. j. 99/2909/42.
- 54 V dobe vypracovania dokumentu mal už slovenský konzulát k dispozícii 500.000 RM zo zhabaného židovského majetku. Vávra nezabudol dodať, že táto čiastka je len zlomkom majetkov Židov – slovenských štátnych príslušníkov, vo Viedni. Ref. 53.
- 55 Návrh na slovenský kultúrny ústav vo Viedni z 5. októbra 1942, SNA, f. MZV, k. 118, č. j. 103/2911/42.
- 56 Táto budova bola bývalým židovským majetkom. Ďalšou alternatívou bola budova na Tellerovej ulici 5 (tiež židovský majetok). Verbálna nota nemeckého vyslanectva pre MZV z 12. mája 1942, SNA, f. MZV, k. 118, č. j. 99/1356/42.
- 57 KOVÁČ, Dušan. *Bratislava 1939 – 1945. Mier a vojna v meste*. Bratislava : PT, 2006, s. 68.
- 58 Verbálna nota nemeckého vyslanectva pre MZV z 28. augusta 1942, SNA, f. MZV, k. 118, č. j. 99/1356/42.
- 59 Oznam o zaistení budovy MF pre Nemecké vyslanectvo v Bratislave z 27. júla 1942, SNA, f. MZV, k. 118, č. j. 99/1356/42.
- 60 Odpoveď MZV na verbálnu notu 99/1356/42 zo 4. septembra 1942, SNA, f. MZV, k. 118, č. j. 99/1356/42.

vovali niekoľko odborných prednášok.⁶¹ Okrem toho slovenské periodiká informovali o pokrokoch nemeckej vedy.⁶² Jedným z mála spoločných projektov bola novovzniknutá ročenka *Deutsch-Slovakisches Jahrbuch*, ktorú vydávala univerzita v Lipsku, a mala prehliť univerzitnú spoluprácu. Na návrh rektora lipskej univerzity Berveho a ríšsko-nemeckých univerzitných kruhov bol jej redaktorom za slovenskú stranu (jeden Slovák a jeden Nemeč) menovaný profesor Slovenskej univerzity Ľudovít Novák. Ročenka, ktorá vychádzala v rokoch 1943 – 1945, mala informovať cudzinu o Slovensku, jeho histórii, reáliách, zvykoch, a umožniť slovenským vedcom prezentáciu vedeckých výsledkov.⁶³ Ročenka pozostávala z dvoch častí. V prvej vedci uverejňovali svoje štúdie, po nich nasledovala kritická časť, ktorú tvorilo hodnotenie výskumu a recenzie. Zaujímavým podujatím bol tradičný jarný cyklus prednášok organizovaný bratislavským odborom Matice slovenskej na konci mája 1942. Práve v čase krátko po podpísaní dohody bol jej špeciálnym hosťom Dr. Alexander Hirner, ktorý poslucháčom prednášal o pojme kultúra, racionalizácii kultúry a o potrebe rozvíjania kultúrnych vzťahov.⁶⁴

Pravdepodobne najdôležitejším podujatím roku 1942, ktoré malo svoj pôvod v kultúrnej dohode (alebo sa uskutočnilo aj vďaka dohode), bola výstava nemeckej plastiky v Bratislave. Výstava s názvom *Súčasná nemecká plastika* sa konala v budove Slovenskej univerzity v dňoch 3. – 23. septembra 1942 a bola v slovenských periodikách ústrednou témou z oblasti kultúry celý september 1942.⁶⁵ Výstava sa uskutočnila pod záštitou Spolku slovenských výtvarných umelcov v Bratislave, Slovensko-nemeckej spoločnosti a kultúrneho oddelenia nemeckého vyslanectva v Bratislave. Celkovo bolo vystavených 120 diel od 58 nemeckých umelcov, ktoré mali podať „*obsiahly a úplný obraz o nemeckom výtvarníctve vo vojne všeobecne a o nemeckom sochárstve i jeho nových tvorbách s osobitným zreteľom na súčasné jeho výkony*“.⁶⁶ Výstava bola prezentovaná ako jedinečná kultúrna udalosť, akú Bratislava ani Slovensko ešte nezažili.

Výstavu slávnostne otvorili 4. septembra o 11. hodine v aule Slovenskej univerzity. Otvorenie sprevádzali prejavy nemeckého vyslanca H. E. Ludina, rektora Slovenskej univerzity a predsedu vlády V. Tuku a prednáška vedúceho Ríšskeho úradu výtvarného umenia NSDAP v Berlíne Roberta Scholza. Kulisu dopĺňali jednotky Hlinkovej gardy a Freiwillige Schutzstaffel.⁶⁷ Denník *Gardista* zároveň od 30. augusta prezentoval v jednotlivých vydaniach najvýznamnejších nemeckých sochárov, vystavujúcich v Bratislave.⁶⁸

61 Napríklad *Gardista*, 18. 11. 1942, roč. 4, č. 239, s. 7.

62 Pozri: *Gardista*, 26. 9. 1942, roč. 4, č. 220, s. 7; *Gardista*, 18. 10. 1942, roč. 4, č. 239, s. 7; *Slovák*, 8. 10. 1942, roč. 24, č. 230, s. 6; *Slovák*, 27. 10. 1942, roč. 24, č. 247, s. 7.

63 *Slovák*, 1. 7. 1942, roč. 24, č. 146, s. 7.

64 *Gardista*, 23. 5. 1942, roč. 4, č. 117, s. 6.

65 Prvé správy väčšieho rozsahu (dlhšie ako agentúre správy) sa objavili už v auguste, úplne prvá správa sa objavila 13 augusta v denníku *Slovák* (č. 183).

66 *Gardista*, 27. 8. 1942, roč. 4, č. 195, s. 4.

67 *Gardista*, 5. 9. 1942, roč. 4, č. 202, s. 3.

68 Jednotlivé čísla *Gardistu* a predstavovaní umelci: č. 197 z 30. 8. 1942, s. 8.: Arno Breker a Fritz Klimsch; č. 198 z 1. 9. 1942, s. 6.: Georg Kolbe a Hans Wimmer; č. 201 z 3. 9. 1942, s. 6.: Fritz Behn, Max Esser, Paul Ronisch, Stanislaus Cauer, Karl Albiker; č. 203 zo 6. 9. 1942, s. 21.: Werner Rittich.

O odbornú stránku sa starali slovenskí experti na (výtvarné) umenie, ktorí sa počas trvania výstavy sriedali pri odbornom výklade k jednotlivým vystavovaným dielam pre verejnosť.⁶⁹ Recenzie a kritiky na výstavu boli pozitívne. Na konci výstavy Arno Breker, nemecký sochár, slávnostne daroval Spolku slovenských výtvarných umelcov bustu Adolfa Hitlera, ešte predtým ďalšie menšie dielo daroval predsedovi vlády a rektori vi Slovenskej univerzity V. Tukovi.⁷⁰ Hoci výstava patrila k najvýznamnejším v histórii vojnovnej SR, o jej umeleckej kvalite môžeme pochybovať. Podľa D. Kováča bola „z umeleckého hľadiska najotrasnejšou výstavou celého obdobia.“⁷¹ Výstava nemeckej plastiky, napodobňujúcej antické sochy, ktorá mala byť pre slovenských umelcov vzorom, bola v podstate ukážkou vkusu samotného A. Hitlera. Umelci prezentovali obľúbené Hitlerove diela, ktorý Grékov považoval za Germánov. Okrem niekoľkých hodnotných diel to boli najmä atletické obnažené telá, na ktoré sme zvyknutí z antického obdobia.

Výstava nemeckej plastiky nebola však jediným kultúrnym podujatím väčšieho významu na Slovensku, aj keď roku 1942 najväčším. Zato v Nemecku sa po podpísaní dohody ešte roku 1942 uskutočnili dve veľké kultúrne podujatia, na ktorých nechýbali ani zástpcovia slovenského kultúrneho života.

Prvou udalosťou vo vtedajšom kultúrnom živote Európy boli známe stuttgartské zámocké slávnosti, ktoré sa konali každý rok v júli. Pozvanie od mesta Stuttgart dostalo Bratislavské komorné združenie, ktoré v kvintetovom zložení odohralo v zámockom Bielom dome 25. júla koncert s priaznivou odozvou v nemeckej kritikej tlači.⁷² Slovenské, ale aj nemecké médiá, nezabudli zdôrazniť, že na zámockých slávnostiach roku 1942 sa mohli zúčastniť len hudobné telesá zo spriaznených štátov.⁷³ Súčasťou zámockých slávností boli aj prezentácie jednotlivých spriatelených štátov. Slovensko v Stuttgarte predstavilo svoj vidiek (kroje, zvyky) a prírodu.

Druhou významnou udalosťou ríšskeho kultúrneho života bola viedenská výstava umeleckých fotografií *Vojna a umenie*, pozostávajúca z dvoch expozícií. Prvú tvorila zbierka fotografií ríšskonemeckých vystavovateľov, druhú exponáty zo spriatelených štátov, teda aj zo Slovenska. Značnú časť druhej časti výstavy tvorili fotografie slovenskej armády.⁷⁴ Táto výstava mala pre zúčastnené štáty aj propagandistický charakter, mala sa posilniť nielen morálka bojujúcich armád, ale aj dôvera v armádu a patriotizmus. Nemôžeme sa preto čudovať, že celú organizáciu slovenskej strany na seba prevzal Úrad propagandy, ktorý prostredníctvom slovenskej armády dodával na výstavu vhodné

69 O odborný výklad sa postarali (v chronologickom poradí): akademický maliar. E. Lehotský, akademický sochár J. Kostka, akademický maliar G. Mallý, L. Zúbek zo Slovenského rozhlasu, umelecký kritik J. Kálmán, akademický sochár R. Pribiš., akademický sochár F. Gibala, akademický sochár R. Hornák, akademický sochár J. Kühmayer, K. Brogyányi, akademický sochár F. Majerský, akademický maliar J. Iľečko; *Slovák*, 11. 9. 1942, roč. 24, č. 207, s. 7.

70 *Gardista*, 27. 9. 1942, roč. 4, č. 221, s. 6.

71 Kováč, ref. 57, s. 97.

72 *Gardista*, 29. 7. 1942, roč. 4, č. 170, s. 7.

73 *Slovák*, 28. 7. 1942, roč. 24, č. 170, s. 7.

74 *Gardista*, 26. 8. 1942, roč. 4, č. 194, s. 7.

materiály. Tieto sa neskôr použili aj v publikácii o spojeneckých armádach, ktorá bola výstupom z celej výstavy.⁷⁵

Okrem spomínanej výstavy nemeckej plastiky sa na Slovensku konali aj ďalšie, menšie podujatia, na ktorých sa zúčastnili zástupcovia Nemecka. Čo je však dôležitejšie ako samotné kultúrne podujatia, je ich frekvencia. Po máji 1942 sledujeme zvýšenie počtu podujatí takéhoto typu, resp. slovenské médiá takýmto akciám venovali väčšiu pozornosť.

Medzi ne rozhodne patril koncert Berlínskeho filharmonického orchestra v Bratislave 8. septembra 1942, čo nebola pravidelná a častá udalosť na Slovensku,⁷⁶ ale napr. aj turné Württenberského divadla po Slovensku. Súbor odohral niekoľko komediálnych predstavení, napríklad v Ružomberku, Trenčíne a Banskej Bystrici.⁷⁷ Slovensko-nemecká spoločnosť v spolupráci s Nemeckou stranou a Nemeckou akadémiou v Bratislave zorganizovala koncertné turné nemeckého huslistu Franza Bruckbauera. Počas neho absolvoval huslista koncerty v Žiline, Vrútkach, Ružomberku, Kežmarku, Spišskej Novej Vsi, Prešove, Banskej Bystrici a Nitre.⁷⁸ V júli v Piešťanoch dokonca koncertovalo aj hudobné teleso nemeckej armády, ktoré na stretnutí slovenskej a nemeckej vojenskej hudby odohralo šesť skladieb.⁷⁹ Na pozvanie Nemecko-slovenskej spoločnosti vystúpila v bratislavskej Redute 3. decembra 1942 známa nemecká speváčka Erna Sacková.⁸⁰ V tom istom týždni sa v Národnom divadle predstavil viedenský Volkstheater, ktorý odohral hru *Melusina*. Predstavenia sa zúčastnila takmer kompletná tunajšia ríšska diplomatická elita.⁸¹ Trend zvyšujúcej sa frekvencie vystúpení nemeckých umelcov na Slovensku však nesúvisí len s dobrými vzťahmi oboch krajín (alebo ako dôsledok dohody), ale aj s tým, že umelci mohli nakupovať a zároveň aj koncertovať na území, ktoré nebolo priamo zasiahnuté vojnou.

Dohoda tiež umožnila rozširovanie vedomostí nielen o reáliách oboch krajín, ale aj jazykové kurzy. V Bratislave pôsobila Nemecká akadémia, ktorá ponúkala hlavne vzdelávacie literárno-jazykové kurzy. Po podpísaní dohody (od októbra 1942) svoju ponuku značne rozšírila. Kurzy mali primárne slúžiť slovenským pedagógom a dospelým občanom, aby získali vedomosti o Nemecku. K októbru 1942, keď sa začal nový semester akadémie, rozšírila ich ponuku.⁸² Vzhľadom na obrovský záujem musela akadémia odložiť začiatok kurzov a opäť rozšíriť ich ponuku. Okrem jazykového a literárneho kurzu tak ponúkala aj kurzy nemeckej histórie, umenia a špeciálny hudobný kurz spojený s dejinami hudby.⁸³ Záujem o kurzy neustal, a akadémia tak nemusela roku 1943 rušiť narýchlo vytvorené kurzy. Ešte kvalitnejšie spoznávanie nemeckých reálií umožnil

75 Oznam Úradu propagandy pre MZV z 26. mája 1942, SNA, f. MZV, k. 80, č. j. 1 607/42.

76 *Gardista*, 9. 9. 1942, roč. 4, č. 205, s. 6.

77 *Slovák*, 11. 11. 1942, roč. 24, č. 259, s. 7.

78 Koncertné turné trvalo od 22. novembra do 3. decembra 1942. *Slovák*, 20. 11. 1942, roč. 24, č. 267, s. 7.

79 *Slovák*, 17. 10. 1942, roč. 24, č. 160, s. 7.

80 *Slovák*, 5. 12. 1942, roč. 24, č. 280, s. 7.

81 *Slovák*, 4. 12. 1942, roč. 24, č. 279, s. 7.

82 *Gardista*, 7. 10. 1942, roč. 4, č. 229, s. 6.

83 *Gardista*, 13. 10. 1942, roč. 4, č. 234, s. 7.

nový nemecký štipendijný program, ktorý umožňoval slovenským spisovateľom cestovať a písať o živote v Nemecku.⁸⁴

Po podpísaní dohody sa zvýšil záujem o Slovensko aj v nemeckej novinárskej obci. Krátko po ratifikovaní dohody sa na Slovensku uskutočnili dve významné návštevy nemeckých novinárov. Nešlo o formálne stretnutie novinárov, ale o poznávacie niekoľkodňové zájazdy po Slovensku. Prvá 14-členná skupina žurnalistov prišla na Slovensko 14. septembra 1941 na sedemdnňový poznávací zájazd, počas ktorého mali precestovať Slovensko od juhu až k Vysokým Tatram.⁸⁵ Spolu s novinármi pricestoval aj ríšsky minister financií Ludwig Schwerin von Krosick, ktorý navštívil hlavne severné Slovensko (Ružomberok, Liptovský Mikuláš, Poprad).⁸⁶ Popri už spomínanej výstave nemeckej plastiky bola nemecká návšteva a jej putovanie po Slovensku najvýznamnejšou témou správ denníka *Gardista*, ktorý mapoval každý deň trvania návštevy.⁸⁷ Keďže išlo o vzácnu návštevu, za slovenskú stranu nesmeli chýbať zástupcovia slovenských inštitúcií, ale ani zástupcovia nemeckého vyslanectva. Napríklad počas návštevy Modry a Nítry ich sprevádzali šéf Úradu propagandy Tido J. Gašpar a tlačový atašé nemeckého vyslanectva Dr. Mühlberger.⁸⁸

Druhá skupina žurnalistov pricestovala zo Stuttgartu 6. októbra 1942. Deviatimi novinármi⁸⁹ mali podobný cieľ cesty ako predchádzajúca skupina.⁹⁰ Poznávaciu cestu po Nemecku skupina slovenských žurnalistov absolvovala už roku 1939. Kým nemeckí novinári mali spoznávať slovenskú krajinu, slovenskí novinári sa v Nemecku mali oboznámiť s novinárskou praxou totalitného štátu (propaganda, štýl písania).

Dohoda, samozrejme, neobišla ani športové odvetvia. Zrejmenajhmateľnejším príkladom priateľských vzťahov bol zápas medzi Nemeckom a Slovenskom v „nárad'ovom telocviku“.⁹¹ Udalosť sa vnímala ako športová udalosť roka, periodiká sa jej venovali niekoľko dní pred začiatkom samotného zápolenia. Zápas bol ojedinelý v tom zmysle, že sa mal uskutočniť už roku 1941, ale z dôvodu vojnového stavu bol zrušený.⁹² Keďže roku 1942 sa Nemecko a Slovensko nachádzali vo vojnovom stave, dá sa predpokladať, že dohoda pomohla zrealizovať podujatie, ktoré sa už zdalo do konca vojny nerealizovateľné. Zápolenie, ktoré sa konalo v dňoch 14. až 16. augusta 1942, napokon vyhralo Nemecko v pomere 550,5 : 489. Frekvencia športových zápolení neodrážala zlepšenie vzťahov; počet vzájomných športových stretnutí medzi rokmi 1941, 1942 a 1943 sa dramaticky

84 *Gardista*, 31. 10. 1942, roč. 4, č. 250, s. 7.

85 *Gardista*, 13. 9. 1942, roč. 4, č. 209, s. 6.

86 *Gardista*, 19. 9. 1942, roč. 4, č. 214, s. 3. Schwerin von Krosick zo Slovenska odcestoval až 1. októbra 1942, niekoľko dní po žurnalistoch. Po návrate nezabudol ministromi Pružinskému poslať ďakovný list.

87 Za všetky správy v denníku *Gardista* vyberám len niekoľko: *Herzlich willkommen*, 15. 9. 1942, roč. 4, č. 210, s. 1; *Nemeckí novinári na ceste po Slovensku*, 18. 9. 1942, roč. 4, č. 213, s. 4.

88 Ref. 87.

89 Medzi nimi boli Schlenker zo Zväzu pre cudzinecký ruch, Lörchnerová z Nemeckého rozhlasu, Zanker a Scheifová zo Württemberg Zeitung, Junger zo Stuttgrter Zeitung a Koch z Ríšskeho úradu propagandy.

90 *Gardista*, 7. 10. 1942, roč. 4, č. 229, s. 3.

91 *Gardista*, 3. 8. 1942, roč. 4, č. 174, s. 20.

92 *Gardista*, 14. 8. 1942, roč. 4, č. 184, s. 8.

nezvýšil. Za zmienku stojí ešte turné klubu ŠK Bratislava po Nemecku, počas ktorého klub odohral niekoľko zápasov s poprednými nemeckými mužstvami.⁹³

Nemecko-slovenská dohoda bola výhodná pre slovenské študentstvo aj v inom ohľade ako v absolvovaní štúdiijných pobytov a uľahčení štúdia. V rámci slovensko-nemeckej spolupráce boli slovenskí študenti, vysokoškooláci, navštevujúci vysokú školu na území Nemecka, prioritne oslobodení od brannej povinnosti, resp. ľahšie získavali odklad do konca štúdia (je potrebné si uvedomiť, že SR sa nachádzala vo vojnovom stave). Študentom stačilo príslušnému úradu poslať doklad o štúdiu od konkrétnej školy.⁹⁴ Podobný systém, ako pri študentoch, platil aj pre slovenských robotníkov pracujúcich v Nemecku, ktorí dostali povolávací rozkaz. Opäť stačilo predložiť potvrdenie. Toto potvrdenie musela vydať firma, ktorá dokazovala nenahraditeľnosť⁹⁵ daného pracovníka pre firmu.⁹⁶ Na rozdiel od slovenských študentov však nie každý robotník pracujúci v Nemecku dostal odklad vojenskej služby. Nemeckí študenti na Slovensku mali taktiež určité výhody. Na požiadanie nemeckého zastupiteľského úradu mohli nemeckí študenti požívať zvláštne výhody, napríklad aj oslobodenie od výučby.⁹⁷

Nemecko-slovenskú dohodu nevnímali všetky periodiká len pozitívne. Článok v denníku *Gardista* si všima takmer nulové pozitívne zmeny v divadelníctve po podpísaní dohody a istú stratu suverenity slovenskej kultúry. Autor si takisto všima diskrimináciu Slovákov (i všetkých Nenemcov) v nemeckých divadlách (či už na Slovensku, alebo vo Viedni), čo sa prejavovalo akútnym nedostatkom vstupeniek na predstavenia. Rovnosť medzi nemeckými a nenemeckými uchádzačmi o vstupenky teda neexistovala.⁹⁸

* * *

Nemecko-slovenská dohoda o spolupráci na kultúrnom poli bola jednou z mnohých zmlúv medzi oboma štátmi. Mala však isté privilégia, keďže jej predpokladom bol hlavne spoločenský efekt, a nie politické alebo finančné dopady. Samotné znenie dohody bolo výhodné pre obe strany, hoci pre Nemecko bola v niektorých detailoch výhodnejšia. Rozhodne ňou nezačala nová éra kultúrnych stykov, ale určite mala svoje pozitíva. V prvom rade sa liberalizovali možnosti vedeckej i univerzitnej spolupráce a k slovenským

93 *Gardista*, 8. 1. – 13. 1. 1942, roč. 5, č. 6-9.

94 Najviac študentov, ktorí dostali odklad brannej povinnosti, bolo z viedenskej Hochschule für Welthandel a Tierärztliche Hochschule in Wien. SNA, f. MZV, k. 1 034-1 038.

95 Pokyny Vyslanectva SR vo Viedni pre žiadateľov o odklad z 10. októbra 1943, SNA, f. MZV, k. 948A, č. j. 20 382/43. V septembri 1942 MZV ešte roku 1942 vydalo nariadenie, na základe ktorého malo všetkým brancom v zahraničí udeliť minimálne jednoročný odklad. Nemecké podniky mali poslať „*zoznam nepostrádateľných robotníkov, ktorí by mali nastúpiť prezenčnú službu, a povolte im odklad prezenčnej služby do nástupného termínu brancov, odvedených v roku 1943*“. Keďže sa tak nestalo, musela sa každá žiadosť preverovať samostatne a niektorí branci tak museli nastúpiť vojenskú službu. Rozhodnutie o brancoch v cudzine z 5. septembra 1942, SNA, f. MZV, k. 300, č. j. 1 391/1942.

96 Zavšetkých uvediem jeden príklad: „*Unserem Gefolgschaftsmitglied Leopold Acker; geboren am 7. VII. 1916 wird Zwecke des Aufschubes des Präsenzdienstes bestätigt, dass unsere Firma wehrwirtschaftlich – wichtige Aufgaben zu erfüllen hat.*“ Odklad služby na základe potvrdenia zo 16. decembra 1943, SNA, f. MZV, k. 1 018, č. j. 10 610/43.

97 Verbálna nóta nemeckého vyslanectva zo 17. septembra. 1942, SNA, f. MZV, k. 216, č. j. 2 334/42.

98 *Gardista*, 6. 10. 1942, roč. 4, č. 228, s. 7.

náročným divákom sa dostali aj známi svetoví umelci, ktorí by sa možno bez vplyvu dohody na slovenské pódia nedostali. V neposlednom rade sa jednoznačne zvýšila informovanosť o nemeckých kultúrnych novinkách. Treba však dodať, že po dohode sa síce zvýšila slovensko-nemecká kultúrna spolupráca, ale rozhodne nenastal nejaký obrovský rozmach, resp. prelom v kultúrnej spolupráci. Umelci vystupovali na Slovensku aj pred rokom 1942, univerzitné styky existovali už predtým, v novinách sa taktiež objavovali informácie o kultúre v Nemecku, len v menšej miere. Opäť musím zdôrazniť, že dohoda najmä právne ukotvovala už existujúce vzťahy a dopredu rozvíjala len niektoré oblasti. Na vyššom počte nemeckých umelcov vystupujúcich na Slovensku mal značný podiel aj už uvedený dopyt po niektorých výrobkoch na Slovensku (v kontraste s nedostatkom v Nemecku) a fakt, že Slovensko nebolo bombardované.

Keďže text je len prvou sondou, stojí pred nami ešte mnoho výskumnej práce a podnetných otázok, napríklad pohľad nemeckej strany alebo vývoj týchto vzťahov aj v nasledujúcich rokoch.

DISKUSIA

EKONOMIKA NA SLOVENSKU DVADSAŤ ROKOV PO FEBRUÁRI 1948

MIROSLAV LONDÁK

Dvadsať rokov v živote modernej spoločnosti je pomerne dlhé obdobie a môže byť priam historickou etapou či epochou. Keď obyvatelia Slovenska vstupovali po februári 1948 do nového historického obdobia, iste si mnohí neuvedomovali, aké zložité spoločenské premeny (v svojom súhrne systémového charakteru) budú musieť prekonať. Mnohí doň vstupovali s ilúziami, čakajúc už len raj na zemi,¹ iní s obavami, že prídu o tradičný spôsob života a obživy. Noví mocipáni sľubovali, že plánované hospodárstvo prinesie slovenskej ekonomike netušené možnosti rozvoja, jej industrializáciu, modernizáciu, dostatok práce a odstráni odvekú biedu. Orientácia na ďalšie krajiny s plánovaným hospodárstvom mala navyše zabrániť vzniku hospodárskych kríz, ktoré hrozili masovou nezamestnanosťou.

V prvom povojnovom období, ešte v čase pred zlomovými februárovými udalosťami 1948, sa vytvorili v podstate optimistické predstavy a prognózy o možnostiach rýchleho ekonomického rastu na Slovensku, ktorý mal zabezpečiť skoré pozdvihnutie jeho zaostalého hospodárstva. Vyplyvali nielen zo všeobecne optimistických povojnových nálad – pozitívne sa malo prejavíť nielen plánovanie hospodárstva, ale aj pomoc zo strany ekonomicky vyspelejších a industrializovanejších českých krajín, geografická blízkosť nového mocného spojenca na Východe a i. Z týchto a podobných predpokladov sa vygenerovala predstava o možnosti rýchleho ekonomického vyrovnania sa Slovenska českej úrovni, pričom z časového hľadiska sa uvažovalo približne o období troch či štyroch päťročnic, s pochopiteľnými konzekvenciami v oblasti životnej a vôbec sociálnej úrovne.² V ďalšom vývoji KSČ považovala politiku ekonomického a sociálneho vyrovnávania Slovenska na úroveň českých krajín za podstatnú súčasť svojej agendy,³ no z teoretického hľadiska v marxisticko-leninskej ekonomickej teórii nebola rozpracovaná. V praxi mali dokazovať pokroky vo vyrovnávaní najmä relatívne čísla, ktoré mali dokumentovať rýchlejší ekonomický rast na Slovensku v porovnaní s celoštátnymi údajmi. V tejto súvislosti je azda vhodné spomenúť, že v klasickej trhovej ekonomike a na začiatku 60. rokov sa to

1 L. Mňačko po rokoch takto spomínal na toto obdobie: „...to boli rovnaké šance pre každého človeka na svete bez ohľadu na jeho rasu, príslušnosť a vierovyznanie. Vrazil som si, teraz to musíme vyhrať a potom to bude jarná prechádzka do komunizmu.“ JURÍK, L. Ako chutí samota. In *Literárny týždenník*, 1989, č. 51/52, s. 14. Bola to doba „jednoduchých a veľkých cieľov“. Cit. podľa LONDÁKOVÁ, E. Slovenské predjari. In *Česko-Slovenská historická ročenka 1998*. Brno 1998, s. 209.

2 Bližšie pozri BARNOVSKÝ, M. Problematika industrializácie Slovenska v rokoch 1945 – 1950. In *Historický časopis*, 1968, roč. XVI, č. 2, s. 169-191.

3 Pozitívne výsledky v tomto smere mali suplovať v podstate nerovnoprávne postavenie slovenského národa a slovenských národných orgánov v štruktúre štátu.

i matematicky dokazovalo, bez výrazných zásahov štátu dochádza skôr k vzdľaňovaniu sa ekonomicky rôzne rozvinutých území, ako k ich vyrovnávaniu.⁴

Cieľom tohto zamyslenia pochopiteľne nemôže byť analýza všetkých zložitých ekonomických procesov, ktorými prechádzalo Slovensko počas nami sledovaného dvadsaťročného obdobia, skôr si chce všimnúť niektoré tendencie vývoja, prípadne porovnať ho s niektorými cieľmi, ktoré sa pertraktovali na začiatku cesty „socialistického rozvoja“ v rámci spoločného československého štátu. Jeho výsledkom by však predsa len malo byť, predovšetkým na základe štatistických údajov poukázať na to, kde sa ekonomika Slovenska nachádzala po dvadsaťročnom vývoji tzv. socialistického štátu, keď ju porovnáme s východiskovým stavom, ktorým je rok 1948.

Slovensko na ceste k vytváraniu modernej industriálnej spoločnosti v období po skončení druhej svetovej vojny nevyhnutne muselo prejsť etapou industrializácie. Bolo to dané dosiahnutým stupňom ekonomického vývoja a tomu zodpovedajúcou sociálnotriednou štruktúrou obyvateľstva. To, že Slovensko bolo ekonomicky málo rozvinuté či zaostalé, je zjavné pri porovnaní s českou skutočnosťou. Na Slovensku sa takmer 50 % z celkového počtu obyvateľstva živilo poľnohospodárstvom, ktoré vykazovalo nízku intenzitu výroby a len 22,7 % obyvateľstva pracovalo v priemyselnej a remeselnej výrobe.⁵ Pritom pomer českého obyvateľstva k priemyslu, remeslám a k poľnohospodárstvu bol úplne opačný. Podľa niektorých prameňov sa odhadoval rozdiel v industrializačnej úrovni Slovenska a českých krajín v období pred prvou svetovou vojnou asi na 70 rokov a v období po roku 1945 na 50 i viac rokov.⁶

Zaostalosť štruktúry slovenskej ekonomiky v porovnaní s českou je zrejماً i z tabuľky č. 1., ktorá dokumentuje odvetvovú príslušnosť zamestnaných v národnom hospodárstve roku 1948. Kým na Slovensku pracovalo v poľnohospodárstve takmer 61 % všetkých zamestnancov, na území českých krajín bol ich podiel takmer o polovicu nižší. Zvlášť zreteľné bolo rozdielne zastúpenie v priemysle: kým na Slovensku bol počet zamestnancov v priemysle 4-krát nižší než počet zamestnaných v poľnohospodárskom odvetví, v českých krajinách počet zamestnaných v priemysle už prevyšoval prvú skupinu, preto možno o nich hovoriť ako o industrializovaných.

Dôležitosť priemyslu, teda sekundárneho sektora, vyplýva nielen z toho, že podnikateľom (v kapitalistickom systéme) či štátnym podnikom (v tzv. socialistických krajinách) prináša vyššie zisky v porovnaní s primárnym sektorom, ale príspevky z neho plynúce prostredníctvom daní alebo iných odvodov do štátneho rozpočtu výrazne prispievajú k procesu celkovej modernizácie ekonomiky, k zvyšovaniu životného štandardu obyvateľstva a vôbec celej spoločnosti.

4 Prof. Palomba z neapolskej univerzity informoval o tejto problematike slovenskú odbornú verejnosť na pôde Ekonomického ústavu SAV roku 1963. Blížšie pozri LONDÁK, M. - SIKORA, S. - LONDÁKOVÁ, E. *Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967*. Bratislava : Veda, 2002, s. 188.

5 BARNOVSKÝ, M. *Sociálne triedy a revolučné premeny na Slovensku v rokoch 1944 – 1948*. Bratislava 1978, s. 12. K problematike nízkej intenzity poľnohospodárstva na Slovensku v danom čase bližšie pozri TURČAN, P. *Socialistická industrializácia Slovenska*. Bratislava 1960, s. 88 - 91.

6 FALTUS, J. Základné črty hospodárskeho vývoja Slovenska v XX. storočí. In *Ekonomický časopis*, 1969, roč. XVII, č. 5, s. 436, 448. Pozri tiež TURČAN, ref. 5, s. 72.

Tabuľka č. 1⁷

Pracujúci v národnom hospodárstve na Slovensku a na území dnešnej Českej republiky
roku 1948 podľa odvetví v %
(vypočítané z priemerných počtov za daný rok)

	1	2	3	4	5	6	7	8
SR	60,61	15,11	1,66	5,69	2,32	4,08	2,05	8,48
ČR	33,12	35,25	1,67	3,54	2,65	7,24	2,86	13,66

1 – poľnohospodárstvo; 2 – priemysel; 3 – lesníctvo; 4 – stavebná výroba; 5 – nákladná doprava; 6 – vnútorný obchod; 7 – ostatné odvetvia hmotnej výroby; 8 – nevýrobné odvetvia spolu

Z nasledujúcej tabuľky jasne vyplýva dôležitosť priemyselného sektora tak z hľadiska tvorby národného dôchodku, ako aj nevyhnutnosť jeho ďalšieho posilňovania. Na Slovensku v podstate necelých 17 % zamestnaných v národnom hospodárstve (ak berieme do úvahy priemysel spolu so stavebníctvom) vytváralo roku 1948 vyše 51 % národného dôchodku. Na druhej strane je zrejmé, že na ceste k modernizácii stála pred slovenskou ekonomikou možnosť využiť množstvo pracovných síl, ktoré v málo vyspelelom poľnohospodárstve, navyše s nízkou produktivitou práce, nedostatočne prispievalo k tvorbe národného dôchodku. Tabuľka č. 2 poukazuje na zaostalosť štruktúry slovenskej ekonomiky v porovnaní s českou, kde v danom čase priemysel vytváral takmer 70 % národného dôchodku.

Tabuľka č. 2⁸

Podiel jednotlivých sektorov na tvorbe národného dôchodku roku 1948 v %
(vypočítané z bežných cien)

	Poľnohosp. a lesníctvo	Priemysel a stavebníctvo	Ostatné výrobné odvetvia
SR	36,15	51,38	12,47
ČR	18,81	69,10	12,09

V tabuľke č. 3 sme sa pokúsili bližšie kvantifikovať zaostávanie economickej úrovne Slovenska v porovnaní s českou ekonomikou roku 1948 na niektorých vybraných parametroch, pričom úroveň v českých krajinách je vyjadrená indexom 100.

Z týchto údajov vyplýva, že ak berieme do úvahy ako syntetický ukazovateľ národný dôchodok, tak roku 1948 Slovensko dosahovalo 61,21 % úrovne dosiahnutej v českých krajinách. O niečo nižšia bola hodnota vytvoreného národného dôchodku na jedného pracovníka výrobného sféry, čo poukazuje na celkovú nižšiu efektívnosť výroby na území Slovenska danú už samotným väčším významom poľnohospodárstva. 50 %-ná úroveň v porovnaní s českými krajinami však nebola dosiahnutá ani v takých ukazovateľoch ako „základné prostriedky v priemysle na jedného obyvateľa“, čo vyplývalo z nízkeho stupňa rozvoja priemyselnej výroby.

7 Vypočítané na základe údajov publikácie *Historická statistická ročenka ČSSR*, Praha 1985.

8 Ref. 7.

Tabuľka č. 3⁹

Úroveň Slovenska v porovnaní s českými krajinami roku 1948 v %
(vo vybraných parametroch)

Parameter	Slovensko (v %)
Vytvorený národný dôchodok na 1 obyvateľa	61,21
Vytvorený ND na 1 pracovníka výrobnnej sféry	58,89
Základné výrobné fondy na 1 obyvateľa	60,20
Základné výrobné fondy na 1 pracovníka výrobnnej sféry	57,92
Základné prostriedky v priemysle na 1 obyvateľa	47,54
Základné prostriedky v priemysle na 1 pracovníka výrobnnej sféry	45,75
Základné prostriedky v priemysle na 1 obyvateľa v produktívnom veku	49,01

V ďalšom období Slovensko stálo pred úlohou prekonať zaostalosť ekonomickej štruktúry, rozvinúť proces industrializácie krajiny a tým zvýšiť tvorbu národného dôchodku a následne i životnú úroveň obyvateľstva. Kým po skončení druhej svetovej vojny mala industrializácia Slovenska teoreticky viacero možností zamerania, nasledujúci politický vývin rozhodol, že Slovensko sa vydá na cestu socialistickej industrializácie, v netrhových podmienkach plánovaného hospodárstva, navyše riadeného z centra unitárne usporiadaného Československa, v ktorom slovenské národné orgány nemali určujúci vplyv na podstatné ekonomické procesy prebiehajúce na území Slovenska. V minulosti bol slovenský priemysel vždy súčasťou širšieho hospodárskeho priestoru (Uhorsko, za 1. ČSR sa orientoval západným smerom, za vojnového slovenského štátu na Nemecko) a nerozvíjal sa na základe potrieb domáceho, do značnej miery obmedzeného trhu. Jeho ďalšou špecifickou črtou bolo podkapitalizovanie a nedostatok domáceho kapitálu. Z toho, že slovenský priemysel sa rozvíjal „ako súčasť a doplnok priemyselného systému širšieho celku“¹⁰, ktorého ťažisko sa nachádzalo za hranicami Slovenska, nakoniec vyplynulo, že jeho odvetvová štruktúra bola do značnej miery nekomplexná, pričom v ďalšom vývoji sa na tieto skutočnosti svojráznym spôsobom nadväzovalo. Determinujúcim prvkom rozvoja slovenského priemyslu sa opäť nestali vnútorné podmienky domáceho trhu a jeho ekonomiky, ale prioritou boli procesy (politického a zahranično-ekonomického charakteru), o ktorých sa rozhodlo za hranicami Slovenska. Tieto napokon po roku 1948 vyústili do takého industrializačného procesu, ktorý bol determinovaný predovšetkým aplikáciou tzv. oceľovej koncepcie československej ekonomiky.¹¹ Určujúcou prioritou ďalšieho rozvoja slovenského priemyslu a vôbec jeho ekonomiky bol záujem Moskvy a z toho sa odvíjajúci záujem Prahy na budovaní ťažkého priemyslu a strojárstva – tým

9 Ref. 7.

10 FALTUS, J. Základné črty hospodárskeho vývoja Slovenska v XX. storočí. In *Ekonomický časopis*, 1969, roč. XVII, č. 5, s. 433.

11 KAPLAN, K. *Československo v letech 1948 – 1953. 2. část. Zakladatelské období komunistického režimu*. Praha 1991, s. 93 a nasl.

sa mala zabezpečiť tak výstavba zbrojárskeho priemyslu, ako aj pomoc pri industrializovaní ďalších krajín východného bloku. Samozrejme, Slovensko na druhej strane mohlo profitovať aj z toho, že časť štátu už bola na istej úrovni industrializovaná, využívať vzdelané kádre a pod., pričom ideologicky bol celý proces zahmlený tzv. teóriou socialistickej industrializácie.¹²

Keďže sa budeme snažiť porovnať stav slovenskej ekonomiky na prahu roka 1968 so situáciou roku 1948, teda po dvadsaťročnej existencii tzv. socialistického spoločenského zriadenia a po rovnako dlhodobom pôsobení politiky ekonomického a sociálneho vyrovnávania, pozrime sa teraz, aký bol podiel Slovenska na vybraných celoštátnych číslach.

Tabuľka č. 4¹³

Podiel Slovenska roku 1948 a roku 1967 v %
(vo vybraných parametroch na celoštátnych údajoch)

Parameter	1948	1967
Obyvateľstvo	27,93	31,17
Zdroje pracovných síl celkom	26,72	29,77
Obyvateľstvo v produktívnom veku	27,32	30,51
Pracujúci v národnom hospodárstve celkom	27,53	27,13
Vytvorený národný dôchodok	19,15	25,19
Použitý národný dôchodok	21,54	28,47
Hrubá priemyselná výroba	13,45	22,78

Keď sa bližšie pozrieme na údaje v tabuľke č. 4, je zrejmé, že zahŕňajú niekoľko okruhov problémov, ktoré navzájom úzko súvisia:

- okruh problémov súvisiaci s Sobyvateľstvom, ako zdroj pracovných síl a vôbec problematikou zamestnanosti,
- problematika investícií a národného dôchodku,
- problematika priemyslu a štruktúry ekonomiky na Slovensku

Z údajov v tabuľke č. 4, týkajúcich sa problematiky obyvateľstva a zamestnanosti, možno na prvý pohľad vyčítať rozpor či protirečenie: na jednej strane sa podiel Slovenska na celoštátnom počte obyvateľstva zvyšuje, podobne ako na celkových zdrojoch pracovných síl i na počte obyvateľstva v produktívnom veku, ale na druhej strane sa v sledovanom období znížil podiel Slovenska na celkovom počte zamestnaných v národnom hospodárstve Československa. Tento problém je podrobnejšie zachytený v tabuľke č. 5.

12 K tejto problematike bližšie pozri napr. PETROSIAN, K. A. *Sovětský způsob industrialisace*. Praha 1952. V skutočnosti sa táto teória vytvorila na základe špecifických ruských podmienok. Za podmienok diktatúry proletariátu a plánovanej ekonomiky bolo možné a nutné budovať najskôr ťažký a zbrojársky priemysel, aby sa mohla zabezpečiť obranyschopnosť režimu. V tom bolo, o. i. špecifikum tejto cesty, na rozdiel od klasickej kapitalistickej cesty, keď sa najprv budoval ľahký priemysel. Na základe sovietskej praxe potom i R. Luxemburgová vygenerovala tzv. zákon o prednostnej výrobe výrobných prostriedkov pred spotrebnými predmetmi.

13 Ref. 7.

Tabuľka č. 5¹⁴

Prírastok celkového počtu obyvateľov, obyvateľov v produktívnom veku a počtu pracovných príležitostí v Československu a percentuálny podiel Slovenska a českých krajín v rokoch 1948 – 1967

Ukazovateľ	Československo absolútny údaj	ČR (v %)	SR (v %)
Prírastok počtu obyvateľov celkom	1 993 987	48,79	51,21
Prírastok zdrojov pracovných síl celkom	774 737	38,87	61,13
Prírastok počtu obyvateľov v produktívnom veku	605 011	29,86	70,14
Prírastok počtu pracovných príležitostí v národnom hospodárstve	1 080 170	74,94	25,06

Aj štatistiky z totalitného obdobia do istej miery odrážajú objektivnú realitu a teda i skutočnosti prebiehajúce ekonomické procesy a javy.¹⁵ Z tabuľky č. 5 vyplýva, že české krajiny sa v období rokov 1948 – 1967 podieľali na celoštátnom raste počtu obyvateľov necelými 49 % (absolútny údaj – 972 826)¹⁶ a na celoštátnom prírastku počtu obyvateľov v produktívnom veku necelými 30 %.

Na druhej strane na tomto území vzniklo takmer 75 % z celoštátneho prírastku nových pracovných príležitostí v národnom hospodárstve, a to napriek proklamovanej podpore ekonomického rastu na Slovensku zo strany štátnych orgánov.

Tabuľka č. 6 zachytáva problematiku ekonomickej aktivity obyvateľstva na základe údajov zo sčítania obyvateľstva:

Z týchto údajov vyplýva, že v období po februári 1948 sa na Slovensku, podobne ako v českých krajinách, zvyšovala ekonomická aktivita obyvateľstva, ale rozdiel, ktorý existoval medzi spomínanými oblasťami štátu, sa časom zvýšil. Pritom do ekonomicky aktívneho obyvateľstva sa nezapočítali tzv. pomáhajúci členovia rodiny, t. j. rodinní príslušníci, ktorí pomáhali zvyčajne na roľníckych usadlostiach.

14 Ref. 7.

15 Podľa českého ekonóma J. Kostu (od roku 1962 pôsobil ako sekretár riaditeľa Ekonomického ústavu ČSAV), boli údaje v štatistických ročenkách po roku 1971 upravované tak, aby nebol natoľko viditeľný pozitívny ekonomický rast v Československu v súvislosti s realizovaním Šikovej reformy. Cit. podľa KOSTA, J. *K historii a koncepci československé ekonomické reformy v letech 1965 – 1969*. Prosinec 1979. Výskumný projekt „Zkušenosti pražského jara 1968“, s. 25, tabulka 1. Dokumentačné oddelenie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

16 Pritom netreba zabudnúť na to, že počas celého sledovaného obdobia sa obyvatelia Slovenska vysťahovali na územie českých krajín predovšetkým za prácou. Podľa výpočtov renomovaného českého historika hospodárskych dejín, urobených na základe vyššie spomínanej Historickéj štatistickej ročenky ČSSR, sa v rokoch 1950 – 1967 vysťahovalo zo Slovenska do českých zemí 417-tisíc osôb, migrácia opačným smerom predstavovala 265-tisíc osôb, teda migračný deficit Slovenska bol v ročnom priemere 8 500 obyvateľov. Navyše ďalšie desaťtisíce pracovných síl dlhodobo dochádzali za prácou najmä na Ostravsko, do Prahy a severozápadných Čiech. Cit. podľa PRŮCHA, V. *Zmírňování rozdílů v ekonomické úrovni mezi Slovenskem a českými zeměmi v letech 1948 – 1967*. In *Česko-Slovenská historická ročenka 1998*, Brno 1998, s. 178. Desaťtisíce obyvateľov Slovenska odišli do českých krajín už v povojnových rokoch do spomínaného roku 1950.

Tabuľka č. 6¹⁷

Percentuálny podiel ekonomicky aktívneho obyvateľstva
na celkovom počte obyvateľstva

Dátum sčítania	ČR – ekonomicky aktívni (v %)	SR – ekonomicky aktívni (v %)	ČR – SR (v %-tuálnych bodoch)
1. 03. 1950	37,65	33,66	3,99
1. 03. 1961	49,05	41,78	7,27
1. 12. 1970	50,81	44,05	6,76

Podľa údajov zo sčítania bolo roku 1950 do kategórie pomáhajúcich členov rodiny na území českých krajov zahrnutých niečo vyše 607-tisíc osôb, na Slovensku takmer 550-tisíc. Aj z toho je zrejmé, že na Slovensku pretrvávalo agrárne preľudnenie a dosahovalo vyšší stupeň ako v českých krajinách.

Tabuľka č. 7¹⁸

Ekonomická aktivita zahŕňa pomáhajúcich členov rodiny i obyvateľov
s vlastným zdrojom obživy

Dátum sčítania	ČR (v %)	SR (v %)	ČR – SR (rozdiel v %-tuálnych bodoch)
1. 03. 1950	44,47	49,59	- 5,12
1. 03. 1961	61,69	51,49	10,20
1. 12. 1970	68,54	58,13	10,41

Keby sme k ekonomicky aktívnemu obyvateľstvu započítali i pomáhajúcich členov rodiny, vyšší stupeň agrárneho preľudnenia na Slovensku by sa na začiatku 50. rokov prejavil tým, že stupeň ekonomickej aktivity bol vyšší v porovnaní so skutočnosťou v českých krajinách. No v priebehu ďalších dvadsiatich rokov, za existencie tzv. socialistického zriadenia, bol vývoj v oblasti zamestnanosti taký, že síce na Slovensku rástla ekonomická aktivita obyvateľstva, ale nižším tempom ako v českých krajinách.

Bolo to dané jednak dynamikou ročného poklesu pracovných síl zo sektoru poľnohospodárstva, ale predovšetkým možnosťou nových pracovných príležitostí pre uvoľnené pracovné sily.

Tabuľka č. 8 ukazuje ako sa uvoľňovali pracovné sily z poľnohospodárstva na Slovensku a v českých krajinách, pričom na Slovensku bol tento proces intenzívnejší ku koncu 40. a 50. rokov. Zároveň zo štatistických údajov vyplýva, že v sledovanom období na území ČR klesol počet pracujúcich v sektore poľnohospodárstva o 31,43 %, na území SR o 38,81 % (v rokoch 1948 – 1967 na Slovensku poklesol počet pracujúcich v poľnohospodárstve o 50,81 %, na území českých krajov o 41,80 %).

17 Ref. 7, s. 432, s. 633.

18 Ref. 7, s. 432, s. 633.

Tabuľka č. 8¹⁹

Ročný pokles pracovných síl v sektore poľnohospodárstva

Rok	ČR	SR
1949	- 3,11	- 5,38
1950	- 3,21	- 5,69
1951	- 3, 50	- 2,50
1952	- 4,53	- 2,31
1953	- 3,38	- 3,19
1954	3,81	- 0,70
1955	- 0,97	6,66
1956	- 3,05	- 0,70
1957	- 3,92	- 3,57
1958	- 2,76	- 5,72
1959	- 5,23	- 10,01
1960	- 6,91	- 13,50

Na Slovensku v rokoch 1948 – 1960, keď ešte do značnej miery pretrvávalo agrárne preľudnenie, opustilo sektor poľnohospodárstva vyše 350-tisíc osôb (356 056), ale novobudovaný priemysel v rámci tzv. socialistickej industrializácie poskytol len 173 376 miest.

K podobnému výsledku by sme dospeli, ak by sme sledovali obdobie rokov 1948 až 1967 – agrárny sektor opustilo 461 843 osôb, v priemysle vzniklo 318 860 pracovných miest. Hoci na území českých krajov bol nižší stupeň agrárneho preľudnenia, tento sektor uvoľnil v rokoch 1948 – 1960 414 615 osôb, t. j. o vyše 30 % sa znížil počet pracujúcich v poľnohospodárstve (pre roky 1948 – 1967 platí údaj 551 495, takmer 42 %), no napriek tomu, že české krajiny sa nachádzali na vyššej úrovni industrializovanosti, všetky osoby opúšťajúce agrárny sektor si mohli nájsť nové pracovné miesto v novobudovanom priemysle.

Dostatok, či nedostatok pracovných príležitostí, pre tých, ktorí opustili sektor poľnohospodárstva do značnej miery determinovali celý vývoj v odvetviach hmotnej výroby. Na území Slovenska počet zamestnaných v odvetviach hmotnej úrovne v sledovanom období v podstate osciloval okolo úrovne dosiahnutej roku 1948 – výnimkou bola polovica 50. rokov a až záver 60. rokov 20. storočia.

Na území českých krajov bol s malými výnimkami zaznamenaný plynulý rast v zamestnanosti v odvetviach hmotnej výroby, aj keď i tu zaznamenávame vysoký počet osôb, ktorý opustil agrárny sektor.

19 Ref. 7, s. 432, s. 633.

Tabuľka č. 9

Rast zamestnanosti v odvetviach hmotnej výroby a v nevýrobných odvetviach

Rok	ČR – odvetvia hmotnej výroby	SR – odvetvia hmotnej výroby	ČR – odvetvia nevýrobné	SR – odvetvia nevýrobné
1948	3 439 268	1 385 252	544 259	128 384
1950	3 444 317	1 370 313	565 624	148 257
1955	3 642 531	1 418 979	646 183	207 051
1960	3 719 985	1 312 558	729 999	242 135
1965	3 764 058	1 357 827	926 380	321 745
1967	3 814 801	1 431 472	978 165	352 895

Na Slovensku i v českých krajinách, v rokoch 1948 – 1967 plynule narastal počet zamestnaných v nevýrobných odvetviach, pričom na Slovensku bol tento rast dynamickejší, čo bolo do istej miery determinované nízkou úrovňou dosiahnutou do roku 1948 o 174,87 %, na území českých krajov rast o 79,72 %.

Pokiaľ ide o investície, základné prostriedky získané investičnou výstavbou v nevýrobných prostriedkoch v danom období v ČR predstavovali 104 995 mil. Kčs v bežných cenách a v SR 59 233 mil. Kčs, t. j. Slovensko sa podieľalo 36,07 % na celoštátne získaných základných prostriedkoch. Zamestnanosť vo vybraných nevýrobných odvetviach naznačujú tabuľky č. 10, 11, 12:

Tabuľka č. 10

Zamestnanosť v školstve v ČR a SR

Rok	ČR absol.počet	SR absol. počet	ČR absol. rast	SR absol. rast	ČR rast v %	SR rast v %
1948	86 350	19 780	x	x	x	x
1967	203 530	98 018	117 180	78 238	135,7	395,54

Tabuľka č. 11

Zamestnanosť v zdravotníctve v ČR a SR

Rok	ČR absol. počet	SR absol. počet	ČR absol. rast	SR absol. rast	ČR rast v %	SR rast v %
1948	68 483	11 533	x	x	x	x
1967	141 878	57 634	73 395	46 101	107,17	399,73

Tabuľka č. 12

Zamestnanosť v oblasti sociálnej starostlivosti

Rok	ČR absol. počet	SR absol. počet	ČR absol. rast	SR absol. rast	ČR rast v %	SR rast v %
1948	5 810	776	x	x	x	x
1967	15 240	4 272	9 430	3 496	162,31	450,52

Samozrejme, akým spôsobom a ako rýchlo narastal počet pracovných príležitostí v sledovanom období v jednotlivých oblastiach spoločného štátu a v jednotlivých odvetviach, bolo determinované predovšetkým celkovou investičnou výstavbou, resp. sumou celkových investičných prostriedkov, ktoré sa investovali v daných oblastiach štátu. Ak berieme do úvahy vývoj celej ekonomiky, potom môžeme konštatovať, že počas procesu ekonomického rastu v období rokov 1948 – 1967 sa získali na Slovensku investičnou výstavbou základné prostriedky v celkovej sume 185 535 mil. Kčs (v bežných cenách), t. j. na Slovensku vzniklo 30,15 % z celoštátne získaných základných prostriedkov. O niečo nižší bol podiel Slovenska na celoštátne vzniknutých základných prostriedkov v sektore priemyslu – 26,10 %.²⁰

V súvislosti s demografickými procesmi v jednotlivých oblastiach štátu môžeme konštatovať, že v období rokov 1948 – 1967 sa Slovensko podieľalo na celoštátnom raste obyvateľstva v produktívnom veku na úrovni 70,14 % a na celkových zdrojoch pracovných síl vyše 60 % (61,13 %).²¹ Zároveň však na území Čiech a Moravy v danom čase vznikalo nepomerne viac pracovných príležitostí v národnom hospodárstve ako bol celkový prírastok produktívnych pracovných síl (v rokoch 1948 – 1967 sa na území Čiech a Moravy nanovo zamestnalo vyše 809-tisíc osôb pri prírastku produktívnych pracovných síl v počte necelých 181-tisíc). Ak za jednu časť štátu považujeme Čechy a Moravu a za druhú Slovensko, treba konštatovať, že v dvadsaťročnom období po februári 1948 sa prejavuje akási obrátená tendencia – menej pracovných príležitostí vzniká v tej časti krajiny, v ktorej rýchlym tempom pribúdajú pracovné sily – napriek existencii plánovaného hospodárstva. Dynamickejšie tempo v oblasti vzniku nových pracovných príležitostí v českých krajinách sa vo všeobecnosti prejavilo v rýchlejšom raste ekonomickej aktivity obyvateľstva. Konkrétnymi prejavmi boli napr. rýchlejší rast zamestnanosti žien v českých krajinách v porovnaní so Slovenskom (v rokoch 1948 – 1967 v českých krajinách rasto 52 %, na Slovensku o 23,7 %), pracujúcich v poproduktívnom veku (v českých krajinách rast o 149 %, na Slovensku o 7,3 %). Ku koncu 60. rokov bolo na Slovensku pripravených nastúpiť do práce okolo 100-tisíc žien, no chýbali vhodné pracovné príležitosti, napr. v ľahkom či spotrebnom priemysle.

Súhrnne môžeme konštatovať, že v sledovanom období sa Slovensko podieľalo na celkovom prírastku nových pracovných síl v produktívnom veku vyše 70 %, ale na jeho

20 Vypočítané na základe údajov Historickej štatistickej ročenky ČSSR z bežných cien.

21 Do parametra „zdroje pracovných síl celkom“ sa započítavajú tieto položky: pracujúci v národnom hospodárstve, ženy na materskej dovolenke, žiaci a študenti v produktívnom veku, obyvateľstvo v produktívnom veku neschopné práce a ostatné obyvateľstvo v produktívnom veku.

území vzniklo len 25 % nových pracovných príležitostí v národnom hospodárstve Československa.²² Dlhodobo tak vznikali nové pracovné príležitosti na území českých krajov, a to aj v lokalitách, ktoré trvalo vykazovali nedostatok pracovných síl pričom bolo zrejme, že budú odkázané na pracovné sily z iných oblastí štátu s čím sa otvorene počítalo.²³ Dialo sa tak za existencie tzv. plánovaného hospodárstva, teda spomínané demografické tendencie jednotlivé plánovacie orgány sledovali a boli o nich informované.²⁴ Vznikala tak situácia, v ktorej si tisíce obyvateľov Slovenska hľadalo prácu na území českých krajov, sťahovalo sa za ňou, resp. dochádzalo týždenne, čo malo ďalšie závažné konzekvencie.²⁵

Samozrejme, existovalo viacero príčin tej skutočnosti, že dislokácia investícií smerovala často do už vytvorených centier aj keď sa v nich postupne prejavovali také črty preindustrializovanosti, ako napr. problémy s nedostatkom pracovných síl, bytov či dopravou. Takéto centrá sa nachádzali predovšetkým na území českých krajov, kde boli zároveň dislokované štyri pätiny československého priemyslu. Niekedy plánovali smerujú investície do už existujúcich centier jednoducho z toho dôvodu, že sa na ne spoliehajú v súvislosti s plnením výrobných úloh. Často bolo jednoduchšie rozširovať jednotlivé podniky, ako začať stavať nové na zelenej lúke, pričom sa navyše argumentovalo aj tým, že nová lokalita nemá tradíciu priemyselnej výroby. Z tohto hľadiska bola existencia tzv. socialistickeho zriadenia v procese industrializácie predsa len výhodou, pretože plán určoval isté percentá z celoštátnych investícií do rozvoja priemyslu, ktoré smerovali do menej rozvinutej oblasti. Takýto spôsob investovania, pri vyššie naznačených demografických a populačných procesoch, koniec-koncov viedol k takému ekonomickému rastu na Slovensku po februári 1948, pri ktorom sa síce znižoval relatívny rozdiel medzi ekonomickou úrovňou dosiahnutou v českých krajinách a na Slovensku, ale pri mnohých konkrétnych ukazovateľoch narastali absolútne rozdiely.²⁶ Táto skutočnosť sa nakoniec prejavila aj v takom syntetickom ukazovateli, akým je národný dôchodok, ale o tom až neskôr. Teraz sa pozrieme,

22 Ref. 7.

23 Každoročne sa organizovali nábovy s cieľom získať pracovné sily zo Slovenska na prácu do baní a vôbec ťažkého priemyslu, pričom jednotlivé slovenské kraje a okresy mali určené kvóty, ktoré mali dodržať.

24 Na problémy s nedostatočnou tvorbou pracovných príležitostí poukazoval Slovenský plánovací úrad už od pol. 50. rokov 20. storočia. Slovenský národný archív, f. ÚV KSS, k. 920, k. 948. I Ekonomická komisia ÚV KSČ a Štátny úrad plánovací boli s podobnými údajmi oboznámené a vo viacerých analýzach sa poukazovalo na rýchly rast pracovných zdrojov na Slovensku.

25 Podľa oficiálnych údajov v sledovanom období bolo saldo dochádzky za prácou medzi ČR a SR na úrovni okolo 82-tisíc, ďalší dochádzali za prácou týždenne a iným spôsobom.

26 Viacerí slovenskí ekonómovia (napr. H. Kočtúch a V. Pavlenda a i.) v pol. 60. rokov poukazovali na to, že v priebehu procesu vyrovnávania od februára 1948 prichádzalo k odstraňovaniu relatívnych rozdielov medzi ekonomickou úrovňou na Slovensku a v českých krajinách, ale tento proces podľa nich nebol natoľko intenzívny, aby sa zmenšovali i absolútne rozdiely, ktoré sa v niektorých prípadoch ešte prehĺbili. Bližšie pozri: LONDÁK, SIKORA, LONDÁKOVÁ, ref. 4, s. 194. Pozri tiež PAVLENDÁ, V. - KOČTÚCH, H. Meranie ekonomického vyrovnávania. In *Ekonomický časopis*, 1965, roč. 13, č. 3, s. 251-252. Pozri tiež PORVAZNÍK, J. Problémy investičnej výstavby oblastí ČSSR (Na príklade Slovenska). In KOČTÚCH, H. a kol. *Národné hospodárstvo. Základné fondy – investície – technický rozvoj. Efektívnosť*. Sborník Vysokiej školy ekonomickej. Bratislava 1965, s. 187 a nasl. Aj v Akčnom programe KSČ zo začiatku apríla 1968 sa uvádza, že v niektorých parametroch sa absolútne rozdiely medzi českými krajinami a Slovenskom zväčšovali.

ako sa spôsob investovania po februári 1948 v Československu prejavil na znižovaní historicky vzniknutých rozdielov vo vybavenosti obyvateľov základnými prostriedkami.

V priebehu dvadsaťročného vývoja sa znížil relatívny rozdiel vo vybavenosti na 1 obyvateľa základnými prostriedkami. Kým roku 1948 sa na Slovensku dosiahla 56,54 % úroveň českých krajín, roku 1967 to bolo takmer 70 %. Absolútny rozdiel sa však nepodarilo znížiť, navyše narástol, ako to ukazuje aj tabuľka č. 13.

Tabuľka č. 13²⁷

Základné prostriedky na 1 obyvateľa v stálych cenách

Rok	ČR	SR	Rozdiel ČR a SR	ČR=100, SR %
1948	64 752,5	36 612,2	28 140,3	56,54
1953	69 483,6	42 387,9	27 095,7	61,01
1955	72 181,2	44 957,8	27 223,4	62,28
1960	82 758,5	54 771,7	27 986,8	66,18
1963	92 221,9	60 182,6	32 039,3	65,26
1967	102 137,6	71 362,4	30 775,2	69,87

Veľmi podobné vývojové tendencie zachytáva aj tabuľka č. 14. Napriek proklamovanému podporovaniu ekonomického rozvoja na Slovensku z celoštátnych zdrojov, sa podarilo len relatívne znížiť zaostávanie Slovenska za úrovňou českých krajín, ale absolútne rozdiely na 1 obyvateľa narastali.

Tabuľka č. 14²⁸

Základné prostriedky vo výrobných odvetviach na 1 obyvateľa v produktívnom veku (v stálych cenách)

Rok	ČR	SR	Rozdiel ČR a SR	ČR =100, SR %
1948	49 724,8	30 860,2	18 864,6	62,06
1953	58 374,7	37 632,7	20 742,0	64,47
1955	62 474,0	40 794,3	21 679,7	65,30
1960	76 713,2	51 272,1	25 441,1	66,82
1963	86 082,3	59 736,3	26 346,0	69,39
1967	96 708,4	72 257,4	24 451,0	74,72

Potvrzuje to aj analýza vývoja základných prostriedkov vo výrobných odvetviach na jedného obyvateľa v produktívnom veku, ako aj ukazovatele základných prostriedkov v priemysle na 1 obyvateľa v tabuľke č. 15. Takýto výsledok je logickým dôsledkom toho, že Slovensko sa dlhodobo podieľalo na celoštátnom prírastku základných pros-

27 Ref. 7.

28 Ref. 7.

triedkov nižším percentom než bol jeho podiel na prírastku či už obyvateľstva vôbec, alebo obyvateľstva v produktívnom veku.²⁹

Tabuľka č. 15³⁰

Základné prostriedky v priemysle na 1 obyvateľa
(v stálych cenách)

Rok	ČR	SR	Rozdiel ČR a SR	ČR=100, SRv%
1948	19 112,7	9 086,2	10 026,5	47,54
1953	21 517,9	11 319,9	10 198,0	52,61
1955	22 762,7	12 387,3	10 375,4	54,42
1960	27 090,4	16 405,3	10 685,1	60,56
1963	31 223,4	18 645,7	12 577,7	59,72
1967	34 953,7	24 192,1	10 761,6	69,21

Len krátko glosovaný priebeh niektorých ekonomických procesov v Československu po februári 1948 sa musel istým spôsobom prejavíť aj na takom parametri, za aký sa považuje tvorba národného dôchodku,³¹ a to nielen v jednotlivých oblastiach štátu, ale aj na tvorbe národného dôchodku na jedného obyvateľa týchto oblastí. Vývoj relatívnych a absolútnych rozdielov v tvorbe národného dôchodku na 1 obyvateľa Slovenska v porovnaní s českými krajinami nám približuje nasledujúca tabuľka:

Ak sa budeme snažiť analytickým spôsobom pristúpiť k údajom, ktoré nám tabuľka č. 16 sprostredkúva, musíme sa zastaviť pri niektorých metodologických súvislostiach. Predovšetkým treba konštatovať, že teória socialistickej ekonomiky zaviedla do používania klasických trhových kategórií organizovaný chaos, napr. aj tým, že jednotlivé krajiny socialistického spoločenstva mali rôznu metodiku vypočítania národného dôchodku, teda zohľadňovali rôzne, subjektívne určované parametre, plánovacie a iné orgány zavádzali ľubovoľné preceňovanie tovarov, služieb a položiek, takže nakoniec do výpočtu národného dôchodku za daný rok vstupovalo množstvo rôznych a často nelogických ukazovateľov. Jeho výpočet bol napokon taký netransparentný, že neumožňoval „spolahlivo identifikovať povahu prírastkov vytvoreného národného dôchodku v jednotlivých

29 Tento názor zastáva už slovenský ekonóm J. Porvazník v pol. 60. rokov 20. storočia, keď analyzoval niektoré aspekty ekonomického vývoja na Slovensku v období rokov 1955 – 1963. Bližšie PORVAZNÍK, ref. 26, s. 1 898.

30 Ref. 7.

31 Problematike rozdielu medzi tvorbou a použitím národného dôchodku na Slovensku, ktorý je zrejmy i z tabuľky č. 4 sa nevenujem, i keď je pochopiteľné, že k ekonomickému rastu na Slovensku „prispel aj prísun finančných a materiálových prostriedkov z českých krajín“. Slovensko prispievalo aj k rastu v českých krajinách – napr. prostredníctvom pracovnej sily. Preto, ale aj z dôvodu neprehľadnosti finančných a materiálových tokov, nehovoriac o tom, že o všetkých ekonomických prioritách sa rozhodovalo v centre štátu, je diskusia o tzv. doplácaní na Slovensko zbytočná. Cit. podľa BARNOVSKÝ, M. Determinanty a problémy industrializácie Slovenska. In *Česko-slovenská historická ročenka 1998*. Brno 1998, s. 158.

rokoch“.³² Preto nie je možné na základe štatistických údajov z daného obdobia presne hodnotiť ekonomický vývoj, čo je zrejme aj z údajov v poslednom stĺpci tabuľky, kde zistíme, ako napr. kolíše sledovaný parameter za Slovensko v rokoch 1959 – 1961. Tabuľka č. 16³³

Tvorba národného dôchodku na 1 obyvateľa
(vypočítaná z bežných cien)

Rok	ČR	SR	Rozdiel ČR a SR	ČR =100, SR v %
1948	5 365,8	3 284,4	2 081,4	61,21
1949	6 851,3	4 083,2	2 768,1	59,60
1950	7 668,8	4 868,4	2 800,4	63,48
1951	9 258,4	5 666,1	3 592,3	61,20
1952	10 239,8	6 279,3	3 960,5	61,32
1953	11 124,9	6 933,1	4 191,8	62,32
1954	10 400,9	6 738,3	3 662,6	64,78
1955	11 196,1	7 332,4	3 863,7	65,49
1956	11 305,7	7 392,5	3 913,2	65,39
1957	11 699,9	7 854,6	3 845,3	67,13
1958	12 137,1	8 073,4	4 063,7	66,52
1959	12 305,4	8 335,4	3 970,0	67,74
1960	12 826,3	9 509,2	3 317,1	74,14
1961	13 732,4	9 452,1	4 280,3	68,83
1962	14 095,2	9 248,6	4 846,6	65,62
1963	13 909,9	8 992,2	4 917,7	64,65
1964	13 186,2	8 813,6	4 372,6	66,84
1965	14 026,5	9 467,5	4 559,0	67,50
1966	14 916,3	10 503,9	4 412,4	70,42
1967	17 257,5	13 196,7	4 060,8	76,47

32 Cit. podľa ŠULC, Z. Československé hospodárství v podmínekách centrálního plánování. Vývoj chtěný a skutečný. In *Hospodářský a sociální vývoj Československa (1945 – 1992)*. Praha 1996, s. 168. Preklad citácie z češtiny do slovenčiny autor. Pri výpočte prírastku národného dôchodku sa v období rokov 1967, 1968 brali do úvahy len 4 faktory, moderné systémové analýzy používané v zahraničí zohľadňovali až 26 činiteľov a výsledky tak omnoho presnejšie zobrazovali ekonomickú skutočnosť, nehovoriac o tom, že spôsobom výpočtu sa národný dôchodok umelo navyšoval, napr. započítavaním zbytočných a protismerných prepravných nákladov, ktoré boli vlastne národohospodárskymi stratami. Cit. podľa KOČTÚCH, H. K vecným problémom rozvoja ekonomiky Slovenska. In *Ekonomické problémy rozvoja Slovenska vo federatívnom usporiadaní. Zborník zo sympózia VŠE 6. – 8. mája 1968*. Bratislava : Edičné stredisko VŠE, 1968.

33 Ref. 7.

Napriek týmto obmedzeniam však musíme daný ukazovateľ zohľadňovať, lebo na niektoré tendencie z dlhodobého hľadiska predsa len poukazuje. Je v skutočnosti faktom, že sa znižoval rozdiel v tvorbe národného dôchodku na jedného obyvateľa českých krajov a Slovenska. Kým roku 1948 sa dosahovala na Slovensku úroveň 61,21 %, tak roku 1967 predstavovala 76,47 %.³⁴ Z toho vyplýva, že sa relatívne znižoval rozdiel v tvorbe národného dôchodku na jedného obyvateľa v daných oblastiach štátu. Faktom však tiež je, že pokiaľ ide o absolútne údaje, tak v danom dvadsaťročnom období sa v absolútnych číslach zvýšil rozdiel v tvorbe národného dôchodku medzi obyvateľmi českých krajov a Slovenska na takmer dvojnásobnú úroveň: roku 1948 bol rozdiel 2 081 Kčs, ale roku 1967 až 4 061 Kčs.

Ako sa po dvadsaťročnom ekonomickom vývoji za tzv. socialistického režimu i na základe proklamovanej politiky vyrovnávania zmenilo postavenie Slovenska v štáte, resp. do akej miery sa znížili rozdiely medzi ním a českými krajinami vo vybraných ukazovateľoch si rozoberieme v nasledujúcom texte. Na jednej strane sme spomínali problémy so zamestnanosťou či nárastom absolútnych rozdielov v niektorých ukazovateľoch. Na druhej strane z tabuľky č. 17 vyplýva, do akej miery došlo k zníženiu relatívnych rozdielov. Každý riadok tabuľky by si zaslúžil dlhý komentár, pretože sa za ním skrýva množstvo informácií a procesov, ale na tomto priestore ho môžeme len glosovať: evidentný je fakt, že v priebehu sledovaného dvadsaťročného obdobia sa zvýšila tvorba národného dôchodku na obyvateľa a znížilo sa relatívne zaostávanie za úrovňou českých krajín. Potvrďuje to tretí riadok tabuľky, ktorý dokumentuje podstatné zníženie zaostávania na tvorbe národného dôchodku na jedného pracovníka vo výrobnej sfére.

Tabuľka č. 17³⁵

Úroveň Slovenska v porovnaní s českými krajinami roku 1948 a roku 1967
v % (vo vybraných parametroch)

Parameter	1948	1967
Vytvorený národný dôchodok na 1 obyvateľa	61,21	76,47
Vytvorený ND na 1 pracovníka výrobnej sféry	58,89	92,27
Základné výrobné fondy na 1 obyvateľa	60,20	72,46
Základné výrobné fondy na 1 pracovníka výrobnej sféry	57,92	87,43
Základné prostriedky v priemysle na 1 obyvateľa	47,54	69,21
Základné prostriedky v priemysle na 1 pracovníka výr. sféry	45,75	83,51
Základné prostriedky v priemysle na 1 obyvateľa v prod. veku	49,01	71,37

Zaostávanie sa však príliš neznížilo z hľadiska celkovej vybavenosti pracovníkov základnými výrobnými fondami vôbec ani v oblasti priemyslu, kde sa napriek podpore procesu industrializácie Slovenska z celoštátnych zdrojov nedosiahla na jedného obyva-

34 Aj napriek uvedeným problémom a obmedzeniam, pokiaľ ide o problematiku vypočítavania národného dôchodku za tzv. socialistického zriadenia.

35 Ref. 7.

teľa ani 70 % úroveň českých krajín. Je však potrebné na tomto mieste povedať, že za základné pozitívum dosiahnuté v priebehu industrializačného procesu Slovenska v podmienkach plánovanej ekonomiky možno považovať zabezpečenie istého, relatívne fixného percentuálneho podielu Slovenska na celkových investíciách na rozvoj priemyslu a vôbec ekonomiky, čo viedlo k istým pozitívnym výsledkom, t. j. k relatívnemu zníženiu zaostávania za úrovňou českých krajín, ktoré by sa v podmienkach jednotného štátu a trhovej ekonomiky nemuseli dosiahnuť.

Ak sme na jednej strane spomenuli, ako sa vzhľadom na spôsob investovania znižovali relatívne rozdiely medzi úrovňou Slovenska a českých krajín, môžeme tiež uviesť, aký bol rast v jednotlivých oblastiach štátu, ak ho porovnávame so základom, ktorým bola úroveň roka 1948. Podľa oficiálnych štatistických údajov roku 1967 bol na Slovensku vytvorený národný dôchodok o 338,2 % vyšší než roku 1948 (na území ČR rast o 208 %). Dynamicky rástol najmä priemyselný sektor, ktorého národný dôchodok bol o 516 % vyšší než roku 1948 (na území českých krajov rast o 210 %). Keďže vzhľadom na nižší základ bol na Slovensku v porovnaní s českými krajinami celkovo rýchlejší ekonomický rast, zvýšil sa jeho podiel na tvorbe celoštátneho národného dôchodku z úrovne 19,15 % z roku 1948 na 25,19 % roku 1967.

Výsledkom investičných procesov na Slovensku v sledovanom období nebolo len znížovanie relatívnych rozdielov v porovnaní s úrovňou dosiahnutou v českých krajinách. Pozitívny posun nastal aj v štrukturálnych zmenách ekonomiky na Slovensku. Keď porovnávame podiel relevantných sektorov na tvorbe národného dôchodku v českých krajinách a na Slovensku, zistíme, že roku 1967, na slovenskej strane došlo k výraznej modernizácii štruktúry ekonomiky a do značnej miery sa posilnilo postavenie priemyslu a stavebníctva.

Na druhej strane podiel poľnohospodárstva a lesníctva na tvorbe národného dôchodku výrazne poklesol.

Tabuľka č. 18³⁶

Podiel jednotlivých sektorov na tvorbe národného dôchodku roku 1948 a roku 1967 v % na Slovensku a v českých krajinách (vypočítané z bežných cien)

	Poľn. a lesníctvo	Priemysel a stavebníctvo	Ostatné výr. odvetvia
SR - 1948	36,15	51,38	12,47
ČR - 1948	18,81	69,10	12,09
SR - 1967	17,17	70,47	12,36
ČR - 1967	12,34	75,26	12,40

Aj z údajov tabuľky č. 19 vyplýva, že v ekonomike Slovenska nastali pozitívne štrukturálne zmeny. Kým roku 1948 pracovalo v poľnohospodárstve vyše 60 % zo všetkých pracujúcich, roku 1967 ich podiel klesol na 25,53 %, pričom sa zvýšil podiel pracujúcich v priemyselnom sektore a v stavebnej výrobe.

36 Ref. 7.

Tabuľka č. 19³⁷

Pracujúci v národnom hospodárstve na Slovensku podľa odvetví v %
(vypočítané z priemerných počtov za daný rok)

Rok	1	2	3	4	5	6	7	8
1948	60,61	15,11	1,66	5,69	2,32	4,08	2,05	8,48
1967	25,53	30,69	2,33	9,31	3,45	6,32	2,59	19,77

1 – poľnohospodárstvo; 2 – priemysel; 3 – lesníctvo; 4 – stavebná výroba; 5 – nákladná doprava; 6 – vnútorný obchod; 7 – ostatné odvetvia hmotnej výroby; 8 – nevýrobné odvetvia spolu

Z analýzy podielu jednotlivých odvetví ekonomiky na tvorbe národného dôchodku na Slovensku roku 1967 vyplýva, že od roku 1948 sa významne posilnilo postavenie priemyslu (56,2 % podiel na tvorbe ND), najmä na úkor poľnohospodárstva (pokles z 32,3 % na 15,3 %), čím sa naplňali podstatné úlohy procesu industrializácie krajiny. Významný bol i podiel stavebníctva na tvorbe národného dôchodku (14,24 %).

Tabuľka č.20³⁸

Národný dôchodok vytvorený na Slovensku podľa odvetví v %
(vypočítané z bežných cien)

Rok	1	2	3	4	5	6	7
1948	39,95	32,29	3,86	11,42	3,34	7,78	1,36
1967	56,23	15,27	1,89	14,24	4,34	5,33	2,70

1 – priemysel; 2 – poľnohospodárstvo; 3 – lesníctvo; 4 – stavebníctvo; 5 – nákladná doprava; 6 – obchod a verejné stravovanie; 7 – ostatné

Keďže najdôležitejšiu úlohu v ekonomike, pokiaľ ide o tvorbu národného dôchodku, zohrával priemyselný sektor, priblížime si jeho odvetvovú štruktúru, resp. naznačíme tie procesy, ktorými prechádzal v období po roku 1948. Jedným z procesov, ktorý je hodný zaznamenania a zároveň signifikantný z hľadiska používanej metódy industrializácie, je neustála sa prejavujúca tendencia rastu výroby výrobných prostriedkov a poklesu podielu výroby spotrebných predmetov. V celom období od roku 1948 rástol na Slovensku podiel strojárkej výroby, ktorý roku 1967 predstavoval niečo vyše 24 % na hrubej priemyselnej výrobe, na druhom mieste z tohto hľadiska bol potravinársky priemysel – 20 % podiel na hrubej priemyselnej výrobe, pričom zamestnával len o niečo viac ako 9 % zo všetkých priemyselných robotníkov (pozri tabuľky č. 21 a 22).

37 Ref. 7.

38 Ref. 7.

Tabuľka č. 21³⁹Odvetvová štruktúra hrubej priemyselnej výroby na Slovensku v %
(podľa metodiky z decembra 1983)

Rok	VP	SP	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1948	47,0	53,0	10,7	32,6	6,1	3,6	16,3	6,3	5,3	9,9	9,2
1953	56,1	43,9	17,8	32,3	6,4	4,2	11,4	5,5	5,2	8,6	8,6
1960	59,3	40,7	21,5	25,1	7,8	7,9	8,6	6,8	6,5	7,3	8,5
1967	63,3	36,7	24,1	20,1	9,7	8,1	6,7	10,9	5,5	6,3	8,6

VP – výroba výrobných prostriedkov

SP – výroba spotrebných predmetov

1 – strojársky priemysel vrátane elektrotechnického a kovorobného; 2 – potravinársky priemysel vrátane mraziarenskeho a tabakového; 3 – hutníctvo železa a neželezných kovov; 4 – chemický a gumársky priemysel; 5 – drevársky, papierenský a priemysel celulózy; 6 – energetický a palivový priemysel; 7 – priemysel stavebných hmôt

Samotný tento fakt naznačuje závažné problémy efektívnosti rozvoja celého hospodárstva, keď do potravinárstva v porovnaní so strojárstvom plynuli marginálne rozvojové prostriedky, pričom potravinárstvo s oveľa nižším počtom zamestnancov dosahovalo takmer takú hrubú priemyselnú výrobu ako preferované strojárstvo. V odvetvovej štruktúre slovenského priemyslu významné miesto zaujímali odbory hutníctva železa a neželezných kovov, chemický, gumársky a energetický priemysel ako aj priemysel palív, pričom od roku 1948 sa postupne oslabovalo postavenie drevárskeho a papierenského priemyslu, o ktorom sa pôvodne uvažovalo, ako o jednom z nosných odvetví.

Tabuľka č. 22⁴⁰Odvetvová štruktúra priemyslu na Slovensku v %
(podľa priemerného evidenčného počtu robotníkov)

Rok	VP	SP	1	2	3	4	5	6	7	8
1948	52,32	47,68	12,4	18,7	5,9	18,1	13,9	12,1	4,4	4,8
1953	64,02	35,98	12,7	24,2	6,6	16,4	12,6	9,7	5,0	5,4
1960	60,45	39,55	10,8	28,5	5,7	14,7	11,0	9,1	5,7	5,9
1967	60,42	39,58	9,3	32,4	7,2	13,5	9,8	6,8	5,3	6,9

VP- výroba výrobných prostriedkov

SP – výroba spotrebných predmetov

1 – potravinársky, vrátane mraziarenskej výroby, tabakovej; 2 – strojárstvo vrátane elektrotechnického a kovorobného; 3 – hutníctvo železa a neželezných kovov; 4 – textilný a konfekčný; 5 – drevospracujúci a priemysel papiera a celulózy; 6 – priemysel stavebných hmôt; 7 – priemysel palív a energetický; 8 – priemysel chemický a gumársky

39 Ref. 7.

40 Ref. 7.

Slovensko sa po dvadsaťročnom období, ktoré uplynulo od februára 1948, zmenilo z krajiny prevažne agrárneho charakteru na priemyselno-agrárnu oblasť Československa. V priebehu tohto obdobia sa relatívne znížilo jeho zaostávanie za úrovňou českých krajín, ale dynamika ekonomického rastu Slovenska nemala taký charakter, aby sa znížili absolútne rozdiely v takých podstatných ukazovateľoch, ako je napr. tvorba národného dôchodku na jedného obyvateľa, či vybavenosť obyvateľstva základnými výrobnými fondami. Tento vývoj sa, pochopiteľne, podobným spôsobom prejavil aj na životnej úrovni obyvateľstva: rozdiel v peňažných príjmoch na jedného obyvateľa českých krajín v porovnaní so Slovenskom v absolútnych číslach narastal.⁴¹

Výsledný stav slovenského priemyslu na prahu roka 1968 bol determinovaný aplikovanou metódou industrializácie, ktorá bola svojím charakterom tzv. socialistická, ale aj tým, že bol riadený z centra štátu, pre ktorý boli z celoštátneho hľadiska bližšie záujmy české ako slovenské – čo v podstate vyplývalo z nerovnoprávneho postavenia Slovenska v štruktúre štátu. Preto sa v celom sledovanom dvadsaťročnom období pri plánovaní ekonomického rastu nedostatočne prihliadalo na špecifické slovenské podmienky. Preto sa pri investičnej výstavbe (napriek relatívne rýchlemu rastu na Slovensku) neadekvátne prihliadalo na prírastky pracovnej sily na Slovensku, napriek tomu, že na tieto skutočnosti slovenské orgány dlhodobo upozorňovali.

Preto aj Šikova ekonomická reforma vychádzala predovšetkým z ekonomických podmienok českého priestoru a po prestavbe veľkoobchodných cien k 1. 1. 1967 vedome postavila slovenské priemyselné podniky do nevýhodnejšieho postavenia v porovnaní s podnikmi na území českých krajov.⁴² Štruktúra ekonomiky, ktorá sa na Slovensku dlhodobo formovala pod určujúcim vplyvom centrálnych československých inštitúcií a v súvislosti s ich záujmami, sa tak stávala pre ďalší ekonomický rast Slovenska nevýhodnou, pričom aj všetky cenové opatrenia boli určované len subjektívne a odkláňali sa od skutočných trhových cien pôsobiacich na svetových trhoch.

* * *

Za sledovaných dvadsať rokov urobila slovenská ekonomika iste krok vpred. Faktom však je, že už na prahu roka 1968 si slovenskí ekonómovia i národné orgány uvedomovali mnohé jej problémy, čo bolo o. i. jedným z tých impulzov, ktoré viedli v konečnom dôsledku k udalostiam československej jari 1968. Podľa analýz vznikajúcich na Slovensku na jar 1968 sa nedostatočne využil proces industrializácie, podobne ako potenciálne zdroje na vybudovanie moderného hospodárstva na takej štruktúrálnej a technickej

41 Cieľom štúdie na takomto priestore pochopiteľne nie je analýza vývoja životnej úrovne obyvateľstva v českých krajinách v porovnaní so slovenskou skutočnosťou. Faktom však je, že ak vychádzame z oficiálnych údajov rozdiel v peňažných príjmoch na 1 obyvateľa v českých krajinách a na Slovensku bol roku 1953 1 962 Kčs a roku 1967 to bolo už 2 832 Kčs. Vypočítané na základe údajov Historickej štatistickej ročenky ČSSR, Praha 1985. Údaje za predchádzajúce roky absentujú.

42 Z jednotlivých opatrení ekonomickej reformy priemyselné podniky na Slovensku najvýraznejšie pocítili prestavbu veľkoobchodných cien, ktorá sa uskutočnila k 1.1.1967. Tá sa realizovala takým spôsobom, ktorý zachovával nižšiu cenovú úroveň výrobkov surovinových a základných odvetví oproti finalizujúcim, ktorých bolo viac na Slovensku. Bližšie pozri LONDÁK, SIKORA, LONDÁKOVÁ, ref. 4, s. 238 a nasl.

úrovni, ktorá by zodpovedala vtedajšiemu stavu svetového vedeckého a technického progresu. Takisto sa nedoriešili problémy v oblasti ekonomického a sociálneho vyrovnávania Slovenska na úroveň českých krajov. Preto sa roku 1968 s veľkými očakávaniami vstupovalo do reformného procesu 1968, ktorý mal priniesť tak zmenu v politickom postavení slovenského národa v spoločnom československom štáte, ako aj nový pozitívny ekonomický rast na Slovensku.

**Predložená štúdia je výsledkom riešenia grantovej úlohy VEGA 2/7177/27 – Slovensko v období od čs. jari 1968 do začiatku 90. rokov 20. storočia. Snahy o postihnutie základných tendencií politického, ekonomického a kultúrneho vývoja.*

RECENZIE

VOIT, Petr. *ENCYKLOPEDIA KNIHY. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha : Nakladatelství Libri s. r. o. ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2006, 1 350 s.

Na prelome minulého a tohto roku sa objavila na trhu *Encyklopedie knihy*, ktorá si zaslúži mimoriadnu pozornosť; bola vydaná v pražskom nakladateľstve Libri v spolupráci s Kráľovskou kanóniou premonštrátov na Strahove. Aj keď sme si v posledných decéniách zvykli, že sa vydávajú encyklopédie z rozmanitých vedných odborov spracované na rozličnej úrovni, táto predkladaná je skutočne výnimočná, a to vďaka svojmu monumentálnemu rozsahu i obsahu. Zároveň je prepracovaná tak, že zodpovedá akýmkoľvek vedeckým kritériám. Je pozoruhodné, že sa na takú náročnú prácu podujala jedna jediná osoba napriek tomu, že sa doba veľkých encyklopedistov dávno skončila. Vskutku, v takom Francúzsku, Nemecku a Poľsku existujú už takéto práce a vydávajú sa aj v súčasnosti, zväčša doplnky, avšak vždy sú výsledkom kolektívneho úsilia. Nemožno pritom nevidieť celkový dejinný vývoj „veľkých národov“ a od toho sa odvíjajúcich možností pre ich rozvoj oproti krajinám, ktoré vznikli alebo sa osamostatnili až po dlhom období spoluzitia v inom štátnom útvare. To sa samozrejme musí odrážať aj v pohľade na dejiny knižnej kultúry a spisby, ale následne aj v neprimerane skromnejších možnostiach ich výskumu.

Peter Voit si predostrel cieľ sprístupniť odbornej verejnosti, ako sám uvádza v podnázve *Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století* a v ďalšom pokračovaní vymenováva v podstate tematickú náplň encyklopédie, s čím sa čitateľ má možnosť oboznámiť: *papír, písmo, písmolijectví – knihtisk a jiné grafické techniky – tiskaři, nakladatelé, knihkupci – ilustrátoři a kartografové – literární typologie, textové a výtvarné prvky knihy – knižní vazba, knižní obchod*. P. Voit mal veľmi dobré teoretické aj praktické predpoklady na vytvorenie tohto diela – spočiatku pracoval ako vedúci oddelenia rukopisov a starých tlačí v Národnej knižnici ČR v Prahe, kde viedol o. i. československý tím spolupracovníkov pre dokončenie Tobolkovho *Knihopisu českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. I-II_{-IX}* (Ed. Zdeněk Tobolka, od V. zväzku František Horák. Praha, 1925-1967). V 80-tych rokoch povychádzali ku *Knihopisu* viaceré dodatky, overené doplnky a indexy menné, názvové, tlačiarenské a pod. (*Knihopis... Dodatky. II_{-III}* Praha, 1994-1996; *Příspěvky ke knihopisu...I-XI*. Praha, 1985-1996). Potom prešiel do známeho pražského antikvariátu pri Karlovom moste a v súčasnosti pokračuje v knižnici premonštrátov na Strahove. Popritom vyučuje knihovedu na Karlovej univerzite.

Encyklopédia obsahuje zosumarizované a prehodnotené poznatky o tlačenej knihe od najstarších čias až do začiatku 19. storočia; o knihe vyrábanej ešte ručným spôsobom – ako sa to hodnotí aj v konzorcii pre spracovávanie starých tlačí, kde sa ako prelom stanovil rok 1830, pretože potom nasleduje už strojové vydávanie kníh (L. Hellinga - J Goldfinch. Ten years of ISTC. In *Bulletin du bibliophile*, 1990, č. 1, s. 125-132). Treba uznať, že P. Voit mohol a aj nadviazal na veľmi dobrú knihovnícku tradíciu v Čechách; okrem Zdenka Tobolku a Františka Horáka možno spomenúť celú plejádu odborníkov, akými boli, alebo sú, Pravoslav Kneidl, Bedřiška Wižďálková, Emma Urbánková, Mirjam Bohatcová, Bohuslava Brtová, Mirko Riedl, Jiří Louda, Jaroslav Vrchotka, Vladislav Dokoupil, Jaroslav Vobr, Vašek Pumprla, Anežka Baďurová, Jarka Kašparová, Olga Fejtová, Jozef Polišíenský, Martin Svatoš, Kamil Boldan, Peter Mašek a mnohí iní, ktorí buď pracovali na bibliografiách kníh rozličného obdobia, alebo spracovali nejakého tlačiara alebo dejiny súvisiace s niektorou čiastkovou témou. Podobne treba spomenúť, že okrem celkovej znalosti vývinu knihy v celom európskom okruhu zakomponoval Peter Voit do encyklopédie výsledky výskumu aj z územia Slovenska – odvolávajúc sa napr. na Jána Čaploviča, Imricha

Kotvana, Jozefa Kuzmíka, Jozefa Telgárskeho, Želku Geškovú a Táňu Vančovú, ktorí vychádzali z poznatkov budovaných spoločne v rámci Československa silne pod vplyvom českého teoretického základu. Zároveň uvádza aj súčasné spracovateľské tímy hlavne pod gestorstvom Národného bibliografického ústavu Slovenskej národnej knižnice v Martine. Záznamy o knihách – rukopisoch i starých tlačiach sa v súčasnosti v Čechách aj na Slovensku prenášajú do digitálnej formy v rámci viacerých projektov napr. *Clavis monumentorum Bohemiae* alebo *Výskumu knižnej kultúry na Slovensku*. Popritom, aj keď okrajovo, zaznamenáva autor encyklopédie tematiku kódexov a rukopisov neskoršieho obdobia, ktoré v Čechách už moderným spôsobom spracovávali, resp. spracovávajú, Pavel Spunar, Ivan Hlaváček a Alena Richterová, na Slovensku Július Sopko a Juraj Šedivý. Rukopisom sa však venoval len kvôli kontinuite výkladu o najstarších dejinách knihy.

Zaujímavý je autorov predslov k encyklopédii, kde *expressis verbis* vyjadruje svoj názor a snahu podať proces vývinu českej knihy objektívne, t. j. aj kriticky k domácim obdobiam preceňovania vlastných produktov a zároveň v porovnaní so súdobými európskymi tlačiarmi. Tak dochádza z jeho pera k viacerým poopraveniam „zažitých“ omylov, ku ktorým sa dopátral vďaka serióznemu zhodnoteniu najnovších domácich aj zahraničných bádanií, resp. upozornil na niektoré opravy iných bádateľov, ktoré však zostali zabudnuté na úrovni dávnejších odborných publikácií alebo článkov, popritom im poskytol širšiu platformu. Ako príklad môžu poslužiť niekedy až úsmevné vyjadrenia Antonína Jaroslava Vrtátka a Karola Alojza Vinařika o pôvode vynálezcu kníhtlače Jána Gutenberga, vraj z Kutnej Hory, a o jeho bakalaureáte na pražskej univerzite. Rovnako v rámci romantických a neskôr národnobuditeľských snáh bolo vyzdvihované publikovanie v českom jazyku do skoršieho dáta – tak napr. *Kronika trojanská* vyšla na základe štúdia Emmy Urbánkovej až o 11 rokov neskôr, t. j. roku 1476 v Plzni, oproti tomu, ako sa pôvodne domnievali. Pre bádateľov typu Jozefa Jungmanna, Mikuláša Alojza Voigta alebo Františka Procházkou bola neprijateľná myšlienka, že by v pobielohorskom období vyšla kvalitatívne hodnotná spisba v katolíckom prostredí. Ale aj z vývinu celkového prístupu ku komplexu tlačenej knihy bolo toto obdobie zaznávané ako obdobie úpadku – nehovoriac, že český barok je aj v knižnej kultúre v mnohých prípadoch vynikajúci a nenahraditeľný. Na druhej strane napr. v druhej polovici 19. storočia je v porovnaní so susednými krajinami neprimerane vyzdvihovaný Jiří Melantrich a Ivančicko-Kralická českobratrcká tlačiareň zo 16. storočia, taktiež *en bloc* celé rudolfínske obdobie. Takéto pohľady vyzdvihujúce „českojazyčnú líniu“ však pretrvávajú aj v pomerne nedávnej odbornej literatúre – u Mirjam Bohatcovej alebo Pravoslava Kneidla v kolektívnom diele *Česká kniha v proměnách staletí* (Praha, 1990). Ale tieto vytypované ukázkové „komentáre“ ani nepodceňujú a ani nepodávajú reálny obraz o encyklopédii. Len jednoducho dokumentujú, že sa jej autor snažil podložiť svoje tvrdenia objektívne a na niektorých miestach kriticky. Zamýšľal sa aj nad príčinami kvalitatívne i kvantitatívne nižšej úrovne tlačiarní v Čechách a na Morave, ktorým v porovnaní napr. s francúzskymi chýbala dostatočná konkurencia a požiadavka čitateľov a ktoré ani nefungovali pod dohľadom štátu.

Odpútajúc sa od skúmania národného prvku pri dejinách kníhtlačiarskeho prvkov sa pristupuje k serióznemu bádaniu rozličných odborov kníhtlačiarskeho prvkov – typograficko-vydavateľských centier, najmä tlačiarenskeho písma i ilustrácie. V tomto smere však ešte stále chýbajú komplexné archívne výskumy. Neobchádzajú sa ani pohľady na slovenské bádateľské pole – M. Bohatcová upozorňuje napr. na osud drevených štočkov z dielne Albrechta Dürera, ktoré putovali cez olomouckú Güntherovu tlačiareň zo 16. storočia až po škarniclovskú tlačiareň v Skalici v 19. storočí. Ich analýzu podala Eva Šefčáková (In *Kniha '91 – '92. Zborník pre výskum dejín knižnej kultúry*. Martin, 1993 a v publikácii *Drevené štočky. Zbierka Historického múzea SNM v Bratislave*. Bratislava, 1998). Rovnako kriticky predostiera P. Voit popisy grafickej techniky od P. Kneidla, ktoré, podľa jeho slov, neobstoja v porovnaní so zahraničím.

Predkladaný materiál je v encyklopédii zaradený do 2 420 abecedne radených hesiel; tieto majú povahu mennú (1 371 biografických hesiel), vecnú (922 hesiel) a geografickú (127 hesiel).

Orientácia v nej zodpovedá modernému metodologickému prístupu radenia hesiel, pričom sa osobitne rozpracované kľúčové slová odkazujú pomocou šípky na hlavné heslo. Každé heslo tvorí samostatnú a ucelenú jednotku, v ktorom je výklad opatrený dostatočným množstvom prameňov, bibliografií, resp. odbornej domácej i svetovej literatúry. Pri predstavovaní známych osobností, ktoré sa podieľali pri vzniku knihy, sa zaznamenávajú aj ich portréty v genealogickom poradí, nasledujú rozličné spoločenské väzby a historické súvislosti. P. Voit rieši problém používania formy mena podľa zaužívaných domácich pravidiel, pri cudzincoch necháva znenie v ich rodnom jazyku a k tomu pridáva v zátvorke ich českú formu. Orientáciu uľahčuje menný a vecný register a register citovaných tlačí. Text encyklopédie je sprevádzaný vynikajúcou obrazovou prílohou, ktorá veľmi dobre dokumentuje textový výklad. Častokrát jedinečné tlačie uchovávané v bohatých knižniciach Strahovského kláštora a Národnej knižnice ČR v Prahe, ale aj celého radu ďalších inštitúcií, sa takouto formou sprístupňujú širšej odbornej verejnosti a nadobúdajú tak ďalšiu dimenziu svojej existencie.

Nedá sa na malej ploche uviesť celé bohatstvo, ktoré encyklopédia predkladá o dejinách i o súčasnom výskume českej a čiastočne i slovenskej knihy, hlavne vo vzťahu k Európe. Považujeme za záslužný čin, že Peter Voit moderným spôsobom, komplexne a s nadhľadom i s dostatočnou erudíciou túto problematiku vykreslil a načrtnol v celej jej šírke a hĺbke. Encyklopédia je svojim spracovaním vhodná a historicky i jazykovo prístupná aj pre slovenského čitateľa, predovšetkým pre vedecké pracoviská zaoberajúce sa knihou a jej vývinom, aj všeobecnejšie knižnou kultúrou a jej dejinami.

Eva Frimmová

AMMERER, Gerhard - WEISS, Alfred Stefan (Hrsg.). *STRAFE, DISZIPLIN UND BESSERUNG. Österreichische Zucht- und Arbeitshäuser von 1750 bis 1850*. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien : Peter Lang, 2006, 287 s.

Koncom minulého roka publikovalo vydavateľstvo Peter Lang monografický zborník, ktorý zostavili historici z Univerzity v Salzburgu Gerhard Ammerer a Alfred Stefan Weiß. Oba sa už dlhší čas venujú otázkam dejín trestného práva a kriminality, najmä väzenského systému a jeho inštitúciám. Profesor G. Ammerer vo svojich početných štúdiách i monografii sledoval problematiku kriminality a reakcií spoločnosti na ňu, či už v podobe ideových postojov alebo konkrétnych trestnoprávných opatrení. Osobitne sa pritom zamerl na špeciálnu skupinu „kriminálnych živlov“ – žobrákov a tulákov. Podobne sa na dejiny kriminality v súvislosti s dejinami chudoby v Rakúsku v období raného novoveku špecializuje A. S. Weiß (z ich novších prác pozri Ammerer, G.: *Heimat Straße. Vaganten im Österreich des Ancien Régime*. Ed. Sozial- und wirtschaftshistorische Studien. München; Oldenburg 2003; Ammerer, G. - Bretschneider, F. - Weiß, S. (Eds.): *Gefängnis und Gesellschaft. Zur (Vor)Geschichte der strafenden Einsperrung*. Leipziger Uni-Verlag 2003).

Hoci sa vo svojich doterajších prácach zameriavali predovšetkým na obdobie osvietenstva, v najnovšej publikácii *Trest, disciplína a náprava* prinášajú prierez vývoja tzv. robotárni a poľpšovni ako inštitúcií trestného práva zhruba od polovice 18. do polovice 19. storočia. Na prvý pohľad sa môže zdať, že ide o zborník prípadových štúdií, mapujúcich vznik a vývoj najväčších väzenských zariadení, tzv. robotárni na území dnešného Rakúska. Syntetizujúca úvodná štúdia G. Ammerera, v ktorej charakterizuje základné rysy a medzníky formovania moderného trestného väzenského systému v Habsburskej monarchii, však výrazne posúva záber i význam pu-

blíkácie. Základným cieľom tejto práce bolo nadviazať na staršie výskumy rakúskeho historika H. Stekla (publikované v mnohých štúdiách a monografií Stekl, Hannes: *Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671 – 1920. Institutionen zwischen Fürsorge und Strafvollzug*. Wien 1978) a posunúť poznanie v tejto oblasti, čo sa autorom naozaj podarilo. Ďalšou ambíciou editorov (ako uvádza Ammerer na s. 7-8) bolo osvetliť teoretický koncept Michela Foucalta o mechanizmoch uplatňovania moci pri presadzovaní disciplinizácie spoločnosti, ktoré považujú za mimoriadne prínosné pri výskume tejto problematiky.

Z tohto zámeru – odhaliť konkrétne prejavy spomínaných mechanizmov a transformačných procesov na konkrétnych príkladoch – vyplynul spôsob koncipovania jednotlivých štúdií i celkové usporiadanie publikácie.

Môžeme konštatovať, že mikroanalytický prístup, doplnený o syntetizujúci pohľad, je nesporným prínosom recenzovanej práce. Publikácia predstavuje sumár poznatkov o najväčších nápravno-trestných zariadeniach v Predlitavsku a zároveň hutnú charakteristiku vývoja trestného práva a trestnoprávných väzenských inštitúcií, a to najmä vo vzťahu k páchatelom drobnej kriminálnej činnosti, pre ktorých boli tzv. robotárne určené. Dôležitým aspektom, ktoré práca sleduje, sú zmeny dobových predstáv spoločnosti o kriminálnych deliktoch a spôsobe ich trestania. Hodnotnú súčasť knihy tvoria prílohy, v ktorých sú publikované dobové textové a obrazové pramene.

Rozsiahla úvodná štúdia G. Ammerera postihuje viacero dôležitých aspektov vzniku a vývoja resocializačných zariadení v kontexte zmien trestného práva i spoločensko-politických názorov na mieru a spôsob trestných opatrení. Charakterizuje jednotlivé reformy trestného práva v Predlitavsku od polovice 18. storočia a načrtáva postupnú špecializáciu zariadení na prevýchovu resp. pre výkon trestu: od prvých chudobincov (*Armenhaus*), kde boli chovanci povinní pracovať (prvý takýto ústav v Rakúsku vznikol roku 1673 vo Viedni), cez nápravno-výchovné zariadenia tzv. polepšovne a robotárne (*Zucht- u. Arbeitshaus*) tereziánskeho a jozefínskeho obdobia, až po špecializované moderné väznice, ktoré sa etablovali po reforme trestného poriadku v 40. rokoch 19. storočia. Represívne opatrenia štátu voči ľuďom na okraji spoločnosti je dôležité vnímať práve v tomto kontexte, pretože to umožňuje objasniť paralelnú existenciu nápravno-výchovných zariadení, ktoré fungovali popri sebe na rovnakých zásadách a pravidlách v rovnakom čase, avšak pod rôznymi názvami. Zaujímavé je sledovať postupnú humanizáciu trestno-právnych opatrení voči trestaným, na príklade konkrétnych foriem trestania a zaobchádzania s trestancami. Autor sa pritom osobitne venuje postupnému upúšťaniu od trestu smrti (v podkapitole na s. 9-28). Dobový diskurz odkrýva nielen ideové pozadie a zdôvodnenie represívnych legislatívnych opatrení štátu, ale aj ohlasy verejnosti na ne. Napriek tomu, že verejno-literárny diskurz o väzenstve prebiehal podľa Ammerera v Rakúsku oneskorene a v obmedzenej podobe (s. 36 a 44), jeho rozbor dostatočne odhaľuje rozpor medzi zámermi tvorcov zákona a jeho odozvy vo verejnosti. Autor v tejto súvislosti pripomína kritické ohlasy na návrhy Jozefa II. o sprísnení trestného postupu voči zaháľáčom a žobrákom. Verejnosť vnímala tieto opatrenia ako príliš brutálne; reakciou na ne bolo publikovanie viacerých kritických spisov (napríklad *Warum wird Kaiser Joseph von seinem Volke nicht geliebt?* z roku 1787), ktoré im vytýkali nehumánosť. Ammerer nezostáva iba pri prehľade legislatívy a analýze dobového diskurzu, ale zaujíma sa o spôsoby, do akej miery a akým spôsobom sa právne nariadenia realizovali v praxi. Podobne ako vo svojich starších prácach znova upozorňuje na ďalšiu podstatnú okolnosť: rozpor medzi literou zákona a jeho reálnym uplatňovaním. Potvrdzujú sa tým závery, ku ktorým dávnejšie dospel na základe rozboru súdnej praxe (napr. Ammerer, G.: *Aufgeklärtes Recht, Rechtspraxis und Rechtsbrecher – Spurensuche nach einer historischen Kriminologie in Österreich*. In Ammerer, G. - Haas, Hans: *Ambivalenz der Aufklärung. Festschrift für Ernst Wangermann*. Wien; München; Oldenbourg 1997, s. 101-138), v ktorej poukázal, že štúdy

nerespektovali prísne postupy voči žobrákom, čo vyplývalo z psychologicko-morálnych zábran akceptovať nové sociálno-politické opatrenia panovníka.

Jadro monografického zborníka predstavuje šesť štúdií, mikroanalytických sond o vzniku a vývoji pracovných nápravno-výchovných zariadení vo Viedni, Innsbrucku, Grazi, Klagenfurte, Salzburgu a Linzi. Štúdie sú postavené na rovnakých metodologických východiskách a sledujú spoločné konkrétne otázky, takže výsledkom je pomerne ucelený obraz vývoja a významu spomínaných ústavov. Zaiste k tomu prispelo aj zloženie autorského kolektívu (A. S. Weiß, G. Ammerer, Martin Scheutz, Elke Hammer-Luza a Helmut Beneder), pričom A. S. Weiß sa autorsky podieľal na väčšine štúdií.

Na pozadí mikrohistórie jednotlivých inštitúcií si autori kladú všeobecné otázky disciplinarizácie spoločnosti, v ktorom robotárne fungovali ako typ zariadenia sociálnej politiky i represie zároveň. Upozorňujú na závažný problém definície týchto inštitúcií, ktorý vyplýva z nejasnosti ich pomenovania. V priebehu vývoja sa pôvodné všeobecné ústavy pre chudobných postupne transformovali a špecializovali a menilo sa aj ich pomenovanie. Názov však nie vždy zodpovedal forme a účelu inštitúcie; napríklad viedenský ústav vystupoval pod názvom chudobinec (*Armenhaus*) aj v čase, keď plnil funkciu väznice, k jeho premenovaniu (na *Zuchthaus*) došlo až v neskoršom období (podrobnejšie s. 63, 7, 80). Pôvodný účel ústavov – budúcich robotární – bol univerzálny a multifunkčný. Prvé ústavy z konca 18. storočia boli väzením i miestom nútej práce v jednom, avšak často zároveň aj zariadením pre chudobných, siroty i duševne choré osoby. Postupne a v jednotlivých ústavoch odlišne, dochádzalo k ich špecializácii podľa účelu (pre chudobných, trestancov, siroty, telesne postihnutých atď.) a aj fyzickému oddeľovaniu (do osobitných častí budov, neskôr samostatných špecializovaných ústavov). Z tohto dôvodu je mikroanalytický prístup nevyhnutný aj pri typologizácii inštitúcií v uhorskom prostredí. Doterajšie výskumy týchto ústavov v Uhorsku a na Slovensku (známa je napr. štúdia Norberta Duku o bratislavskej robotárni) sa potýkajú s rovnakými terminologickými problémami. Aj v uhorskom prostredí došlo k sfornovaniu typu nápravno-výchovných zariadení v zmysle moderných väzníc až v druhej polovici 19. storočia. Typologizáciu ústavov komplikuje aj fakt, že v Uhorsku ešte aj na prelome 19. a 20. storočia existovali ústavy pod názvom *robotáreň (Dolgház)*, ktoré sa členili na dve časti: tzv. dobrovoľnú – vyhradenú pre chudobných ľudí bez práce, a tzv. nútenú – kde bola pracovná povinnosť trestancom nariadená ako súčasť trestu za spáchaný kriminálny delikt.

Jednotlivé štúdie v recenzovanej práci prinášajú rad nových faktov a záverov o zameraní, fungovaní, efektívnosti, i každodennom živote jednotlivých nápravno-výchovných ústavov. Približujú okolnosti vzniku, postupný vývoj a reformy zariadení, konkrétne pomery v tom - ktorom ústave až na úroveň denného režimu, zdravotných, hygienických a stravovacích podmienok. Charakterizujú personál a – kde to pramene umožňujú – aj chovancov a trestancov. Osobitne sa venujú organizácii práce v robotárňach (druh a typ práce, práca mimo priestorov ústavu). Nevyhýbajú sa pritom ani komplikovanej otázke celkovej účinnosti ústavov nútej práce, a to nielen v zmysle ich ekonomickej rentability, ale aj výsledného efektu pri morálnej prevýchove trestancov.

Ekonomický efekt robotární resp. ústavov nútej práce, predstavuje skutočne dôležitý (a v istom zmysle kardinálny) problém, o ktorom sa diskutovalo predovšetkým v súvislosti s rozvojom raných manufaktúr (v slovenskej historiografii sa mu venoval A. Špiesz). Závety, ku ktorým autori štúdií dospeli, iba podčiarkujú doterajšie tézy, že – napriek zdôrazňovanému prínosu robotární ako zdroja pracovnej sily pre prvé manufaktúry – bola nútená práca chovancov robotární nerentabilná a zisk z nej dokázal kryť iba malú časť výdavkov potrebných na chod ústavu. Platí to aj pre prácu trestancov/chovancov, ktorá prebiehala vo vnútri ústavu pre jeho vlastnú potrebu a vo vlastnej réžii. Predpokladalo sa, tento záver platí predovšetkým pre prax ústavov nútej práce v 19. storočí, avšak pramene z rôznych ústavov dokazujú jeho platnosť aj pre 18. storočie.

Ešte náročnejšie je kvalifikovane zodpovedať na otázku, do akej miery sa podarilo dosahovať deklarovaný cieľ resocializačných zariadení, ktoré mali nútenou prácou dosiahnuť prevýchovu v zmysle získania pracovných návykov, prípadne kvalifikácie, a tiež duchovného náboženského obrodzenia. Autori pritom využili širokú škálu dostupných prameňov – v prvom rade priamo z produkcie toho-ktorého ústavu (napr. inštrukcie pre personál a trestancov, pravidelné správy o činnosti), ale aj súdne a policajné spisy a ďalšie. Zaujímavý zdroj informácií a hodnotení prinášajú správy inšpektorov a oficiálnych návštev robotární (vrátane panovníka), z ktorých majú mnohé moralistický a neraz až reportážny charakter, čím zároveň predstavujú závažné príspevky do dobového diskurzu k tejto problematike. Novým hodnotným prameňom, na ktorý upozornili, sú cestopisy. Práve tieto zdroje prinášajú často iný uhol pohľadu, než oficiálne materiály o činnosti ústavov a kritizujú ich neúčinnosť. Viaceré dobové správy odborníkov i laikov konštatovali, že resocializačné ústavy boli skôr miestom morálnej „skazy“, než prevýchovy. Za všetky uvedme citát z opisu trestného ústavu v Linzi roku 1813: „*Nepolepšiteľní a pokryteckí naničhodníci opúšťajú trestnicu rovnako skazení, ako do nej vstúpili, a tým zlyháva každý pokus pre ich nápravu*“ (s. 42-43). Úsilie o morálnu nápravu a prevýchovu dokladajú autori štúdií údajmi o pôsobení kňazov v robotárňach (s. 77-80 a ďalšie), o školskej výuke, boji proti alkoholizmu či snahe o „morálnu záchranu“ žien. Rovnako približujú realitu vyhýbania sa práce, nepokojov medzi trestancami a ich útekov z ústavov.

Pre záujemcov o danú problematiku bude zaiste prínosom pomerne bohatá obrazová a textová príloha. Čiernobiele, ale najmä farebné reprodukcie (dobové vyobrazenia foriem a nástrojov trestu, ktoré tvorili prílohu k návrhu trestného poriadku z roku 1781) predstavujú zaujímavý ikonografický prameň. V osobitnej textovej prílohe, pripojenej na záver knihy, je publikovaný komentovaný prepis desiatich pôvodných prameňov k dejinám jednotlivých ústavov (interné predpisy, správy o založení, činnosti, opisy zariadení) a zoznam dobovej literatúry k nim. Monografia má bohatý poznámkový aparát. Čitateľnosť textových príloh je však do určitej miery znehodnotená ich technickým spracovaním – príliš malé písmená posúvajú text až na hranicu čitateľnosti.

Ku skvalitneniu publikácie by prispelo aj zaradenie súhrnného záveru, ktorý do určitej miery supluje úvodná štúdiá. Celkovo je publikácia nesporným prínosom k dejinám ústavov nútenej práce v kontexte dejín trestného práva, kriminality a sociálnej politiky. Autorom sa podarilo odpovedať na základné problémy vývoja a účinnosti týchto inštitúcií v širšom kontexte. Metódou mikroanalýzy vytvorili solídny základ pre formulovanie všeobecných záverov. Podarilo sa im rozšíriť poznanie významu robotární pri formovaní moderného väzenstva a špecializovaných oblastí sociálnej politiky. Svojím koncipovaním a metodickým prístupom môže publikácia slúžiť ako prameň a inšpirácia pre podobné výskumy tejto mimoriadne zaujímavej problematiky, ktorej sa u nás – na rozdiel od rakúskej a maďarskej historiografie – venovala doteraz iba malá a sporadická pozornosť.

Gabriela Dudeková

GILBERT, Martin. *KRISTALLNACHT: PRELUDE TO DESTRUCTION*. Londýn : HarperPress, 2006, 314 s.

Predmetom Gilbertovej sedemdesiatej šiestej knihy *Krištáľová noc: Predohra záhuby* je rovnomenný nacistický pogrom, významovo presahujúci svoje vtedajšie geografické a časové ohraničenie. Menej ako dvadsaťštyri hodín trvajúce nepokoje si nevyžiadali „iba“ deväťdesiatjeden mŕtvych Židov, vyše tridsaťtisíc židovských mužov v produktívnom veku deportovaných do koncentračných táborov Buchenwald, Dachau a Sachsenhausen, viac ako tisíc zničených synagóg

a tisíce zdemolovaných židovských obchodov (s. 118). Noc z 9. novembra 1938, tak ako to vníma (nielen) autor tejto knihy, britský historik sir Martin Gilbert, mala hlbší, prelomový význam.¹ Krištal'ová noc, za prvé, symbolizovala vyvrcholenie viac ako päť rokov trvajúcej nacistickej protizidovskej politiky a za druhé, predstavovala zlomový bod na ceste k takzvanému konečnému riešeniu židovskej otázky.

Chápaniu Krištal'ovej noci ako udalosti, ktorá nestojí v akomsi historickom vákuu, ale ktorá má svoju predohru a (tragický) záver, zodpovedá aj samotné rozvrstvenie knihy. Zatiaľ čo udalosti bezprostredne súvisiace s Novembrovým pogromom² zaberajú o niečo menej ako polovicu monografie, jej väčšiu časť vyplňa analýza toho, čo pogromu predchádzalo a čo naň nadviazovalo. Hneď v úvodnej kapitole si autor všíma udalosti z 18. októbra 1938, kedy bolo na základe Hitlerovho rozkazu vyhnaných viac ako dvanásť tisíc v Poľsku narodených a v Nemecku legálne žijúcich Židov.³ Nemeckým úmyslom bolo týchto Židov deportovať za nemecko-poľské hranice, ôsmim tisícom z nich však vstup do Poľska nebol umožnený a tí sa tak ocitli na území nikoho, odmietnutí z oboch strán. Odplatiť nespravodlivosť voči svojim rodičom, rovnako ako voči všetkým dvanástim tisícom Židov sa siedmeho novembra pokúsil mladý, len sedemnášťročný Žid žijúci toho času v Paríži, Herschel Grynszpan. S úmyslom zabiť nemeckého veľvyslanca, Grynszpan smrteľne postrelil Ernsta vom Ratha, tretieho tajomníka tamojšieho veľvyslanectva. Gilbert si všíma, že 9. november, deň Rathovej smrti, pripadol na pätnáste výročie neúspešného Pivnicového puču a Hitler sa tak o smrti nemeckého diplomata dozvedel na príslušných mníchovských oslavách. Hitlerovo rozhodnutie vo veci bolo jasné: pokračovanie deportácii a stiahnutie polície, „duchovným otcom“ pogromu však bol nemecký minister propagandy Josef Goebbels (s. 28 a nasl.). Gilbert zaznamenáva pripravenosť vedúcich nacistov, predovšetkým Goebbelsa, využiť Grynszpanov čin vo svoj prospech a pod zámenkou spontánneho hnevu nemeckého obyvateľstva vyvolať masovú akciu voči Židom. Z autorovho podania je zreteľné, že Krištal'ová noc nebola holým výsledkom nacistických krokov podniknutých v bezprostrednej súvislosti s pogromom, ale že to bola skôr kulminácia protizidovskej politiky predchádzajúcich piatich rokov. Je však otázne, prečo Gilbert okolnostiam Grynszpanovho činu nevenuje väčšiu pozornosť a niektoré s atentátom súvisiace otázky necháva nezodpovedané.⁵

-
- 1 Porovnaj DWORK, Deborah - PELT, Robert Jan Van. *Holocaust: A history*. New York : W. W. Norton & Company, 2003, s. 102. („*The pogrom of November 9 1938 was the end of beginning; the 10th of November was the beginning of the end.*“)
 - 2 Pojem „Krištal'ová noc“ je do istej miery zavádzajúci, ako eufemizmus odvracia pozornosť od skutočného rozmeru daného pogromu. Istá spornosť pojmu je daná tým, že označenie „Krištal'ová noc“ vychádza z termínu nacistickej propagandy „Reichskristallnacht“, doslova „Ríšska krištal'ová noc.“ V historiografii však „Krištal'ová noc“ zostáva zaužívaným pojmom, rovnako ako „Novembrový pogrom“, „Noc rozbitého skla“, ktoré budú v recenzii chápané ako synonyma.
 - 3 V historiografii prevládajúcim názorom je, že k deportáciám v Nemecku žijúcich poľských Židov došlo až po Himmlerovom nariadení z 26. októbra 1938 (čiže 28. októbra, resp. v noci z 27. na 28. októbra). Pozri napr. BAUER, Yehuda. *A history of the Holocaust*. New York : F. Watts, 1982, s. 108 (hovori o asi osemnástich tisícoch deportovaných Židov); BURLEIGH, Michael - WIPPERMANN, Wolfgang. *The racial state: Germany 1933 – 1945*. Cambridge : Cambridge university press, 1992, s. 89 (prikláňa sa k asi sedemnástim tisícom deportovaných), DWORK - PELT, ref. 1, s. 99.
 - 4 HILBERG, Raul. *Perpetrators, victims, bystanders: the Jewish catastrophe 1933 – 1945*. New York : Harper Perennial, 1993, s. 14.
 - 5 Gilbert sa napríklad vôbec nevenuje hypotézam ohľadom možného homosexuálneho vzťahu medzi Grynszpanom a Rathom, či dôvodom eventuálneho vykonštruovania existencie takéhoto vzťahu. K tejto otázke pozri napr. CUENOT, Alain. *The Herschel Grynszpan Case*. Beverly Hills : D. Rome, 1982, s. 35-36.

Antisemitizmus bol súčasťou nacionálno-socialistickej ideológie a politiky od samotného nástupu Hitlera k moci v januári 1933. S týmto okamihom bola vtedy polymiliónová, do nemeckého spoločenstva integrovaná židovská menšina, razom označená za univerzálnych vinníkov. Zo všetkých protižidovských opatrení prijatých medzi januárom 1933 a novembrom 1938 vyčnievajú predovšetkým dve. Za prvé, jednodňový bojkot židovských obchodov zinscenovaný nacistami začiatkom apríla 1933, Gilbertom vnímaný ako obdobie testovania odvahy nežidovskej časti nemeckej verejnosti postaviť sa proti antisemitizmu (s. 120). Za druhé, neblaho známe Norimberské zákony prijaté v septembri 1935. V tejto súvislosti však Gilbert nevysvetľuje, z akého dôvodu chápe Norimberské zákony výlučne vo význame „*Zákona na ochranu nemeckej krvi a nemeckej cti*“, zakazujúceho manželské zväzky a nemanželské sexuálne styky medzi Židmi a Nemcami – árijcami, a to na rozdiel od viac zaužívaného chápania Norimberských zákonov ako súboru ním spomínaného zákona a „*Zákona o ríšskom občianstve*“, prípadne tiež prvého dodatku k tomuto zákonu z 14. novembra 1935⁶ (s. 122).

S ohľadom na následný tragický osud európskeho židovstva sa autor knihy pozorne venuje otázke židovského vystaňovania. Autor si všima, že až do vypuknutia druhej svetovej vojny v septembri 1939 Nemecká ríša emigráciu na jej území žijúcich Židov nielen podporovala, ale tiež aktívne povzbudzovala, prehliada však rozdielny prístup nacistov k emigrácii chudobnejších a bohatších vrstiev židovského spoločenstva. Gilbert pozoruje, že až do vypuknutia vojny neboli snahy o vystaňovanie Židov úplne neúspešné – ostatne, medzi už spomínanými dvoma medzníkmi, nástupom Hitlera k moci a nemeckým napadnutím Poľska, sa viac ako polovici Židov žijúcich v Nemecku v roku 1933 podarilo ríšu opustiť. Ak to prevedieme do číselnej podoby, tak z územia Nemeckej ríše emigrovalo v rokoch 1933 – 1939 dvestotisíc nemeckých a stotridsať tisíc rakúskych Židov. Zďaleka najviac z nich smerovalo do Spojených štátov (v tomto šesťročnom rozpätí prijali približne dvesto tisíc nemeckých utečencov), menej do Veľkej Británie (v rovnakom čase prijala viac ako šesťdesiat tisíc nemeckých imigrantov), Palestíny (asi štyridsať tisíc židovských utečencov), Šanghaja (asi osemnásť tisíc nemeckých a rakúskych Židov) a európskych krajín (s. 124 a nasl., s. 226).

Emigrácia vyše tristotridsiatich tisícov nemeckých a rakúskych Židov však nebola výlučným výsledkom nacistickej vystaňovacej politiky. Martin Gilbert s pomocou spomienok preživších, dobových periodík a archívnych materiálov rekonštruje mnohé udalosti, pri ktorých Nežidia využili svoje postavenie k tomu, aby umožnili Židom odchod za ríšske hranice, a tým prispeli ich záchrane. Autor dáva čitateľovi napríklad nahliadnuť do pozadia záchrany osemnástich tisícov nemeckých a rakúskych Židov, približne desiatim tisícom z nich vďaka úlohe čínskeho generálneho konzula Fenga Shana Hoa vo Viedni, ktorým sa podarilo holocaust prežiť vo vzdialenom Šanghaji (pozri napr. s. 128, 161-163, 193-194, 224). Tieto dnes už povedomé príbehy ľudí, zväčša ocenených titulom Spravodlivý medzi národmi, dopĺňajú príbehy menej známych, ľudsky však rovnako hlbokých skutkov, ktoré viedli k záchrane európskych Židov.

Nádej na vyriešenie údajného židovského problému emigráciou nadobro zhatil 12. marec 1938. Anšlus, pripojenie Rakúska k Nemecku, totiž pre Ríšu neznamenal len prvý krok na ceste k vytúženej expanzívnej politike, znamenal tiež pričlenenie asi stoosemdesiatich troch tisícov rakúskych Židov. S rastúcim počtom ríšskych Židov a vyostrujúcim sa napätím medzi Nemeckom a Západom navyše klesala ochota zahraničia prijať židovských utečencov. Z Gilbertovho popisu udalostí môžeme usúdiť, že hlavnými dôvodmi rezervovaného postoja Západu voči židovským utečencom bol strach z nezačlenenia sa prisťahovalcov do novej domovskej spoločnosti, neodhadnutie nebezpečenstva, pred ktorým európski Židia stáli – a samozrejme aj protižidovské cíte-

6 Pozri napr. BAUER, ref. 3, s. 102-104, NOAKS, Jeremy - PRIDHAM, Geoffrey. *Documents on Nazism 1919 – 1945*. New York : J. Cape, 1974, s. 463-467; DWORK - PELT, ref. 1, s. 88.

nie. S vypuknutím vojny tak za bránami nacistickej ríše zostalo stosedemdesiat tisíc nemeckých a rakúskych Židov (s. 226 a nasl.). O niečo priaznivejšie sa okolie, predovšetkým Británia, postavilo k otázke židovských detí. Podľa Gilbertových výpočtov, medzi 2. decembrom 1938 a 31. augustom nasledujúceho roku sa len pomocou takzvaných Kindertransportov podarilo do Veľkej Británie dopraviť 9 354 detských utečencov, 7 482 ich bolo židovského pôvodu. Ďalších približne tritisíc židovských detí sa do Británie dostalo pod záštitou rôznych židovských a nežidovských organizácií.

Samotný rozbor udalostí z 9. a 10. novembra 1938 autor rozdelil do troch samostatných kapitol – zameraných na udalosti v Berlíne, vo Viedni a napokon vo zvyšku Nemeckej ríše. Napriek tomu, že protižidovské nepokoje v hlavnom ríšskom meste prebiehali v prítomnosti mnohých zahraničných dopisovateľov, osud siedmich Gilbertom bližšie sledovaných berlínskych Židov to nijak priaznivo neovplyvnilo. Situácia v rakúskej Viedni nebola iná, len počas 10. novembra tu bolo pozatýkaných asi desať tisíc Židov, štyritisíc z nich bolo odvečených do koncentračného tábora v Dachau. Asi tridsať Židov si pod vplyvom okolností vzalo život, dvakrát toľko sa o to aspoň pokúsilo (s. 69). Protižidovské demonštrácie boli oficiálne ukončené Goebbelsovým rozkazom z piatej hodiny poobedňajšej 10. novembra 1938, ako však Gilbert poznamenáva, mnohé synagógy boli stále v plameňoch (s. 38). O dva dni neskôr sa v berlínskom ministerstve letectva pod taktovkou poľného maršala Hermanna Göringa stretli šéf bezpečnostnej polície a Himmlerov zástupca Reinhard Heydrich, minister propagandy Josef Goebbels, minister vnútra Wilhelm Frick, minister hospodárstva Walther Funk, minister financií Lutz Schwerin von Krosigk a ekonomický expert Hans Fischböck. Cieľom stretnutia bola koordinácia ďalšieho postupu v takzvanej židovskej otázke. Göring v tejto súvislosti prítomných informoval, že v Hitlerovom mene dostal list od Martina Bormanna, v tom čase vedúceho kancelárie Hitlerovho zástupcu Rudolfa Hessa, „s pokynmi, že židovská otázka má byť zhrnutá a koordinovaná raz a navždy a vyriešená tak alebo onak“ (s. 144). Bezprostredným výsledkom schôdzky nacistických pohlavárov bolo rozhodnutie o zodpovednosti ríšskych Židov za novembrové nepokoje. Následne bolo rakúskym a nemeckým židom prikázané zaplatiť miliardu ríšskych mariek za „brutálnu vraždu v Paríži“ (s. 145). Rovnako aj šesť miliónov mariek, ktoré mali poisťovne zaplatiť za škodu spôsobenú na rozbitých sklách, pripadlo štátu.⁷ V kontexte holokaustu však stretnutie poukázalo na ďalšie skutočnosti, ktorým sa Gilbert venuje skôr okrajovo. Za prvé, Hitlerovo nepriame zapojenie sa do schôdzky rovnako ako jeho slová vyslovené pri mníchovských oslavách dokazujú, že ak aj Hitler sám Novembrový pogrom neinicioval, musel s ním súhlasiť. Göringove neskoršie slová v prebiehajúcej diskusii svedčia o tom, že v Hitler v túto chvíľu stále dúfal v emigráciu Židov z ríše. Rovnako sa zdá, že Hitler si od Noci rozbitých skiel sľuboval, že presvedčí západné mocnosti, aby súhlasili s plánom židovskej emigrácie na Madagaskar. Nechával si však priestor na ďalšiu radikalizáciu protižidovských opatrení. Navyše, skutočnosť, že Hitler svoje požiadavky tlmočil Göringovi naznačuje, že to bol práve jeho nástupca, druhý muž ríše, ktorý mal protižidovskú politiku koordinovať.⁸ Návrhov, aké konkrétne ďalšie kroky voči Židom podniknúť, padlo na schôdzke niekoľko. Najväčší ohlas získala myšlienka arizácie židovských podnikov. Zbavenie Židov ich hospodárskych práv bolo ďalším krokom na ceste k takzvanému konečnému riešeniu, plánovanému masovému vyvraždeniu európskeho Židovstva.

V úvode recenzie som napísala, že Gilbert vníma Krištáľovú noc jednak ako vyvrcholenie dovtedy prebiehajúcej ríšskej protižidovskej politiky a tiež ako zlomový bod v takzvanom riešení židovskej otázky. Musíme sa však ešte zastaviť pri autorovom výpočte piatich ponaučení, kto-

7 SNYDER, Louis L. *Encyclopedia of the Third Reich*. New York : Paragon house, 1989, s. 201.

8 BAUER, Yehuda. Who was responsible and when? Some well-known documents revisited. In *Holocaust and Genocide Studies*, 1991, roč. 6, č. 2, s. 132-134.

ré z Novembrového pogromu plynú. Za prvé, obeť predsudkov tento pogrom naučil, „že celý národ môže byť zdemónizovaný; že celý národ sa môže totálne a nemravné obrátiť proti slušnej, tvrdo pracujúcej, tvorivej, lojálnej a integrálnej časti vlastnej spoločnosti“ (s. 267). Za druhé, skúsenosť Krištáľovej noci poučila tých v riši žijúcich Židov, ktorí stále verili, že nacizmus prehodnotí svoj postoj k židovskej otázke, že je časť odísť. Za tretie, Krištáľová noc podľa Gilberta poučila niekoľko zahraničných štátov o potrebe prijať židovských utečencov. Táto noc však, za štvrté, naučila niečo aj samotných predstaviteľov nacistického režimu: ďalšie protizidovské kroky musia byť prijaté a vykonané „v tichosti a tajnosti“. A nakoniec, Krištáľová noc bola historickou lekciami, „že zlo má svoje stupne, ale je zároveň aj procesom a vie sa ľahko a bez námahy vyvíjať vo väčšie zlo“ (s. 268 a nasl.).

To, čo Gilbertovu monografiu odlišuje od iných kníh vzťahujúcich sa ku Krištáľovej noci,⁹ je predovšetkým citlivo zvolený pomer medzi archívnymi materiálmi, dobovou tlačou a vyše päťdesiatimi autorovi poskytnutými spomienkami očitých svedkov. Pomocou týchto primárnych a sekundárnych zdrojov sa Gilbertovi podarilo napísať neprikrášenú, nenásilnú, pritom čitateľsky pútavú a historicky prebádanú reflexiu pogromu, ktorým dejiny vykročili smerom k tragédii holokaustu. Netreba pripomínať, že Martin Gilbert nie je žiadnym historickým nováčikom – oficiálny historik Winstona Churchilla publikoval k dnešnému dňu sedemdesiatosem kníh a historických atlasov. Jeho najnovšou a dlho očakávanou monografiou je *Churchill a Židia*, ktorá v krátkom časovom rozpätí vyjde zároveň vo Veľkej Británii, Kanade a v Spojených štátoch.¹⁰

Kniha *Krištáľová noc: Predohra záhuby*, ktorá prednedávnom vyšla aj v českom preklade,¹¹ je treťou publikáciou v edícii *Zrod histórie (Making History)*. Podľa editoriek edície, „sa každá kniha série venuje momentu, kedy udalosť alebo udalosti mali trvalý dopad na rozvíjajúci sa smer histórie“ (s. 14). Napriek tomu, že pre slovenského a českého čitateľa môže byť sklamaním, že Gilbert do svojej analýzy Krištáľovej noci nezahŕňa súvisiace nepokoje v Sudetoch, kniha predstavuje vysoko relevantný a hodnotný príspevok k porozumeniu jedného takého zlomového okamžiku.

Hana Klamková

LAGOVÁ, V. a kol. *SMŔŤ ZA MREŽAMI*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2006, 416 s.

Jednou z priorit Vydavateľstva Michala Vaška je vydávanie prác, zaoberajúcich sa perzekúciami komunistického režimu po februári 1948. Pripravilo a verejnosti ponúklo už veľa takých prác, zrejme najviac zo všetkých vydavateľstiev pôsobiacich na Slovensku. Z veľkých edičných počinov za posledné obdobie možno spomenúť ucelenú sériu prác *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948 : 1989. Zv. I, II* (2002), *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 : 1989. Personifikácia politického vývoja* (2003) a *Štruktúry moci na Slovensku 1948 : 1989* (2004). Predmetom záujmu vydavateľstva sa sta-

9 Pozri napr. READ, Anthony. *Kristallnacht: unleashing the Holocaust*. Londýn : Viking Penguin, 1989; THALMANN, Rita - FEINERMANN, Emmanuel. *Crystal Night. 9-10 November 1938*. New York : Holocaust Library, 1974; k primárnym dokumentom pozri tretiu časť zbierky *The Holocaust: selected documents in eighteen volumes*. Ed. John MENDELSON. New York : Garland, 1982.

10 Kniha by vo Veľkej Británii mala vyjsť 2. júna 2007, v Kanade 26. júna 2007 a v Spojených štátoch 27. októbra 2007. Pozri internetové stránky Martina Gilberta: <<http://www.martingilbert.com>>

11 GILBERT, Martin. *Křišťálová noc. Předehra záhuby*. Praha : BB art, 2007.

la celá škála perzekučného pôsobenia komunistického režimu, no najväčšia pozornosť je venovaná prenasledovaniu katolíckej cirkvi, duchovných i laikov; je to pochopiteľné, keďže ide o katolícke vydavateľstvo. Tejto problematike je venovaná aj práca *Smrť za mrežami* a pripravujú sa ďalšie. Vydavateľstvo a jeho priaznivci sú schopní zorganizovať aj širší autorský kolektív a ponúknuť mu zaujímavé možnosti výstupov. Dokážu vytvoriť autorom potrebné zázemie a získať aj finančné prostriedky, bez ktorých by rozsiahly archívny výskum a najmä možnosť, v tomto prípade priam nutnosť navštíviť veľké množstvo pamätníkov boli nemožné.

Obsahom práce je náčrt životných príbehov šestnástich ľudí, ktorí boli za svoje náboženské presvedčenie prenasledovaní, uväznení a zomreli vo vyšetrovacej väzbe, pri výkone trestu alebo v období prerušenia výkonu trestu počas nemocničného liečenia. K takýmto prípadom patria aj osudy jedného rehoľníka (takých prípadov bolo viac), ktorý zomrel v internačnom kláštore, čo bolo tiež určitou formou väznenia. Prípady úmrtí týchto osôb zahŕňujú roky 1949 – 1960, čo je rozhodujúci časový záber práce, hoci z pochopiteľných dôvodov sa autori museli venovať aj ich predchádzajúcej životnej dráhe. Spomínané osoby predstavovali rôzne typy ľudí, no tým, čo ich spájalo, bola hlboká viera. Práca je rozčlenená do troch kapitol: prvú tvoria životné príbehy kňazov (6 osôb), druhú rehoľníkov alebo rehoľníčok (5 osôb) a tretiu katolíckych laikov (5 osôb).

Autori sa životné príbehy rozhodli písať tak, aby forma podania bola čo najpútavejšia a prístupná širokému okruhu čitateľov, no súčasne aby poskytovala informácie pôsobiace hodnoverne a z poznámkového aparátu bol zrejмый ich pôvod. Čerpali z dvoch typov prameňov – z archívnych materiálov a zo spomienok pamätníkov, či už z memoárov alebo z priameho rozprávania svedkov. V archívoch autori hľadali predovšetkým vyšetrovacie spisy z proveniencie Štátnej bezpečnosti, spisy súdov a prokuratúry a väzenské spisy; najmä spisy ŠtB sú veľmi špecifickým prameňom, pri ktorom je potrebné zachovávať kritický odstup. Podľa potreby autori pátrali aj v štátnych archívoch, vo farských a v biskupských archívoch a pod. Memoáre a predovšetkým priame rozprávanie svedkov sú, pochopiteľne, subjektívne a neraz poznačené dlhým časovým odstupom, no sú cenné, pretože svojím spôsobom vyvažujú úmyselné dobové a režimné skreslenia a tendenčné tvrdenia, navyše dodávajú príbehu potrebnú „ľudskú dimenziu“.

Už som spomenul, že jednou z predností Vydavateľstva Michala Vaška je schopnosť získať autorov a vytvoriť širší, cieľavedomo usmernený a riadený autorský kolektív. V konkrétnom prípade ide o desaťčlenný kolektív, jednotný a pritom rôznorodý. Jednotný je v tom, že autorov spája katolícka viera (sú duchovnými osobami alebo katolíckymi laikami), tak ako tých, o ktorých písali; som presvedčený, že táto jednota je zámerná a chápem aj jej dôvody. Rôznorodosť autorského kolektívu vyplýva z vekového zloženia i odborno-profesijného zamerania. Sú medzi nimi starší ľudia (J. M. Dubovský zomrel roku 2005), zástupcovia strednej, ale i mladej, nastupujúcej generácie, ktorá postupne nadobúda skúsenosti. Tu možno spomenúť editorku i autorku (spolu-autorku) viacerých životných príbehov V. Lagovú, ktorá len roku 2003 ukončila štúdium na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského a od akademického roka 2005/2006 je externou doktorandkou na Filozofickej fakulte Trnavskej univerzity. Jej odborný rast na poli historického bádania i v organizačno-riadiacej priaci potvrdzuje aj recenzovaná publikácia. Z hľadiska odborného zamerania sú v autorskom kolektíve profesionálni historici, od skúsených a dlhoročnou praxou preverených, až po začínajúcich, ale aj historici amatéri. Toto označenie nie je myslené pejoratívne, lebo aj tí, ktorí formálne nezískali vysokoškolské historické vzdelanie, sa k poznávaniu a poznaniu histórie dostali počas dlhodobej praxe ako samoukovia. Za špeciálnu kategóriu historikov amatérov považujem kňazov alebo rehoľníkov, ktorí sú profesionálni v iných vedných disciplínach (katolícka teológia, v jednom prípade aj biológia, respektíve botanika). Majú svoj vlastný, osobitný prístup k skúmaniu minulosti a konkrétnych duchovných osôb, ktorým venujú pozornosť. Prejavuje sa u nich väčšia či menšia tendencia k písaniu textov do určitej miery hagiografickej podoby; zrejme je to určované ich životným zameraním.

V práci *Smrt' za mrežami* je pred šestnástimi životnými príbehmi konkrétnych osôb zaradená vstupná kapitola, ktorej autorkou je editorka. Okrem stručnej charakteristiky kategórie ľudí považovaných komunistickým režimom za nepriateľských, má v nej čitateľ možnosť zoznámiť sa s psychologickými, so sociálnymi a s medicínskymi aspektmi vyšetrovacej väzby a výkonu trestu politických väzňov vo vtedajšom Československu v 50. rokoch, respektíve už od konca 40. rokov minulého storočia. Dôraz je pritom kladený na situácie, ktorým boli vystavené osobnosti, o ktorých sa v práci píše. Zaradenie tejto kapitoly považujem za užitočné, potrebné a funkčné. S tým súvisí aj zaujímavý prístup z hľadiska vyhodnocovania zdravotnej dokumentácie príslušných osôb lekárom odborníkom. Dokresľuje to celkovú situáciu a dodáva jej to, tak ako v prípade využitia pamätníkov (hoci z celkom iného uhla pohľadu), akúsi „ľudskú dimenziu“. Tí, ktorí koncipovali takýto prístup, sú si nepochybne vedomí, že môže vyvolávať rôzne otázky, napr. to, do akej miery sa dá z hľadiska súčasného stupňa poznania posudzovať po vyše polstoročnom časovom odstupe (takých prípadov je väčšina) vtedajšiu úroveň lekárskej starostlivosti, navyše v takom stresujúcom prostredí, ako je vyšetrovacia väzba alebo väzenie. Aj z toho, čo je v príslušných pasážach uvedené, je zrejmé, že „osobný osud“ niektorých aktérov životných prípadov bol viac-menej dopredu určený a dramatické udalosti, ktorými prešli, ho zrejme len urýchlili. Dobré je tiež ukázané, ako sa zmenili pomery vo vyšetrovacej väzbe alebo väzení; situácia na prelome 40. a 50. rokov, respektíve začiatkom 50. rokov kontrastuje s pomermi po roku 1953, alebo ešte neskôr, hoci naďalej zostávali nehumánne.

Prácu *Smrt' za mrežami* považujem za kvalitnú, prínosnú a presvedčivú, a to obsahom aj formou spracovania. Má profesionálne koncipovaný odkazový aparát, obsahuje množstvo dobových fotografií, respektíve dokumentačného materiálu, čo jej vtlačá pečať autenticity. Uznanie si zaslúži aj menný register, ktorý (okrem výnimiek) obsahuje celé krstné meno dotýčnej osoby, nielen iniciály. Je to prácnejšie, no kvalitnejšie a lepšie to umožňuje osobnú identifikáciu. Vydaná práca má, tak ako je tradičné vo Vydavateľstve Michala Vaška, „reprezentačnú podobu“ a robí mu dobré meno. Odborne nemám k práci výhrady, možno len niekoľko maličkostí. Na s. 145 sa uvádza, že „po 16. marci 1939, keď bol prezident Emil Hácha po rokovaní s Adolfom Hitlerom a po obsadení Čiech a Moravy nemeckou armádou donútený podpísať Hitlerov Výnos o Protektoráte Čechy a Morava.“ V skutočnosti Hácha nič také nepodpísal. S Hitlerom rokoval 15. 3. 1939 a podvolil sa jeho diktátu. Dňa 16. 3. 1939 vydal Hitler v Prahe Výnos o zriadení Protektorátu Čechy a Morava, na ktorom sa však žiadny Čech nepodieľal. Na s. 286 je neopravená chyba v dátume 4. marca 1943, no z nasledujúceho textu je zrejmé, že ide o rok 1934. Sú to však len nepodstatné maličkosti a v nijakom prípade neznižujú kvalitnú úroveň práce. Editorke, autorom a vydavateľstvu možno len zablahoželať a popriať veľa úspechov v ďalšej tvorivej a užitočnej práci.

Jan Pešek

GLOSÝ – BIBLIOGRAFIA

TEÓRIA A METODOLÓGIA

NODL, Martin. *DĚJEPISECTVÍ MEZI VĚDOU A POLITIKOU. Úvahy o historiografii 19. a 20. století*. Brno : CDK, 2006, 263 s.

Práce o dejinách historiografie a o najnovších trendoch v historickej vede sa v slovenskom prostredí objavujú len veľmi ojedinele. Monografia českého medievalistu Martina Nodla preto predstavuje dôležitý príspevok k vedeckému spracovaniu vývoja historickej vedy v našom regióne. Nodlova práca je súborom deviatich štúdií, zoradených do troch tematických okruhov pokrývajúcich problémy, ktoré autor, podľa vlastných slov, považuje pre vývoj českého dejepisectva v 19. a 20. storočí za kľúčové. Hoci jednotlivé články tvoria uzavreté, samostatné texty, predsa len na seba nadväzujú a to nielen chronologicky. Keďže Martin Nodl sa špecializuje na sociálne dejiny neskorého stredoveku, jednotlivé texty sú zamerané práve (nie však výlučne) na historiografiu tohto obdobia. Autor sa venuje najmä analýze vzniku, rozvoja a smerovania sociálnych dejín v českej historiografii a všíma si, do akej miery a v akej kvalite najvýznamnejšie európske myšlienkové prúdy sociálnych dejín ovplyvňovali české prostredie.

V prvom okruhu práce autor analyzuje začiatky bádania o sociálnych dejinách. Zaoberá sa „*vzájomným stýkaním a potýkaním*“ dvoch významných postáv českej historickej vedy druhej polovice 19. storočia, Václava Vladivoja Tomka a Františka Palackého. Prvá štúdia sa zameriava predovšetkým na Tomka ako zakladateľa urbánneho dejepisectva, všíma si jeho prácu na dejinách Prahy, hlavne činnosť zameranú na spracovanie a vyhodnocovanie prameňov. Dielo a spôsob práce Palackého využíva len na komparáciu a lepšiu charakteristiku spôsobu Tomkovej výskumnej činnosti.

Druhá časť tejto kapitoly sa venuje percepcii tzv. nemeckej národohospodárskej školy v Čechách. Autor sa zaoberá nemeckou medievalistikou v Čechách a na Morave do rozpadu prvej republiky, jej myšlienkovým prínosom a diskusiami s českou historickou obcou. Samostatná štúdia je venovaná Fridrichovi Mendlovi, jednej z hlavných postáv českých sociálnych dejín prvej polovice 20. storočia. Autor Mendla predstavuje ako mimoriadne inšpiratívnu a originálnu postavu českej historiografie. Keďže tento historik sa kvôli dôrazu, ktorý kladol na vplyv hospodárskych a sociálnych dejín na vývoj spoločnosti, dočkal určitého ocenenia od marxistických historikov, stať o Mendlovi autorovi umožnila prepojiť staršie obdobie českej historiografie s nástupom marxizmu, hoci Nodl zdôrazňuje, že Mendl marxistický determinizmus odmietal a v historickej vede ho považoval za nepoužiteľný.

Tretí okruh štúdií, príznačne nazvaný „*V zajatí marxizmu*“, sa najviac približuje názvu celej knihy. Na príklade husitologického bádania, ktoré v českom marxistickom národnom príbehu zohrávalo kľúčovú úlohu, autor analyzuje interpretačné zmeny v hodnotení tohto obdobia v 50. a 60. rokoch. Stalinský dogmatizmus vytvoril presný kánon opisu husitského obdobia. Koncom 60. rokov vznikli nové interpretačné modely v rámci marxizmu, ktoré následne „*otvorili cestu k novým modelom a konceptualizáciám*“. Autor zdôrazňuje, že analýza marxistickej mediavalistiky je zaujímavá a dôležitá predovšetkým preto, že ani v období najtuhšieho dogmatizmu nestratila svoju názorovú pestrosť a napojenie na pozitivistickú tradíciu prvej republiky.

Zosobnením zmien 50. a 60. rokov a tiež aj určitej názorovej voľnosti v štúdiu stredovekých dejín bola osoba významného českého medievalistu Františka Graussa. Autor na základe rozboru jeho prác a vedeckej dráhy dokumentuje Graussov myšlienkový vývoj od osvojenia si stalinského dogmatizmu v 50. rokoch, keď sa Grauss vypracoval na jednu z profilujúcich osobností českej historickej vedy, až po postupnú revíziu svojich „*dogmatických*“ názorov počas 60. rokov, ktoré skončili jeho

emigráciou, čím sa stal v období normalizácie v podstate zakázaným autorom.

„*Mŕtvolinú sterilitu*“ českej historiografie normalizačného obdobia kritizuje štúdia zaoberajúca sa recepciou francúzskej školy Annales a jej myšlienkových konceptov (hoci text je časovo ohraničený rokmi 1948 – 1989) v českom prostredí. Komparačný rámec a protiklad k českej historiografii tvorí poľské prostredie. Zatiaľ čo v poľskej medievalistike boli koncepty Annales široko preberané a rozpracovávané, v českom prostredí sa takéto vplyvy presadzovali len opatrne.

V záverečnom okruhu si všima najnovšie metodologické postupy v sociálnych dejinách. Martin Nodl tu predstavuje významné inovácie posledného obdobia, mikrohistóriu a prosopografiu. Tieto texty majú metodologický a teoretický charakter, kde autor na základe analýz prác najdôležitejších predstaviteľov spomínaných metód prezentuje svoj pohľad na výhody, nevýhody a spôsoby využitia predstavených postupov a tiež analyzuje ich využitie v českom prostredí. Tretia štúdia poslednej kapitoly sa zaoberá možným využitím sociálnych dejín v dejinách umenia. Martin Nodl tu uvažuje nad možnosťami skúmať umenie, umelcov a ich mecenášov z hľadiska sociálneho kontextu obdobia, v ktorom žili a pôsobili.

Nodlova práca je prínosná aj novými pohľadmi na niektoré postavy (nielen) českej historiografie, svojou nekompromisnou kritičnosťou (ktorou sa autor „preslávil“ už skôr) ako aj kladením zaujímavých otázok, ktoré priam vyzývajú k diskusi.

A. Hudek

VŠEOBECNÉ DEJINY

KOŽIAK, Rastislav - MÚCSKA, Vincent (ed.). *REHOLE A KLÁŠTORY V STREDOVEKU*. Banská Bystrica; Bratislava : Chronos, 2002, 211 s.

Po dlhom období ateizácie v posledných desaťročiach existencie Československej re-

publiky chýbala na slovenskej vedeckej a literárnej scéne publikácia, ktorá by mapovala či už dejiny cirkvi ako takých alebo procesy, ktoré úzko súvisia s religiozitou. Postupne sa začína dariť obnovovať diskusiu na túto tému, hoci spočiatku boli tieto snahy skôr opatrné. Recenzovaná publikácia je výsledkom kolokvia, usporiadaného na univerzitnej pôde v Banskej Bystrici, a podľa slov jej zostavovateľov si dáva za cieľ „predložiť čitateľom spoľahlivý odborný text, ktorý zodpovedá súčasnému stavu výskumu“.

Úvodný príspevok Pavla Haviernika, výstižne nazvaný *Počiatky mníšstva, byzantský monasticizmus*, rozoberá počiatkové snahy viesť život podľa vzoru Ježiša Krista, pričom upozorňuje na rozličné spôsoby jeho chápania a uvádza i niektoré dôvody tejto rozdielnosti. Okrem toho autor sústreďuje svoju pozornosť na život v spoločenstve a život eremitov, rozdielnosti a spoločné znaky tohto života. Katalyzátorom textu sú rozličné reformné osobnosti, na ktorých autor demonštruje postupné zmeny vo vnútri rádov, resp. reholí a ich snahy o začlenenie sa do vnútorných štruktúr cirkvi. Pridržiava sa najmä oblasti Byzancie a objasňuje úlohu, ktorú kláštory zohrávali počas éry ikonoklazmu. V závere načrtáva rozširovanie kresťanskej vierouky do slovanských krajín a snád' z dnešného pohľadu i „prozreteľnosť“, s akou sa toto rozširovanie konalo vzhľadom na neskoršiu osmanskú okupáciu.

Nasledujúci článok z pera Rastislava Kožiaka sa venuje fenoménu írskoho kresťanstva. Autor predstavuje pohľady na možnosti príchodu a rozšírenia kresťanstva na jednom z britských ostrovov. Do popredia vystupuje postava sv. Patrika a jeho úloha v procese zakladania kláštorov. Uvedené sú aj rozdiely medzi kontinentálnym a írskym monasticizmom, zahŕňajúce najmä mieru asketizmu a organizáciu správy, pričom sa autor pokúša objasniť, ako a prečo k tejto diferenciácii došlo. Uvádza tiež podobnosť medzi írskym mníštvom a počiatkami monasticizmu v oblasti Blízkeho východu. Zmieňuje sa aj o misii írskych mníchov v kontinentálnej Európe

a o úlohe, akú hralo vzdelanie, či už svetské alebo duchovné, v ich živote.

V poradí tretí článok, ktorého autorom je Vincent Múcska, poskytuje široký obraz vývoja rehole benediktínov. V úvode autor upriamuje svoju pozornosť na regulu jej zakladateľa – sv. Benedikta z Nursie, na význam pontifikátu pápeža Gregora I. Veľkého a postupný rozmach benediktínov a ich prenikanie do Británie, Franskej ríše a Frízska. Predkladá stručné dejiny benediktínskej rehole od reformy Benedikta z Anianu až po obdobie Tridentského koncilu opierajúc sa predovšetkým o kláštor v Cluny a o krízy, ktoré benediktíni museli prekonať. V závere nás oboznamuje s organizáciou kláštorného života a príspevok uzatvára ich pôsobením v oblasti Uhorska a na území súčasnej Slovenskej republiky.

Príspevok Michala Slivku je venovaný pútnickému hnutiu v stredoveku. Skúmajúc etymológiu a význam slov eremus, monachos, hesychia, meditari alebo meditatio rozvíja autor príbeh eremitizmu, pridŕžajúc sa legiend a rôznych iných dobových listinných spisieb.

Nasleduje príspevok Denisy Valachovej, ktorý je venovaný reholi cistercitov. V úvode rozoberá otázku jej vzniku a jej rozpory s benediktínskou rehoľou. Autorka pokračuje výkladom postupného rozmachu rehole, opierajúc sa pri tom o sv. Bernarda z Clairvaux ako o jednu z najvýraznejších postáv cistercitskej rehole, až po obdobie krízy, prejavujúcej sa odklonom od pôvodného sľubu chudoby. Ďalej objasňuje prítomnosť tzv. laických bratov – konveršov a poukazuje na problematiku vzdelanosti a pokusy o vymanenie sa z postupujúceho úpadku. Záver je opäť venovaný pôsobeniu cistercitov v Uhorsku a na Slovensku.

Henrieta Lászlóová upriamila pozornosť na osobnosť sv. Norberta a na význam premonštrátov pri šírení osvety. Autorka sa zaoberá ich prítomnosťou v Uhorsku a na Slovensku. Predmetom záujmu Igora Grausa je fenomén „rytierskych rádov“, ktoré vznikli počas križiackych výprav. Autor sa snaží objasniť dôvody ich vzniku a ich miesto v organizácii cirkvi. Ďalšie príspevky sa venujú zobrať rádom – konkrétne dominikánom

(Gabriel Peter Hunčaga) a františkánom (Marián R. Zemene) – ich vzniku a vývoju. Príspevok o dominikánoch si všima ich postavenie voči pápežskému stolu, vzdelanie a šírenie osvety, príspevok o františkánoch najmä osobnosť sv. Františka z Assisi, rozkol vedúci k odštiepeniu tzv. spirituálnych františkánov a ich pôsobenie na Slovensku. Dostatočný priestor je venovaný aj rehoľiam, ktoré sú úzko späté s františkánmi, napr. klariskám, kapucínom, minoritom, terciánom a alžbetinkam. Posledný príspevok (Ivan Chalupecký) sa zaoberá jezuitmi, ich zakladateľom, organizáciou rehole a ich úlohou v protireformačnom úsilí.

Publikácia *Rehole a kláštory v stredoveku* má ambíciu poslúžiť nielen bádateľom či odbornej verejnosti, ale i študentom. S touto myšlienkou korešponduje aj ľahký a zrozumiteľný jazyk, ktorým sa autori čitateľovi prihovárajú. Určitým nedostatkom publikácie je poznámkový aparát (niekde úplne absentujúci), a to napriek tomu, že za každým príspevkom je uvedený zoznam literatúry, ktorou si záujemca môže rozšíriť svoje obzory. Kvalitným doplnkom je však obrazová príloha, ktorá dopĺňa predstavy o vtedajšom rehoľnom živote a približuje geografický priestor rozšírenia jednotlivých reholí. Kolektív autorov (od archivárov, cez teológov, historikov až k archeológom) je zárukou, že čitateľovi – či už je to vedec alebo laik – sa dostane komplexný obraz cirkevného života (spoločenského i osobného) danej doby. Zriedka sa vyskytujúce chyby v tlači sú prehliadnuteľné, no ťažšie sa dá prehliadnuť chýbajúca (biela) strana (zrejme chyba v tlači), ktorá pri čítaní chýba i keď pochopeniu textu ako celku nebráni. Hoci samostatne stojacim textom by sa možno dalo vyčítať ich jednostranné zameranie, zrejme z profesie autora, výsledná syntéza je ucelená, vyvážená a kvalitne spracovaná.

M. Klika

KAPOSI, Zoltán. *PÉCS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE 1867 – 2000*. Pécs : Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, 2006, 326 s.

Kniha popredného maďarského historika hospodárskych dejín je po hospodárskych dejinách 20. storočia (vyšli v dvoch vydaniach) a následných hospodárskych dejinách Uhorska (Maďarska) v 1700 – 2000 už jeho tretou monografickou výpoveďou. Zatiaľ čo prvá syntéza sa musela vyrovnávať s otázkou priorít a koncepcie, druhá zápasila s očividným metodologickým problémom roku 1918 a druhou svetovou vojnou. Posledná v poradí je metodicky – len zdanlivo – najmenej problémová. Záber výskumu sa v nej zúžil na jedno mesto, v tomto prípade na juhomaďarský Pécs v období rakúsko-uhorského dualizmu a potrianonského Maďarska až po súčasnosť. Uvedeným spôsobom koncipovaná práca sledujúca hospodárske dejiny jedného mesta je nezvyklý, a preto o to zaujímavejší pokus. Hoci vlastné hospodárske dejiny Pécsu nie sú pre slovenského čitateľa zmysluplným čítaním, metodologická a koncepcná stránka takéhoto projektu môže byť pre každého odborníka veľmi produktívna. Aj preto sa sústredím predovšetkým na tento rozmer.

Z hľadiska názvu pomerne jednoznačne uchopená téma sa totiž nemôže vyvarovať metodických nástrah, v prvom rade, ako a v akých proporciách bude reflektovať hospodárske dejiny mesta na pozadí celoštátneho kontextu. Hrozí, že mesto bude len ilustráciou celoštátnych trendov, alebo opačne, že sa hospodárske procesy budú sledovať izolovane a bez potrebných súvislostí. Ďalšiu nástrahu skrýval vzťah v tomto prípade prioritných hospodárskych dejín k ďalším mestotvorným faktorom.

Kaposi sa ukázal v oboch prípadoch ako skúsený autor a našiel prijateľnú strednú cestu. Vychádzal z medzinárodných a celoštátnych súvislostí a ich vplyv podrobne analyzoval na príklade Pécsu. Už v úvode konštatoval, že práca nepatrí ku klasickým mestským monografiám,

lebo okrem hospodárskeho a nevyhnutného sociálneho aspektu si všima ďalšie stránky dejín mesta len okrajovo a z hľadiska ich významu pre vlastnú tému (vývoj obyvateľstva). Aj vlastné hospodárske dejiny držal vo vyvážených proporciách a odolal vábeniu podrobnejšie sa zaoberať najvýznamnejšími podnikmi mesta. Možno čitateľ z Pécsu bude trochu sklamaný, čitateľ zo zahraničia si však musí pochvalovať, že kniha neskĺzla do drobnokresby, v ktorej by sa utopila podstata.

Kniha má štyri proporčne rovnomerné časti, rozdelené chronologickými medzníkmi, ktoré možno akceptovať z politického i hospodárskeho hľadiska: 1867 – 1918, 1918 – 1939, 1945 až 1990, 1990 – 2000. Ako vidieť, istý problém predstavuje predovšetkým druhá svetová vojna. Je zaradená, podobne ako prvá svetová vojna, k časovo predchádzajúcemu obdobiu, čo je akceptovateľné, hoci sledujúc tituly kapitol, druhá vojna sa ocitla vyslovene vo vzduchu-prázdne. Urobiť z vojen samostatné kapitoly by z proporčného hľadiska zrejme nebolo produktívne, hoci zmena hospodárskeho kontextu by si to asi vyžadovala. Na druhej strane päťstranové rozsahy pre obe vojny ani zďaleka nevyjadrujú hĺbku zmien, ku ktorým prišlo nielen v celoštátnom rámci, ale aj v rámci Pécsu. Výsledný stav svedčí ani nie o koncepcnej bezradnosti autora, ale je zrkadlom nedostatočného spracovania oboch vojen z hľadiska hospodárskych dejín v maďarskej historiografii. Tento deficit je v poslednom období čoraz ťaživejší.

Pozitívom textu je, že v rámci jednotlivých kapitol autor nerezignoval na komparáciu s inými uhorskými (maďarskými) mestami, čím sa zreteľne ukážu špecifiká alebo štandardnosť vývoja. Nedostatkom publikácie a trochu premrhanou šancou je, že politické medzníky príliš ohraničili aj hospodársky vývoj. Aspoň v závere by si téma zaslúžila, aby sa ukázali vývojové trendy za celé mesto v celom takmer 150-ročnom vývoji. Oveľa viac by vynikli dynamické a stagnačné periódy, ako aj vplyv jednotlivých ekonomických cyklov. Hospodárske ukazovatele vždy najviac vyniknú v kontinuálnom priereze prechádzajúcom cez jednotlivé politické medzníky.

Posledná metodická poznámka vyjadruje azda najzložitejší problém: ide o vlastného človeka v kontexte celkového vývoja. Aj v predloženej monografii sa s minimalizáciou sociálneho aspektu akoby miestami vytratil človek, a to predovšetkým ako bezprostredný výrobca, lebo zachytenie podnikateľských elít je výstižné a primerané k cieľom práce.

Tabuľky a kvalitná obrazová príloha sú už samozrejmom súčasťou publikácie. Čitateľ by možno privítal aj mapovú prílohu, treba však vidieť, že publikácia je prioritne určená domácomu záujemcovi.

Syntéza Z. Kaposiho je nepochybne vydateným a významným príspevkom k hospodárskym dejinám miest nielen vďaka viacročnému pôvodnému výskumu, zhromaždenému materiálu a priekopníckej téme. Navyše prináša celý rad metodických problémov a otázok, ba pokúša sa aj o vlastné odpovede na ne. Preto je zaujímavým čítaním i pre zahraničného odborníka.

R. Holec

1526 – 1848

TURCI V UHORSKU I. Život v Uhorskom kráľovstve počas tureckých vojen od tragickej bitky pri Moháči až do Bratislavského snemu. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VII. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2005.

Na príprave siedmeho zväzku významného projektu zameraného na poznanie minulosti Slovenska a Slovákov pod názvom *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov* sa zúčastnili významní slovenskí historici – Viliam Čičaj (vedecký redaktor), Michal Bada, Michal Duchoň, Eva Frimmová, Igor Graus, Miroslav Kamenický, Mária Kohútová, Maroš Mačuha, Ivan Mrva, Jana Skladaná a Blanka Szeghyová. Vedeckú radu edície, tak ako v predchádzajúcich zväzkoch, zastupovali: Július Bartl, Valerián Bystrický, Dušan Čaplovič, Viliam Čičaj, Dušan Kováč, Richard Marsina a Milan Podrimavský.

Siedmy zväzok edície s názvom *Turci v Uhorsku I. Život v Uhorskom kráľovstve počas tureckých vojen od tragickej bitky pri Moháči až do Bratislavského snemu* svojím obsahom chronologicky nadväzuje na predchádzajúci zväzok mapujúci koniec stredoveku v Uhorsku. Zostavovateľ i autori zväzku uverejnením autentických historických dokumentov zachytávajúcih šestnásť storočie ako „jedno z najrušnejších období v dejinách Slovenska, Uhorska, ale i celej Európy“ osvetľujú výrazné zmeny v rozličných sférach politického, kultúrneho a hospodárskeho života v uhorskej krajine, ktoré nastali po prehratej bitke uhorskej armády s Osmanskou ríšou pri Moháči 29. augusta 1526. V súlade s týmito zámermi je prvá kapitola zväzku venovaná materiálom, ktoré sa týkajú najmä opisu moháčskej bitky, ako aj vojenským konfliktom, vyplývajúcimi zo spoluzitia Uhorska s novým susedom. Spomedzi súvekých uhorských autorov, poznajúcich priebeh katastrofy z autopsie i zo sprostredkovaných informácií, autori vybrali opis Moháča z pera priameho účastníka bitky, vacovského biskupa Štefana Brodariča, a text uhorského humanistického historika Mikuláša Ištvánfiho (1538 – 1615), ktorého kronika vyšla tlačou prvý raz v Kolíne nad Rýnom roku 1622. O fonde uhorskej kráľovskej komory na zaplatenie výkupného pre chudobných ľudí, ktorí sa dostali do tureckého zajatia, vypovedá zaujímavý historický dokument z druhej polovice 16. storočia, dnes uložený vo fonde Országos Széchényi Könyvtár v Budapešti. Informácie o novom pomoháčskom svete a živote v Uhorsku v koexistencii s novým nedobrovoľným susedom odzrkadľujú ďalšie dokumenty literárneho charakteru, z ktorých autori čitateľovi priblížili rýmovaný opis cesty do Konštantínopola v roku 1540 od štiavnického humanistu Pavla Rubigalla (1510 – 1577) a denník Jána Derschwama (1494 – 1567), faktora v službách Turzovsko-Fuggerovskej spoločnosti, z cesty do Konštantínopola a Malej Ázie r. 1553 – 1555. P. Rubigall a J. Derschwam boli účastníkmi diplomatických rokovaní uhorských stavov so sultánom Sulejmanom a ich cestopisné práce sú zdrojom cenných in-

formácii o politických udalostiach, ako aj o krajinách, ktoré navštívili. Materiály prvej kapitoly dopĺňajú písomnosti dokumentujúce zmeny v oblasti reorganizácie verejnej správy a verejného života, zákonné ustanovenia riešiace vzniknuté národnostné otázky, spisy slovenských renesančných spisovateľov, upozorňujúcich na potrebu nevyhnutných reforiem v novom duchu doby. Druhá kapitola siedmeho zväzku s názvom *Konflikt dvoch vierovyznaní* obsahuje dokumenty súvisiace s prenikaním reformácie Martina Luthera a jeho zápas s tradičným katolíckym vierovyznaním. Zároveň prináša materiály vyjadrujúce formovanie nových náboženských reformačných prúdov. Obranou proti v Uhorsku zakázanému anabaptizmu a sakramentarizmu vzniklo Spoločné vierovyznanie piatich východoslovenských miest *Confessio Pentapolitana*, ktoré roku 1558 potvrdil Ferdinand II. Vieroučný spor medzi evanjelickými kňazmi zo siedmich slovenských bankských miest so zástupcom Mikuláša Oláha Jánom Dereckým je podchytený v spise *Snaha arcibiskupa Mikuláša Oláha o rekatolizáciu a vyznanie siedmich bankských miest roku 1559* (zachovaný len odpis). V tejto kapitole sa nachádza aj úryvok z textu *Malého katechizmu* Martina Luthera, ktorý neznámy autor preložil do slovakizovanej češtiny a roku 1581 vyšiel v tlačiarni Dávida Gutgesela v Bardejove (exemplár tejto práce sa nachádza vo fonde Slovenskej národnej knižnice). Odkazy nového myšlienkového prúdu humanizmu a renesancie spolu s reformáciou zasiahli aj súdobé uhorské školstvo a vzdelanosť. Na významné momenty v týchto procesoch výberom historických dokumentov poukázali editori textov. Do výberu zaradili zakladajúcu listinu trnavského seminára, ktorý vznikol v máji 1566 z iniciatívy arcibiskupa Mikuláša Oláha, darovaciu listinu cisára Rudolfa II. na znieske panstvo v Turci pre trnavské kolégium Spoločnosti Ježišovej, krátku ukážku študijného poriadku a zákony disciplíny levočskej školy Jána Mylia z roku 1589, snahy Vavrinca Benedikta Nedožerského o reformu škôl z roku 1607, vyjadrené v jeho práci *Vnútná sústava školská* a i. Tvorbu slovenských humanistických vzdelancov v domá-

cich i európskych súvislostiach zviditeľnil prostredníctvom diel trnavského humanistu Jána Sambuca (1531 – 1584), ktorého *Emblémy* (nový literárny útvar 16. storočia) vyšli v Antverpách roku 1564, ďalej rozpravou o podivuhodných vodách Uhorska od Levočana Juraja Wernhera (1497 – 1567) a napokon úryvkami z korešpondencie bratislavského básnika, botanika a prírodovedca Juraja Purkirchera (1564 až 1578).

Tretím okruhom vybraných dokumentov z našej histórie v kapitole *Svet hospodárstva* je súbor pamiatok hospodárskej agendy na rôznych úrovniach vtedajšieho uhorského ekonomického sveta tesne spojeného s politickými zmenami doby (stavovské povstania, prílev nového šľachtického, meštianskeho a poddanského obyvateľstva a i.). Tento okruh sa sústreďuje na donačné listiny panovníka, určené pre politiky lojálnu šľachtu, rozličné inventárne súpisy šľachtických rodov v Turčianskej (Révai, Just, Ivanka...), Trenčianskej a i. stoliciach, listiny o majetkových sporoch, daňové súpisy a i., ku ktorým sú pripojené písomnosti týkajúce sa baníctva na strednom Slovensku a v Gemeri. V štvrtej časti publikácie, *Svet každodennosti*, sa editori venovali zaujímavým písomnostiam bežného pracovného i súkromného života súdobého človeka. Rozmach remesiel si vyžiadal formulovať presné podmienky fungovania cechov, činnosť magistrátov; nariadeniami sa upravoval verejný život v obciach i mestách a uplatňovala sa súdna moc. Na záver kapitoly autori uvádzajú zaujímavé prípady z mestskej súdnej praxe z r. 1557 – 1588.

Siedmy zväzok edície *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov* je doplnený obrazovou prílohou s výjavmi z bitiek s Turkami, obrázkami o obliehaní uhorských miest a obrazmi o mučení zajatcov. Za nimi nasledujú portréty historických osobností doby, veduty, významné šľachtické sídla, pečate s listinami, úžitkové predmety, titulné listy literatúry o Turkoch a ďalšie ilustrácie z dobovej literatúry. Vedeckú hodnotu diela podčiarkuje chronologický prehľad najvýznamnejších udalostí z rokov 1438 – 1526, menný a miestny register a zoznam použitých edícií prameňov a odbornej lite-

ratúry, vrátane použitých skratiek. Na peknom výtvarnom prevedení diela sa podpísala firma *Dizajn Pergamen* v zastúpení Juraja Demoviča a Jakuba Dvořáka.

Siedmy zväzok tejto významnej edície, podobne ako aj predchádzajúce, je veľmi dôležitým a zaujímavým príspevkom pre poznanie slovenských dejín, pretože tak odborník ako aj laický záujemca o našu minulosť, sa môže zoznámiť s historickými dokumentami prostredníctvom odborného slovenského prekladu.

H. Saktorová

1848 – 1945

KERECMAN, P. *KAPITOLY Z DEJÍN ADVOKÁCIE NA SLOVENSKU.*

Košice : Penelopa, 2005. 400 s.

Práca má dve obsiahle kapitoly, ktoré sú vecne rozčlenené na základné tematické okruhy. Prvá kapitola je ohraničená rokmi 1848 – 1874 a je zameraná na právnu úpravu advokácie v tomto období. Autor v nej uvádza prvý uhorský právny poriadok, pramene advokátskeho práva a ich aplikáciu v Uhorsku, predpisy o advokácii a zmieňuje sa aj o niektorých advokátoch, ktorí pôsobili v tomto období.

Druhá kapitola je venovaná advokácii v období platnosti uhorského právneho poriadku a zahŕňa roky 1874 – 1945. Je jadrom práce a tomu zodpovedá aj jej oveľa väčší rozsah. Je rozdelená na päť častí. V prvej sa autor zaoberá prijatím nového právneho poriadku a jeho obsahom: podmienkami výkonu advokácie, advokátskymi komorami, právami a povinnosťami advokátov, ich odmenami a náhradami, zodpovednosťou advokátov, disciplinárnym konaním voči nim. Druhá časť obsahuje zmeny advokátskeho poriadku do roku 1918 novelizáciami a nariadeniami a takisto niektoré významné postavy advokácie v danom období. Tretia časť druhej kapitoly je venovaná advokácii v prvej ČSR. Má podobnú štruktúru

a popri právnej úprave advokácie v novom štáte zdôrazňuje jej zásadné zmeny. Autor uvádza zákon č. 40/1922 Zb. z. a n. z 31. januára 1922, ktorým sa menili niektoré ustanovenia o advokátoch. Podrobne stanovil podmienky, ktoré musela spĺňať osoba žiadajúca o zápis do zoznamu advokátov, čo malo pomôcť definovať pojem československý advokát. Autor podmienky podrobne analyzuje a je zrejmé, že nebolo celkom jednoduché ich splniť. Pozitívnu zmenou bolo, že zákon umožňoval vykonávať advokáciu aj ženám a dozvedáme sa aj mená prvých žien, ktoré sa v mezivojnovom období advokátskej praxi venovali.

V štvrtej časti druhej kapitoly autor rozoberá stav advokácie v rokoch 1938 – 1945 a zmeny, ktoré počas slovenského štátu nastali, pričom venuje pozornosť aj tzv. židovskému zákonodarstvu a subjektívnym i objektívnym dôsledkom, ktoré z likvidovania kancelárií židovských advokátov vyplynuli. V stručnej piatej časti načrtáva povojnový vývoj až do prijatia socialistického zákona o advokácii č. 323/1948 Zb. z. a n. z 22. 12. 1948. Konštatuje, že na základe tohoto zákona došlo k likvidácii súkromnej advokácie a advokátskych komôr. Stal sa nástrojom perzekúcie nepohodlných advokátov, keďže posilnil kompetencie ministra spravodlivosti.

Práca má 80 strán príloh, ktoré obsahujú prehľad počtu zistených advokátov, disciplinárných pokračovaní, prehľad hlavných prameňov advokátskeho práva v jednotlivých obdobiach, archívne pramene a literatúru, menný register a obrazovú prílohu. Uvedená práca vďaka spracovaniu bohatých informácií o vývoji advokácie na území Slovenska (s prihliadnutím na územie Podkarpatskej Rusi) a ich systematickému a prehľadnému podaniu zaplňa medzeru v spracovaní dejín advokácie, ktorá zohrala významnú úlohu aj v živote slovenskej spoločnosti.

N. Krajčovičová

TOMASZEWSKI, J. *CZECHY I SLOWACJA*. Varšava : Trio, 2006, 316 s.

Už niekoľko rokov v Poľskej republike vychádza v spolupráci s Historickým inštitútom Varšavskej univerzity populárno-náučná séria *Dejiny štátov sveta v 20. storočí* (*Historia państw świata w XX wieku*), predstavujúca najnovšie dejiny štátov, pričom medzi autorami jednotlivých publikácií sa nachádza viacero významných poľských historikov, ako i zahraničných bádateľov. V uplynulom roku vyšla v tejto sérii od známeho poľského historika Jerzyho Tomaszewského kniha *Česko a Slovensko* (*Czechy i Slowacja*). Ide o druhé, doplnené vydanie, ktoré sa od prvého líši i svojím názvom. Prvé nieslo názov *Československo* (*Czechosłowacja*, Warszawa 1997).

V úvode autor upozorňuje na fakt, že občania Poľskej republiky majú slabé znalosti o kultúre a dejinách českého a slovenského národa. Preto prostredníctvom predkladanej knihy chce poľskému čitateľovi poskytnúť základné informácie o najnovších dejinách Čechov a Slovákov – od vzniku prvej Česko-slovenskej republiky (ČSR) roku 1918 až do roku 2006. Pri tvorbe vychádzal nielen zo sekundárnej literatúry, publikovaných prameňov a dobovej tlače, ale i z vlastného výskumu a z rozhovorov so svojimi priateľmi, z ktorých sú viacerí českej a slovenskej národnosti.

Práca sa člení na deväť kapitol, ktoré sú usporiadané chronologicky: *Dve desaťročia medzi vojnami* (1918 – 1938), *Druhá republika v tieni tretej ríše* (1938 – 1939), *Česi a Slováci vo sfére záujmov tretej ríše* (1938 – 1945), *Nová demokracia?* (1945 – 1948), *Stalinovi učni* (1948 – 1968), *Jar v Prahe a mráz z Východu* (1968 – 1989), *Československá cesta k demokracii* (1989 – 1992), *Česká republika: medzi ideou demokracie a pragmatizmom* a napokon *Slovenská republika: prekonanie dejín*. Za nimi je uvedené kalendárium významných udalostí v českých a slovenských dejinách v rokoch 1914 až 2006 a taktiež zoznam prezidentov a predsedov vlád za obdobie 1918 – 2006.

Prvá kapitola je venovaná medzivojnovnej ČSR. Autor tu pripomína, že medzi historikmi už dlhšie prebiehajú diskusie o tom, aký mala prvá ČSR význam pre Slovákov. Konštatuje, že Slováci vstupovali do spoločného štátu ako slabší partneri. Po roku 1918 bol na Slovensku nedostatok slovenských učiteľov, úradníkov i pracovníkov podnikov, ktorí by mali zodpovednú kvalifikáciu. Jediným riešením bol prílev odborníkov z českých krajín. Tento jav uľahčila okolnosť, že český a slovenský jazyk sú dva odlišné, no napriek tomu navzájom blízke jazyky (skutočnosť, že oba jazyky sú si veľmi podobné, a preto sa Slováci s Čechmi z jazykovej stránky dobre rozumejú, si dodnes Poliáci dostatočne neuvedomujú). Tomaszewski hovorí, že v literatúre sa možno stretnúť s názorom, že príchod českých špecialistov zachránil Slovensko pred národnou katastrofou, pred stratou identity. Považuje to za prehnané, ale na druhej strane nepochybuje o tom, že Česi zohrali po roku 1918 dôležitú úlohu pri utváraní politickej, kultúrnej a hospodárskej samostatnosti Slovenska, obzvlášť tým, že sa podieľali na výchove slovenskej inteligencie. Príchod Čechov však so sebou priniesol i mnohé problémy. Životná úroveň Slovákov bola nižšia a pretrvávali medzi nimi odlišné obyčaje. Prichodiaci na nich neraz pozerali zhora, z pozície staršieho brata, ktorý má viac rozumu, skúseností a je kultúrnejší, preto ho treba s obdivom a vďačnosťou poslúchať. Medzi Slovákami sa tak vytváral stereotyp Čecha ako človeka arogantného, pohŕdajúceho miestnym obyvateľstvom a požívajúceho privilégií. S tým sa spájali i náboženské rozdiely. Slovenskú spoločnosť charakterizoval iný druh nábožnosti, ktorý bol skôr bližší poľskému. Zatiaľ čo Česi pozerali na miestne obyvateľstvo pohŕdavo, slovenskí katolíci v nich zas videli heretikov alebo ateistov (s. 48-49). Ďalším problémom bolo, že Slovensko malo v porovnaní s českými krajinami menej rozvinutý priemysel a slabý domáci kapitál. V slovenskej literatúre sa hovorí o odbúravaní priemyslu na Slovensku počas prvej ČSR. Slovenskí publicisti medzivojnovného obdobia za tým videli zámer pražskej vlády urobiť zo slovenského

hospodárstva iba doplnok českého, s čím autor nesúhlasí. Československá vláda sa podľa neho skôr previnila tým, že u nej absentovala koncepcia na podporu slovenského hospodárstva (s. 52-53).

Za zmienku iste stojí i poznámka autora k otázke československo-poľského sporu o Tešínsko, obývané poľskou menšinou. Poľská vláda tu presadzovala riešenie na etnickom princípe, no ako autor upozorňuje, na východných hraniciach Poľskej republiky sa zase odvolávala na historický princíp (s. 28), teda vždy volila možnosť, ktorá by jej priniesla väčší územný zisk. Tomaszewski svojimi prácami už neraz vyvolal v rodnom Poľsku pohoršenie u historikov zastávajúcich skôr patriotické postoje. Bol obviňovaný z toho, že deformuje poľské dejiny obdobia 1918 – 1939 (pozri *Gospodarka Polski międzywojennej 1918 až 1939*, Warszawa 1967), s rozsiahlou kritikou sa stretli i jeho vyjadrenia k otázke poľsko-židovských vzťahov, kde poukázal na diskriminovanie Židov (pozri *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie do 1950 r.*, Warszawa 1993). Problematike antisemitizmu sa nevyhýbal ani v knihe *Česko a Slovensko*. Práve naopak – v práci je permanentne prítomná. Už v čase vzniku ČSR prepukali nepokoje, konali sa manifestácie a v súvislosti s nimi dochádzalo i k protižidovským vystúpeniam, a to tak v Česku, ako i na Slovensku (s. 23-24). V druhej kapitole sa autor zmieňuje o deportáciách Židov z územia autonómneho Slovenska, o ktorých rozhodol ako Tomaszewski obzvlášť pripomína predseda autonómnej vlády Jozef Tiso. O deportáciách židovského obyvateľstva píše i v nasledujúcej kapitole, v podkapitole venovanej slovenskému štátu, ktorý nazýva republikou farárov. Zmieňuje sa tiež o konfliktoch, ku ktorým dochádza po druhej svetovej vojne medzi Židmi, ktorí prežili holokaust, a tými občanmi, ktorí nadobudli majetok za slovenského štátu prostredníctvom arizácií. Antisemitské prvky boli, ako je známe, neskôr prítomné aj v politických procesoch, napr. proti Rudolfovi Slánskemu. Napokon i v roku 1992, keď silneli v slovenskej spoločnosti hlasy za rozdelenie štátu, sa čoraz viac začínalo hovoriť o potre-

be rehabilitovať prezidenta prvej Slovenskej republiky (SR) – Dr. Jozefa Tisa. Autor však zdôrazňuje, že sa pri tom zabúdalo na Tisovu spoluzodpovednosť za tragédiu slovenských Židov.

Tretia kapitola – *Česi a Slováci vo sfére záujmov tretej ríše* (1938 – 1945) – dáva nahliadnuť do pomerov nielen v slovenskom štáte, ale i v Protektoráte Čechy a Morava. Tomaszewski v tejto súvislosti podsúva otázku viny českých politikov v Protektoráte, či azda až príliš nekolaborovali s Nemcami (s. 104-105). Po druhej svetovej vojne sa začalo vysídľovaním Nemcov z územia ČSR – spočiatku chaotickým – pričom dochádzalo k rabovaniu ich majetku i k násilnostiam. Situáciu zhoršoval fakt, že niektorí Česi, ktorí boli síce v Protektoráte diskriminovaní, no napriek tomu zbabelo akceptovali nemeckú okupáciu, sa teraz chceli preukázať patriotickou horlivosťou a pomstiť sa všetkým Nemcom. Tento jav existoval aj v iných spoločnostiach a autor si neodpustí upozorniť na to, že i v poľskej (s. 159).

Treba oceniť, ako autor na relatívne malom priestore prehľadne spracoval česko-slovenské dejiny 2. polovice 20. storočia. V publikácii predstavuje nielen politické, ale i hospodárske a kultúrne dejiny. Od víťazného februára 1948 plynule prechádza k Pražskej jari, po ktorej nastupuje obdobie normalizácie, až napokon dôjde k nežnej revolúcii. K vytváraniu celkového obrazu doby prispievajú aj kreslené vtipy z obdobia socializmu. V podkapitole nazvanej *Rozvod Čechov a Slovákov* sa autor venuje okolnostiam, za akých došlo k rozdeleniu Česko-Slovenska, pričom priznáva, že on nebol zástancom tohto riešenia.

Posledné dve kapitoly sa týkajú vývoja nástupníckych republík. V nich sa Tomaszewski zaoberá problémami, ktoré sa týkajú bezprostrednej súčasnosti. V kapitole s titulom *Česká republika: medzi ideou demokracie a pragmatizmom* naznačuje problém nemožnosti spravodlivého rozdelenia majetku po Českej a Slovenskej Federatívnej Republike (ČSFR), čo sa dotýkalo napr. súborov archívu a knižnice ministerstva zahraničných vecí, ktoré zostali v Prahe, hoci mala na ne SR to isté právo (s. 308).

Spomína však i problematiku vyrovnávania sa s komunistickou minulosťou, obzvlášť s obdobím normalizácie, ďalej otázku diskriminácie Rómov či spor o Benešove dekréty.

Záverčná kapitola má názov *Slovenská republika: prekonanie dejín*. Slovensko sa v januári 1993 ocitla pred omnoho komplikovanejšími problémami než Česko a mnoho publicistov vyjadrovalo znepokojenie nad jeho hospodárskou i politickou budúcnosťou (s. 332). Pokiaľ ide o politickú situáciu, zahraničie registrovalo v SR isté odklony od demokratických princípov v období, keď bol predsedom slovenskej vlády Vladimír Mečiar. Postupne sa však Slovensku podarilo úspešne prekonať jednotlivé prekážky, spolu s Českom sa začlenilo do západoeurópskych štruktúr a vďaka odvážnym hospodárskym experimentom zvládlo i svoje problémy v ekonomickej oblasti. Záver práce teda vyznieva pre SR optimisticky – ako je už naznačené v názve kapitoly, zvíťazila nad svojimi dejinami. Už prestala byť tým „chudobným príbuzným“, ktorým bola v čase vzniku prvej ČSR.

Historik Jerzy Tomaszewski odvážne vyslovuje svoje názory, provokuje svojimi poznámkami. Nebojí sa hodnotiť i pre súčasnú spoločnosť nanajvýš aktuálne otázky, doteraz nedostatočne spracované, dotýka sa citlivých miest českých a slovenských dejín. Možno mu sice vytknúť, že viaceré načrtnuté problémy sú v realite omnoho zložitejšie, no vzhľadom na rozsah jeho práce a dĺžku spracovaného obdobia by bolo nemožné očakávať, že im venuje v publikácii viac miesta a bude ich hlbšie analyzovať.

J. Tulkisová

PO ROKU 1945

ČARNOGURSKÝ, Ján. *CESTAMI KDH*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2007, 415 s.

Politický život v prvom desaťročí po novembri 1989 nemožno skúmať bez analýzy pôsobenia Kresťanskodemokratického hnutia a jeho

prvého predsedu J. Čarnogurského. Sedem rokov po odstúpení z tejto funkcie uverejnil J. Čarnogurský texty zo svojho predsedníckeho obdobia, ktoré sú už teraz súčasťou pramenitého materiálu ku skúmaniu najnovších dejín Slovenska, a osobitne dejín KDH.

Kniha obsahuje Čarnogurského prejavy na všetkých zjazdoch KDH v čase jeho predsedníctva, príspevky k vnútrostraníckej problematike a v rámci nej k svojho času páľivej otázke vzťahu KDH k Strane demokratickej koalície, ktorá sa zaviazala vznikom SDKÚ. Závažnou témou knihy sú aj štátoprávne otázky a rozdelenie ČSFR, politický zápas s dvomi koalíciami vedenými V. Mečiarom a v nemalej miere i autorova obľúbená téma – medzinárodné vzťahy a zahraničná politika. Knihu dopĺňujú nekrológy venované ľuďom, ktorých si autor osobitne vážil a niekoľko oficiálnych dokumentov KDH z autorovho pera.

V predslove svojej knihy píše J. Čarnogurský o troch veľkých výzvach, ktorým doteraz muselo čeliť KDH. Prvou výzvou bolo rozdelenie ČSFR a osamostatnenie Slovenska, druhou „odpor voči režimu vlády Vladimíra Mečiara s prvkami autoritárstva“ a treťou výzvou je „výzva prispôsobenia sa alebo vzdorovania módnym trendom občianskej spoločnosti na Slovensku aj v Európe“.

Autorove postoje k všetkým týmto výzvam charakterizuje názorová pevnosť a stálosť založená na hlbokom presvedčení o správnosti systému ideí a princípov, ktoré prijal za svoje a podľa ktorých sa dodnes riadi. Také postoje sú postojmi istoty, postojmi najmä do „zlého počasia“, ktoré často nestačí len pasívne prečkať, ale neraz treba v ňom a proti silám, ktoré ho spôsobili, zviest' rozhodný zápas a v tom zápase aj obstáť. O tomto postoji najlepšie svedčia texty z rokov 1994 – 1998, keď sa v mladej samostatnej Slovenskej republike rozhorel zápas o jej podobu, ba viac – o jej charakter a podstatu. Iné, akokoľvek principiálne postoje však môžu vyvolať pochybovačné otázky vyzývajúce k dôkladnej analýze, najmä vzhľadom na politické dôsledky, ktoré priniesli samotnému KDH a jeho predsedovi.

Napríklad z autorových textov, možno preto, že ide spravidla o oficiálny postoj, sa nedozvieme veľa o tom, prečo KDH, utvárajúce sa od svojho zrodu dôsledne zdola a opierajúce sa o potenciálne najširšiu základňu členov a prívržencov na Slovensku, nedokázalo vyrásť do skutočne veľkej ľudovej strany, aká napravo od stredu politického spektra pôsobí v mnohých západoeurópskych demokratických krajinách. Prečo sa rýchly rozbeh KDH zastavil už po niekoľkých mesiacoch demokracie v prvých slobodných parlamentných voľbách a po dvoch rokoch nasledovalo dokonca výrazné oslabenie postavenia a vplyvu kresťanských demokratov v slovenskej spoločnosti. Autorove odpovede, podľa ktorých bola na príčine nedostatočná vôľa k moci u kresťanských demokratov, prípadne príliš idealistická politika KDH, neznejú presvedčivo a príčiny treba hľadať vo vlastnej politike KDH. Tá bola značne naivná a v niektorých vážnych, rozhodujúcich okamihoch aj málo predvídava.

Prvou vážnou udalosťou boli slabšie než očakávané volebné výsledky KDH v prvých ponovembrových voľbách. V súvislosti s nimi treba preskúmať, do akej miery síce kresťanský a vo veľkej miere predovšetkým katolícky slovenský ľud bol ovplyvnený nielen štyrmi desaťročiami komunistického režimu a jeho vtrvalou ideologickou infiltráciou, ale aj niečím podstatne širším a hlbším. Totiž napredujúcou sekularizáciou celej modernej civilizácie a jej spôsobu života, osobitne na európskom kontinente, a to bez ohľadu na charakter politického režimu. Ak tento predpoklad platí, potom by KDH muselo vo verejnom a politickom živote uplatňovať oveľa diferencovanejšie, jemnejšie nástroje komunikácie, ale aj diferencovanejšie formulované programové postoje a ciele. Tie sa totiž v oných prvých mesiacoch slobody, ale aj neskoršie prezentovali aj na vkus potenciálnych prívržencov kresťanských demokratov ako až príliš rudimentárne, ba fundamentalisticky stavané princípy a ciele hnutia. Povedané inak, je možné, že ani nie tak čaro VPN a jeho volebných lídrov, ba ani rôzne útoky prívržencov bývalého režimu proti KDH, ale rastúce obavy značnej časti občanov z priveľkej

sily trochu archaicky pôsobiaceho KDH pripravili kresťanských demokratov o volebné víťazstvo v prvých slobodných voľbách po vyše štyridsiatich rokoch.

A ďalšie naivné a nedostatočne predvídavé kroky priniesli KDH o dva roky neskoršie vyslovenú porážku. Išlo o postoje a kroky kresťanských demokratov v otázke štátoprávneho usporiadania Česko-Slovenska a následne v otázke nezávislosti Slovenska. Možnosť súhlasiť s autorom knihy, že s myšlienkou budúcej slovenskej samostatnosti v zjednotenej Európe – s povestnou vlastnou hviezdíčkou a stoličkou pre Slovensko – prišlo KDH a jeho predseda a že sa tejto idey, teda myšlienky samostatnosti, až dodatočne zmocnil V. Mečiar, ktorý ju aj (chtiac či nechtiac) uskutočnil. Lenže v politike – a KDH je predovšetkým politickým subjektom – nie sú rozhodujúce pre úspech strany či hnutia impulzy istým smerom, ale ich zavŕšenie, uskutočnenie. Poukazovanie na „zlodejov“ politických myšlienok je málo platné, najmä ak sa otec myšlienky budúcej samostatnosti rozhodne ju v rozhodujúcich okamihoch opustiť. Pri tomto politickom kroku nemohli KDH pomôcť ani všetky výzvy na opatrnosť zoči-voči najrôznejším rizikám, ktoré mali Slovensku v tom čase hroziť. Je totiž známou pravdou, a taký milovník histórie akým je J. Čarnogurský to určite dobre vie, že v zlomových historických situáciách nič nebýva dokonale pripravené a nič sa dokonale nezavršuje, ale že vždy ide o konfliktný proces spojený práve tak s veľkými rizikami ako aj nádejami. Aj politika KDH vo veci štátoprávnej budúcnosti Slovenska (pretože nielen ona) viedla teda k volebnej prehre politického hnutia, do ktorého pôvodne, ešte na jar 1990, vkladali nádeje niekoľkonásobne väčšie počty slovenských občanov, než aké mu nakoniec zostali verné. Treba však zaznamenať aj to, že J. Čarnogurský uznaním pokojného rozdelenia česko-slovenského štátu aj jasným postavením sa za štátnu nezávislosť v neľahkom čase, keď sa zvädzal zápas s mečiarovskou koalíciou, dokázal revidovať svoje vlastné postoje spred rozdelenia federácie.

Posledným príkladom nedostatočne zväžených krokov KDH a jeho predsedu, bol spor o charakter volebnej Strany demokratickej koalície a vzťah KDH k nej po voľbách v roku 1998, ktoré viedli k odchodu časti reprezentantov KDH z tohto hnutia a čo bolo ešte vážnejšie, značnej časti jeho sympatizantov. Prejavilo sa to v prieskumoch verejnej mienky, keď sa KDH prvýkrát vôbec dostalo pod zvoliteľnú hranicu, čo viedlo (okrem iného) zakladateľa a prvého predsedu KDH roku 2000 k rezignácii na túto funkciu. Medzičasom sa však J. Čarnogurský politicky znovu aktivoval, čím jeho osoba v pravom slova zmysle spája uzavretú nedávnú minulosť KDH aj Slovenska s ich budúcnosťou.

M. Z.

REGIONÁLNE DEJINY – ZBORNÍKY

SPIŠSKÁ BELÁ. Zost. Zuzana Kollárová. Prešov : Universum, 2006. 441 s.

V slovenskej historiografii, konkrétne v oblasti regionálnych dejín, sú v ostatnom období v popredí záujmu iniciátorov a tvorcov, historikov i vlastivedných bádateľov knižné práce miest a obcí. Tak to bolo aj pri trinásťčlennom autorstvom kolektívy historikov, archivárov, jazykovedcov, múzejníkov recenzovanej vlastivednej monografie *Spišská Belá*, ktorá vyšla koncom roka 2006 za editorstva Zuzany Kollárovej v nakladateľstve Universum v Prešove. Myšlienka pripraviť a vydať reprezentatívnu publikáciu, ako uviedol v úvode primátor mesta Štefan Bielak, pretrvávala dlhší čas, aby napokon prišla na knižný trh práca, ktorá v čase 735. výročia udelenia mestských práv a výsad má predstaviť čitateľom v kontexte spišského regiónu Spišskú Belú. Autori, limitovaní jej rozsahom, sa podujali v zhutnenej forme priblížiť jednotlivé obdobia historického vývoja Spišskej Belej, ktorá i keď nebola kráľovským mestom, svojou bohatou minulosťou sa vyrovná mnohým z nich.

Základom ich výskumu boli archívne pramene, domáce i zahraničné, hoci mnohé z nich nebolo možné využiť z uvedených dôvodov, a tiež doteraz publikované práce k spišskému regiónu aj mestu, citované v poznámkových aparátoch autorov i v závere práce, v časti Pramene a literatúra. Vydaná vlastivedná monografia, určená čitateľskej verejnosti zaujímajúcej sa o spišský región, je venovaná magistrátom mesta, dvom významným spišskobelianskym osobnostiam – Samuelovi Weberovi a Michalovi Grigerovi, ktorí sa v rôznych časových obdobiach výrazne venovali histórii Spišskej Belej a vo svojich prácach priniesli cenné poznatky.

Z hľadiska časovo-tematického postupu, od najstarších čias po súčasnosť, autori prezentujú v chronologickom postupe a v kontexte historického vývoja Spiša v dvadsiatich piatich kapitolách spoločensko-politické, hospodárske, konfesijné, kultúrne, etnologické i jazykové otázky, ktoré ovplyvnili život v meste a jeho okolí. Celkový obraz by napríklad dotvorili aj samostatné kapitoly venované demografickej a národnostnej otázke, napriek tomu sa ich viacerí autori okrajovo dotýkajú v rámci nimi spracovanej problematiky.

Prírodné pomery s polohou Spišskej Belej a Strážok, ktorá je súčasťou Spišskej Belej, i s katastrálnym územím, ktoré sa začalo vytvárať v súvislosti s nemeckou kolonizáciou a postupne dotváralo do poslednej tretiny 20. storočia, s pôdnymi, klimatickými, vodnými a vegetačnými pomermi, so živočíštvom a s ochranou prírody v západnej časti katastrálneho územia, ktoré leží v ochrannom pásme TANAP-u a Prírodnej rezervácie Belianske lúky, podáva Anton Novák (s. 7-22). Do historickej minulosti mesta pred písomnou zmienkou na báze doterajšieho archeologického výskumu z predhistorického obdobia, so zameraním na osídlenie, klimatické podmienky, získavanie potravy, kultúrne nálezy a na slovanské obdobie i s prezentáciou archeologického výskumu pri sakrálnych objektoch a novovekých nálezových materiálov z obdobia od 16. do 20. storočia, uvádza čitateľa Marián Soják (s. 21-51). Obdobie stredoveku, od prvej doloženej písomnej zmienky z roku 1263 do roku 1412, s dôrazom na spoločenskoprávny

a správny život v meste i na majetkové pomery v rámci spišského regiónu, približuje Božena Malovcová (s. 52-60). V kontexte politických udalostí a organizácie verejnej správy v Uhorsku a na Spiši rozoberá Zuzana Kollárová v rokoch 1412 – 1918 organizáciu samosprávy a súdnictva (s. 61-76) a následne hospodársky vývoj mesta s postupným spriemyselnovaním výroby v novovekých dejinách, pričom v úvode stručne uvádza konfesionálne, národnostné a sociálne zloženie obyvateľstva v prvej polovici 18. storočia a v závere rozvoj turistického ruchu v regióne i záujem o tatranskú prírodu už od 18. storočia (s. 77-97). Konfesionálnym otázkam do roku 1918, t. j. počiatkom belianskej cirkvi, sformovaniu miestnej cirkevnej správy, misijnému pôsobeniu benediktínskych pustovníkov, sakrálnym stavbám a rozvoju duchovného života v meste, pôsobeniu miestnej cirkvi v 14. storočí i v nasledujúcich zložitých podmienkach tzv. poľského zálohu (1442 – 1772), reformácie a protireformácie, správe svetských kňazov, otázkam vzniku a rozvoja evanjelickej cirkvi a. v. v meste je venovaná kapitola o náboženských pomeroch, ktorej autorom prvej časti, zameranej na rímskokatolícku cirkev, je Ján Endrödi (s. 98-115) a druhej časti, zameranej na evanjelickú cirkev a. v., Božena Malovcová (s. 116-128). Vznik a rozvoj školstva v meste do roku 1918 prezentujú v štyroch podkapitolách J. Endrödi, so zameraním na katolícke školstvo (s. 137-140), a Božena Malovcová, na evanjelické školstvo (s. 141-143), obecnú školu (s. 143) a štátnu ľudovú školu (s. 143-146). Historické obdobie vo vývoji Spišskej Belej do roku 1918 uzatvárajú spoločensko-kultúrne otázky, v ktorých Z. Kollárová venuje pozornosť úrovni vzdelania, literárnej tvorbe, spolkovej a zdravotníckej činnosti Beľanov (s. 147-156).

Obdobie vývoja Spišskej Belej v rokoch 1918 – 1945, v kapitole k politickému životu a obecnej správe v meste v medzivojnovom období a v rokoch druhej svetovej vojny približuje Peter Švorc (s. 157-184), v kapitole so zameraním na hospodárske pomery prezentuje Ľubomír Lorenčík rozvoj priemyslu v spojení s peňažným ústavom a so

živnostenskou výrobou (s. 185-195) a P. Švorc rozvoj poľnohospodárstva (s. 195-198), v kapitole venovanej náboženským pomerom v meste J. Endrödi predkladá v rámci cirkevných pomerov po vzniku Československej republiky poznatky o živote rímskokatolíckej cirkvi v meste, s akcentom na sakrálné budovy (s. 199 až 201), a Božena Malovcová o spišskobelianskej evanjelickej cirkvi a. v. s jej filiami (s. 201-203). Medzivojnové obdobie uzatvárajú dve kapitoly Petra Zmátla. Prvá, so zameraním na mestské školstvo – štátne, ľudové, meštianske, obecné, učňovské i na predškolskú detskú opatrovňu a v rokoch slovenského štátu na nemeckú ľudovú hospodársku i cirkevnú ľudovú meštiansku školu (s. 204-210) a druhá, venovaná kultúrnemu a spolkovému životu Beľanov, zdravotníctvu, športu i osvetovej a ľudovýchovnej činnosti v meste (s. 204-210).

Spišskú Belú po druhej svetovej vojne, v súvislosti s dôležitými medzníkmi v povojnovom vývoji Československa, v kontexte februárových udalostí roku 1848, politicko-spoločenského vývoja v 50. – 80. rokoch 20. storočia i novembrových udalostí roku 1989, miestami s presahom na začínajúci sa demokratizačný proces v spoločnosti, prezentujú P. Švorc v kapitole k politickým udalostiam a verejnej správe po roku 1945 do súčasnosti (s. 236-249), Mária Šelepová v kapitole venovanej povojnovému politickému vývoju a priebehu politického prenasledovania občanov, s dopadom na životné osudy občanov mesta (s. 250-258), Ľ. Lorenčík v kapitole o hospodárskom živote Beľanov, o aktivite živnostníkov, rozvoji tabakového, drevospracujúceho a potravinárskeho priemyslu, liehovaru, baliarne a iných podnikov i obchodu a služieb v meste (s. 259-269) a P. Švorc v kapitole o kolektivizácii a rozvoji poľnohospodárstva v podmienkach okresnej správy (s. 270-294). Radikálne zmeny v rozvoji školstva, najmä po roku 1948, s jeho marxistickou ideológiou i personálnym zabezpečením v Spišskej Belej, konkrétne vo vývoji materských a základných škôl i v záujmovej činnosti školskej mládeže do konca 90. rokov 20. storočia, približuje P. Zmátlo (s. 295-306), podobne aj zmeny, ktoré nastali

v kultúrnom i spoločenskom živote mesta prostredníctvom činnosti hasičského spolku, hudobných a speváckych súborov, spoločenských a mládežníckych organizácií, rozvoja osvety a ľudovýchovy a ďalších kultúrno-spoločenských i športových aktivít obyvateľov mesta (s. 307 až 328). Vymedzené časové obdobie druhej polovice 20. storočia presahuje v pozitívnom zmysle slova kapitola venovaná náboženským pomerom v meste v rokoch 1945 – 2006, v ktorej sa J. Endrödi zamerail na činnosť a osudy predstaviteľov rímskokatolíckej cirkvi (s. 337 až 341) a B. Malovcová na život evanjelickej cirkvi a. v. (s. 342-346). Obraz mesta v spišskom regióne dotvárajú nielen konfesijné otázky, ale aj prezentovaná ľudová kultúra a ďalšie stránky kultúry každodenného života Beľanov v kapitole Marty Kučerovej (s. 347-361) a v kontexte jazykovej situácie na severnom Spiši kapitola Júlie Dudášovej, ktorá v historických súvislostiach jazykovedného výskumu danej oblasti priblížila v kontexte goralského nárečia a nemecko-slovensko-maďarského trilingvizmu nárečie Spišskej Belej (s. 362-367). Mestskej časti Spišskej Belej-Strážkam sú venované dve kapitoly. Prvá, so zameraním na ich historický vývoj od počiatkov a najstaršej zmienky, cez obdobie stredoveku a novoveku s vývinom ich vlastníctva, so životom obyvateľov, so sakrálnymi a svetskými pamiatkami, s vývojom verejnej správy i samosprávy, hospodárskych pomerov, duchovného života, školstva a kultúry od J. Endrödiho a Virgínie Mislovičovej (s. 368-394) a druhá, zameraná na vývoj Strážok od roku 1919 do súčasnosti, konkrétne na po-

litickosprávne, náboženské i školské pomery, spolkovú činnosť v medzivojnovom i v povojnovom období v kontexte celospoločenských zmien, s prezentáciou kultúrnych podujatí a galérie v tamojšom kaštieli od M. Šelepovej (s. 395-406). Vlastivednú prácu uzatvárajú dve kapitoly. Prvá je venovaná obecnej symbolike Spišskej Belej, pečati a znaku mesta i mestskej časti Strážky od Jána Nováka (s. 407-413) a druhá dvadsiatim ôsmim osobnostiam z dávnej i nedávnej minulosti mesta od Z. Kollárovej (s. 414-428). V závere je čitateľovi predstavený zoznam nehnuteľných mestských kultúrnych pamiatok, datovaný k januáru 2006 (s. 429).

Z tematického i rozsahového hľadiska sa dostala na knižný trh obšírna a prínosná historicko-vlastivedná práca o Spišskej Belej s interdisciplinárnym charakterom výskumu jej autorov, podloženého množstvom bibliografických odkazov na archívne pramene, ale aj na odbornú, knižnú i časopiseckú literatúru, ktorá prezentuje nielen doterajší výskum spišského regiónu i mesta Spišská Belá, ale posúva ďalej i bádateľské aktivity v spišskom regióne. Publikácia reprezentatívneho charakteru zaujme formálnou úpravou, fotodokumentáciou, grafmi, mapkami a ukážkami archívnych materiálov, ktoré ilustrujú a dotvárajú historický obraz mesta. Ostáva len veriť, že zámeru iniciátorov jej vydania i samotných autorov pokračovať v ďalšom výskume sa naplnia a že vydaná monografia výrazne prispeje k rozvoju regionalistiky Slovenska a dejín jeho miest a mestečiek.

L. Franková

KRONIKA

MEDZINÁRODNÁ VEDECKÁ KONFERENCIA HOSPODÁRNE SPRAVOVANIE BANÍCTVA. KNIEŽACÍ PODNIKATEĽ. MERKANTILIZMUS. VZŤAHY MEDZI VZDELÁVANÍM ODBORNE KOMPETENTNÉHO ÚRADNÍCTVA A ŠTÁTNOU PEŇAŽNOU A HOSPODÁRSKOU POLITIKOU V RANOM NOVOVEKU

V dňoch 25. 3. – 31. 3. 2007 sa uskutočnila v Steinhause (Južné Tirolsko, Taliansko) medzinárodná vedecká konferencia o vplyve merkantilizmu na hospodárne spravovanie baníctva. Konferencie v Steinhause sa konajú s dvojiročnou periodicitou. Predmetná konferencia bola treťou v poradí. Hlavným vedeckým garantom podujatia je významný nemecký historik hospodárskych dejín prof. Dr. Ekkehard Westermann. Tohtoročné podujatie ako vedecká garantka zabezpečovala aj jeho manželka PD. Dr. Angelika Westermann. Organizačne podujatie zabezpečovalo Južnotirolské banké múzeum (Südtiroler Bergbaumuseum).

Po slávnostnom otvorení konferencie prvou vedeckou prednáškou bol príspevok Michaela Fessnera (Bochum) *Berlínska banícka akadémia od založenia po včlenenie do Technickej vysokej školy Charotenburg (1770 – 1916)*. Nasledoval referát Günthera Backa (Göttingen) *Prelom v tradičných soľných trhoch na prelome 18. a 19. storočia a jeho hospodársko-politické pozadie*. Problematike dejín soli v 16. storočí bol venovaný príspevok Kerstena Krügera (Rostock). Hans Jürgen Gerhard (Hardeggen) referoval o menovej reforme Johanna Philipa Graumanna ako generálneho mincového direktora Fridricha Veľkého.

Druhý deň konferencie začal prednáškou Reinerja Flika (Tübingen) *Ríša bez Peru? Colbertov hospodársko-politický systém*. Menno Polak (Amsterdam) referoval o využívaní kovov v Spojených nizozemských provinciách v 17. storočí. Björn Ivar Berg (Kongsberg) informoval o bankách úradníkov ako hospodárskych podnikateľoch v dánsko-nórskom štátnom systéme (1654 – 1814). Problematike švédskeho baníctva bol venovaný príspevok Hjalmar Forsa (Uppsala). Renate Pieper (Graz) predstavila produkciu drahých kovov v koloniálnej španielskej Amerike medzi kráľovskou správou a súkromným podnikaním.

Tretí deň konferencie odštartoval Guntram Martin (Dresden) príspevkom o vedúcich bankách úradníkov a ich názoroch na montánnu, finančnú a hospodársku politiku. Miroslav Kamenický (Bratislava) vystúpil s referátom *Montánna politika a montánni a finanční úradníci v stredoslovenskom bankom revíre v 18. storočí*. Christoph Bartels (Bochum) predstavil problematiku úradníkov ako podnikateľov v Harzi v 17. storočí. Paul Thomas (Aachen) analyzoval montánnu politiku v uhoľnom baníctve v saarskom a aachenskom bankom revíre v rokoch 1780 – 1850. Hans-Joachim Kraschewski (Marburg) predstavil hospodársko-politické názory vojvodu Júliusa z Braunschweigu-Wolfenbüttel a jeho montánnych a finančných úradníkov. Jörg Brückner (Wernigerode) predniesol príspevok *Montánno-hospodárske aktivity niektorých grófov v Harzi a ich úradníkov v 16. storočí*.

Štvrtý deň konferencie otvoril referát Wilfrieda Reininghaua (Münster) o montánnej politike kolínskych kurfirstov vo Westfálsku v ranom novoveku. Uwe Schirmer (Leipzig) informoval o vývoji direktorského princípu v kursaskom montánnom hospodárstve (1506 – 1607). Harald Witthöft (Wilnsdorf) predstavil merkantilistické predstavy u zakladateľa bankých vied 16. storočia Juraja Agricolu.

Posledný piaty deň konferencie Oliver Volckart (Berlin) predstavil menovú politiku na ríšskych snemoch v 16. storočí, Andreas Bingener (Bochum) informoval o tirolskej montánnej politike v 16. storočí, Helmut Rizzoli (Bozen) hovoril o reformách tirolského vojvodu Žigmunda Bohatého, Martin Štefánik (Bratislava) o vzniku a vývoji bankých a mincových komôr na stred-

nom Slovensku v stredoveku a Lucia Krchnáková (Banská Štiavnica) o prechode stredoslovenských banských miest do rúk uhorských kráľov roku 1546.

Konferencia mala vysokú vedeckú úroveň. Po každej polhodinovej prednáške nasledovala polhodinová diskusia k danému referátu, čo nesmierne prispelo k odbornej hodnote podujatia. Príspevky z konferencie budú publikované v osobitnom zborníku.

M. Kamenický

SEMINÁR ORBIS HELVETICORUM – ŠVAJČIARSKA KNIHA A JEJ STREDOEURÓPSKY SVET V SMOLENICIACH

V dňoch 24. – 26. apríla 2007 sa konala v Smoleniciach medzinárodná interdisciplinárna konferencia *Orbis Helveticorum – švajčiarska kniha a jej stredoeurópsky svet*. Išlo o konferenciu, ktorá predstavovala záver viacročného rovnomeného projektu v rámci slovensko-švajčiarskych vzťahov, ktorý sa realizoval na pôde Historického ústavu SAV v Bratislave. Spomedzi jej usporiadateľov treba spomenúť Švajčiarsky zastupiteľský úrad v Bratislave, Historický ústav SAV a Slovenskú historickú spoločnosť za láskavej podpory fondu Pro Helvetia. Zúčastnilo sa jej cca 60 významných osobností z viacerých krajín, okrem Slovenska a Švajčiarska, zo susedných Čiech, Poľska a Maďarska. Odznelo na nej 31 zaujímavých príspevkov, ktoré sa dotýkali viacerých vedných disciplín smerujúcich ku knižnej kultúre v minulosti a vychádzali zo širšieho historického obdobia.

Švajčiarska krajina v súčasnosti rozdelená do viacerých kantónov a aj jazykovo vychádzajúca z francúzštiny, nemčiny, taliančiny a rétorománčiny má pozoruhodný vývin vzhľadom na historické pozadie a aj vzhľadom na súčasné začlenenie do stredoeurópskeho kontextu. V našich krajinách existovali kontakty najrozmanitejšieho druhu s touto i v období na prelome stredoveku a novoveku rozvinutou krajinou. Konferencia poukazuje predovšetkým na vedecké a kultúrne vzťahy a vplyvy, ktoré na jednej strane výrazne ovplyvnili vzdelancov našich krajín v minulosti, alebo na strane druhej pretrvávajú aj do dnešných čias. Tematicky možno rozdeliť príspevky do troch okruhov zahrňujúcich švajčiarsko-európske kultúrne centrum, vývin švajčiarskej knihy v stredoeurópskom prostredí a švajčiarske knihy v historických knižných fondoch.

Pri otvorení konferencie švajčiarsky veľvyslanec v Bratislave Jozef Aregger, podpredseda Slovenskej akadémie vied Dušan Kováč, ako aj zástupkyňa riaditeľa Historického ústavu SAV Edita Ivaničková vyjadrili snahu podporovať i do budúcnosti podobné slovensko-švajčiarske podujatia, ktoré dokresľujú spoločnú kultúrnu minulosť. Jozef Rydlo, podpredseda Zahraničného výboru Národnej rady SR, okrem toho priblížil vo svojom príhovore kultúru a históriu švajčiarskej krajiny.

V prvej časti konferencie sa príspevky zamerali na charakterizovanie významných švajčiarskych kultúrnych i tlačiarenských centier hlavne na prelome 15. a 16. storočia. Detlef Haberland (Kolín nad Rýnom) a Urs B. Leu (Zürich) vykreslili význam a vplyv tlačiarň v Bazileji a Zürichu v období renesancie a humanizmu v domacom prostredí, ale aj v európskom okruhu. Adam Hegyi (Segedín) referoval o knihách bazilejských študentov v 17. – 18. storočí, Ivona Kollárová (Bratislava) sa zamýšľala nad recepciou švajčiarskej vydavateľskej produkcie na slovenskom území v druhej polovici 18. storočia. Hans U. Bächtold (Zürich) sa zaoberal publicistom Heinrichom Bullingerom, Ilpo T. Piirainen (Münster) analyzoval Luterove tlače Adama Petriho.

Erazmovi Roterdamskému, ktorý prežil významnú etapu svojho života u tlačiara Jána Frobena v Bazileji, sa venovali ďalšie dva príspevky: Daniel Škoviera (Bratislava) referoval o Jánovi Antonínovi Košickom, ktorý bol jeho osobným lekárom, a Eva Frimmová (Bratislava) sa sústredila na Erazmovu korešpondenciu k významným osobnostiam z územia Slovenska, ako aj na zachované tlače 16. storočia podľa publikovaných katalógov. V rámci bloku *Švajčiarska kniha v stredoeurópskom prostredí* predstavila Claire Mádlová (Praha) švajčiarske knihy v šľachtických knižniciach v Čechách v dobe osvietenstva, pričom sledovala rozličné aspekty od obchodnej siete po predstavy o Švajčiarsku. Jan-Andrea Bernhard (Castrisch) sa zaoberal významom šľachtických knižníc v Uhorsku a Sedmohradsku pri šírení švajčiarskej reformácie. Olga Fejtová a Jiří Pešek (Praha) analyzovali reformovanú literatúru v ranonovovekých meštianskych knižniciach českých miest pražských v komparácii s Lounami i smerom na Moravu. Krzysztof Migoń (Vroclav) predstavil švajčiarske knihy v sliezskych knižniciach v 16. – 18. storočí. V recepcii švajčiarskej knihy pokračovali Viliam Čičaj (Bratislava), a to v súkromných meštianskych knižniciach v novoveku na Slovensku na základe archívnych materiálov, rovnako Attila Verók (Segedín) u sedmohradských Sasov. Laura de Barbieri (Praha) sledovala helvetiká u významného humanistu a lekára Rudolfa II. Mateja Borbonia z Borbenheimu (1560 – 1629). Kamila Fircáková (Bratislava) priblížila literárnu tvorbu Johanna Heinricha Zschokkeho (1771 – 1848), ktorý vydával svoje diela vo Švajčiarsku a Nemecku v období slovenského národno-oslobodzovacieho procesu. Judit Polyákné Vásárhelyi (Budapešť) poukázala na vplyv švajčiarskej *Bible* v diele humanistu neskoršieho obdobia Alberta Szenci Molnára. Ladislav Kačič (Bratislava) priblížil hudobné dielo švajčiarskeho komponistu 18. storočia Františka Jozefa Leonti Meyera zo Schauensee, ktoré sa udomácnilo u františkánov na Slovensku. Igor Zmeták predstavil unikátne dielo o odevoch 16. storočia *Habitus praecipuorum populorum* zürišského autora Josta Ammana zo 16. storočia v knižnici Slovenského národného múzea v Bratislave a dvaja referenti Miroslav Kamenický (Bratislava) a Mikuláš Čelko (Banská Štiavnica) pertraktovali slovenské baníctvo v novoveku s akcentom na vzťah Banskej Štiavnice a švajčiarskeho regiónu.

Tretím tematicky obsiahlym blokom boli švajčiarske knihy v historických knižných fondoch. Jaroslava Kašparová (Praha) sa zamerala na bazilejské hispaniká 16. a 17. storočia a na ich stredoeurópskeho čitateľa, Jitka Radimská (České Budejovice) na ženevské vydania jazykovo francúzskych tlačí v eggenberskej knižnej zbierke. Helvetiká v šľachtických knižniciach 16. storočia skúmali aj ďalšie bádatelky: Helena Saktorová (Martin) a Klára Komorová (Martin) v knižnici palatína Juraja Turzu a poľského bibliofila Melchiora Krupeka. Na francúzske knihy švajčiarskej proveniencie v knižnici Rudolfa Pálfiho na hrade Červený Kameň sa zamerala Michaela Kujovičová (Bratislava). Helvetikami v jezuitských knižniciach sa zaoberala Klára Mészárosová (Bratislava). Švajčiarske vydania všeobecne v najstarších slovenských knižniciach, napr. vo farskej knižnici v Levoči a Bardejove, analyzovala Gabriela Žibritová (Bratislava). Mária Bôbová (Banská Bystrica) sa obdobne sústredila na okruh Banskej Bystrice, Adriana Matejková (Banská Štiavnica) na fondy Lyceálnej knižnice v Banskej Štiavnici a nakoniec Andrej Szeghy (Košice) na Štátnu vedeckú knižnicu v Košiciach.

Súčasťou konferencie bola exkurzia hradného areálu Červený Kameň vrátane pálfiovskej knižnice. Prednesené príspevky budú publikované v osobitnom zborníku z konferencie. Načrtli bohatstvo námětov švajčiarsko-slovenských vzťahov na podklade knižnej kultúry v širšom časovom období novoveku, ktoré zabieha do rozličných vedných disciplín. Zároveň poukázali na perspektívy ďalšieho výskumného smerovania.

E. Frimmová

VEDECKÝ SEMINÁR RITUÁL SMÍŘENÍ: KONFLIKT A JEHO ŘEŠENÍ V STŘEDOVĚKU

Historický ústav Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne (HÚ FFMU) v spolupráci s Centrom medievistických štúdií v Prahe (CMS) zorganizoval v priestoroch brnenskej univerzity v dňoch 31. 5. a 1. 6. 2007 pracovný seminár s názvom *Rituál smíření: Konflikt a jeho řešení v středověku*. Stretnutie bolo pokračovaním spoločného projektu Výskumného strediska pre dejiny Strednej Európy: pramene, krajiny, kultúra na HÚ FFMU a CMS, v rámci ktorého sa podobné semináre a konferencie konajú striedavo v Prahe a Brne. Na prvom pražskom stretnutí v októbri 2005 sa aktéri zamerali na štátnosť a rituály priemyslovského obdobia. Na tohtoročnom kolokviu zasa dve desiatky medievistov z Čiech a Slovenska ponúkli výsledky svojho bádania v oblasti rituálneho konania stredovekých spoločenských elít, predovšetkým v oblasti riešenia rôznorodých konfliktov. Obsah príspevkov nebol geograficky ani chronologicky vymedzený. Väčšina referátov sa síce zaoberala českými dejinami 10. – 15. storočia, no zazneli aj príspevky z francúzskych, škandinávskych a uhorských dejín.

Prvý deň pracovného zasadania otvoril príhovor hlavného organizátora podujatia Martina Wihodu, ktorý sa zamerl na zhrnutie doterajšieho stavu bádania na poli rituálov, symbolov a idey štátnosti v stredovekej strednej Európe. V porovnaní s vyspelými západoeurópskymi historiografiami konštatoval chudobnú produkciu českých či stredoeurópskych medievistov v tejto oblasti. Na druhej strane pomerne vysoký počet referentov i návštevníkov brnenského semináru dávajú tušiť zvýšený záujem a vznik prvých odborných štúdií v oblasti rituálnej komunikácie.

Doobedňajší blok prvého dňa bol venovaný príspevkom týkajúcim sa raného stredoveku. Úvodný referát Vladimíra Polácha (Olomouc), mapujúci pohľad severských prameňov na riešenie konfliktov v stredovekej škandinávskej spoločnosti, značne vybočoval s ústrednej témy kolokvia, no ponúkol zaujímavé komparatívne pohľady pre stredoeurópske reálie. Tomáš Velímský (Ústí nad Labem) sa zamerl na rituály zmierenia v najstarších svätováclavských legendách a Petr Kopal (Praha) sa pokúsil objasniť zmierenie Čechov so svätým Vojtechom. Pohľad na uhorské dejiny predniesol vo svojom referáte Dušan Zupka (Bratislava). Rituálnu komunikáciu v počiatočoch uhorského štátu ilustroval na používaní rituálov zmierenia v zápasoch o kráľovský trón v druhej polovici 11. storočia.

Poobedňajší blok referátov bol venovaný konfliktom a zmiereniu vo vrcholnom stredoveku. Martin Wihoda (Brno) popísal „obtížne příbuzenství“ na pozadí riešenia sporov medzi priemyslovskými kniežatami. Libor Jan (Brno) sa zamerl na konflikty pramienice z rivality medzi priemyslovskými kráľmi a domácou opozíciou od 13. storočia a Stanislav Bárta (Brno) analyzoval zmierovania otca a syna v prípade Václava I. a Přemysla II. Otakara. Príspevok Roberta Antonína (Brno), ktorý si všímal lénny inštitút a jeho funkciu pri zmierení v diplomacii Václava II., vyvolal, spolu s predošlými príspevkami, živú diskusiu o vazalskom systéme a lénnych vzťahoch v českých krajinách.

Vo večernom bloku prvého dňa zazneli príspevky mladšej generácie českých a moravských historikov z jednotlivých historických pracovísk, ktoré mapovali obdobie neskorého stredoveku. Referenti sa zamerali predovšetkým na lokálne spory medzi českými kráľmi a domácou šľachtou (Martin Mikuláš – Brno, Martin Čapský – Opava) a na postupy zmierenia v konfliktoch s husitmi (Demeter Maláček – Brno). Zazneli aj príspevky týkajúce sa krajinského práva (Dalibor Janiš – Brno), sporov o miesta v zasadačom poriadku (Robert Novotný – Praha) a referát o úlohe biskupov-mediátorov pri riešení sporov (Antonín Kalous – Olomouc).

V diskusiách po prednesení príspevkov zaznievali najmä v posledných rokoch už tradične rozdielne pohľady brnenských a pražských účastníkov na jednotlivé problémy. Živú polemiku

vyvolala najmä otázka existencie či neexistencie lénneho systému západného typu v českom stredoveku, resp. jeho chronologické zaradenie. Diskutéri sa nedokázali zhodnúť, či systém vzťahov medzi panovníkmi a šľachtou v Čechách a na Morave možno nazvať vazalským systémom už od prelomu 12. a 13. storočia. Debata sa občas dostala až do polohy osobných invektív a ironizovania, ktoré, prirodzene, neprinesli žiaden pozitívny výsledok.

Medzi účastníkmi seminára vzbudilo pozornosť aj porovnanie českých pomerov s uhorskými. Zaujala ich najmä početnosť záznamov o výskyte rituálov v uhorskom prostredí už v 11. storočí, teda v období, keď sú české pramene v tejto oblasti viditeľne chudobnejšie. Diskusia sa viedla aj ohľadom existencie samostatného inštitútu mediátora, ktorý v tomto období mali plniť najmä biskupi. Prvý rokovací deň podujatia sa skončil príjemným spoločenským večerom v klubových priestoroch Masarykovej univerzity.

Druhý deň kolokvia sa konal za menšej účasti referentov i hostí. V prvom bloku, venovanom konfliktom a zmiereniu v mestskom prostredí, vystúpil Jan Hrdina (Praha) s príspevkom o úlohe zmierovacích a trestných pútí v českých a moravských mestách. Michaela Malaníková (Brno) sa zamerala na rozhodcovské a zmierovacie pojednávania ako súčasť brnenského mestského práva a Petr Kozák (Opava) ponúkol pohľad z regionálnych dejín na konfliktné súžitie medzi krajiným hajtmanom a obcou Velký Hlohov.

Posledný blok bol venovaný riešeniu konfliktov na cirkevnej a univerzitnej pôde. Príspevok z prostredia západnej Európy priniesol Josef Ševčík (Brno), ktorý referoval o konflikte medzi cirkvou a parížskou univerzitou roku 1277. Jeden z dvoch hlavných organizátorov podujatia, Martin Nodl (Praha), predniesol zaujímavý opis „zmierenia národov“ na pražskej univerzite na prelome 14. a 15. storočia. Drahomír Suchánek (Praha) sa znova dotkol otázky role duchovných osôb pri riešení konfliktov a Radka Lomičková (Praha) uzavrela vystúpenia referentov zamyslením nad zmyslom trestu a jeho vykonaním na príklade potrestania neposlušnosti v stredovekom cisterciáckom kláštore.

V záverečnej diskusii na konci zasadania účastníci konštatovali, že stretnutie splnilo svoj účel a ponúкло pozitívne vyhliadky pre ďalšie bádanie. Väčšinu referentov síce tvorili doktorandi a začínajúci historici, no svoje príspevky predniesli aj etablovaní a rešpektovaní medievalisti. Okrem reprezentatívneho zastúpenia z domovského pracoviska (doc. L. Jan., doc. M. Wihoda, prof. J. Válka, ...) sa na seminári ako hostia zúčastnili aj prof. František Šmahel a riaditeľ Centra medievalistických štúdií v Prahe, doc. Petr Sommer. Obaja sa aktívne zúčastnili na riadení rokovania i diskusie. Niektorí účastníci však poukázali na fakt, že viacero príspevkov sa zásadne vymykalo z ústrednej témy podujatia – rituálu zmierenia. Viacero referátov sa tak venovalo parciálnym otázkam výskumu jednotlivých historikov. Vyskytol sa aj názor, že odzneli príspevky, v ktorých išlo o rituály bez zmierenia, alebo o zmierenie bez rituálneho konania. Každopádne však toto pracovné zasadanie posunulo vpred bádanie v oblasti stredovekej rituálnej komunikácie a ukázalo momentálne možnosti a obmedzenia ďalšieho výskumu. Príspevky z kolokvia plánujú organizátori vydať v samostatnom zborníku.

D. Zupka

OBHÁJENÉ DOKTORANDSKÉ DIZERTAČNÉ PRÁCE V ODBORE DEJINY VEDY A TECHNIKY

MGR. MIROSLAV SABOL: ELEKTRÁRENSTVO A ELEKTRIFIKÁCIA SLOVENSKA V ROKOCH 1938 – 1948

Obhajoba sa konala 25. júna 2007.

Školiteľ: PhDr. Ľudovít Hallon, CSc.

Oponenti: prof. PhDr. Róbert Letz, PhD., PhDr. Ivan Kamenec, CSc., RNDr. Ondrej Pöss, CSc.

Školiace pracovisko: Historický ústav SAV.

Dizertačná práca podáva plastický obraz o vývoji elektrifikácie a analyzuje úlohu elektrárenskva na Slovensku v období rokov 1938 – 1948, a to nielen v hospodárskom, ale aj v sociálno-spoločenskom kontexte. Práca sa zaoberá celkovým elektrifikačným procesom, ktorým prechádzali mestá a obce, modernizáciou technickej základne a s ňou súvisiacim využívaním elektrickej energie v domácnostiach, v jednotlivých priemyselných rezortoch a v ďalších oblastiach hospodárstva. Pozornosť je venovaná aj procesu fúzie jednotlivých regionálnych spoločností, ktorá vyústila do kreovania prvého centrálne riadeného elektrárenského podniku na území Európy s názvom Slovenské elektrárne. Všíma si jeho formovanie, postavenie a vývoj jeho reálnej pozície v hospodárskom živote štátu. Práca poukazuje aj na determinanty vnútropodnikových vzťahov najvyšších riadiacich pracovníkov a na ich zápas o celkové smerovanie elektrárenského rezortu.

Na pozadí týchto procesov sleduje prebiehajúcu akvizičnú činnosť, ktorá bola pre Slovenské elektrárne v tomto období primárna, aj napriek častým neúspechom. Časť dizertačnej práce tvorí aj analýza sociálnej a kultúrnej dimenzie elektrifikácie, a jej dopad na ľudí. Do tejto časti je zaradená aj oblasť vzdelávania a sociálnej starostlivosti podniku Slovenské elektrárne o zamestnancov.

Osobitná kapitola je tiež venovaná komparácii zo zahraničím s dôrazom na Čechy a Moravu. Energetika pôsobí ako jeden zo základných prvkov hospodárskeho systému štátu. Jej činnosť je preto potrebné skúmať v kontexte vzťahov s ostatnými priemyselnými rezortmi, hlavne s využívaním elektrickej energie v priemyselných podnikoch a jej dopad na modernizáciu a zvyšovanie výroby. Rozvoj elektroenergetiky z tohto dôvodu je v práci skúmaný vo vzťahu k ostatným oblastiam priemyslu a hospodárstva.

Charakteristika hlavných faktorov vývoja elektrárenskva na Slovensku v časovom období rokov 1938 – 1948 jasne poukazuje na skutočnosť, že práve táto priemyselná oblasť na Slovensku dosiahla pozoruhodné postavenie a výsledky, ktoré mali vplyv na progresívne zmeny vo všetkých sférach života spoločnosti.

Archívny výskum danej problematiky výrazne obmedzovala skutočnosť, že viaceré súvisiace dôležité pramene, najmä fond Ministerstva dopravy a verejných prác uložený v Slovenskom národnom archíve, sú nespracované a *de facto* neprístupné. Východiskom z tohto problému sa napokon stal výskum bohatých fondov podnikového archívu Východoslovenských elektrární v Košiciach. Materiály z tohto archívu sa napokon stali kľúčovým prameňom a základom pri koncipovaní tejto dizertačnej práce.

OBHÁJENÉ DOKTORANDSKÉ DIZERTAČNÉ PRÁCE V ODBORE SLOVENSKEJ DEJINY

MGR. ADAM HUDEK: SLOVENSKÁ HISTORIOGRAFIA A POKUS O KONŠTRUOVANIE NOVÉHO NÁRODNÉHO PRÍBEHU V ROKOCH 1948 – 1967

Obhajoba sa konala 26. júna 2007.

Školiteľ: PhDr. Dušan Kováč, DrSc.

Oponenti: PhDr. Michal Barnovský DrSc., prof. PhDr. Roman Holec, CSc., prof. PhDr. Michal Otčenáš, CSc.

Školiace pracovisko: Historický ústav SAV.

Témou dizertačnej práce je objasnenie vzťahu slovenskej historickej vedy a vládnucej totalitnej moci v procese formovania slovenského národného príbehu. Cieľom analýzy je vysvetlenie mechanizmu, ktorým si komunistická moc zabezpečovala, aby výsledky historického výskumu a výsledná podoba marxistického národného príbehu zodpovedali jej požiadavkám. Predkladaná práca analyzuje problematiku jeho konštruovania v dvoch rovinách. Jednu časť tvorí ozrejmienie vzťahu vládnej komunistickej moci a inštitúcií zaoberajúcich sa výskumom dejín. V skúmanom období bola historická veda plne podriadená politike a ideológii vládneho režimu. Vývoj národného príbehu najmä v 50. a na začiatku 60. rokov je preto nutné sledovať hlavne z pohľadu potrieb a požiadaviek komunistickej strany.

Druhý okruh problémov tvorí náčrt a analýza podoby (príp. podôb) národného príbehu v rokoch 1948 – 1967. Cieľom je popísať vznik a vývoj marxistického národného príbehu a určiť do akej miery sa líšil od predchádzajúcich, nekomunistických verzii. Základom je analýza spôsobu interpretácie a hodnotenia tzv. kľúčových (najvýznamnejších) období národného príbehu. Úlohou práce je odpovedať na otázky, či v marxistickom národnom príbehu oproti minulosti niektoré kľúčové obdobia pribudli alebo zmizli a ako sa zmenilo hodnotenie tých, ktoré v národnom príbehu ostali aj po roku 1948. Na základe takéhoto porovnania možno konštatovať, že rok 1948 predstavuje pre dejiny slovenskej historiografie jeden z jej najdôležitejších medzníkov a nástup komunistickej diktatúry znamená nové formovanie slovenskej historickej vedy z hľadiska organizačného, personálneho aj tematického. Tento zlom však nebol v žiadnom smere až taký radikálny a úplný ako to hlásala komunistická propaganda.

MGR. MAROŠ MAČUHA: PANSTVÁ RODU RÉVAI V RANOM NOVOVEKU (EKONOMICKÝ A SOCIÁLNY KAPITÁL UHORSKÉHO ARISTOKRATICKÉHO RODU)

Obhajoba sa konala: 28. 6. 2007.

Školiteľ: prof. PhDr. Mária Kohútová, CSc.

Oponenti: prof. PhDr. Július Bartl, CSc., PhDr. Viliam Čičaj, CSc., doc. PhDr. Marián Skladaný, CSc.

Školiace pracovisko: Historický ústav SAV.

Témou práce je výskum celkového majetkového komplexu a spoločenského postavenia rodu Révai v období od začiatku novoveku zhruba do polovice 17. storočia, keď dosiahli najväčší spoločensko-politický vplyv a rozsah majetkovej držby. V jednotlivých kapitolách práca v tejto súvislosti sledu-

je na dominantných príslušníkoch rodu nielen budovanie majetkovej základne ako ekonomického kapitálu, ale aj kariérne stratégie jednotlivých jeho členov a tvorbu ich sociálneho, kultúrneho a symbolického kapitálu. Snaží sa objasniť prienik Františka I. Révaia medzi najpoprednejších exponentov habsburgovcov v Uhorsku, majetkový a spoločenský rast jednotlivých línií jeho synov až po vymretie línie Petra Révaia, a začiatok postupného úpadku rodu na provinčnú úroveň. Predstavuje štúdiá Révaiovcov a neskoršiu podporu vzdelanosti, ako aj dvorskú a vojenskú kariéru v službách habsburských panovníkov, ktorá sa im prostredníctvom vzdelania otvorila. V rámci organizácie ich panstiev sleduje systém familiarity a predstavuje rezidenčnú rodovú sieť v rámci ktorej sa odohrávali hlavné sociálne prejavy aristokracie, napr. dvorský konzum.

Predmetom záujmu bola aj ekonomická základňa rodu zo zvláštnym zreteľom na dedičné turčianske majetky (panstvá Sklabiňa a Blatnica) a ich hospodárenie. Sleduje príjmy z tradičného rentového a nového režijného hospodárenia, ako aj príjmy z obchodnej a inej činnosti, ktoré sa podieľali na celkovej bilancii príjmov a výdavkov panstva. Predstavuje hlavné aj menej dôležité hospodárske odvetvia na týchto majetkoch.

Výsledky dizertačnej práce, založenej predovšetkým na výskume archívnych materiálov, objasňujú význam rodu Révai v období jeho najväčšieho rozmachu, kedy patrili k najvýznamnejším aristokratickým rodom Uhorska. V širšom meradle slúži vybraný rod ako modelový príklad sociálnych stratégií uhorskej aristokracie na počiatku novoveku a výskum jeho majetkov zároveň ako model fungovania feudálneho panstva na Slovensku.

Práca obsahuje cennú obrázkovú prílohu a početné tabuľky o hospodárení na Révaiovských panstvách.

Autori čísla:

Mgr. Miroslav **Lysý**, PhD., Katedra právnych dejín, Právnická fakulta Univerzity Komenského, Šafárikovo nám. 6, 818 05 Bratislava; PhDr. Jan **Županič**, Ph.D., Ústav svetových dejín, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1; PhDr. Františka **Čechová**, Katedra histórie, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, nám. Jozefa Herdu 2, 917 01 Trnava; PhDr. Karol **Sorby**, CSc., Ústav orientalistiky SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava; Mgr. Martin **Hetényi**, PhD., Ústav pre výskum kultúrneho dedičstva Konštantína a Metoda pri UKF v Nitre, Štefánikova 67, 949 74 Nitra; PhDr. Jozef **Žatkuliak**, CSc., Historický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava; Mgr. Stanislav **Dragúň**, Katedra všeobecných dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Gondova ul. 2, 818 01 Bratislava 16; PhDr. Miroslav **Londák**, CSc, Historický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava.

Pokyny pre autorov

Historický časopis vychádza štyrikrát do roka. Uverejňuje výhradne pôvodné články, ktoré sú výsledkom vlastnej bádateľskej činnosti autora. Príspevky redakcia predloží na posúdenie dvom lektorom. O ich prijatí alebo neprijatí na základe lektorských posudkov a rozhodnutia redakčnej rady Historického časopisu autorov upovedomíme do 90 dní odo dňa doručenia do redakcie. Autori poskytujú svoje rukopisy exkluzívne Historickému časopisu a pred rozhodnutím redakčnej rady ich neuverejnia v iných časopisoch. Rukopisy sa nevracajú.

Príspevky do Historického časopisu odovzdávajte, resp. posielajte na adresu redakcie v elektronickej forme (na diskete alebo e-mailom formou prílohy) v textovom editore Word pod operačným systémom Windows. Pri písaní poznámok pod čiarou (nie na konci príspevku) používajte príkaz *Vložiť* a následne *Poznámka pod čiarou*.

Rozsah štúdií, vrátane poznámkového aparátu, by nemal presiahnuť 40 strán (72 000 znakov vrátane medzier), recenzií 10 strán (18 000 znakov vrátane medzier) a anotácií 3 strany (5 400 znakov vrátane medzier). K štúdiu je potrebné pripojiť resumé v rozsahu cca 1 400 znakov, krátky abstrakt (cca 700 znakov) a osobné údaje o autorovi (bydlisko, zamestnanie, e-mail a telefonický kontakt).

Vzhľadom na platnosť *STN ISO 690 – Dokumentácia. Bibliografické odkazy* – je potrebné rešpektovať jej zásady. Niektoré interpunkčné znamienka sa v odkazoch používajú odlišne od pravidiel slovenského pravopisu. Pre uľahčenie citovania uvádzame niektoré vzory:

Odkaz na monografiu (1 – 3 autori):

¹KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 56.

²PEŠEK, Jan - BARNOVSKÝ, Michal. *Štátna moc a cirkev na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava : Veda, 1997, 311 s.

Pozn.: dve alebo tri mená sa navzájom oddeľujú spojovníkom s medzerami po oboch stranách spojovníka.

Odkaz na monografiu (viac ako 3 autori):

³HOLEC, Roman et al. *Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva : Víťazstvá a prehry*. Bratislava : Družstevná únia SR, 1995, s. 201-202.

Pozn.: čísla strán v rozpätí strán sa uvádzajú so spojovníkom.

Odkaz na zborník ako celok:

⁴BYSTRICKÝ, Valerián (ed.). *Slovensko v politickom systéme Československa : Materiály z vedeckého sympózia Časť 11. – 13. novembra 1991*. Bratislava : Historický ústav SAV, 1992, 99 s.

Pozn.: Ako prvý údaj sa uvádza meno editora, ak má primárnu zodpovednosť za zostavenie diela. Pri viacerých zostavovateľoch meno prvého na titulnom liste.

Pozn.: Osoby, ktoré majú sekundárnu zodpovednosť (napr. vedecký redaktori, editori, prekladatelia...) sa uvádzajú za názvom.

⁵*Slovenská veda : zborník zo 14. medzinárodnej konferencie*. Ed. Elena Nedorostová. Bratislava : Veda, 2001, 248 s.

Odkaz na štúdiu v zborníku alebo v kolektívnej práci:

⁶MICHÁLEK, Slavomír. Hodža a Osuský, názory a pozície v rokoch 1939-1945. In PEKNÍK, Miroslav (ed.). *Milan Hodža štátnik a politik*. Bratislava : Veda, 2002, s. 301-317.

Odkaz na štúdiu publikovanú v periodiku:

⁷KOVÁČ, Dušan. Popoluška slovenskej historiografie – vlastné dejiny. In *Historický časopis*, 2004, roč. 52, č. 2, s. 233-244.

Odkaz na už uvedený prameň:

⁸KAMENEC, ref. 1, s. 37.

V prípade, že v jednej poznámke sú uvedené dva pramene toho istého autora, v ďalších poznámkach uvádzame aj prvé slová názvu prameňa:

⁹KAMENEC, Po stopách, ref. 1, s. 12.

Odkaz na elektronický zdroj:

¹⁰KUCIANOVÁ, Anna. Personálie v elektronickej súběžnej Slovenskej národnej bibliografii. In *Bibliografický zborník 2000 – 2001* [online]. Martin : Slovenská národná knižnica, 2005, s. 136-139. Dostupné na internete: <http://www.snk.sk/nbuu/Zborník_2000_2001.pdf>

Všeobecné poznámky:

- Ak v prameni nie je uvedené miesto vydania, rok vydania, vydavateľstvo uvádzame:

b. m., b. r., b. v.

- V prípade viacerých miest vydania a vydavateľstiev sa názov vydavateľstva pridá k príslušnému miestu vydania:

Praha : Argo; Bratislava : Concordia, 1999.

- Ak je viac miest vydania a len jeden vydavateľ, tak miesta vydania oddelíme bodkočiarkou a medzerou:

Bratislava; Martin : Osveta, 1956.

- Údaje v bibliografickom popise citovaného prameňa sa uvádzajú v jazyku prameňa až po údaj o rozsahu. Preklad názvu sa môže pripojiť v hranatých zátvorkách.

- Skratkou pre označovanie strán alebo strany je s., ročníky časopisov a čísla zborníkov sa uvádzajú arabskými číslicami. Pokiaľ sú dokumenty v edíciách číslované, je potrebné uvádzať okrem strán aj číslo.

- Odkaz na archívny prameň:

Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Poverenictvo informácií a osvetu (ďalej PIO), kartón (ďalej k.), č. j. 785.

Adresa redakcie: Historický časopis, Historický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava

Tel.: +421-2-529 25 753; 0908 09 89 37

E-mail: histcaso@savba.sk

http: <http://www.historickycasopis.sk/>

objednávky: písomne, telefonicky, mailom, prípadne prostredníctvom elektronického objednávkového formuláru na webovskej stránke časopisu